

THE

SANSKRIT SERIES

(SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 116.

(dānta Section, No. 11)

127

033

THE

BHĀMATĪ

A GLOSS ON SHĀNKARA BHĀSHYA

by

VĀCHASPATI MIS'RA

Edited with full notes

By

Pandit Dhundhirāṭ S'āstri Nyāyopādhyāya

Principal, Nityānanda Veda Vidyālayā, Benares.

(PART-I)

PUBLISHED & SOLD BY

JAYA KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

Benares City.

1935

(127)

इ रि दा स सं स्कु त ग्र न्य मा ला स मा ख्य-

काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः—

११६

वेदान्तविभागे (११) एकादशं पुष्पम् ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यन्याख्या

भामती

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

वाराणसेयनित्यानन्दवेदविद्यालयीय-

प्रधानाध्यापकेन न्यायोपाध्यायेन

पं० दुण्डिराजशास्त्रिणा

सङ्कलितया विषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृता तेनैव संस्कृता च ।

(प्रथमो भागः ।)

—*—

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस

बनारस सिटी ।

१९६२

भूमिका ।

इह खलु प्रथितेष्वास्तिकनास्तिकदर्शनेषु परमवैराग्योत्पादनद्वारा निःश्रेयसजनकत्वेन विख्यातमद्वैतदर्शनमेव सिद्धान्तभूतमिति सुप्रसिद्धं विवेचकानाम् । यत्किल महर्षिप्रवरेण भगवद्वताररूपेण व्यासेन सूत्रितं जगद्गुरुभिराद्यशङ्करभगवत्पादैः प्रणीतेन भाष्येण यथावद्विवृततात्पर्यं शमदमादिसाधनसम्पन्नैर्दीर्घकालादनैरन्तर्येणासेव्यमानं निःश्रयसाय कल्पत इति श्रद्धधतेऽधुनापि सर्वे साम्प्रदायिकाः । तदेतद्भाष्यं गूढगभीरार्थतयाऽनायासेन नार्थबोधायालमित्यालोच्य चतुःसूत्रीपर्यन्तया पूर्णानन्दीयव्याख्यया समलङ्कृतेन रत्नप्राभाख्यव्याख्यानेन समन्वितं चौखम्बासंस्कृतसीरिजाध्यक्षप्रार्थनया संस्कृत्य प्रकाशितमपि समस्तदर्शनेष्वप्रतिमप्रतिभेन वाचस्पतिमिश्रकृतेन भामतीव्याख्यानेन विनाऽनेकविश्वविद्यालयीयपरीक्षार्थिनां छात्राणां विदुषां च प्रमोदाय नालमिति विभाव्योक्तमुद्रितभाष्यपुस्तकस्थपृष्ठपङ्क्त्यङ्कप्रदर्शनपूर्वकं विषमस्थलटिप्पणीसमेतं भामतीव्याख्यानमप्यस्माभिः प्रकाश्यते । यद्यपीयं भामती पूर्वमन्यत्रानेकवारं प्रकाशिता तथापि विषमस्थलानां दुरुहाणामर्थबोधस्य तात्पर्यज्ञानस्य च मूलमात्रभामतीपठनेनाशक्यत्वात्कल्पतरुपरिमलादिसाहाय्येन छात्राणामुपकारार्थं चौखम्बासंस्कृतसीरिजपुस्तकालयाध्यक्षश्रेष्ठिकुलावतंसजयकृष्णदासगुप्तमहोदयप्रार्थनावशंवदोऽहमेतच्छोधनेऽपि प्रवृत्तोऽभूवम् । एतच्छोधनसाहाय्ये मुख्यतया काशीस्थभूतपूर्वसुप्रसिद्धपरिणितप्रवर बालिशालिभिः संस्कृतं पुस्तकं, द्वितीयतया जीवानन्दभट्टाचार्यसंशोधितमाश्रितम् । यद्यपि मोहमय्यादावप्येतत्संस्करणान्यनेकानि मुद्रितानि, तथापि तेषामुक्तपुस्तकद्वयापेक्षया स्थलविशेषेष्वशुद्धप्रायत्वमिति दृष्ट्वा तेषामालम्बनं न विहितमस्माभिः । विद्यार्थिनां सौलभ्यार्थमस्यापि भाष्यपुस्तकवत् भागद्वयं कल्पितम् । यस्य द्वितीयाध्यायतृतीयपादमारभ्यसमाप्तिपर्यन्तो द्वितीयभागोऽप्याशास्यते सत्वरमेव पाठकानां करकमलेषु समर्पयिष्यत इति । भामतीकारविषयमैतिह्यं द्वितीयभागे पर्यालोचयिष्यतेऽन्यत्रानेकैर्विद्वद्भिः प्रकाशितमपि । एवं महता श्रमेण कृतश्रमेऽप्यस्मिन्भामतीसंस्करणे शीसकाक्षरयोजकदोषेणास्मदीयमतिमान्द्याच्च सुलभानि स्वलितानि ज्ञान्त्वा सफल्यन्तु मामकीनं परिश्रमं, प्रसीदन्तु चानेन प्रयत्नेन श्रीभाष्यकारादिचरणा इति मुहुरभ्यर्थयते—

अथ भामतीस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयः ।	पृ० पं०
भामतीकर्तुर्मङ्गलाचरणम् ।	१ १
अहमनुभवगोचरस्यात्मनोऽसन्दिग्धत्वेनाविचार्यत्वात्पक्षेपः ।	२ १
अहम्प्रत्ययस्याध्यस्तःस्मपरत्वेन सन्दिग्धत्वशङ्क्याऽविचार्यत्वात्पक्षेपः ।	" ६
धर्मितादात्म्याध्यासं विनापि विम्बप्रतिबिम्बभावेनान्तःकरणधर्माणांमात्मनि प्रतिभासशङ्का ।	३ ७
रूपवत् एव प्रतिबिम्ब इति नियमेनोक्तशङ्कानिरासः ।	" १४
अध्यासकारणभेदाग्रहाभावाच्चान्तःकरणशवलितस्यैवात्मनोऽहमनुभवे भानमिति असन्दिग्धत्वाच्च	
विचार्यत्वमिति पूर्वपक्षः ।	" २०
अहमनुभवे समस्तोपाध्यनवच्छिन्नश्रुतिस्मृत्यवगतात्मतत्त्वाप्रकाशनात्मस्वरूपसन्दिग्धत्वम् ।	" २३
अहमनुभवस्य तद्विषयान्तःकरणादिविवेकाग्रहेणाध्याससमर्थनम् ।	४ १६
भेदप्रत्ययपूर्वको गौणप्रत्यय इत्यत्र दृष्टान्तः ।	" २०
अहमनुभवस्य गौणत्वनिरासः ।	५ ८
अहमनुभवे शरीराभेदग्रहनिबन्धनाध्यासनिबन्धनमेव प्रादेशिकत्वम् ।	" १३
अहमनुभवप्रामाण्यादात्मप्रादेशिकत्वशङ्क्या अणुमध्यमपरिमाणत्वाद्यसम्भवस्य प्रतीत्यनुसारेण	
समाधिः ।	" १५
अहम्प्रत्ययस्यात्मन्यसामर्थ्येन श्रुतेरेव तत्र प्रामाण्यात्मात्मनः सन्दिग्धत्वोपसंहारः ।	६ १
आरोपप्रत्यय वस्तुसत्तां विनापि प्रतीतिमात्रेणारोपसम्भवः ।	" ११
सत्यानृतमित्युनीकरणरूपाध्यासो न सम्भवति प्रतीयमानस्यापि सर्वस्य देहादेः सत्यत्वादीति	
प्रत्ययवस्थानम् ।	७ ६
प्रत्यभिज्ञादावतिव्याप्तिनिरासार्थं स्मृतिरूपपदमिति विवक्षणम् ।	" ११
स्वप्नेऽनुभूयमानपित्रादीनामधिष्ठानाभावेनाव्याप्तिशङ्का, स्मर्यमाण एव पित्रादौ सञ्चितदेशकालत्वस्य	
समारोपेण तत्परिहारश्च ।	८ ३
प्रकाशमानतामात्रस्य रज्ज्वादीनां सर्पादिभावापत्त्या सत्त्वनिराकरणेन सत्यानृतमित्युनीकरणसम्भवे-	
पपादनम् ।	" १५
मरीचीनां भावात्मनोपाख्येयतया तोयरूपेणानुभवगोचरत्वेपि प्रपञ्चस्य न तत्त्वमिति सत्ख्यातिवा-	
दिनः शङ्का ।	" २२
व्यसत एव विषयस्य क्षणिकविज्ञानेन प्रकाश इत्यसत्ख्यातिवाद्याशङ्कापरिहाराभ्यां सत्ख्यातिसमर्थन-	
पूर्वकमनिर्वचनीयख्यात्यनुपपात्तिशङ्का ।	९ १
अबाधितस्वप्रकाशत्वं सत्त्वमिति सत्त्वनिर्वचनम् ।	१० १४
अनिर्वचनीयतादाढ्ययि मत्तान्तरोपन्यासः ।	" १६
तं केचिदितिभाष्यस्य ज्ञानाकाररजतस्य वस्तुसति अलीके वा बाधे नेदं रजतमिति बाधस्य रजत-	
गोचरताया एवौचित्येन समारोप इत्यात्मख्यातिनिरूपणम् ।	११ १
इदं रजतमित्यनुभवेन नेदं रजतमिति बाधककृत्ययेन पुरोवर्तिस्वप्रतिषेधेनानुमानेन वा रजतस्य	
ज्ञानाकारतायाः पुरोवर्तित्वेन कारणत्वेन वा शुक्त्या रजतात्मन्वनत्वस्य चासम्भवेन स्वरू-	
पतो विषयतश्चागृहीतभेदग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयमेव प्रकृतिबाधाध्वंशशब्देन व्यबाहियत	
इत्यख्यातिवर्णनम् ।	" ८

विषयः ।

पृ० पं०

अध्वनभेदाप्रहमात्रस्य प्रवर्तकत्वाद्युपपत्त्या द्रव्यमात्रस्य पुरोवस्थितस्यालम्बनत्वोपपत्त्या द्वाष्ट्रि- श्रियैर्धर्मज्ञानोत्पत्त्युपपत्त्या च भ्रान्तिज्ञानसिध्द्याऽनिर्वनीयख्यातिसमर्थनम् ।	१२ २२
विवादास्पदं रजतज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयकं रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वादित्यनुमानविरोधोऽ- ख्यातिषादे ।	१३ २२
एकस्यानेकात्मतावभासे उदाहरणान्तरम् ।	१४ २०
आत्मस्वप्रकाशत्वोपपादनम् ।	१५ ३
संविदाश्रयत्वेनात्मनो जडत्वशङ्का ।	१६ ९
अर्थानां संविदश्चाध्यासिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाभावेन तेषां तदध्यस्तत्वनिरूपणम् ।	१७ १८
स्वप्रकाशे निरंशे चात्मन्यन्तःकरणाद्यध्याससम्भवशङ्कोपसंहारः ।	१८ १९
ओपाधिकरूपेणात्मनः सांशत्वाद्विषयत्वाच्चध्याससम्भवानिरूपणम् ।	१९ ४
बीजाङ्कुरन्यायेनान्योन्याश्रयपरिहारः ।	२० २२
नमःपुरोवत्त्वादिसमर्थनम् ।	२१ ७
श्रवणादिजन्यवृत्त्यभिष्यक्तचैतन्यस्याज्ञानेन विरोधोपपादनम् ।	२२ १९
शास्त्रीयकर्मणामपि वेदान्तानामपि अविद्यावद्विषयत्वोपपादनम् ।	२३ १५

जिज्ञासाधिकरणे

समस्तदुःखोपशमरूपानन्दैकरसपरमप्रयोजनत्वं ब्रह्मज्ञानस्य संशयो ब्रह्मणि च जिज्ञासया सूच्यत इति जिज्ञासासूत्रस्य शास्त्रादित्वस्थापनम् ।	२४ १२
जिज्ञासाया अभिमांसात्वात् योगानुशासनवदनधिकार्यत्वम् ।	२५ ११
मङ्गलस्यावाच्यस्यालक्ष्यस्य च ज्ञाप्यस्य च न वाक्यार्थेऽन्वय इति नाथशब्दार्थत्वम् ।	२६ ४
ब्रह्मजिज्ञासाहेतुपूर्वप्रकृतापेक्षत्वेऽथशब्दस्येष्टापत्तिपक्षः, विकल्पाप्रतिभावेनाथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापे- क्षपरत्वनिरासश्च ।	२७ २२
वेदाध्ययनानन्तर्यस्य वेदान्ताध्ययनानन्तर्यस्य वाऽथशब्दार्थत्वनिरासः ।	२८ ७
विविदवन्तिवाक्यावगतस्य कर्मणा ब्रह्मज्ञाने विनियोगस्य वाक्यादेव न्यायादिसमवेतयोग्यतावगमपुर- स्कारादवगमसम्भवेन ज्ञानोत्पत्तावयुपयोगेन कर्ममणनिवर्णद्वारा पुरुषसंस्कारद्वारा श्रृङ्गापाक- रणद्वारा संयोगपृथक्त्वेन साक्षादेव वा साक्षात्कारफलाया ब्रह्मभावनायाः सर्वापेक्षासूत्रासिद्धत्वेन तदनुष्ठानार्थमपेक्षितकर्मनान्तर्यस्याथशब्दार्थत्वाशङ्का ।	२९ १३
ब्रह्मस्वरूपे साक्षात्कारे उत्पत्तिविकारातीनामसम्भवाद तत्र ब्रह्मोपासनाया कर्मानपेक्षत्वोपपादनम् ।	३० ५
अविद्यापिधाननिरसनरूपे ब्रह्मसंस्कारे उपासनायाः शाब्दज्ञानसन्ततिरूपाया निर्विचिकित्सशाब्दज्ञा- नसन्ततिरूपाया वा अपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञानेनैव निवृत्त्या शब्दस्यापरोक्षज्ञानाजनकत्वेन च कर्मानपेक्षोपपादनम् ।	३१ २०
ब्रह्मो वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वविरोधात् उपहितस्यैव वृत्तिविषयत्वमिति निरू- पणम् ।	३२ १६
उपहितब्रह्मसाक्षात्कारे उपासनायाः कर्मसहभावाभावेन तदनपेक्षोपपादनम् ।	३३ ६
अविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽनुवर्तमानस्य कर्मण आविष्यकस्यापि आविधोच्छेदकत्वशङ्का ।	३४ १२
निर्विचिकित्ससाक्षात्कारवतोऽनुवर्तमानाविद्यासंस्कारस्यापि शरीरधर्मब्राह्मणत्वानभिभावेन कर्माधि- कारनिरासः ।	३५ २२
विहित इव निविद्धेऽप्यनधिकारेण भिन्नकर्मतापातशङ्का, निषेधेभिमानिनोऽप्यधिकारेण तत्प- रिहारश्च ।	३६ ८
उपात्तदुरितनिवर्तनेन क्लृप्तेनैव कर्मणाद्युपयोगो, न तु संयोगपृथक्त्वेन साक्षादवगमः ।	३७ १३
आयमानो वै बाह्य इत्यस्याविरक्तगृहस्थविषयत्वोपपादनम् ।	३८ ३

विषयः ।

कर्मब्रह्मावबोधयोः शेषशेषिणोः श्रौताऽऽर्थक्रमनिरासः ।	५० ५०
ब्रह्मणः आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिबोधोविषयत्वनिरासेन धर्मवैलक्षण्यसमर्थनम् ।	" १९
नित्योनित्यवस्तुविवेकपदार्थः, तेषु पूर्वपूर्वस्योच्चरनिमित्तत्वोपादनम् ।	३६ ९
शामदमादिस्वरूपाविवेचनम् ।	३७ ७
ऐहिकेषु दुःखमिश्रितेष्वपि सुखेषु दुःखानुषङ्गभावेन वैराग्यासम्भवः, आमुष्मिकेषु नित्येषु कथमपि न तत्सम्भव इति साधनचतुष्टयसम्पत्त्यसम्भवशङ्कापरिहारायत्वेनातःशब्दयोजनम् ।	३८ २
जिज्ञासेत्यत्र ज्ञानं ब्रह्मावगतिः, सा च निःशेषसंसारनिवर्द्धणेन पुरुषार्थो विवाक्षेत इति चाशङ्कानि- रासपूर्वकनिरूपणम् ।	" १८
वेदान्ताध्ययनस्याध्ययनविधिना वेदान्तार्थविवेकस्या धर्मजिज्ञासासूत्रेण च सिद्धत्वात्साधनचतुष्टयस- म्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मविचारप्रतिज्ञानार्थत्वेनाथातोब्रह्माजिज्ञासेतिसूत्रसायर्थक्यम् ।	४१ २
	४२ १

अथ जन्माद्यधिकरणे

जगत् जगत्कारणत्वं वाऽशुद्धं न शुद्धब्रह्मणो लक्षणम्, नित्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात् तल्लक्षण- मिति पूर्वपक्षः ॥	४५ १५
जन्मादि इति निर्देशस्य लिङ्गसामान्यविवेकस्या तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याभयणाविशेषशङ्का, श्रुतिसिद्धजन्मादितिमङ्गलत्रयकारणत्वोपपत्त्यर्थं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरव्याश्रयणेऽपि जन्मादय इति निर्देशप्रयुक्तगौरवनिरासार्थं लिङ्गसामान्यविवेकोपपादनं च ।	४६ ४
प्रधानकालब्रह्मलोकपालादीनामेव कारणत्वेन ब्रह्मणोऽकारणत्वमिति पूर्वपक्षः ।	" ७
पुरुषकारणत्वप्रतिषेधार्थप्रवृत्तानेककर्तृमेकतुल्यसंयुक्तस्य विवरणम् ।	" १६
बद्धभावाविकाराग्रहणेन जन्मादिग्रहणे प्रयोजनं तत्स्वरूपविवेचनं च	४७ ५
पुरुषस्वातन्त्र्येऽपि धर्मे विध्यादिसाधन्योपपादनम् ।	४९ ३
ब्रह्मणो भूतवस्तुत्वे प्रमाणान्तराविषयत्वात्, तत्र परास्मिन् खानीति श्रुत्यादिविरोधेन प्रत्यक्षाविषय- त्वाद्धेत्याद्यसम्भवेनानुमानाद्यविषयत्वाच्च तत्परिहारश्च ।	" २०

शास्त्रयोनित्वाधिकरणे—

ऋग्वेदादिमहत्त्वस्य पुराणादिमहत्त्वस्य चोपपादनम् ।	५१ ४
आनुपूर्वीरूपवाक्यानित्यत्वस्य मीमांसकानामपि सम्मतत्वेन पुरुषास्वातन्त्र्यनिबन्धन एवापौरुषेय- त्ववादः ।	५२ २
तत्र जैमिनीयवैयासिकादिमतभेदविचारः ।	" १६
पुंवाक्यत्वपौरुषेयत्वाभावेन वेदान्तानां निरपेक्षप्रामाण्यसमर्थनम् । भूतार्थत्वस्य कार्यार्थत्वस्यैव पौ- रुषेयत्वासाधकत्वं च ।	५६ ८
हेयोपादेयराहित्येन वेदान्ताप्रामाण्यशङ्का, सिद्धब्रह्मावगमभावेन पुंर्लक्षार्थसिद्ध्या तत्परिहारश्च ।	५६ १०
ओरोदीदित्याद्यर्थवादानां वेदान्तानां च परस्परवैलक्षण्यशङ्कापरिहारौ ।	५७ ७
वेदानां स्वतःप्रामाण्योपपादनम् ।	" ११
अज्ञातसङ्गतिस्त्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः इति सङ्ग्रहबल्लोक- ग्राह्यान्पूर्वकं कार्यपरवाक्यमात्रप्रामाण्यपक्षेण वेदान्तानां सिद्धब्रह्मप्रामाण्येन प्रतिपादित- विधिविषयतयैव ब्रह्मसमर्पकत्वनिरूपणम् ।	५८ ५
ब्रह्मज्ञानस्य रात्रिसन्न्यायेन स्वर्गकलत्वनिरूपणम् ।	५९ २०
पिण्डपितृयज्ञायाया प्रवृत्तिः, तत्स्वरूपविवेचनं च ।	६० १
नित्यप्राप्तस्याप्यानन्दस्य कलत्वसम्भवादात्यन्तिकाशरीरत्वकामोक्षसाधनब्रह्मावगमपर्यन्ता वेदान्ता इति निरूपणम् ।	" १२
नक्षत्रज्ञानस्य स्वर्गादिकलत्वनिरासेन तत्र विधिनिरासेन च नित्यकलोपयोगित्वनिरूपणम् ।	६१ ७

(४)

विषयः ।

पृ० पं०

परिणामिपरिणामयोः कार्यकारणात्मना भेदाभेदादिनिरूपणेन परिणामिनित्यतासाधनम् ।

६१ १८

एकत्वज्ञानस्य सम्प्रदादिरूपत्वशङ्कातभिरासाभ्यां स्थितवस्तुविषयत्वव्यवस्थापनम् ।

६४ २४

पुरुषतन्त्रक्रियासाध्यत्वे एवानित्यत्वं न तु वस्तुतन्त्रक्रियारूपज्ञानतन्त्रत्वे इति तत्परिहारः ।

६८ १

ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वोपपादनम् ।

६९ ८

श्रोतव्यादिवाक्याविधित्वसमर्थनम् ।

॥ १३

कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा । सिद्धबोधेऽर्थवत्त्वं शास्त्रत्वं हितशासनात् । इति सङ्ग्रह-

इलोकविवरणेन वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधनेन प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्याद्याविषयस्यात्मनोऽविन-

७२ १४

वरस्य प्राधान्येन वेदान्तप्रतिपाद्यत्वोपपादनम् ।

दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम् नामेत्यनुक्रमणस्य धर्मजिज्ञासाविषयत्वम् ।

७३ १६

भाषार्थविषय एव विधिः दध्ना जुहोतीत्याद्यावपि विशिष्टविधिरेवेति निरूपणम् ।

७५ १६

हन्य-च्चेत्यनेन रागप्राप्त्यहननानुवादेन नञाऽभावबोधनमेव न हन्यादित्यत्र वाक्यार्थ इति निरूपणम् ।

७७ १६

कतव्यैतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनत्वं लिङ्गैः, तत्र कर्तव्यतासमवेतेष्टसाधनत्वस्य लोकतोऽवगतौ शालेणानिष्टसाधनत्वबोधनम्, तेनेष्टसाधनत्वाभावबोधः, अनिष्टसाधनत्वस्यावगाताविष्टसाधनत्वस्येत्यादिविवेचनम् ।

७८ १२

देहात्मप्रत्ययादिगौणत्वनिरासेन ताम्भियात्वसमर्थनम् ।

७९ ३

ईक्षत्यधिकरणे

प्रधानपरमाण्वनिर्वचनीयाविद्याजगत्कारणत्वमतेर्विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् ।

८४ १

ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात् प्रधानस्य च तत्सम्भवात् प्रधानमेव कारणमिति निरूपणम् ।

॥ ८

प्रधानकारणवादे ईक्षणकर्तृत्वात्त्वशब्दस्याप्यकारणत्वश्रुतीनामुपपत्तिप्रदर्शनम् ।

८५ १

पौर्वापर्यपरामर्शादिदाम्नायोञ्जसा वदेत्, जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतने च स ओजस इति सिद्धान्तसङ्ग्रह-

इलोकस्य ब्रह्मण एव सर्वज्ञत्यामुपपादनेन विवरणम् ।

॥ २४

अथानन्दमयाधिकरणे

ब्रह्मलक्षणप्रमाणसमन्वयेः पर्यवसितस्यापि शास्त्रस्योपहितविषयस्यापि क्वचिदुपाधिविबद्धा क्वचित्त्वादिनिरूपणार्थत्वेनोत्तरसंदर्भप्रवृत्तिरिति निरूपणम् ।

९० १३

गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यपाक्षिणम् । मुख्यत्वे तुभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

९१ १५

चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥ इति श्लोकतद्विवरणे ।

॥ २१

आनन्दमयस्य प्रधानस्य सर्वान्तरत्वेन प्रतिपादितस्य स्थूलारुन्धतीन्यायेन प्रतिपापिपादयिवितपरमात्मपरत्वोपपादनम् ।

९३ १५

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्मनीयते । विशुद्धं विकृतं त्वानन्दमयशब्दप्रतीतिः—इति स्वसिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

९५ १

प्रायपाठगर्भियाः मुख्यव्रतयज्ञह्वनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनमिति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

॥ ११

अथान्तरधिकरणे

पूर्वाधिकरणेन सङ्कृतिनिरूपणपूर्वकं मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु, तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविरिति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

९७ १५

सर्वात्म्यसर्ववद्विरतावैराग्याभिहोष्यते । ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारमतः । इति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

॥ ११

(५)

विषयः ।

पृ० पं०

अथाकांशाधिकरणे

पूर्वाधिकरणद्वष्टान्तेन सङ्गतिनिरूपणेन संशयमदर्शनेन "प्रथमत्वात् प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः । तदनुगुण्येनान्यानि नेयानीति विनिश्चय" इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

९८ २४

सामानाधिकरण्येन प्रवृत्तत्वमिति वाक्ययोः । पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेऽपि गौणतेति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

९९ १२

प्राणाधिकरणे

उद्गीथप्रतीहारयोः कार्यकरणसङ्घातदेवतापरत्वेन तत्प्रायपाठात् प्राणोऽपि देवता भवितुमर्हतीति पूर्वपक्षः ।

१०२ २२

छन्दोभिधानादिति सूत्रतद्भाष्ये ।

१०५ १०

आकांशाधिकरणेन गतार्थत्वशङ्का, अधिकांशं का तत्परिहारश्च ।

१०६ १४

गायत्रीशब्दस्य तदनुगतब्रह्मपरस्वप्नोपपादनम् ।

१०६ ६

पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । अपौरुषेये वेदे तत्सङ्गतिः किं करिष्यतीति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१०९ १६

ज्योतिरधिकरणे

विषयविशयनिर्देशपूर्वकं औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्य तेजोलिङ्गोपलम्भानादिति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१०९ १४

इन्द्रप्रतर्दनाधिकरणे

उपासनाव्रितयपूर्वपक्षेणोक्ताधिकरणगतार्थाशङ्कानिरासः ।

१०८ २४

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणे

सर्वं खल्वित्यादिविषयवाक्यार्थसङ्ग्रहः ।

१११ ७

स क्रतुं कुर्वीतेति विहितध्यानाङ्गतया शमविधिहेतुमाजिगदार्थवादस्योपास्यब्रह्मसमपकृत्वासम्भवेन मनोमयादिशब्दबोधितजीवोपासनापूर्वपक्षः ।

११०

समासः सर्वनामार्थः सज्जिक्वमपेक्षते । तद्विधितार्थेऽपि सामान्यं नापेक्षया निवर्तक इति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

११२ १०

जीवलिङ्गानाम् ब्रह्मणे समन्वयः, न तु ब्रह्मलिङ्गानाम् जीव इति समारोध्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् इति सङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणार्था निरूपणम् ।

१११ २१

शरीरपरमात्माभेदेऽपि परमात्मसंसारिवादेः अनुपपत्तेस्तु न, शरीर इति सूत्रनिर्देशस्य चोपपत्तिः ।

११३ २१

अन्नधिकरणे

ब्रह्मक्षेत्रेषु ओदनत्वनिर्देशस्य गौणस्य भोग्यत्वेन नाशयत्वेन वा विषयक्षणीयत्वेन तत्सिद्धस्यातृत्वस्य भोक्तृत्वरूपस्य संहर्तृत्वस्य वाऽनभिति अविक्रिये च परमात्मन्यसम्भवेन जीवान्निपरस्वमिति पूर्वपक्षः ।

११५ ९

वृत्त्युपसेचनसूचित-सकलजगद्विषयस्य तत्संहर्तृत्वरूपस्य वा परात्मनोऽभ्यन्तवासम्भवात् ब्रह्मक्षेत्रपदयोर्लक्षणया सर्वोपलक्षणत्वाच्च परमात्मैवात्तेति सिद्धान्तनिरूपणम् ।

११०

गुहाधिकरणे

सूत्रं पिबन्तावित्यत्र पिबन्तावित्यस्य बुद्धिजीवपरत्वं जीवपरमात्मपरत्वं वा सूष्टवसृष्टिमन्त्रोपधेये-

एकांशं सृष्टिशब्देनैव त्वात् सृष्टयस्यार्थान्तरं ।

११६ १८

नियताधारता बुद्धिजीवसम्भविनी नहीति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

११७ ७

(६)

विषयः ।

पृ० पं०

अथान्तराधिकरणे

एष इदमय इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते, इति अन्तराधि-
करणगतार्थताशङ्कापरिहारीयुक्तिसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

११९ ४

अमृतत्वाभयत्वात्मत्वब्रह्मत्ववामनीत्वादीनां प्रतिबिम्बे योजनेन कं च खं चेत्याग्निवाक्यस्याचार्य-
वाक्यनियन्तृत्वाभावेन च प्रतिबिम्बपूर्वपक्षोपन्यासः ।

,, ११

अनिष्पन्नामिधाने द्वे सर्वनामपदे सति । प्राप्य सन्निहितस्यार्थं भवेतां अभिधातृणी, इति सिद्धान्तस-
ङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

,, १९

संयद्वात्मत्वादीनां ब्रह्मणि समन्वयः ।

१२० ४

पूर्वापरसन्दर्भनिरूपणपूर्वकं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति वाक्यार्थविवेचनम् ।

१२१ ३

अन्तर्याम्यधिकरणे

स्वकर्मोपाजितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति, तदादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेदिति पूर्वपक्ष-
सङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१२३ १२

अदृश्यत्वाधिकरणे

परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते । चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते । जडं प्रधा-
नमेवातो जगद्योनिः प्रतीयतां । योषिच्छब्दे निमित्तं चक्षुतो जीवनिराक्रियेति पूर्वपक्षसङ्ग्रह-
श्लोकतद्विवरणे ।

१२५ १५

वैश्वानराधिकरणे

पूर्वोत्तरसन्दर्भवाक्यार्थादिवर्णनपूर्वकं विषयवाक्यसङ्ग्रहः ।

१२८ १३

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

तत्र ह्युभवाद्यधिकरणे

पारस्वत्वेन सेतुत्वाद्भेदे षड्याः प्रयोगतः । इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१३१ २६

अन्वयहेतुत्वमात्रस्य पाराधारमध्यवर्तित्वविशिष्टस्य तस्य वा सेतुशब्दार्थत्वानिरासः, अमृतस्यैवसेतु-
रित्यत्राभृतस्येति षड्या एषपदार्थेनान्वयनिरूपणं च ।

१३२ १

उभवाद्यायतनस्य परमात्मत्वं इति सिद्धान्तोपपादनम् । सेतुशब्दगौणत्वस्य पदद्वयसाधारण्योपपा-
दनं च ।

,, २१

भूमाधिकरणे

यत्र नान्यत् पश्यति इति भूमवाक्यपूर्वसन्दर्भादिविवेचनम् ।

१३५ २

पतस्मिन्प्रत्ययसन्दर्भे यदुक्तात् भूयसोऽन्यतः । उच्यमानं तु तदभूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम्, इति
पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१३५ १०

परमात्मपरत्वसिद्धान्तोपपादनम् ।

१३७ ३

ईक्षतिकर्माधिकरणे

कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः । इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१३९ २१

ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । इति सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१४० ९

दहराधिकरणे

आधेयत्वादिशेषाच्चेति पूर्वपक्षसङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणे ।

१४१ १२

एकस्यैवोपमानोपमेयभावात्तत्पक्षः दहरादिसंज्ञा तत्सोपमेयत्वमिति सङ्ग्रहश्लोकतद्विवरणा-
भ्यां भूताकाशपरत्वनिरासेन परमात्मपरत्वोपपादनम् ।

१४२ ६

(७)

विषयः ।

पृ० पं०

ब्रह्मपुराणस्य सिद्धान्तानुगुण्यसमर्थनम् ।

१४

दहराकाशं प्रकृत्याग्रातोपाख्याननिरूपणम् ।

१४६ १

एष सम्प्रसाद इति वाक्यशेषानुसारेण जीवपरत्वशङ्कातत्परिहारौ ।

१४७ २६

जीवब्रह्मणोर्भेदासम्भवशङ्कातत्परिहारौ ।

१५० ४

अनुकृत्यधिकरणे

अमानं तेजसो दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यत् इतिपूर्वपक्षसङ्ग्रहलोकतद्विवरणे ।

२३

असंग्येव तु तल्लिख्ये न तु तेजस्यलौकिके इति सिद्धान्तसङ्ग्रहलोकतद्विवरणे ।

१५१ १३

प्रमिताधिकरणे

नाञ्जसा मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते, इति सांशयिकसामग्रीसङ्ग्रहलोकतद्विवरणे

१५३ १

अंगुष्ठश्चतुस्रसारेणेशानभृत्यभ्यथानयनेन जीवपरत्वपूर्वपक्षाविवेचनम् ।

६

भवनोत्तरत्वादीशानभवनस्याविशेषतः । जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥ इति ध्यान्तः ।

२३

सङ्ग्रहलोकतद्विवरणे ।

देवताधिकरणे

देवताविग्रहस्य सोपपत्तिकं समर्थनम् ।

१५५ १५

प्रत्येकं मिलितानां वा वर्णानामवाचकत्वात्स्फोटवादोपपादनम् ।

१५८ ७

गौरित्येकं पदमित्यनुभवस्य स्फोटे प्रामाण्यसमर्थनम् ।

१५९ ७

वर्णानामेव वाचकत्वादौपाधिककत्वादिना गौरित्येकं पदमित्यनुभवस्याभ्युपपत्तेः स्फोटवादानिरासः ।

९

सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेन वेदानित्यत्वविरोधशङ्कातत्परिहारौ ।

१६३ २०

प्रमानान्तराविरुद्धे आर्थवादिकेऽप्यर्थे वेदप्रामाण्यविवेचनम् ।

१६९ ११

अपशुद्राधिकरणे

कर्मस्वरग्यभावादनधिकारेऽपि विद्यायाममनाधिकारः शूद्राणां न सम्भवतीति पूर्वतन्त्राधिकारयोगेना-

१७४ १

गतार्थतोपपादनम् ।

स्वाध्यायविधेः स्वतन्त्रकलार्थत्वेन ब्रह्मविद्यायां शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेन संसर्गविद्यामात्रे वाऽधिकार-

५

इति पूर्वपक्षसमर्थनम् ।

अध्ययनस्य कलवत्कर्मब्रह्मावबोधफलत्वेन तद्वत्कैवर्णिकस्यैवाधिकारः न तु शूद्रस्येति सिद्धान्तः ।

१७६ १

विध्यभावाभ्यायवाधाचार्यवादिकलिङ्गेन संसर्गविद्यायां शूद्राधिकारनिरासः ।

१७६ १

कस्पनाधिकरणे

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निश्च्युतमिति वाक्ये वायुपरत्वपूर्वपक्षतद्विवरणसपूर्वकब्रह्मपरत्व-

१७९ ७

सिद्धान्तौ ।

ज्योतिरधिकरणे

ज्योतिःशब्दस्य तेजपरत्वपूर्वपक्षतद्विवरणसपूर्वकपरमात्मपरत्वसिद्धान्तौ ।

१८० ७

अर्थान्तरत्वाधिकरणे

आकाशशब्दस्य भूताकाशपरत्वपूर्वपक्षः, परमात्मपरत्वसिद्धान्तश्च ।

१८२ ८

सुषुप्त्युत्क्रान्त्याधिकरणे

आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् । तत्परे ग्रीष्मसन्दर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते इति पूर्वपक्षसङ्ग्रह-

१८२ २६

लोकतद्विवरणे ।

योऽर्थे विज्ञानमय इति वाक्यस्य परमात्मोपदेशपरत्वसिद्धान्तः ।

इति प्रथमाध्यायस्य पुनरीक्षणम् ।

(८)

विषयः ।

६०

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथानुमानिकाधिकरणे

उत्तरसन्दर्भवैयर्थ्यशङ्कातन्त्रिरासौ ।

१८४

महतः परमव्यक्तमित्यादीनां सांख्यसम्मतप्रधानादिपरत्वोपपादनम् ।

२

अव्यक्तपदस्य शरीरगोचरत्वोपन्यासः ।

१८६

शरीरं चात्र सूक्ष्ममेव विवक्षितमित्यव्यक्तत्वोपपत्तिः ।

३

अविद्यावादस्य प्रधानवादात् भेदनिरूपणम् ।

१८७

अविद्याजगाद्वीजत्वेऽप्युपादानतया निमित्ततया चेश्वरापेक्षानिरूपणम् ।

४

न संख्योपसंग्रहाधिकरणे

पञ्चजनशब्दस्य मनुजपरत्वे श्रुतेर्निस्तात्पर्यापत्त्या यौगिकत्वेन सांख्यसम्मतपञ्चार्थशतितत्त्वप्रति-

पादन एव तात्पर्यमिति श्रुतिमत्त्वशङ्का, नानाभावात्तत्परिहारश्च ।

१९२

कारणत्वाधिकरणे

वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः । समन्वयो जगद्यौनौ न सिध्यति परमात्मनि इति पूर्वपक्ष-

संग्रहलोकाद्विवरणे ।

१९६

सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्फटि विद्यते । सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया कचिदिति सिद्धान्तसं-

ग्रहणलोकाद्विवरणे ।

१९७

वाक्यान्वयाधिकरणे

मैत्रायणीप्राप्त्यर्थसङ्ग्रहः ।

२०२

ईदृशपूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता । निमित्तकारणेऽप्येव नोपादानेषु कदाहिंचिद् इति पूर्वपक्षसंग्र-

हश्लोकाविवरणम् ।

२१०

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

स्मृत्यधिकरणे

वृत्तवार्तेष्व्यमाणयोरध्याययोः सङ्गतिप्रदर्शनाय सङ्क्षेपतस्तात्पर्यार्थकथनम् ।

२१२

कपिलादिस्मृतीनां मोक्षसाधनत्वप्रकाशकत्वाभावे आनर्थक्यापातात्तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यात-

व्या इति पूर्वपक्षसमर्थनम् ।

३

पूर्वपक्षायुक्तत्वाशङ्कापरिहारो ।

२१३

नानास्मृतीत्यादिस्मृतिशेषव्याख्यया स्मृतीनामविगानाच्छ्रौतार्थस्यास्थेयत्वप्रतिपादनम् ।

४

कपिलादिस्मृतीनां प्रत्यक्षभूलत्वाशङ्कानिराकरणे ।

५

श्रुतेः कपिलादिज्ञानातिशयबोधकत्वात्कथं तद्वचनानामप्रामाण्यमिति शङ्कानिराकरणम् ।

२१४

मन्वादीनां श्रौतत्वप्रदर्शनम् ।

६

महदादीनामलोकवेदप्रसिद्धत्वात् सांख्यस्मृतेरनवकल्पनम् ।

७

योगप्रत्युत्तरयधिकरणे

औपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात्संवादबाहुल्याच्च वेदेन योगस्मृतिः प्रमाणमिति पूर्वपक्षः ।

२१५

यनाशेनाविरोधस्तत्रेह प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ।

२१६

विषयः ।

पृ० पं०

विलक्षणत्वाधिकरणे

पूर्वपक्षेऽनवकाशत्वाक्षेपसमाधी ।	२१७ २
जगच्चैतन्यवादनिरासः ।	" २९
अचेतनत्वेनाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां चैतन्यप्रदर्शनश्रुत्युपन्यासेनोत्तरसूत्रावतारणम् ।	२१८ ४
जगतोऽब्रह्मप्रकृतित्वाक्षेपोपसंहारः ।	" २४
विलक्षणत्वादिति हेतौ व्यामचारोद्घावनम्, पूर्वपक्षासंभवप्रदर्शनं च ।	२१९ १
विभागश्रुतिविरोधपरिहारः ।	" २२
जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणविषयकोपनिबद्धाने चतुर्विधसूत्रव्याख्यानेनासामञ्जस्यप्रदर्शनम् ।	२२० २
उक्तासामञ्जस्यपरिहारः ।	" २१
वैलक्षण्यादीनां सङ्ख्यपक्षसाधारणत्वकथनम् ।	२२१ १०
निरागमानां तर्कानामप्रतिष्ठितत्वोपपादनम् ।	" १९

शिष्टापरिग्रहाधिकरणे

भगवादिशिष्टपरिगृहीताण्यदिपदार्थानामतिदेशेन प्रधानकारणत्वात्निरासवाचिरासः ।	२२२ १४
--	--------

भोक्तापत्यधिकरणे

प्रमाणः स्तरासिद्धभोक्तृभोग्यविभागबोधकत्वं श्रुतिर्युक्तमिव्याख्यिष्य परिणामदृष्टान्तेन तन्निरासः ।	२२३ १८
---	--------

आरम्भणाधिकरणे

तदनन्त्यत्वेत्यादिसूत्रं व्याख्याय पूर्वाधिकरणपक्षस्य विवर्तश्रयेण समाधानम् ।	२२४ ६
अनेकान्तवादतान्त्रिरासौ ।	२२५ २०
एकात्मिकत्वाभ्युपगमे लौकिकप्रमाणव्याघातोपपादनम्, मोक्षशास्त्रस्यानूतत्वेन तद्विरोधितात्मैक- त्वस्यासत्यत्वापत्तिरतिरिहारौ	२२७ ७
अनेकत्वस्य औतत्वात्तात्त्विकत्वाशङ्का, निरासश्च ।	२२९ २
सूत्रस्य श्रुतिप्रतिज्ञाभ्यां विरोधः शङ्का तत्परिहारश्च ।	२३० १४
कारणसत्त्वे एव कार्यस्योपलम्भात्तस्य कारणानन्यत्वप्रातिपादनम् ।	२३१ २
उत्पत्तेः प्राक्कारणत्वमना कार्यसत्त्वश्रवणात्तदनन्यत्वकथनम् ।	" १९
असेद्वेदमित्यादिश्रवणात्प्रागुक्तकार्यसत्त्वमाशङ्क्य खेडनम्, कार्यकारणभेदे युक्तिकथनं च ।	२३२ १२
समवायखण्डनम् ।	२३३ १
असत्कार्यवादे उत्पत्तेरकर्तृकत्वनिरात्मकत्वयोरुपात्तिः ।	२३४ १

इतरव्यपदेशाधिकरणे

शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वव्यपदेशाद्धेतुक्रियायदर्शनाच्च चेतनकारणवादाक्षेपतान्निरासौ ।	२३५ ४
--	-------

उपसंहारदर्शनाधिकरणे

अद्वितीयब्रह्मणो जगदेतुत्वानुपपत्तिशङ्का, चैरादेवद्विविधपरिणामोपपत्तिदृष्टान्तेन तन्निरासश्च ।	२३६ २२
--	--------

कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणे

ब्रह्मणो निरवयवत्वात्शरीराद्विभक्तृस्त्वस्य परिणामः स्यादित्यभिप्रायेण परिणामाक्षेपाक्षेपानिरासः ।	२३६ २३
ब्रह्मणि स्वरूपानुपपत्तेर्नानेकाकारा मूर्धिरिति प्रातिपाद्य मायावादस्फुटीकरणम् ।	२३७ १९
कृत्स्नप्रसक्त्यादिदापानां परपक्षेऽपि समानत्वकथनम् ।	" १८

सर्वोपेताधिकरणे

अकरणमश्रोत्रमित्यादिश्लेषेण परस्या देवतायाः विकरणत्वशासनान्तर्यशक्तियोगात्सम्भवोपपाद- नम्, तत्परिहारश्च ।	२३८ ४
--	-------

विषयः ।

पृ० पं०

प्रयोजनवत्त्वाधिकरणे

परमात्मन आत्मप्रयोजनाभावाज्जगत्कर्तृत्वानर्हता जगतो ब्रह्मोपादानत्वप्रतिषेधः ।
 मेक्षावत्प्रवृत्तेः इवासप्रवृत्तिसाक्षिपासु प्रयोजनव्यभिचारात् ब्रह्मणोपि जगत्सर्जनप्रवृत्तेरुपपत्तिप्र-
 तिपादनम् ।

॥ २०

॥ २९

वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणे

वैषम्यनैर्घृण्यमसङ्गैरेवमस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वानिरासः ।
 सृष्टेः प्राक्तर्मणोऽभावादायसृष्टेस्तुल्यत्वापत्तेः संसारानादित्वेन निरासस्तत्र प्रमाणं च ।

२३९ १८

१४० २२

सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणे

स्वयम्परिग्रहप्रधानप्रकरणोपसंहारः ।

२४१ १९

द्वितीयाध्याये द्वितीयपादः ।

रचनानुपपत्त्यधिकरणे

द्वितीयपादस्य साख्यादिदर्शननिराकरणरूपप्रयोजनम् ।
 साख्यादिपक्षप्रतिषेधस्य पौनरुक्त्यापादनसमाधिः ।
 कार्यकारणयोरभेदद्वारा प्रधानकारणतानुमानखण्डनम् ।
 अन्वयादिति हेतावधिद्व्युद्बन्धनम्, परिमाणादिहेतुषु दोषदर्शनं च ।
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि जगद्धेतुत्वेनाचेतनानुमानखण्डनम् ।
 क्षीरादिवदचेतनस्यापि स्वत एव प्रवृत्तिरिति साध्यमतस्य खण्डनम् ।
 प्रवर्तकत्वाभावात्प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तिकथनम् ।
 तृणादिवत्स्वामाविकप्रधानपरिणामवादखण्डनम् ।
 केवलचेतनस्य प्रवृत्तिमाक्षिप्याचेतने तदुपपादनम् ।
 प्रवृत्तिरहितत्वेपीदृशस्य प्रवर्तकत्वोपपादनम्, प्रवर्त्याभावप्रयुक्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिनिरसनं च ।
 प्रधानस्य स्वामाविकप्रवृत्तिमभ्युपगम्य तस्याः पुरुषार्थत्वनिरासः ।
 दृष्टान्तबलेन पुरुषस्य प्रवर्तकत्वाशङ्कानिरासः ।
 गुणानां साम्यावस्थायां परस्परमङ्गाङ्गिभावानुपपत्त्या प्रधानप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
 गुणानां वैषम्योपयोगमयोग्यत्वानुमानदूषणम् ।
 श्रुतिविरोधाद्विप्रतिषेधाच्च साध्यमतस्यासामंजस्यप्रतिपादनम् ।
 तत्पतापकभावस्यैकत्रानुपपत्त्यौपनिषदस्याप्यसामञ्जस्यमिति साध्यप्रतिवन्धिः ।
 उक्तप्रतिवन्दिनिरासः ।
 परमाणुकरणवादिमतानुवादेनोत्तरसूत्रावतरणम् ।

२४२ २

॥ १८

२४३ ३

॥ २१

२४४ २४

२४३ १०

॥ २९

२४४ ६

१४५ २

॥ १८

२४४ १३

२४८ १४

॥ २०

॥ २०

२४९ ४

॥ ३४

२५० ५

२५१ ६

महद्दीर्घाधिकरणे

परमाणुकरणवादिप्राक्रियाप्रदर्शनम् ।
 उक्तप्रक्रियायां व्यभिचारप्रदर्शनद्वारा चेतनब्रह्मणोऽचेतनजगत उत्पत्तौ अनौचित्याभावकथनम् ।

२५२ १३

॥ २६

विषयः ।

पृ० पं०

परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणे

२०	परमाणुकारणवादिभते तत्संज्ञवि युक्तिः, परमाणूनां जगद्धेतुत्वप्राप्त्या च ।	२५३ १३
	समवायाभ्युपगमादणुवादस्यायुक्तत्वम् ।	२५४ १५
२१	परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वादित्युक्तिर्विधिविकल्पासहत्वम् ।	२५५ २०
	रूपादिमत्वात्परमाणूनां सावयवत्वानित्यत्वापत्तिः ।	" २३
२८	पृथिव्यादिभूतपरमाणूनामुपचितापचितगुणवत्त्वदर्शनादपरमाणुत्वापादनम् ।	२५७ २०
२२	शिष्टापरिगृहीतत्वात्परमाणुकरणवादस्यानादरणीयत्वम् ।	२५९ १
	वैशेषिकाभ्युपगतपदार्थानां मिथो भेदे द्रव्याधीनत्वानुपपत्तिः ।	" ३
	अयुतसिद्धत्वपदार्थलण्डनम् ।	" ११
१५	सम्बन्धिप्राप्तिरूपेण सम्बन्धप्राप्ताधिकत्वम् ।	२६१ ११
	परमाणूनां निरवयवत्वलण्डनम् ।	२६२ ८

समुदायाधिकरणे

	वैनाशिकैकदेशिनोः सर्वास्तित्ववादिनोर्मतं, तत्र समुदायानुपपत्तिश्च ।	" २२
	संहस्तुरभावेऽपि अविद्यादिषु परस्परप्रत्ययत्वेनानिशमावर्तमानेषु समुदायस्यार्थास्तित्वः ।	२६५ ५
	अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वम् ।	२६७ ११
	भोवन्नभावात्सङ्घातासिद्धिकथनम् ।	२६९ १७
	सौगतभ्युपगतस्याविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वस्य निरासः ।	" १९
२	चित्तचैतोत्पत्तिप्रतिज्ञाया उपरोधः, क्षणिकत्वप्रतिज्ञोपरोधश्च ।	२७० १६
१८	प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधप्रत्याख्यानम् ।	२७१ २
७	अविद्योदिनिरोधप्रत्याख्यानम् ।	२७२ ९
२१	आकाशस्य निरुपाख्यत्वानिरासः ।	" १३
२४	अनुस्यूतेरुपलब्धक्षणिकतालण्डनम् ।	" २३
१७	माय्योक्तस्य बाह्यार्थानिशितत्वापादनस्य विवरणम् ।	२७४ ५
२५	अभावाद्वाच्योत्पत्तिनिरसनम् ।	२७५ १७
६	कूटस्थस्यापि निपतशक्तित्वात्सर्वं सर्वत उत्पद्यत इति भाष्यासङ्घतेः सर्वावस्थातज्जन्मसर्वो-	
२	त्वाचित्तिमिप्रायेण लण्डनम् ।	२७६ ४

अभावाधिकरणे

१४	विज्ञानवादिमतस्तत्कृतबाह्यार्थाभावोपपादनं च ।	२७७ १३
२०	सौत्रान्तिकमततानिरासौ ।	२८१ २
२७	बाह्यार्थाभावलण्डनम् ।	२८२ १४
४	उपलब्धिव्यतिरेकेण बाह्यार्थाभावशङ्का, तानिरासश्च ।	" १९
७	धर्मकीर्तिमतलण्डनम् ।	२८३ ३
५	जागरितप्रत्ययानां स्वाप्रत्ययवैधर्म्यम् ।	२८६ २०
७	वासनानुपपत्त्या तद्देविम्यानानुपपत्तिः ।	२८७ १४
	आलम्ब्यविज्ञानस्य वासनानाश्रयत्वम् ।	" २१
११	अन्यथादस्य प्रमाणविप्रतिषिद्धत्वाच्चिरादे सूत्रकृतानादरश्च ।	२८८ ६
२६	वैनाशिकसमयस्य सर्वथानुपपत्तिर्भेदशून्यम् ।	२८९ ६

विषयः ।

पृ० पं०

एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणे

जैनसमयप्रदर्शनम् ।	२८९ १
सत्तमङ्गनयस्तत्खण्डनञ्च ।	२९० २
जीवस्य शरीरपरिमाणस्वखण्डनञ्च ।	२९२ १
पर्यायेण जीवस्यावयवोपगमापगमनिरासः ।	" २
स्रोतः सन्ताननिस्त्यताभ्यायेन जीवस्य निस्त्यतावादखण्डनपरं सूत्रार्थव्याख्यानम् ।	२९३ २
मोक्षावस्थाभाविजीवपरिणामस्य निस्त्यत्वनिरासः ।	" ८
केवलाधिष्ठातृईश्वरकारणतावादः ।	" १६
तस्यासामञ्जस्यप्रदर्शनम् ।	२९४ १
ईश्वरस्य प्रधानादिना सम्बन्धानुपपत्तिकथनम् ।	२९५ १
प्रधानस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्तिः ।	" २३
पुरुषस्य करणवद्विषयस्य प्रधानाधिष्ठातृत्वे भोगादिप्रसङ्गः ।	२९६ १
ईश्वरस्य अतवत्त्वात्सर्वज्ञत्वापत्तिः ।	" ९

उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणे

मागधतपाश्चरात्रमतम् ।	" १
मनसो जीवप्रभवत्वनिराकरणम् ।	" २१
सङ्कर्षणादीनां वायुदेवानिर्विशेषत्वम् ।	२९७ १
उक्तमते बहुविधविपत्तिवैधोपलम्भः ।	" १

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

भामती ।

शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

(उपोद्धातः)

श्रीगणेशाय नमः ।

अनिर्वाच्यावेद्या (१) द्वितीयसचिवस्य (२) प्रभवतो (३) विवर्ता यस्यैते विग्रहानिलतेजोऽववनयः ॥

यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥

निश्चवसितमस्य वेदा (४) वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।

स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥

षडभिरङ्गै (५) रूपेताय विविधैरव्ययै (६) रपि ।

शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥

मार्तण्डतिलकस्वामिसहागणपतीन् वयम् ।

विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः (७) ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे ।

ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥

नत्वा विशुद्धविज्ञानं शङ्करं करुणाकरम् ।

भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं निमज्जते ॥ ३ ॥

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।

रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

(१) अनादिर्भावकैका मूलाविद्या पूर्वपूर्वविभ्रमसंस्काररूपा तुलाविद्यान्येति द्वितीयमविद्याया बोध्यम् ।

(२) अविद्यासाक्षाच्चिद्येपि स्वतन्त्रस्येत्यर्थः ।

(३) अतत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्त इति कल्पतरुः ।

(४) वीक्षणमात्रेण स्पष्टत्वादभूतानि वीक्षितम् ।

(५) “सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडा-
हुरङ्गानि मङ्गेश्वरस्य ॥” इतीश्वराङ्गानि, वेदाङ्गानि प्रसिद्धानि ।

(६) “ज्ञानं विरागतैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्पष्टत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । अव्य-
यानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥” इतीश्वराव्ययानि, वेदाव्ययानि चादीनि ।

(७) “आदित्यस्य सदा पूजा तिलकस्नामिनस्तथा । महागणपतेश्च कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥”
इति स्मृतिः ॥

अथ यदसन्दिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरो, यथा समनस्केन्द्रियस-
 भिकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः (१) करटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति (२) व्यापकविरुद्धो-
 पलब्धिः । तथाहि “बृहत्त्वाद्वृंह(३)णत्वाद्वाऽऽत्मैव ब्रह्मेति गीयते”, स चायमाकौटपत-
 ज्ञेभ्य आ च देशविभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेके-
 नाहमि’त्यसन्दिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम्, नहि जातु कश्चिदत्र
 संदिग्धेऽहं वा नाहं वे’ति, न च विपर्यस्यति ‘नाहमेवे’ति । न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामी-
 त्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात् देहालम्बनोऽयमहङ्कार इति साम्प्रतम् । तदालम्ब-
 नत्वे हि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरं प्रणप्तुननुभवामीति प्रतिसन्धानं न
 भवेत् । नहि बालस्थविरयोः शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत ।
 तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं, यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम् । तथा च बाला-
 दिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहङ्कारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । (४) अपि च
 स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीर-
 मात्मानं पश्यन् ‘नाहं देवो मनुष्य एवे’ति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीरा-
 द्विजं प्रतिपद्यते । अपि च योगव्याघ्रः (५) शरीरभेदेऽपि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति ना-
 हङ्कारालम्बनं देहः । अत एव नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम्, इन्द्रियभेदेऽपि ‘योऽहमब्राह्मं स
 एवेति हिं स्पृशामी’त्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् । विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव ।
 बुद्धिमनसोश्च करणयो’रहमिति’कर्तृप्रतिभास(६)प्रख्यानालम्बनत्वायोगः । कृशोहमन्धोहमि-
 त्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथञ्चि’न्मन्त्राः क्रोशन्ती’त्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्प-
 श्यामः । तस्मादिदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतराहमनुभव-
 गम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम् । अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि संसारनिवृ-
 त्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवानिमित्त आत्मयाथात्म्य-
 ज्ञानेन निवर्तनीयः । स चेदयमनादिरनादिनाऽऽत्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य ति-
 वृत्तिरविरोधात् । कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवो ? नह्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति,
 न चाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मादेहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनि-
 षदां सहस्रैरप्यन्यथायितुमनुभवविरोधात् । नह्यागमाः सहस्रमपि घटं पठयितुमीशते । त-
 स्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्याम इत्याशयवानाशङ्क्य परिह-
 रति—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति (पृ० १५ पं० १) ।

(१) करटः काकः ।

(२) व्यापकेति । जिज्ञास्यत्वव्यापके संदिग्धत्वसंप्रयोजनत्वे तद्विरुद्धे चासन्दिग्धत्वानेप्रयोज-
 नत्वे तयोरुपलब्धस्ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभावस्तथाच मुमक्षुणा ब्रह्म न जिज्ञास्यं
 अत्यसन्दिग्धत्वाद्धटवत्, अप्रयोजनत्वात्काकदन्तवदित्यनुमाप्रयोगौ । एतदेव स्फुटयति तथा हीत्यादिना ।

(३) बृहणत्वादेवादीनां परिणमयितृत्वात् ।

(४) परिमाणभेदेपि देहैक्याङ्गीकर्तारं प्रत्याह अपिचेति ।

(५) मनुष्यः कृशः कुशलोऽपि व्यापकः शरीरमपि न भिन्नमनुभवतीति प्रयोगः ।

(६) प्रख्यानं शब्दः ।

अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिथ्याभवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काग्रन्थः । तथापीत्यादिपरिः
हारग्रन्थः । तथापीत्यभिसम्बन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम् । (१) इदमस्मत्प्रत्ययगोच-
रयोरिति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । यथा ह्यङ्कारप्रतियोगी त्वङ्कारो नैव
मिदङ्कारः, 'एते वयमिमे वयमास्मह' इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव आत्मा विष-
यी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः । एते हि चिदात्मानं विसिन्वन्ति अववध्नन्ति,
स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । (२) परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्त-
'स्तमःप्रकाशवदि'ति । नहि जातु कश्चित्समुदाचरद्वृत्तिनी(३) प्रकाशतमसी परस्परात्मतया
प्रतिपत्तुमर्हति । तदिदमुक्तमितरेतरभावानुपपत्ताविति । इतरेतरभाव (४) इतरेत-
रत्वं, तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानुपपत्ताविति ।

स्यादेतत् । मा भूद्धर्मिणोः परस्परभावस्तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादी-
नामितरेतराध्यासो भविष्यति, दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकप्रद्वेष्टेऽपि तद्धर्माणामध्यासो, यथा
कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्वाहिण्यरुणः स्फ-
टिक इत्यारुण्यविभ्रम इत्यत उक्तम्—तद्धर्माणामपीति । इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां
भावो (५) विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिसन्धिः । रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूप-
वतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी न
विषयच्छायामुद्गाहयितुमर्हति । यथाहुः—“शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता” इति ।
तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसम्भेदेनेव तद्धर्माणामपि परस्परसम्भेदेन विनि-
मयात्मना भवितव्यम्, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्नौ, असम्भिन्नाः सुतरां
तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात्, तदिदमुक्तं सुतरामिति । तद्विपर्ययेणे-
ति । विषयविपर्ययेणेत्यर्थः । मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनः । एतदुक्तं भवति । अध्यासो भेदा-
प्रवेष्टव्यास्तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदप्रहः, स भेदाग्रहं निवर्तयंस्तद्यात्ममध्यासमपि निवर्तयतीति ।
मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना (पृ० २९ पं० १) । इदमत्राकृतम् ।
भवेदेतदेव यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत, नत्वेतदस्ति । तथाहि—समस्तोपाध्यनवच्छिन्ना-
नन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिसृतीतिहासपुराणेषु गीयते । न
चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः (ः) क्रियासमभिहारेणद्वयात्मतत्त्वमभिधायति तत्पराणि सन्ति
शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि(७) कर्तुम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाऽहो

(१) ननु पुरुषान्तरवचनो युष्मच्छब्दः कथमचेतने देहादौ प्रयुक्तोऽत आह इदमस्मदिति ।

(२) अत्र परस्परानध्यासोऽन्योन्यात्मनाऽस्फुरणं न तु सहानवस्थानं दार्ष्टान्तिकेऽसत्त्वादिति बोध्यम् ।

(३) ससुदाचरस्यौ, भेदेन भासमाने, वृत्ती, वर्तने, यथोक्ते तथा ।

(४) इतरेत्येतरत्र भाव इति योजने धर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेध इति सिद्धसाधने स्यात्तादात्म्या-
ध्यासाभ्युपगमात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाहेतरेतरत्वमिति । (५) विनिमयो व्यत्यासः ।

(६) उपक्रम आरम्भवाक्यं, परामर्शो मध्यनिर्देशः, उपसंहारोक्तिमनिर्देश इति भेदः । पौनःपुन्यं
क्रियासमभिहारः ।

(७) लाक्षणिकार्थबोधकानि । तेजोवज्रादिसृष्टिक्रमस्यैव अतिवाक्येषु मुख्यतया प्रतिपादनेनात्म-
तत्त्वप्रतिपादनं लक्षणयैवेति उपचरितार्थानि श्रुतिवचनानि नैव सम्मथन्ति सर्वे सौम्यदम आसीदित्याहुः
मादिलिङ्गसङ्गवेनाखण्डात्मतत्त्वप्रतिपादनस्यैव मुख्यार्थत्वादिति भावः ।

दर्शनीयाऽहो दर्शनीयेति, न न्यूनत्वं प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेक-
विधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मानमादर्शयन् कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वाऽनुप-
वः(१) । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादान्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चाते
युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया (२)निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभा-
वस्य स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात् । (३)प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधा-
दनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न । उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात् । न ह्यागमज्ञानं सां व्यवहारिकं
प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति, येन (४)कारणाभावाच्च भवेदपि तु तात्त्विकम् । न च तत्स्यो-
त्पादकम्, अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सां व्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दर्शनात् ।
तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारापितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवो, नहि लौकि-
का नाग इति वा नग इति वा पदात् कुञ्जरं वा तर्कं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः । (५)न
चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थं उपचरितार्थं युक्तम् । उक्तं हि “न विधौ परः शब्दार्थ” इति ।
(६)ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे, रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन
कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपवाधने तदपवाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । दर्शितं च ता-
त्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्ष सूत्रं (७)“पौर्वापर्यं पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्”
(अ० ६ पा० ५ सू० ५४) इति । तथा “पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्य-
निरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥” इति । (८)अपि च येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थि-
षत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्, ‘अहमिहैवास्मि सद्ने जानान’ इति सर्वव्यापिनः
प्रादेशिकत्वेन ग्रहात्, उच्चतरगिरिशिखरवार्तिषु महातरुषु भूगिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिर्भासप्रत्यय-
वत् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन इति सांप्रतम् । (९)नहि तदैवं भवत्य-
हमिति, गौणत्वे वा न जानामीति । अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति

(१) विपर्यासशून्यः ॥

(२) निरस्तेति विशेषणेनाऽऽगमस्य स्वजन्यज्ञानप्रमितित्वे प्रत्यक्षापेक्षायां विपर्यासशङ्कायाः, स्वतः-
सिद्धेतिविशेषणेन च तत्र सम्वादापेक्षायाश्च निरासो बोध्यः ।

(३) आगमस्योत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षामाशङ्कने प्रमिताविति ।

(४) प्रत्यक्षाभावात्मकप्रतिबन्धकाभावरूपकारणाभावादित्यर्थः ।

(५) अप्रामाण्यं निरस्योपचरितार्थत्वं निरस्यति न चेति ।

(६) एवमुपजीव्यत्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्य मुख्यत्वमात्रस्य प्राबल्यहेतुत्वं निरस्यति ज्येष्ठत्वं चेति ।

(७) पौर्वापर्येति । पौर्वापर्येति सति निमित्तयोः पूर्वस्य नैमित्तिकस्य दौर्बल्यमुत्तरस्य निरपेक्षस्य तदावकत-
योदितत्वात्पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन तेन बाध्यत्वायोगात् इत्यर्थः । इदं च ज्योतिष्टोमे सह निर्गच्छता-
मृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तयुक्तम् । तत्र क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तासंभवात् किं पूर्वं कार्यमुत्ता-
परमिति संशयेऽनुपज तथिरोधोभावात्पूर्वमिति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तसूत्रे षष्ठाध्यायस्य दृष्टव्यम् । प्रकृतिवदिति ।
यथा प्रकृतौ वस्तुतोपकाराः कुशाः ‘प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या’ इत्यतिदेशेन प्रथमं प्राप्ताः पश्चादुक्तैर्निरपेक्ष-
शैर्बाध्यन्ते तद्वदित्यर्थः ।

(८) एवंश्रुत्यादिगम्यात्मतत्त्वस्य हंप्रत्ययेऽनवभासादाविविक्ताविवयत्वमुक्तमधुना वायुक्तस्यात्मनोऽन-
वभासादपि तदेवाहापिचेति ।

(९) नहि तदैवमिति त्वमेतऽहमेत्यस्य विवेकात्मविषयत्वादित्यर्थः । गौणत्वे वेति । उपचरितात्म-
भावस्य देहस्य सानुत्पन्नपत्त्या जानान इति प्रतीतिर्नहि भवतीत्यर्थः ।

पा० १ सू० १]

अध्यासप्रकरणम् ।

५

यत्र प्रयोक्तृप्रतिपन्नोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः । तद्यथा (१) नैयमिकामि-
होत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः (अ० १ पा० ४ सू० ४) प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते
कर्मणि 'मासमग्निहोत्रं जुहोती' (अ० ७ पा० ३ सू० १) त्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः, माणवके-
चानुभवसिद्धभेदे सिद्धात्सिद्धशब्दः । न त्वहङ्कारस्य मुख्यार्थो निर्लुठितगर्भतया (२) देहादि-
भ्यो भिन्नोऽनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न चात्यन्तनिरुद्धतया गौणेपि
न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम् । तत्रापि स्नेहात्तिलभवाङ्गेद सि-
द्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो, न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः । त-
त्सिद्धं गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्यासम्, तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निव-
र्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । न च बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रातः-
संधानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानुभव इति वाच्यम् । परीक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकि-
कानाम् । परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते (३) । वक्ष्यत्यन-
न्तरमेव हि भगवान् भाष्यकारः—“पश्वादिभिश्चाविशेषादि”ति । बाह्या अप्याहुः—“शा-
स्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति न प्रतिपत्तार” इति । तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहङ्कार-
‘महमिहास्मि सदन’ इति प्रयुज्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकवमभिमन्यते,
नभस इव घटमणिकमल्लिकाशुपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः । न चाहङ्कारप्रामाण्याय
देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम् । तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्याद्देहपरिमाणो वा?
अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात् । देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवद-
नित्यत्वप्रसङ्गः (४) । किं चास्मिन् पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयत्प्रत्येकं वाऽवयवाः ?
प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपर्यायं विरुद्धादिक्रियतया
शरीरमुन्मथ्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्ष एकास्मिन्नवयवे
चिदात्मनोऽवयववो वृक्ष इति न चेतयेत् । (५) न च बहूनामवयवानामविनाभावानियमो
दृष्टो, य एवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत् । (६) विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहंप्रत्ययस्य
भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव, तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम् । एतेन ‘स्थूलो-

(१) नैयमिकेति । ‘अग्निहोत्रं जुहोती’त्यत्र किमग्निहोत्रशब्दोद्भेदेवतागुणविधिरुत कर्मनामेति संशयेऽन्ये
होत्रं होवरीरमग्निति समासान्तर्गतचतुर्थ्याग्नेहोमदेवतात्वप्रतीतेर्गुणविधिरिति पूर्वपक्षे, ‘यदग्नये च प्रजापतये
च सायं जुहोती’त्यग्नेर्होमे देवतात्वप्रख्यापनादग्निहोत्रकर्मनाधेयार्थोऽग्निहोत्रशब्दः प्रकरणभेदेन सिद्धभेदे
‘मासमग्निहोत्रं जुहोती’त्यादिनोक्ते कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि जुहोतीति साध्यसादृश्येन लाक्षणिकोऽनेका-
वयवस्याध्यवसायत्वादिति भावः ।

(२) निष्कृष्य लुठितः प्रतिभासितो गर्भोऽहङ्कारणाकारो यस्य स तथा, तस्य भावस्तत्ता तेत्यर्थः ।

(३) अपरोक्षधर्मस्य यौक्तिकबाधादुच्छेदो नेत्यर्थः ।

(४) प्रसङ्गेनानेनावयवारब्धावयवपक्षो देहपरिमाणपक्षे निरस्तो बोध्यः ।

(५) आत्मावयवानां चैतन्यं निरस्य समुदायपक्षे शरीरोपाधिर्वा समुदायापत्तिः स्वतएव वा काकताली-
यन वेति विकल्पत्रयाभिप्रायेणाद्या ‘समुदायस्येत्यादिना निरस्ताऽधुना द्वितीया तृतीया चाक्षिपति न च बहू-
नामिति । य एवेति । काकतालीयन्यायेन यस्यावयवस्य विशीर्णता जाता तदभावे न चेतयेदित्यर्थः । स्व-
स्थानामप्यकस्माच्चैतन्यं स्यादिति भावः ।

(६) क्षणिकविज्ञानात्मपक्षेऽहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं समर्थयति विज्ञानेति ।

ऽहमन्वोहं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः । (१) तदेवमुक्तमेणाहंप्रत्यये पूतेकृष्माण्डिकृते भगवती श्रुतिप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसजितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिध्याभावस्याहंप्रत्ययस्य (२) स्वरूपनिमित्तफलैरुपव्याख्यानमन्योन्यस्मिन्नित्यादि ।

अत्र चान्योन्यस्मिन् धर्मिणि आत्मशरीरादावन्योन्यात्मकतामध्यस्याहमिदं शरीरादीति । इदमिति च (३) वस्तुतो न प्रतीतितः । लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः, स चायमहमिति व्यपदेशः । इतिशब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः (४) । अन्योन्यधर्माश्चाध्यस्यान्योन्यस्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजराव्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहात्मभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्मधर्मान् देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जरामरणमुत्रपशुस्वाम्यादीति व्यवहारो व्यपदेशः, इतिशब्दसूचितश्च तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः । (५) अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्तोऽज्ञातः स समान इति समानकर्तृकत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम् । पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति—मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः । मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तस्तद्भावाभावानुविधानाव्यवहाराभावाभावयोरित्यर्थः । तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्या तस्य निमित्तमाह—इतरेतराविवेकेन, विवेकाग्रहेणेत्यर्थः । अथाविवेक एव कस्मान्न भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह—अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः । परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको धर्माणां चासंकीर्णता विवेकः ।

स्यादेतत् । विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते शुक्लेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः, इह तु (६) परमार्थसतत्त्वादात्मनो न भिन्नं देहाद्यस्ति वस्तुसत्तत्कृतत्त्वादात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत आह—(७) सत्यानृते मिथुनीकृत्य (पृ० ३४००१) । विवेकाग्रहाध्यस्येति योजना । सत्यं चिदात्मा, सृष्टं बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य, युगलीकृत्येत्यर्थः । न च सम्प्रतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावात्थस्य च्चेः प्रयोगः । एतदुक्तं भवति । अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य

(१) अहंप्रत्ययस्याविविक्तविषयत्वे शास्त्रीयविषयसिद्धिं प्रदर्श्य प्रयोजनसिद्धिं प्रदर्शयति तदेवमिति ।

(२) स्वरूपेति । अन्योन्यात्मकताऽन्योन्यधर्माध्यासश्च स्वरूपम् । इतरेतराविवेको निमित्तम् । व्यवहारः फलम् ।

(३) वस्तुत इति । अहमिति प्रतीतेरिवास्तवमनात्मत्वमस्तीति इदंशब्दप्रयोग इत्यर्थः । अनेनाहमिदं शरीरमिति प्रतीत्यभावाद्वाध्यासकृतिरित्याशङ्क्य निरस्ता ।

(४) परिवर्जनादिरिति । व्यवहार इति शेषः ।

(५) नवध्यस्य व्यवहार इत्यनुपपन्नं 'भुक्त्वा व्रजतीति' वदेकस्य क्रियाद्वये कर्तृत्वानभिधानादत आह अत्रेति । व्यवहारक्रियाश्लेषस्य कर्तृरध्यासेरि कर्तृत्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः ।

(६) अयमेव पाठः [क] [ख] चिह्नित पुस्तके दृश्यते किन्तु 'परमार्थत' इत्येव युक्तः । 'परमार्थतः' इति पक्षे तु 'चिदात्मनो' इति पंचम्यन्तपाठस्यैव युक्तावादिति बोध्यम् ।

(७) सत्यानृते इति । मिथुनीकरणद्विवेकाग्रहस्ततोऽध्यास इत्यर्थः । युगलीकरणमधिष्ठानारोप्ययोः स्वरूपेण बुद्धौ मानम् । अत्र च्चेः प्रयोगस्य फलमाह नचेति । अभूततद्भावे च्चेः प्रयोगाभ्यामुनीभावोप्यवास्तव इत्यर्थः ।

पा० १ सू० १]

अध्यासप्रकरणम् १

७

प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत् । आरोग्यस्य प्रतीतौ संस्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः, समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह नैसर्गिक इति । स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याप्यध्यासस्यानादितोक्ता । ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेस्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्धी-जाङ्गुरवच्च परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ।

(१) स्यादेतत् । अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वत्यन्तासतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियदेनौपपद्यते । (२) प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं, न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात्, प्रकाशमानतैव सत्ताऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः प्रकाशमानत्वाज्ञासन्तश्चिदात्मवद्, असत्त्वे वा न प्रकाशमानास्तत् कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहस्तदसम्भवे कुतोऽध्यास इत्याशयवानाह—आह आक्षेपा—कोयमध्यासो नाम (पृ० ४० पं० १) । क इत्याक्षेपे । समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्ष्णाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति—उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः (पृ० ४५ पं० १) । (३) अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । (४) तस्येदमुपव्याख्यानं 'पूर्वदृष्टे'त्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययश्चरोपविषया-रोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति, तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणम् । तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वैत्युक्तम् । तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह—परत्रेति (५) । परत्र शुक्तिकादौ परमार्थवति, तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् । (६) स्यादेतत्, परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणमतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गावि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्याभावभासः । (७) अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्याभावभासः समीचीनः । (८) अवभासपदं च समीचीनेऽपि

(१) आरोग्यशरीरादेः प्रतीतिमात्रमुपयोगि न सत्तेति उक्तं, तत्रानृतस्य प्रतीतिरेवायुक्तेत्याभिप्रायकमुत्तरभाष्यमवतारयन्नाह स्यादेतदित्यादिना । शुष्मदस्मादित्यादेस्तु विवेकग्रहादाक्षेपः पूर्वशुक्त इत्यनयोर्भेदो बोध्यः ।

(२) प्रकाशमानत्वेन हेतुना देहादीनां सत्त्वसाधनाय भूमिकामारचयति प्रकाशमानत्वमिति ।

(३) अवभासपदस्यावयवार्थव्युत्पत्तिद्वारा संक्षिप्तमध्यासलक्षणमाह अवसन्न इति । अवसाद उच्यते । अवमानो युक्त्या तिस्कारः ।

(४) अवभासपदस्य रूढार्थकथनद्वारा भाष्यवाक्यार्थेन विस्तृतं लक्षणं प्रदर्शयन्नाह तस्येति ।

(५) अनेनासत्त्व्यातिनिरासो बोध्यः ।

(६) स्मृतिरूप इति पदस्य कृत्यं वस्तुमर्थतारयति स्यादेतदिति ।

(७) पूर्वदृष्टस्य परत्राभेदावभासरूपधर्म्यध्यासस्यातिव्याप्तिं प्रदर्श्य, परत्राश्रये परवर्मावभासरूपस्य धर्मध्यासस्यापि तां प्रदर्शयति अस्ति च पाटलीति ।

(८) ननु संक्षिप्तध्यासलक्षणप्रदर्शितावभासपदार्थस्यानयोर्देहाहरणयोरसम्भवात्कथमतिव्याप्तिरत आह अवभासपदं चेति ।

प्रत्यये प्रासिद्धं, यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह—रश्मृतिरूप इति । रश्मृते रूपमिव रूपमस्येति रश्मृतिरूपः । असन्निहितविषयत्वं च रश्मृतिरूपत्वं, सन्निहितविषयं च प्रत्याभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः । (१) नाप्यव्याप्तिः—स्वज्ञानस्यापि रश्मृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात्तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निश्रोपलववशादसन्निधानपरामर्शे तत्रतत्र पूर्वदृश्यैव सन्निहितदेशकालत्वस्य समारोपः । एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम् । तथाहि—वह्निर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसम्पृक्तपित्तद्रव्यवर्तिनीं पीततां पित्तरहितामनुभवन् शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन् पीततायाश्च शङ्खासम्बन्धमननुभवन्नसम्बन्धाग्रहणसारूप्येण 'पीतं तपनीयपिण्डं पीतं बित्त्वफलमि'त्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याह 'पीतः शङ्ख इति । एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः । (२) एवं विज्ञातृपुरुषाभिमुखेष्वादशोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लभमपि वलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्त्रोतःप्रवर्तितं मुखसंयुक्तं मुखं ग्राहयद्दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहयत्पूर्व (३) दृष्टाभिमुखादशोदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति । एतेन द्विचन्द्रदिद्मोहालात्तच्चक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेऽपि यथासम्भवं लक्षणं योजनीयम् ।

एतदुक्तं भवति । न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत् । नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते, प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्मणो वा । (४) तथासति मरुषु मरीचिचयमुष्वावचमुच्चलत्तुङ्गतत्तुङ्गमङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनीत्याभिसंधाय प्रवृत्तः स्यात्, तोयमपि य पिपासामुपशमयेत् । तस्मादकामेनापि आरोपितस्य प्रकाशमानस्यापि, न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम् । न च मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत् स्वरूपेण तु परमार्थसदेव, देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणापि असन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यत इति सांप्रतम् । यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः, कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयाऽनुभवगोचरत्वम्, न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति ।

(५) यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्त्यः कश्चिदस्ति, अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः, यथाहुः—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्ष्ये'ति, ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयाऽस्य युज्येतानुभवगोचरता, प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्त

(१) स्वज्ञानं प्रमाणयोग्यशुक्त्याद्यधिष्ठानाभावात्परत्रेतिविशेषणासत्त्वनिबन्धानव्याप्तिमाशङ्क्यानापीति । रश्मृतौ विभ्रमः रश्मृतिविभ्रमः, स्मर्यमाणे स्मर्यमाणरूपान्तरारोप इति यावत् ।

(२) आदर्शादिष्वारोप्यमुखस्य स्वच्छेषा पूर्वंदृष्टत्वाभावेनाव्याप्तिमाशङ्क्याह एवमिति ।

(३) पूर्वदृष्टेति । पूर्वदृष्टयोरभिमुख्योरादर्शोदकयोर्देश एव देशो यस्य तस्य भावस्तत्ता, तयोरेवाभिमुख्यं च, तथाच मुखादौ तदारोप इत्यर्थः ।

(४) तथासति—प्रतिभासमात्रेण रज्ज्वादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्त्वे सतीत्यर्थः । मरुष्विति । मरीचिचयमभ्यर्णमवतीर्णीचलत्तुङ्गतत्तुङ्गमङ्गमाला मन्दाकिनीत्यन्वयः ।

(५) मरीचीनां तोयात्मत्वं न सादृत्यं यन्मरीचीनां जलरूपेणासत्त्वं तन्मरीचय एवातो नाऽसत्त्व्यातिरिति शङ्कायां यद्युच्येतेति ।

सामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः कुतो वा चिदात्मन्यारोपः ? । (१) न च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं, तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति सांप्रतम् । यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यम् ? असदिति चेत् । किं तत्कार्यमाहोस्त्विदस्य ज्ञाप्यम् ? न तावत्कार्यम्, असतस्तत्त्वानुपपत्तेः । नापि ज्ञाप्यम्, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः, (२) अनवस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत् । कः पुनरेष सदसतोः सम्बन्धः ? असदधोनिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता सम्बन्ध इति चेत् । अहो वतायमतिनिवृत्तः प्रत्ययतपस्वी (३) यस्यासत्यपि निरूपणमायतते, न च प्रत्ययस्तत्रापत्ते किञ्चित्, असत आधारत्वायोगात् । (४) असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किञ्चिदिति चेत् । अहो (५) वतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति । तस्मादत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति ।

(६) अत्र ब्रूमः । निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोचरस्तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सत्त्वा यदनुभवगोचराः स्युः । न (७) सत्त्वास्तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात् । (८) द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च । तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः । यथाहुः—

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद्रूपं कौष्ठिकदा च न ॥ इति ।

(९) तत्किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः, तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत । (१०) अद्धा न बाध्येत यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वान्

(१) एवं सद्वादी शङ्किनाऽनिर्वचनीय (वेदान्ति) मतं निरस्य शून्यवादनिरासाय तन्मतं दर्शयति नचेति । स्वप्रत्ययः स्वसमानाकारः पूर्वप्रत्ययस्तत्सामर्थ्येनासादितासाधारणस्वभावभेदं ज्ञानमेव शून्यमपि वस्तु प्रकाशयतीत्यर्थः । नच तन्मते ज्ञानस्यापि शून्यत्वात्सर्वज्ञानाश्चासत्प्रसङ्गः, यस्तन्मते ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानार्धनसत्त्वाङ्गीकारेण स्वरूपसत्त्वस्य काचिदप्यसत्त्वात् ।

(२) शक्यताभ्रयत्वेनाभिमताज्ज्ञानाज्ज्ञानान्तरानुपलब्धेरित्यर्थः । उपलब्धे वा तस्यापि ज्ञापकत्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थापाताच्चेत्यर्थः ।

(३) प्रत्ययतपस्वीति । तपस्विपदप्रुपहार्थम्, यतः सति कस्मिंश्चित्कस्यचिद्रूपकारो जायते, प्रत्ययस्य निरूपणं तु शून्यवादेऽसत्यप्यायतम्, न च स्वोपकारिण्यसति प्रत्युपकारं काञ्चित्करोतीति ।

(४) असतः प्रत्ययप्रथनस्य चाविनाभावसम्बन्ध एव सदसतोः सम्बन्ध इत्याक्षेपति शून्यवादी असदन्तरेणेति ।

(५) सद्वादी समाधत्ते अहो वतेति । एवं चेत् कार्यकारणभावः स्वभावश्च बौद्धेरभिमतोऽविनाभावमूलं विहतं स्यादित्यर्थः ।

(६) सद्वादिमतं निरस्यति सिद्धान्ती अत्र ब्रूम इति ।

(७) पूर्वपक्ष्याह न सत्त्वा इति । तोयात्मनेत्यनुषङ्गः ।

(८) ननु तोयात्मना मरीचीनामसत्त्वे सद्वादिनाप्यसत्त्वातिः स्वीकृता स्यादत आह द्विविधं चेति । तोयमेकस्य ज्ञातं मरीचिरूपमेव तोयरूपेणासत् तच्च भावरूपमिति नासत्त्वयतीत्यर्थः ।

(९) सिद्धान्त्याह तत्किमिति ।

(१०) पूर्वपक्ष्याह अद्धोति मरीचीनामसत्त्वमसत्त्वं भवे न भावमतेति न भावमतेति न तोयात्मत्वमिति उपपद्यते तद्वाच्यः ।

अतोयात्मना गृह्णीयात्, तोयात्मना तु गृह्णन् कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः ?
 (१) हस्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत् । तेषां तोय-
 भावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः । नाप्यसत्, वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमा-
 स्थीयते 'भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणदि'ति वदद्भिः । न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं,
 तद्धि मरीचयो वा भवेद् गङ्गादिगतं तोयं वा । (२) पूर्वस्मिन् कल्पे मरीचय इति प्रत्ययः
 स्यात्, न तोयमिति । उत्तरस्मिन्स्तु गङ्गायां तोयमिति स्यात्, न पुनरिहेति । देशभेदात् स्मरणे
 तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति । (३) न चेदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति सा-
 म्यतम् । तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत्, नापि सदसत्, परस्प-
 राविरोधादिति अनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयम् । (४) तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तो-
 यं परमार्थतोयमिव, (५) अत एव पूर्वदृष्टमिव, तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं, किंत्वनु-
 मनिर्वाच्यम् । एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोप्यनिर्वाच्योऽपूर्वोपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र
 चिदात्मन्यध्यस्यत इति उपपन्नमध्यासलक्षणयोगात् । (६) देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयि-
 ष्यते । (७) चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरस्तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमु-
 कस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्योऽबाधिता स्वयंप्रकाशतैवाऽस्य सत्ता, सा च (८) स्वरूपमेव चि-
 दात्मनो न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा इति सर्वमवदातम् ।

(९) स चायमेवंलक्षणकोध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव सम्मतः परीक्षकाणाम्, तद्भेदे पर-
 विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां ब्रूयितुमाह तं केचिदन्यत्राऽन्यधर्माध्यास इति वद-
 न्ति (पृ० ४६) । अन्यधर्मस्य ज्ञानधर्मस्य रजतस्य, ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोन्यत्र बाधो

(१) तोयाभावात्मकमरीचिरूपे आरोपितं तोयत्वं सदसद्वेति विकल्प्य निरस्यति सिद्धान्ती हन्तेति ।

(२) अत्र भ्रमे मरीचयस्तोयं चेति वस्तुद्वय भासते । तत्र मरीचितोयतादात्म्यं वस्तु चेत्तोयाद्वस्त्व-
 न्तरभूता मरीचयो वा स्युर्मरीचिभ्यो वस्त्वन्तरं तोयं वा स्यान्नान्यत् अन्यस्यात्र भ्रमेऽनवभासादुभयत्र दूषण-
 माह पूर्वस्मिन्निति ।

(३) सिंहावलोकनभ्यायेन निरस्तामसतत्ख्यातिं स्मारयन्नुपसंहरति नचेदमिति ।

(४) स्वरूपेणानिर्वाच्यमापे तोयं भ्रमेऽवभासतेत्युच्य देशान्तरे सत्त्वकल्पना व्यर्थेत्यामिषेत्या-
 तदनेनेति । परमार्थतोयमिवेति । नतु परमार्थमेवेत्यर्थः ।

(५) पूर्वदृष्टमिवेति । नन्वभिनवतोयाभासस्वीकारे कथं पूर्वदृष्टत्वं भाष्योक्तं संगच्छेतेति चेन्न । अभि-
 वत्तेपि आरोपस्य पूर्वदृष्टग्रहणमुपयुज्यते आरोपणीयसमानमिथ्यावस्त्वन्तरोपदर्शकस्य पूर्वदर्शनसंस्कार-
 शोरेणोपयोगादिति ।

(६) देहेति । एतेन देहादिः सन् भासमानत्वादात्मवदित्यनुमानेऽबाधितत्वमुपाधिः प्रदर्शितः । न
 साधनव्याप्तिदेहादिबाधस्य तत्र तत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

(७) ननु प्रत्यक्सिद्धेदेहादेर्यदि मिथ्यात्वं तदाऽऽत्मनि कथं सत्त्वमत आह चिदात्मेति । तत्त्वावेदक-
 प्रमाणप्राप्तेतत्त्वादात्मनः सत्त्वं न व्यावहारिकप्रमाणसिद्धेदेहादेरिति च वक्ष्यते इत्यर्थः ।

(८) स्वरूपमेवेति । अन्यथा सत्तातद्रतोर्भेदाद्वैतहानिरित्यर्थः ।

(९) नन्वध्यासलक्षणे मतान्तरप्रदर्शनं मतिसंवादाय दूषणाय वा । नाद्यो विप्रतिपत्तेः, नापरो दूषणा-
 मिधानादत आह स चायमेवंलक्षणकोध्यासस्यानिर्वाच्यतयेवेति मरुमरीचिकोदके दर्शितमिति भावः ।

१ पा० १ सू० १]

अध्यासप्रकरणम् ।

११

(१) सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तु सत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत्तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यं, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च यथादृशमनुभवासिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गोऽन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशात्, नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता । रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाधितो न पुनरजतमपि धर्मि, (२) तथा च रजतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति सा ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिध्यति ।

केचित्तु ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति “यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम” इति (पृ० ४६ पं० १) । अपरितोषकारणं चाहुः-विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्यतानुमानाद्वा ? (३) तत्रानुमानमुपरिष्ठान्निराकरिष्यते । अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्याद्बाधकप्रत्ययो वा ? न तावद्रजतानुभवः । स हीदंकारास्पदं रजतमावेदयति न त्वान्तरम्, अहमिति हि तदा स्यात् प्रतिपत्तुः (४) प्रत्ययादव्यतिरेकात् । (५) भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यति, तथा च नाहङ्कारास्पदमस्य गोचरो, ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत् । हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान् । किं पुरोवर्त्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति । तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य वृषाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः । (६) पुरोवर्त्तित्वप्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेत्, न, (७) असन्निधानाग्रहनिषेधाद् असन्निहितो भवति प्रतिपत्तुरत्यन्तसन्निधानं त्वस्य प्रतिपन्नात्मकं कुतस्तस्यम् । (८) नचैष रजतस्य निषेधो न चेदन्तायाः, किन्तु विवेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतव्यहारस्य । (९) न च रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन, नाहि रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बनं शुक्तमनुभविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गात् । सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात्, तथा च भासमानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासत इति कथमालम्बनं, भासमानताभ्युपगमे वा कथं

(१) बौद्धनयविशेषेण भ्रमाधिष्ठानमाह सौत्रान्तिकेति ।

(२) तथाचेति । इदमत्र तात्पर्यम् । इदं रजतमित्यत्र रजतानुयोगिकइदम्बन्धनतियोगिकतादात्म्यस्यैव भावात् नेदं रजतामित्यत्र तदेव बाधितं भवति ‘प्रतियोग्यभावो तुल्ययोगक्षेमावि’ति न्यायात्, ननु रजतस्य तथासति उभयबाधस्वीकारापत्तेः । एवं चात्मख्यातिवादिते बाह्यशुक्त्यादौ बुद्धिरूपान्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यासः आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वदवभासोऽन्यथाख्यातिवादितेऽन्यत्र शुक्त्यादावप्यधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इति ।

(३) सहोपलम्भहेतुकं मितिमेययोरभेदसाधकमनुमानमित्यर्थः ।

(४) ज्ञानरूपात्मप्रतिपत्तुरभेदादित्यर्थः, समानाधिकरणपंचमीप्रयोगात् ।

(५) अहमुल्लेखयोग्यस्यापि रजतस्य भ्रमादिदन्तया प्रतीतिरित्यभिप्रायेणाशङ्कते भ्रान्तिमिति ।

(६) एवं बाधकप्रत्ययस्य साक्षाज्ज्ञानाकारप्रदर्शकत्वं निरस्यार्थादपि तन्निरस्यति पुरोवर्त्तित्वेति ।

(७) अनिर्दितागमकस्येदन्तानिषेधस्य ‘देशान्तरसत्तयाभ्युपपत्तिरित्याह असंनिधानेति । रजतस्याऽसंनिधानाग्रहः संनिहितत्वेन व्यवहारेहेतुत्वाद्भ्रमः, तन्निषेधोऽसंनिधानग्रहरूपो बोधः, प्रागभासनिवृत्त्यात्मकत्वाद्बाधस्य, तस्मादख्यातिमिते आरोप्योऽर्थः प्रतिपत्तुरसंनिहितो जायते इति भावः ।

(८) रजतबाधोक्तगौरवं निरस्यज्ञाह नचैष इति ।

(९) व्यवहारनिषेधे शुक्तौ रजतप्रतीत्यान्यथाख्यातिरित्याशङ्क्य निरस्यति नचेति ।

नानुभवविरोधः । (१) अपि चन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कश्च
मेभ्यो मिथ्याज्ञानसम्भवः । दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेत्, न
दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद् वटाकुलो
त्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाद्वासप्रसङ्गः । तस्मात् स
ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् । (२) तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, तत्रेद
मिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोषवशात् तद्वत्शुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात्, तन्मात्रं च
गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्घोषक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च (३) गृहीतग्रहणस्वभा
वापि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद् ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्ति
द्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् (४) सन्निहितरजतगोचरज्ञानसा
रूप्येणेदं रजतमिति भिन्नं अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च
प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्ग्रहण एव मिथो गृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति । अत्र हि विनिर्ग
च्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्थेव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते ।
शङ्खेऽपि दोषवशात् शुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसा
रूप्यात् पीततत्पनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः समानाधिकरण्यव्यपदेशश्च । (५) भेदा
ग्रहप्रसङ्गिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्ते
च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रति
पक्षाः संदेहविभ्रमाः प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तं यत्र यदध्यास इति
यस्मिन् शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना
किन्तु गृहीतस्य रजतादेस्तस्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण गृहीतमात्रस्य य इदमिति
पुरोवस्थिताद्द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकस्तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्म
रणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ।

अन्ये तु अत्राप्यपरितुष्यन्तो यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनाम
चक्षते (पृ० ४७ पं० १) । अत्रेदमाकूतम्—अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्य
यात्पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम् । तदतश्च तावद्ग्र
हणस्मरणयोस्तद्वैचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भविष्यतीति (६) । ग्रहणनिबन्धनौ हि चेत्

(१) एवमारोपितमर्थं निरस्य मिथ्याज्ञानमपि प्रतिबिध्यति अपिचेति ।

(२) ननु तथापि मिथ्याज्ञानसिद्ध्यर्थं विपर्ययो वाच्य अत आह तथाचेति । इदमात्मकसामान्या
शुक्तिस्वरूपाविशेषस्याग्रहादिदमिति द्रव्यमात्रग्रहणं भवतीत्यर्थः ।

(३) गृहीतेति । गृहीतमिदमिति प्रकाशनस्वभावेत्यर्थः ।

(४) सन्निहितेति । सन्निहितरजतविषयं ज्ञानं यथा इदमो रजतस्य चासंसर्गं न गृह्णाति संसृष्टत्वात्
ग्रहणस्मरणे अपि परस्परं भिन्ने स्वगतभेदे स्वविषयासंसृष्टत्वं न गृह्णाति इत्यत्र सारूप्यं बोध्यम् ।

(५) निषेध्यभ्रमाभावे निषेधानुपपात्तिमाशङ्क्याह भेदाग्रहेति । इतरेतराभावबोधादितरेतराभावमात्रेण
निवृत्तौ तद्वैचर्यव्यपदेशमिति बोध्यम् ।

(६) अर्हतीति । किन्तु रजतमित्येव रूपस्यासामानाधिकरण्यप्रत्ययान्वय इति व्यपदेशः ।

नस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम् । (१) ननूक्तं—नाग्रहणमात्रात्किन्तु ग्रहण-
स्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतमेदं समीचीनपुरःस्थितरजतविज्ञानसादृश्येन अमे-
दव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । (२) अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयो-
र्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुरगृह्यमाणं वा ? सत्तामात्रेण गृह्यमाणेऽपि समीचीनज्ञानसा-
रूप्यमनयोरिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोरिति ग्रहणम् , अथ वा तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च
मिथो भेदाग्रह इति ग्रहणम् । तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानव-
्यवहारप्रवर्तकम्, नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति । अनयोरेव
भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहण-
मिति च (३) भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति (४) वक्तव्यम् ।
तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतुराहो अनुत्पादितारोप एव स्वत इति । वयं तु (५)
पश्यामः चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेरारोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति । (६) ननु सत्यं
चेतनव्यवहारो नाऽज्ञानपूर्वकः किन्त्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम् (७) । नहि
रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां
प्रवृत्तिरित्यविवादम् । कथं चायमिदङ्कारास्पदे प्रवर्तत, यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदि-
च्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम् । न चेदिदङ्कारास्पदं रजतमिति जानयित्कथं रजतार्थी तदि-
च्छेत् । यद्यत्थात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्योऽथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्माच्चोपेक्षे-
तेति । सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृत्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदङ्कारास्पदे रज-
तसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः ।
तथाहि—भेदाग्रहादिदङ्कारास्पदे रजतत्वं समारोप्य तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य
तज्जातीयतयेदङ्कारास्पदे रजते तमनुमाय तदर्थी प्रवर्तते इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । न च तट-
स्थरजतस्मृतिरिदङ्कारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति, रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्म-
त्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेकदेशदर्शनम् । यथाहुः (८)—‘ज्ञातसम्बन्धस्यै-
कदेशदर्शनादि’ति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं
पुरोवर्तिवस्तुविषयं रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्, यद्यदर्थिनं यत्र (९) नियमेन

(१) अग्रहणहेतुवादी शक्ते ननूक्तमिति ।

(२) तत्र पृच्छति सामानाधिकरणवादी अथेति ।

(३) भवतीत्यपि नञोऽनुषङ्गः ।

(४) वक्तव्यमिति । अग्रहणवादिना भवतेति भावः ।

(५) तत्र स्वमतं प्रदर्शयति वयंस्त्विवादिना । (६) अग्रहणवादी शक्ते नन्विति ।

(७) समाधत्ते मैवमिति । यद्यपि अविदितविवेकस्य स्मरणस्य ग्रहणस्य च ज्ञानयोर्योगपद्याभावात्ता-
यथाव्यवहारहेतुत्वमेकदा सम्भवति, तथापि प्रत्येकं स्यादत आह नहीति । ग्रहणपक्षेपि तुल्यमेतत् यदि
तदिच्छेत्तर्ह्येव प्रवर्ततेत्यर्थः ।

(८) यथाहुः शबरस्वामिन इत्यर्थः । ज्ञाताविनाभावसम्बन्धस्य पुंसः लिङ्गविशिष्टधर्म्यैकदेशदर्शना-
द्विशिष्टधर्म्यैकदर्शने लिङ्गे बुद्धिरनुमानमिति ।

(९) नियमेनेति । अनेन साधनप्रवर्तके फलज्ञाने व्यभिचाराभावः प्रदर्शितः, तस्योपायान्तरसाध्य-
त्वेन तज्ज्ञानस्य नियमेनाप्रवर्तकत्वात् ।

प्रवर्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मात्तथेति यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान् पृष्ठे व्याचष्टा किं शुक्तिरालम्बनस्येदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाहोस्विद् ब्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्, अद्धा । उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवो रोधः । तथाहि—रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना निर्दिशति (१) दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्, दावाभिदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो जपचनमिति । प्रत्यक्षबाधापहतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासो (२) हुतवत् शुष्णत्वानुमानवत् । यच्चोक्तं—मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाशवास—इति तद् बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाभ्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्याय्यगणिका (३) यामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य स्मृति (४) प्रमोषभङ्गस्योक्तम् । विस्तरब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति, तदिदमुक्तम्—“अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मकल्पनमाचक्षत” इति । यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिका विपरीतधर्मकल्पनं रजतत्वधर्मकल्पनमिति योजना । ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः प्रकृते तु किमायतमित्यत आह—“सर्वथापि त्वन्यस्याऽन्यधर्मकल्पनां न अभिचरति” (पृ० ४७) । (५) अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृता, सा चानिर्वचनीयतेत्यास्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयताऽऽयम्भाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । अख्यातिवादिभिरकामैरपि नाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्नेहादिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृता परीक्षकाणां सिद्धाऽपि तु लौकिकानामपीत्याह—“तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिरिति रजतवदवभासत” इति । न पुना रजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत् । अन्यस्यान्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽज्ञानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह—“एकश्चन्द्रः सद्भितीयवदिति” (पृ० ४८ पं० १) ।

(१) समीचीनज्ञानमिथ्याज्ञानं न जल्पत इति यदुक्तं तन्निराचष्टे दृष्टञ्चेति ।

(२) ‘सर्वे विप्रतिपत्ता’ इत्यादिनोक्तमनुमानं प्रत्यक्षबाधितविषयत्वाद्वाङ्मरुणो ब्रह्मत्वमित्यनुमानमिति मित्यर्थः ।

(३) “किमभ्यभिचारितैवाप्राप्ताययमुत तद्धेतुरथ तद्वापेका, येन कचिदभ्यभिचारदर्शनाज्ज्ञानमाप्राप्तायमापतेत् । सर्वथाप्यसम्भवं, व्यभिचारिणामपि सितनीलादिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्राप्ताययमभ्यभिचारिणामपि दहनादौ भूमादीनां कुतश्चिन्मिमादनुपजानितदहनादिज्ञानानामप्राप्त्यादि” इत्यादिना कणिकायां व्युत्पादितं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(४) स्मृतीति । ‘गृहीतत्वाश्रमोषादि’ इत्यादिनोक्तस्य स्मृतिप्रमोषस्य भंगो दिमात्रेणायं कृतो विस्मयः ब्रह्मतत्त्वसमीक्षाख्ये निबन्धे द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

(५) ननु भाष्यकारेणपि किं तर्हि भ्रमोद्भूत इत्याशङ्कानिरासाय व्याचष्टे अभ्यस्येति । कल्पमासपदार्थः ।

(१) पुनरपि विदात्मन्यध्यासमाक्षिपति—“कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्” (पृ० ४८ पं० २) । अयमर्थः । विदात्मा प्रकाशते न वा ? न चेत् प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः सम्भवतीति । प्रतिभासे वा न तावदयमात्मा जडो घटादिवत् परार्थानुप्रकाश इति युक्तम् । न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात्, परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्यां कर्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात् । (२) आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्याऽज्ञानोऽनात्मत्वप्रसङ्गः । एवं तस्य तस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।

स्यादेतत् (३) । आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्तैव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात् चैत्रवत् । यथा हि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तानुभयसमवेत्तया यामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्, न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि चैत्रसमवायादुभयनक्रियाया इति । तन्न । श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’ति । उपपद्यते च, (४) तथा हि—यो यमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन् अर्थश्च आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा ? जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडादिति अस्मिन् किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः । तथा चाभाषकः—अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे । न च निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति श्रुतादिवदिति वाच्यम् । ज्ञापनं हि ज्ञानजननं, जनितं च ज्ञानं जडं सञ्ज्ञोक्त (५) दूषणमतिवर्तेतेति । एवमुत्तरादिवदिति वाच्यम् । ज्ञानानि जडानित्यनवस्था । तस्मादपरार्थानुप्रकाशो संविदुपेतव्यः । (६) तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः ? एतदायातं यत्तयोः संविदजडेति । (७) तत्किं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु, स्वभाव एष संविदः स्वयंप्रकाशाया यदर्थसम्बन्धितेति चेद् । (८) हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत् पितृसम्बन्धितेति समानम् । (९) सहायार्थमप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव

(१) एवमारोप्यसिध्यसम्भवप्रयुक्ते आक्षेपे निरस्ते पुनरात्मनोऽधिष्ठानत्वालुपपत्त्यः तमाक्षिपति नरपीति ।

(२) एवमात्मनः स्वप्राप्तत्वं निरस्य परप्राप्तत्वं निरस्यन्नाह आत्मान्तरेति ।

(३) बौद्धनैयायिकः शङ्कते स्यादेतदिति । संविदाश्रयत्वेनात्मसिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

(४) स्वप्रकाशफलस्य जन्मादिनिबन्धेनात्मत्वमुपपादयति तथाहीत्यादिना ।

[५] उक्तदूषणमिति । जगदान्ध्यमित्यर्थः ।

[६] संविदोऽपरार्थानुप्रकाशत्वेऽपि आत्मा कुतो न जड इति वादिनं प्रत्यात्मस्वप्रकाशत्ववायाहं तथापीति ।

[७] पुत्रे पण्डितेऽपि पितुरपण्डितस्यैवार्थसम्बन्धिन्यामजडायामपि संविदे नार्थात्मनोः प्रकाशमानता-द्विरित्याभिप्रायेणाक्षिपति तत्किमिति । आश्रयविषययोः पारतन्त्र्यनियमात्स्वभावसम्बन्धो संविदः, न पुत्रः । पित्र-विषये तदभावादिति आक्षेपार्थः ।

[८] समाधत्ते हन्तेति । पुत्रपित्रोरपि जन्यजनकत्वे स्वभावसम्बन्ध इति समाधानार्थः ।

[९] सहेति । अर्थात्मनोः प्रकाशेन सहेत्यर्थः ।

इति चेत्, तर्हि संविदो भिन्नौ संविदार्थात्मप्रकाशौ ? (१) तथा च न स्वयंप्रकाशः संविदः संविदार्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदार्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ । ए चेत्, यावदुक्तं भवति संविदात्मार्यौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदार्थात्मप्रकाशौ सहेति, तच्च न (२) विवक्षितार्थासिद्धिः । (३) नचातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेन्न । अर्थसंविद इव हानादिवुद्धीनामां तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिवुद्धीनार्थविषयत्वम्, अर्थविषयहानादिवुद्धिजननाच्चार्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत् किं देहस्य प्रत्ययत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु । जाज्यादेहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयंप्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम् । न च प्रकाशस्यात्मानं विषयाः । ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतयाऽनुभूयन्ते, प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्थूलोऽनुरहस्योऽदीर्घश्चेति प्रकाशते, (४) तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽप्येव निर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पश्यामः । न चास्य प्रकाशस्याऽऽजानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते । न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेदं न भवति, अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामांतरपरस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिग्राह्युपपादयिष्यते । (६) तदयं प्रकाशोऽप्येव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थो नित्यो निरंशः प्रत्यगात्माऽऽशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यङ् स चात्मेति प्रत्यगात्मा, न चापराधीनप्रकाशत्वादनंशत्वाच्चाविषयस्तस्मिन्नाध्यासो विषयधर्माणां देहेन्द्रियादिधर्माणामेकत्वम् ? किमाक्षेपे, अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह “स्वयं हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्थति” (पृ० ४८ पं० ३) ज एतदुक्तं भवति यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्यांशग्रहे, कारणदोषवशाच्च विशेषणग्रहेऽन्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते येन तदाश्रयदोषैर्दृश्येत । न चांशवान्, येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत, नानं तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च सम्भवतीति न स्वयंप्रकाशपक्षेऽध्यासः । सदातमेवऽप्यप्रकाशे पुरोवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावाच्चाध्यासः । नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रक्तस्य तमस्यस्यतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् ॥ स्वयं तत् तत् । अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासो, विषय एव तु चिदात्माऽस्मत्प्रत्ययस्य, तस्मात् नाध्यास इत्यत आह—“युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवी

[१] तथाचेति । संविदार्थात्मप्रकाशानां संविदो भेदे संविदः स्वयंप्रकाशत्वमार्थात्मप्रकाशत्वं चानुपपत्तिरिति तस्याः घटवदप्रकाशत्वमार्थात्मज्ञापकत्वेनानवस्था च स्यादित्यर्थः ।

[२] नेति । संविद्विज्ञापकशानङ्गीकारे संविदार्थात्मनो साहित्यमिति पुत्रपाडित्यतुल्यतेति भावः ।

(३) एवमर्थसंविदोः सहभावानुपयोगं प्रदर्श्य काचित्तस्यासिद्धिमाह नचेति ।

(४) एवं बौद्धमतं निरस्य स्वमतमुपसंहारजाह तस्मादिति ।

(५) आजानतः—स्वभावतः, अनेन संविद आत्मत्वसिद्धिरुक्ता ।

(६) एवं स्वप्रकाश आत्मेति स्थिते वेदान्तिनां पक्षेऽध्यासाक्षेपकतया भाष्यं योजयन्नाह तदयमिति

(७) प्रत्यङ्गदीर्घं प्रदर्शयन्नाह अशक्यमिति ।

षि” ॥ विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत्, तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा, विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम् अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यं, तथा च नाध्यास इत्यर्थः ।

परिहरति—“उच्यते न तावदयमेकान्तेनाविषयः” कुतः ? “अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” (प्र० ४९ पं० १) अयमर्थः । (१) सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इवाभिन्नोपि भिन्न इवाकर्तृपि कर्तृवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽवभासते, नभ इव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । (२) नहि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृहीतेऽगृहीतं किंचिदस्ति, न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वास्तुतो भिद्यन्ते, येन तदग्रहे न गृह्येरन् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाभान्ति । (३) न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विको, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्, बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैवानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात् तदध्यासेन जीवभाव इति । (४) तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा सम्भवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकरणसङ्घातस्य क्रियार्णवभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकरणसङ्घातेन प्रयुक्तो लब्धक्रियाभोगशक्तिः स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात् कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । (५) न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । तथा च श्रुतिः “अनेन जीवेनात्मने”ति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया (६) व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते । न चानाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । बर्जाङ्कुरवदनादिवात्, पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तं ‘नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार’ इति भाष्यग्रन्थेन । तस्मात् सुष्ठूक्तं ‘न तावदयमेकान्तेनाविषय’ इति । जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः ।

(१) स्वप्रकाशस्य विषयत्वासंभवाद्वाध्यकाराक्तमस्मत्प्रत्ययेविषयत्वेनात्मनो विषयत्वमसम्भवीत्याशङ्क्या औपाधिकविषयताङ्गीकारद्वारा समाधानमाह सत्यमित्यादिना ।

(२) नहीति । अनेनात्मनो निरंशत्वप्रतिपादनेन स्वतोऽविषयत्वमौपाधिकं विषयत्वं चेति कुतः ? शुक्तिग्रहणग्रहणे एवात्मनो किमिति नाङ्गीक्रियते इत्याशङ्का परस्ता बोध्या ।

(३) यदि चिद्वाने तदात्मकतया आनंदादयो भान्ति तदा तेभ्यश्चिदात्मनो भेदोपि प्रतीयात् इत्याशङ्क्याह नचेति । तथाचानन्दादीनां वास्तवत्वाच्चैतन्यैकरसता न भेदस्यापीत्यभानमित्यर्थः ।

(४) तस्येति । इदमात्मकतया विषयत्वमनिदमात्मकतयाऽस्मदुल्लेखश्चात्मन उपपद्यत इत्यर्थः । एतेन विषयत्वे युष्मत्प्रत्ययविषयत्वापत्तिस्तत्त्वानामात्मत्वमात्मन इत्याद्येव परिहृतः ।

(५) ननुपाधिपरिच्छेदमन्तरेणान्य एव परमात्मनो जीवोऽहंप्रत्ययविषयोस्तु, तत्राह न खल्विति ।

(६) अनेनौपाधिकविषयत्वात्पूज्यैककर्तृत्वविरोधेऽप्यग्रहो बोद्धव्यः ।

(१) स्यादेतत् । न वयमपरोक्षीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह “अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः” (पृ० ५० पं० १) । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्यथाऽस्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यामिति । एतदुक्तं भवति । अवश्यं चित्त्वाऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भाष्ये “तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति । तदेव परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह “न चायमस्ति नियमः पुरोवस्थित एव अपरोक्ष एव, विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्” कस्मादयं न नियम इत्यत आह “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताश्च ध्येयस्यन्ति” । हिर्यस्मादर्थे । नमो हि द्रव्यं सद् (२) रूपस्पर्शविरहाच्च बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम् । नापि मानसं, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः । तस्मादप्रत्यक्षम् । अत्र च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति, तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य परत्र न भवति स्मृतिरूपोऽवभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतमहेन्द्रनीलमणिमयमकटाहकल्पमित्यर्थः । उपसंहरति “एवम् —” उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षिपरिहारात्, अविरोद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनां — बुद्ध्यादीनाम्, अध्यासः ननु सन्ति च सहस्रमध्यासास्तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह “तमेतमेवलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते” (पृ० ५० पं० १) । अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुरजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पानाध्यासमात्रम् । अत्र च ‘एवलक्षणमित्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यनात्मायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येत्युक्तम् पण्डिता मन्यन्ते । नन्विदमनादिरतिनिवृद्धनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या शक्या निरोद्धुमुपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तन्निरोधोपायमाह — “तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं—निर्विचिकित्सं ज्ञानं, विद्यामाहुः” (पृ० ५२-पं० २) पण्डिताः प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्ताविधिके बुद्ध्या

(१) एवं पूर्वपूर्वाध्यासवशादप्रकाशसमर्थनेन स्वप्रकाशो यावत्स्वत्वं प्रकाशनात्कथमारोप इति पक्षं प्राकृत्याऽप्रथमाने कथमारोप इति पक्षनिरासामिप्रायकं भाष्यमवतारयज्वाह स्यादेतदिति ।

(२) तथाचाकाशं न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षविषयं द्रव्यत्वे सति रूपरहितत्वात् स्पर्शरहितत्वाद्देति हेतुः किरियम्, तत्र वायोः स्पर्शानुभूतिर्बलवत् । प्राचीननैयायिकानां मतेन विनीत एव हेतुर्बोध्यः ।

(३) वस्तुतादुःखनिमग्न्यात्मानं दुःखिनं करोतीत्यर्थः ।

दिभ्यो बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्वर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्वि-
वेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तितेऽध्यासापवाधात्मकं वस्तुस्वरूपवधारणं विद्या (१) चिदा-
त्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । स्यादेतत् । अतिनिरूढनिबिडवासनानुबिद्धाऽविद्या
विद्ययाऽपवाधिताऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविव्याति, प्रवर्तयिव्याति च वासनादि कार्यं स्वो-
चितमित्यत आह—“तत्रैवं सति—एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणं सति, यत्र यदध्यास-
स्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते”—ऽन्तःकरणादिदोषे-
णाशनायादिना चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनाऽन्तःकरणादि न सम्बध्यते । एत-
दुक्तं भवति । तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशो यदनादिमपि निरूढनिबि-
डवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथाऽऽहुर्बाह्या
अपि—(१)‘निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यन्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपात-
तः ॥” इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्यया-
ऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं ‘सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति
लोकव्यवहार’ इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः । इतिशब्दसूचितं लोकव्यव-
हारमादर्शयति—“तमेतमविद्याख्य”मिति । निगदव्याख्यातम् ॥

आक्षिपति—“कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि” (पृ०
५३ पं० २) तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि ।
नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः ।
सन्तु वो प्रत्यक्षादीनि संवृत्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रति-
पक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह—“शास्त्राणि चेति” ॥

समाधत्ते—“उच्यते देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य—(३)तादात्म्य
तद्वर्माध्यासहीनस्य, प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां, प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः” (पृ०
५६ पं० १) । अयमर्थः । प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च
प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनी-
यम् । न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति । न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणा-
मी स्वतो व्यापारवान् । तस्माद्यापारवद्वुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया प्रमाणम-
धिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति (४) । अथ
मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं नश्छिन्नमित्यत आह—“नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षा-

(१) वस्तुस्वरूपं च तदवधारणं चेति कर्मधारयाभिप्रायेणाभिव्यक्तं स्वरूपज्ञानमाह चिदात्मरूपमिति ।

(२) भावनावलोक्येनोऽमलोभेन सर्वविषयेण ज्ञानेन विषयीकृतस्य निरुपद्रवपरमार्थस्वभावस्य
संस्कारवशादनुवर्तमानैः विपर्ययैः बाधो न भवति, यतः परमार्थभावनोत्पन्नायाः बुद्धेर्वस्तुपक्षपातात्मकः स्व-
भावोऽनपह्नवनीयत्वेन प्रबलोऽधिकप्रयोजनोपेक्षत्वेपीति कारिकाार्थः ।

(३) तादात्म्येति । तादात्म्याध्यासः—देहादिधर्मैक्याभासः, एतद्वाच्योक्तस्याहमभिमानस्य, तद्वर्मा-
ध्यास इति च ममाभिमानस्य व्याख्यानं बोध्यम् ।

(४) प्रमाणानामितीति । तथाचाध्यासं विना प्रमातृत्वमेवानुपपन्नं स्यादिति निर्व्यापारे चिदात्मानि प्र-
माणप्रेरणं व्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणानामविद्यावत्प्रेर्यत्वमिति भावः ।

‘द्विष्यव्यवहारः संभवति’ । व्यवहियतेऽनेनेति व्यवहारः फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः । इन्द्रियाणीति इन्द्रियलिङ्गादीनि द्रष्टव्यम्, दण्डिनो गच्छन्तीति (१) वत् । एवं हि प्रत्यक्षादीनुपपद्यते । (२) व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्समानकर्तृकता । (३) अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना । किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तते इत्यत आह—“न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः—प्रमाणानां व्यापारः, संभवति” । न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते । मा भूकुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति । अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह—“(४) न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते” । सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेतत् । यथाऽनध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्तृत्वमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह—“न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्—इतरेतराध्यासे इतरेतरधर्माध्यासे चासति, आत्मनोऽसङ्गस्य सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते । (पृ० ५७ पं० १) व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह—“न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति” (५) प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्रवणः कर्तृत्वश्चिस्त्वभावः प्रमा । कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत । कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत । तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृत्वं प्रमाफलं सिध्यति । तत्सिद्धौ च प्रमातृत्वं, (६) तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्येत । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तते । तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । उपसंहरति “तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि” । स्यादेतत् । भवतु पृथग्जनानामेवम्, आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह—“पद्मादिभि-

(१) यथात्र दण्डशब्दो दण्ड्यदण्डिसमूहपरस्तथेन्द्रियशब्दो इन्द्रियानिन्द्रियप्रमाणपर इत्यर्थः ।

(२) व्यवहार इति क्रियामात्रोपादानात्समानकर्तृकक्रियापेक्षः क्त्वाप्रत्ययः कथमित्याशङ्क्य परिहृत्य कर्तृराक्षेपमाह व्यवहारक्रिययेति ।

(३) अनुपादायेति । नैवमत्र संबन्धोऽनुपादाय न सम्भवतीति किन्तु अनुपादाय यो व्यवहारः न सम्भवतीति ।

(४) ‘किमिति पुनरिति’ ग्रन्थेन साध्यस्त्वभावः।दिनोराक्षेपं प्रदर्श्य तस्य ‘नचे’त्यादिभाष्येण समाधामं कृत्वाऽधेत्यादिनोक्तस्य लौकायतिकस्य समाधानायाह नचेति ।

(५) ननु प्रमातृत्वं विना प्रमाणप्रवृत्तेरसम्भवेति प्रमाणानामध्यासाश्रितत्वं कथमिति चेन्न । चिदाविद्रूपसम्बलितप्रमाया आश्रयः प्रमातापि तत्त्वभाव एव स्यात्, चिदचित्सम्बलनञ्चाध्यासमन्तरेण न सम्भवतीति प्रमाणानामध्यासाश्रयत्वमिदमेवाह प्रमायामित्यादिना ।

(६) तामेव चेति । अनेन ‘तत्त्वपरिच्छेदो हीत्यादिग्रन्थस्य ‘परिहारः’, ‘तत्सिद्धौ’ चेत्यनेन च ‘अविद्यावन्तमि’त्यादिग्रन्थस्य परिहारः प्रदर्शितः ।

आविशेषादि"ति (पृ० ५८ पं० १) । विदन्तु नामांगमोपपत्तिभ्यां विहेद्विद्यादिभ्योः भिन्नं प्रत्यगात्मानं, प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्रमाणमन्त्रात्रघर्मात्नातिवर्तन्ते । यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुपघभावानां व्यवहारस्तदृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते । तेन तत्सामान्यात्तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्व(१)मनुमेयम् । चशब्दः समुच्चये । उक्तशङ्कानिर्वतनसहितपूर्वाक्तोपपत्तिरविद्यावित्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः । एतदेव(२) विभजते "यथा हि पञ्चादयः" इति । अत्र च "शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सती"ति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । "शब्दादिविज्ञान" इति तत्फलमुक्तम् । "प्रतिकूल" इति चानुमानफलम् । तथाहि शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतथोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलताननुमिमीत(३) इति । उदाहरति— "यथा दण्डेति" । शेषमतिरोहितार्थम् । स्यादेतत् । भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि, शास्त्रं तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमर्ष सूत्रम्— "(४) शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति (अ० ३ पा० ७ सू० १८) । न च देहादि मस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यतिरेकं कंचिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह— "शास्त्राये त्वि"ति (पृ० ६०—पं० ११) । तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहारान्नितः शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसम्बन्धं विना न निवर्हतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंघातिवमपि तस्याधिकारेऽनुपयोगात् । प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुराधिकारविरोधात् । (५) प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति । तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफलभागभागी । तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्तृत्वमोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते । एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव । नहि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थधिगमः । ते त्वविद्यावेन्तमनुशासन्तो निर्मुष्टनिष्क्रियाविषयमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः । तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम् ।

स्यादेतत् । यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनीषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनि-

(१) अत्रायं प्रयोगः—विबेकिनोप्यध्यासवन्तः व्यवहारवत्त्वात् पञ्चादिवदिति ।

(२) एतदेवेति । पञ्चादिभिश्चाविशेषादिति वाक्यं विवृणोतीत्यर्थः ।

(३) अयं शब्दो मद्विज्ञानमिद्विज्ञानजजातीयत्वात्, अयं चानिद्विज्ञानं तत् एवेति दार्ष्टन्ते, अयं दण्डो मद्विज्ञानं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत्, इदं त्वं मद्विज्ञानं अनुभूतत्वजजातीयत्वात् अनुभूतत्ववदिति च दृष्टान्तेऽनुमानाकारो बोध्यः ।

(४) यस्मात्तल्लक्षणत्वाच्छब्दप्रमाणत्वच्छास्त्रगम्यं फलं प्रयोक्तारि कर्तारि प्रतीयते तस्मात् शास्त्रप्रधानकर्मणोनुष्ठाने यजमानः स्वयं प्रयोक्ता स्यादिति सूत्रार्थः ।

(५) प्रयोक्ता हीति । विशेषत्रयेण भाष्योक्तानामशनायाद्यतीतादिपदसूचितानामकर्तृत्वाभोक्तृत्वानधिकारित्वानां वैपरीत्यं सूचितम् ।

षड्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं (१) निरोद्धुम् । तथा च परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह “प्राक् च तथाभूतात्मैति” (पृ० ६१ पं० २) । सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात् कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । न च (२) परस्परापहतिः, विद्या-विद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथा ‘न हिंस्यात् सर्वा भूतानी’ति साध्यांशनिषेधेऽपि ‘इयेनेनाभि वरन् यजेते’ति शास्त्रं प्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत् कस्य हेतोः । पुरुषभेदादिति । अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु इयेनादिशास्त्र इति । अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति “त-
थाही”ति । (३) वर्णाध्यासः राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिः । आश्रमाध्यासः गृहस्थः सह शीं भार्यां विन्देदित्यादिः । वयोध्यासः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिः । अवस्थाध्यासः अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति । आदिग्रहणं (४) महापातकोपपा-
तकसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम् । तदेवमात्मानात्मनोः परस्परा-
ध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुता-
मुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति “अध्यासो नामातस्मिंस्तद्वु-
द्धिरित्यवोचाम” पृ० ६२ पं० १) । ‘सृष्टिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास’ इत्यस्य संक्षे-
पाभिधानमेतत् । (५) तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नान-
र्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह “तद्यथा
पुत्रभार्यादिष्वि”ति । (६) देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च
कृशत्वादिवदारोप्याहामेव विकलः सकल इति । स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात्
स्वामीश्वरः सकलः सम्पूर्णो भवति । तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरः वि-
कलोऽसम्पूर्णो भवति । बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे ताना-
त्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिस्तदा कैव कथाऽनौ-
पाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वित्याशयवानाह “तथा देहधर्मानि”ति । देहादेरप्य-
न्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामभ्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादींस्ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्याध्य-
स्तात्मभावस्य धर्मान् कामसङ्कल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्मा-

(१) अधिकारमिति । कर्मणीति शेषः ।

(२) नन्वग्रे ब्रह्मज्ञानेन कर्मविधीना यदि बाधस्तदापि तेषामप्रामाण्यं दुष्परिहरमेवेत्याशङ्क्यामाह
नच परस्परोति ।

(३) वर्णेति । तथाच ‘राजा यजेत’ इत्याद्यागमः राजादिपदैरधिकारिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवद-
ध्यासं गमयतीति भावः ।

(४) महापातकेति । ब्रह्महत्यादि महापातकं, गोबधायुपपातकं, खरादवादिवधो संकरीकरणम्, वि-
द्धितधनादानवाणिज्यशूद्रसेवाऽसत्यभाषणान्यपात्रीकरणं, कृम्यादिहत्या-मद्यपान-कलैधःपुष्पादिस्तेयापे-
याणि मलिनीकरणं, विज्ञेयम् । अत्रादिपदेन जातिभ्रंशकरादिकं ग्राह्यम् ।

(५) धर्म्यध्यासस्याभ्यर्हितत्वात्ययमं वक्तव्यत्वेपि धर्माध्यासस्य पूर्वमभिधाने हेतुमाह तत्राह
मित्यादिना ।

(६) गृहीतवैकल्यात्पुत्रादीनामात्मानं तद्धमाध्यासः कथमित्याशङ्क्याह देहतादात्म्यमिति ।

ध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह “एवमहमप्रत्ययिनम्—अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मि-
न्नन्तःकरणादौ सोयमहंप्रत्ययि तं, स्वप्रचारसाक्षिणि—अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि
(१) चैतन्योदासीनताभ्यां, प्रत्यगात्मन्यध्यस्य, तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे (२) उपपा-
दिते । चैतन्यमुपपादयति तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं ताद्विपर्ययेण—अन्तः-
करणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन, इत्थंभूतलक्षणे तृतीया ।
अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति” (पृ० ६३ पं० ३) । (३) तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्र-
त्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहंकारास्पदं संसारी
सर्वानर्थसम्भारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानस्तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्धौ
जाङ्गुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृढोक्तमपि शिष्यहिताय स्वरू-
पाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति—“एवमयमनादिरनन्तः—तत्त्व-
ज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तो नैसर्गिक—इति । मिथ्याप्र-
त्ययरूपो” मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः ।
(४) प्रकृतमुपसंहरति—“अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय (पृ० ६४ पं० १) विरोधि-
प्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्—आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये” । प्रति-
पत्तिः प्राप्तिः तस्यै, न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रप्र-
ञ्चत्वमानन्दरूपस्य सतस्तत्प्रतिपत्तिं निर्बिचिक्रिसां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यास-
मुपगन्ति । (५) एतदुक्तं भवति । अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो
ज्ञातत्वाज्जिप्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन् ।
अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते ।
न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति । आरोपितं हि
रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । नहि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्प-
धाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसजितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापव-
दितुम् । मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्या-
सजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणायामासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यन्ते तत्कथं सर्वेषां
वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह—“यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां
तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः” (पृ० ६४ पं० २) ।
शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शरीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयप-

(१) चैतन्योदासीनताभ्यामिति साक्षित्वे हेतुकिः ।

(२) उपपादिते इति । साक्षिणोपाधेरात्मन्यारोपादात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते इत्यर्थः ।

(३) साक्षिणीति निर्देशात् शुद्धेऽध्यास इति भ्रमं निरस्पति तदनेनेति ।

(४) अध्यासं वर्णयतो भाष्यकारस्य बुद्धिस्थतया प्रकृतं विषयप्रयोजनमित्यर्थः ।

(५) एवमध्याससाधनात् आक्षेपावसरोक्तस्य ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिज्ञास्यत्वस्य निरासो जात इत्याह

पतदुक्तं भवतीत्यादिना ।

(३)

रमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता । (१) एतावानत्रार्थसंक्षेपः । (२) यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थवबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थवबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि च 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ' इतिन्यायान्मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दधनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते, (३) तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वं दुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहप्रत्ययेन सन्देहबाधविरहितविरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्यार्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या । न च सर्वजनीनहमनुभवसिद्ध आत्मा सन्दिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वं पक्षः ॥

(४) सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणं, तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वात् संपत्तेः । श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यनभ्युपगमादव्यासत्वम् । एवं वेदान्ता विवक्षितार्था, नाप्युपचरेतार्थाः, किन्तु कलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान्सूत्रकारः तज्जिज्ञासासूत्रमसूत्रयत्—

(सू०) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति । जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति । तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कर्मत्वं प्रयोजनम् । न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किञ्चिदस्ति, येन तदवान्तरप्रयोजनं भवेत् । किंतु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्केति कर्तव्यतानुज्ञातविषयवेदान्तैरादिनिर्विचिकित्सं (५) ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम्] तदर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् । तच्च प्राप्तमप्यनद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेषितमवति । यथा स्वप्नीवागतमपि (६) प्रैवेयकं कुतश्चिद्ब्रह्माज्ञास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति । (७) जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति ।

(१) ब्रह्मजिज्ञासाख्यप्रथमाधिकरणस्य स्वरूपं प्रदर्शयन्नाह एतावानिति । अत्र च वेदान्तशास्त्रान्तरभ्युपगम्यं वेति विषयप्रयोजनासम्भवसम्भवाभ्यां संशयः । अध्ययनविधिना सामान्यतः प्रयोजनवदर्थव्येति धपरत्वं नीतैः विशेषतश्च सादृश्यमानार्थतया विचाराकाङ्क्षैर्वेदान्तैराक्षेपादस्याधिकरणस्य श्रुतिसङ्गतिः । स्वाध्यायादिविचारेऽनुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादसङ्गतयः ।

(२) पूर्वपक्षे सिद्धान्त्याशङ्काशयमाह यद्यपीति । अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वात् [१] लोकैरेव वाक्यार्थस्याविशेषात् सिद्धरूपे ब्रह्मण्यपि देवतादौ मन्त्राणामिव प्रामाण्यसम्भवात् [२] ब्रह्मात्मैक्यबोधकत्वादनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्यस्यासम्भवाच्च [३] आरभ्यमेव वेदान्तशास्त्रमित्याशङ्क्यार्थः ।

(३) शङ्का निराकृत्या नारभ्यत्वं पूर्वपक्षं स्थापयति तथापीति । प्रमाणप्रमेयस्वरूपपर्यालोचनया मांसाऽनारभ्येति पूर्वपक्षतात्पर्यम् ।

(४) सिद्धान्तमाह सिद्धान्तास्त्विति । वक्ष्यमाणेन—तत्पुनर्ब्रह्मेत्येव ग्रन्थे इत्यर्थः ।

(५) निर्विचिकित्सं—सन्देहरहितम् ।

(६) प्रैवेयकं कण्ठभूषणम्, प्रतिपादितं बोधितम् ।

(७) इत्यमणत्वेन प्रमाणस्य प्रयोजनपूर्वकमुपपाद्य संशयवचनमुपपादयति जिज्ञासा इति ।

संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनाद् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान् भाष्यकारः—“वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याख्येयत्वात्तत्त्वस्य” अस्माभिः “इदमिदं सूत्रम्” (पृ० ६५ पं३) पूजितविचार-वचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयकता विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्येति शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च (१) ब्रह्मसूचनाद्भवति । यथाहुः—

(१) लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्यहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

तदेवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचेष्ट “तत्राथशब्द आन-
न्तर्यार्थः परिगृह्यते” (पृ० ६६ पं० १) । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः
स धानन्तर्यार्थ इति योजना । नन्वधिकारार्थोप्यथशब्दो दृश्यते, यथा ‘अथैष ज्योति’-
रिति वेदे, यथा वा लोके ‘अथ शब्दानुशासनम्’ ‘अथ योगानुशासनम्’ इति । तत्किमत्रा-
धिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह “नाधिकारार्थः” । कुतः ? “ब्रह्मजिज्ञासाया अन-
धिकार्यत्वात्” । जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं (३) प्रती-
यते । (४) न च यथा ‘दण्डी प्रेषानन्वाह’ेत्यत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमि-
हापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम्, ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूचनार्थत्वेन जिज्ञा-
साया एव विवक्षितत्वात् । तदविवक्षायां तदसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां
न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाऽभिधेयप्रयोजने भवितुमर्हतः, अन-
ध्यस्ताद्वैप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधेऽर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचार-
तार्थानां वा जपोपयोगिनां वा ‘हुमि’त्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधी-
नप्रवृत्तत्वस्य संभवात् । तस्मात्सन्देहप्रयोजनसूचनी जिज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं
विवक्षितव्या । न च तस्या अधिकार्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात् (५), येन तत्समभिव्याहृतो-
ऽथशब्दोऽधिकारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्म तज्ज्ञानमधिकार्यं भवेत् । न च तदप्य-
थशब्देन संबध्यते, प्राधान्याभावात् । न च जिज्ञासा मीमांसा, येन योगानुशासनवदधिक्रि-
यते । नान्तत्वं निपात्य ‘माङ् मान’ इत्यस्माद्वा ‘मान पूजयामि’त्यस्माद्वा धातो ‘मान्बधे’त्या-

(१) विषयप्रयोजनब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनफलविचाराणां प्रतिज्ञानाद्ब्रह्मसूचनता सूत्राणां बोध्या ।

(२) अत्रासंदिग्धार्थत्वं लघुत्वम्, सांज्ञिकस्य नानार्थस्फोरकत्वेन गुरुत्वात् ।

(३) प्रधानमिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वनियमात् ब्रह्मज्ञानविषयिणोच्चैव प्रधानमित्यर्थः ।

(४) ननु जिज्ञासायाः शास्त्रेणाप्रतिपाद्यमानत्वात्तत्प्रतिपादनप्रारम्भार्थो माध्वत् ब्रह्मतज्ज्ञान-
प्रारम्भार्थस्तु स्यादित्याशङ्क्याह नचेति । ‘दण्डी प्रेषानन्वाह’ इत्यत्र ‘मैत्रावरुणः प्रेष्यति चा-
न्वाह’ इति मन्त्रेण प्रेषानुवचने मैत्रावरुणस्य प्राप्तत्वेन दण्डस्याप्रधानस्यापि विवक्षा युक्ता, अत्र तु जिज्ञा-
साया अविवक्षायां विषयप्रयोजनसूचनं न स्यादित्यविवक्षाकारणाभावात्तदर्थं एवारम्भो युक्त इति परिहारार्थः ।

(५) प्रत्यधिकरणमप्रतिपाद्यमानत्वात् ।

दिनाऽनिच्छार्थे सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् (१) । ज्ञाने
च्छावाचकत्वाजिज्ञासापदस्य प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात् । न च प्रवर्त्यप्रवर्त
कयोरैक्यम्, एकत्वे तद्भावानुपपत्तेः । (२) न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत
कल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । तस्मात्सुष्ठूक्तं जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति ॥ अथ मङ्गल
र्थोऽथशब्दः कस्माच्च भवति ? तथा च मङ्गलहेतुत्वात्प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थ
संपद्यत इत्यत आह “मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्” । पदार्थ एव हि वा
क्यार्थे समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा । न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा लक्ष
वा, किन्तु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यम् । न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वय
शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः ॥ तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशब्दस्तेषु तेषु न प्रयोक्तव्यः । तथा

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वौवेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कृष्टं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्मङ्गलिकावुभौ ॥

इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह “अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्ग
लप्रयोजनो भवति” । अर्थान्तरेषु आनन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रे
वेणुवीणाध्वनिवद् मङ्गलं कुर्वन्मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानियमानोदकुम्भदर्शनवत्
तेन न स्मृतिव्याकोपः । न चेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः । स्यादे
तत् पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्यार्थत्वम्, तद्यथेममेवाथशब्दं प्रकृत
विमृश्यते—क्षिप्रमथशब्द आनन्तर्येऽथाधिकारे—इति, अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्
प्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे, न चास्यानन्तर्यमर्थः, पूर्
प्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात्, न च प्रकृतानपेक्षा, तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभा
वेनासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः, नहि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुधि
रिति, तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्माच्च भवतीत्यत आह—
“पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्” (पृ० ६८ पं० १) । (३) इ
त्यर्थः न वयमानन्तर्यार्थतां व्यसनितया रोचयामहे, किन्तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृत
सिद्धये । सा च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेऽप्यथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनन्तर्यार्थत्वावधार
णाप्रहोऽस्माकमिति । तदिदमुक्तं “फलत” इति । (४) परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यास
पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् । भा
त्वानन्तर्यार्थः किमेव सतीत्यत आह—“सति चानन्तर्यार्थत्व” इति (पृ० ७० पं० १)
न तावद्यस्य कस्यचिदत्रानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अव

(१) ‘मानवबधनशान्भ्या दीर्घश्चाभ्यासस्य’ (पा० ३।१।६) सूत्रेणाङ्गानुबन्धस्य माङ्गल्ये
नान्तत्वं निपातितम्, तस्य च पूजितविचारार्थकत्वं प्रसिद्धिबलादास्थेयम् इति भावः ।

(२) साक्षितविचारपरमार्थोऽथशब्दो भवत्वित्याशङ्क्यामाह—न च स्वार्थेति ।

(३) अनेन भाष्येण पूर्वप्रकृतापेक्षाया आनन्तर्यरूपत्वं, नोच्यते, आनन्तर्यरूपत्वपक्षे विकल्पान्ति
मानात्, किन्तु मयत्रापि ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतप्रकृतसिद्धिरस्ति प्रयोजनमतः फलद्वारेणाव्यतिरेक इत्यु
इत्याह अस्यार्थ इति ।

(४) ननु मयत्रापि फलद्वारेणाव्यतिरेक इति भावः, अत्र परमार्थतस्त्विति ।

हि पुरुषः किञ्चित्कृत्वा किञ्चित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्मात्तस्यात्रानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येव, तदिदमुक्तम् “यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत” इति । स्यादेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्स्वाध्यायानन्तर्यं(१), धर्मवद्ब्रह्मणोऽप्याम्नायैकप्रमाणगम्यत्वात्, तस्य चागृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननाद्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनेनैव नियतत्वात्, तस्माद् वेदाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्यथशब्दार्थ इत्यत आह “स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं” धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति, तथा चा’यतो धर्मजिज्ञासे’त्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः(२) ॥

चोदयति “नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषो” धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः । अस्यार्थः ‘विविदिषन्ति यज्ञेने’ति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामज्ञत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, (३)ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणाम् । तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावज्ञभावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः । न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसंगतीनां (४)समधिगतशब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतानुसन्धानवतामप्रत्युहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । (५)अनुत्पत्तौ वा विधिविषयवाक्यार्थप्रत्यायाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । (६)तद्वोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयः—तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्वोध—इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मपेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति सांप्रतम् । विशेषहेतोरभावात् । (७)‘तत्त्वमसी’तिवाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् । यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्धाणा योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । (८)तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो

(१) अत्र स्वाध्यायशब्देन लक्षणया स्वाध्यायाध्ययनं ब्रह्मं स्वाध्यायस्य नित्यत्वात्तथाच स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासाया भवितुं शक्यत्वात्तदानन्तर्यमथशब्देनाभिधानार्हमिति भावः ।

(२) अनेन धर्मजिज्ञासासूत्रे ब्रह्मानुपादानात्कथं तेन गतार्थतेति शङ्का परास्ता ।

(३) ननु यज्ञादीनामज्ञत्वेन ब्रह्मजिज्ञासाया विनियोगो न ज्ञाने इत्यत्राह ज्ञानस्यैवेति । अर्थतः प्राधान्यात् ज्ञानस्य तत्रैव विनियोग इत्यर्थः ।

(४) ज्ञातव्याकरणशास्त्राणाम् ।

(५) अकृतकर्मणां वाक्यार्थप्रतीत्यनुत्पादे ।

(६) तद्वोधतः— विधिविहितकर्मादिबोधतः ।

(७) विशेषहेतुस्वभावोऽसिद्ध इत्याशङ्कते तत्त्वमसीति ।

(८) अभेदज्ञानहेतुभूतयोग्यतावधारणे किं कर्मप्रमाणं सनुपयुज्यते प्रमाणरूपं वेति विकल्प्याद्यनिरस्यति तत्किमिति । प्रमाणं कारणं यस्य तादृशं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो प्रमाणकार्योत्पादव्याघातात्संभवतीत्यर्थः ।

वक्तुमध्यवसितोऽसि, (१) प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताधिरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः । तस्मात् 'तत्त्वमसी'त्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मपरमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य तदुपासनायां भावनापराभिधानम् दीर्घकालनैरन्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः (२) । यथाहुः—'स (३) दीर्घकालादनैरन्तर्यसत्काराऽऽसेवितो दृढभूमि'रिति । ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः अत एव श्रुतिः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण' इति । विज्ञाय तर्कोपकरणे शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः । अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकलमणनिवर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो (४) ब्रह्मभावनामनाद्याविद्यावासनां समूलकावं कषति । ततोऽस्य प्रत्यगात्मसुप्रसन्नः केवलो विशदीभवति । अत एव स्मृतिः—

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' ।

'यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति च ॥

अपरे तु ऋणत्रयापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः । अस्ति हि स्मृतिः—

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मांक्षं निवेशयेदि'ति ॥

(५) अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा त्रिविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्प्रलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, (६) कर्तव्यत्वेन खादिरत्वस्य वीर्यार्थताम्, 'एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्व'मिति न्यायात् । अत एव पारमर्ष सूत्रम् 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि'ति (ब्र० अ० ३ पा० ४ सू० २६) । यस्तपोदानादि सर्वं, तदपेक्षा ब्रह्मभावेत्यर्थः । तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्षसूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुचिता ब्रह्मोपासना (७) विशेषणत्रयवत्यानाद्याविद्यातद्वासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि । (८) न चैतानि

(१) द्वितीयं निरस्यज्ञाह प्रत्यक्षादीति । प्रमाणं वक्तुमध्यवसितोऽसीत्यनुषङ्गः । कर्मणः प्रमाणत्वमिदं तत्र युक्तमित्यर्थः ।

(२) एतेन कर्मावबोधस्य ब्रह्मज्ञाने साक्षात् उपयोग इति वदन्तः परास्ताः ।

(३) सः चित्तवृत्तिनिरोधः दीर्घकालादिभिरासेवितो तत्त्वप्रतिपत्तौ दृढ उपाय इति सूत्रार्थः ।

(४) ब्रह्मभावनामनासेवमानोऽनाद्याविद्यावासनां समूलकावं कषतीत्यन्वयः । समूलमुच्छिनत्तीत्यर्थः ।

(५) विनियोगवचनबलेन सर्वकर्मणामनुष्ठापविधिविहितरूपमुपादाय भावनाङ्गतेति वादिनां मतमाह अन्ये इति ।

(६) 'खादिरं पशुं बध्नाति' 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' इति श्रुतस्य खादिरत्वस्यैकस्यैव कर्तव्यत्वं पुरुषार्थत्वं च यथा पूर्वमीमांसायामवधारितं, तथैकस्यैव कर्मणः तत्तत्फलार्थत्वं ब्रह्मभावनाङ्गत्वं चेत्तदुभयार्थत्वं स्यादित्यर्थः ।

(७) विशेषणेति । आदरेनैरन्तर्यदीर्घकालत्वरूपविशेषणत्रयवतीत्यर्थः ।

(८) कर्मापेक्षत्वेन ब्रह्मभावनायास्तदवबोधोपापेक्षानुपपत्तयः कर्मावबोधानन्तर्यमिति भाष्यं संगमयति नचेति । दृष्टस्तुषविमोकादिरदृष्टः प्रोक्षणादिजः यः सामवायिकः क्रतुरूपसमवायी आराद्धोरे फलापूर्वाविद्याः पुष्पकाश्च तस्य हेतुभूतायौपदेशिकानि प्रत्यक्षविहितानि आतिदेशकानि प्रकृतेर्विकृतावतिदेशप्राप्तानि क्रमपर्यन्तानि क्रमिकाणि यान्यङ्गानि तेषां ग्रामः समूहस्तत्सहितं यत्परस्परवामित्रं कर्मस्वरूपं तदधिकारिविधेयं तयोर्ज्ञानं विना कर्मावबोधोऽस्तीति न शक्यमिति न्यायः ।

दृष्टादृष्टसामवायिकारादुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठानम् । न च धर्ममीमांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधुक्तं 'कर्मावबोधानन्तर्यं विशेष' इति । कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतच्चिराकरोति "न" । कुतः ? "कर्मावबोधात्प्रागप्यर्थावेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" (पृ० ७१ पं० १) । इदमत्राकृतम् । ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः—क पुनरस्याः कर्मापेक्षा ? किं कार्यं यथाऽऽभेयादीनां परमापूर्वं चरमभाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा, स्वरूपे वा यथा तेषामेव (१) द्विरवतपुरोडाशादिब्रह्माभिदेवताद्यपेक्षा । न तावत्कार्यं, तस्य विकल्पासहत्वात् । तथाहि ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो वा स्याद्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथाऽवघातस्य व्रीहयः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योल्लूखलादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः, न खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावभ्यो घटादिभ्यो भिन्न इन्द्रियाद्याद्येयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः संभवति, ब्रह्मणोऽपराधनिप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वभावेन नित्यतयोत्पाद्यत्वात् (२) नुपपत्तेः । ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाक्रान्ततया प्रामाण्यायोगात् (३), तद्विषयस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः । न खल्वनुमानविबुद्धं वह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशिरभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते, विसंवाद्यस्य बहुलमुपलम्भात्, तस्मात्प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावाच्चोपासनाया उत्पाद्ये कर्मापेक्षा । (४) न च कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति ।

(५) स्यादेतत् । मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपासनायाः, संस्कार्यत्वनिर्वचनीयानाद्याविद्याद्वयपिधानापनयनेन भविष्यति, (६) प्रतिसीरापिहिता नर्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा रक्षय्यापृतेन (७) । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः—प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्तकीविषयसाक्षात्कारो भवति, इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्पाद्यमस्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात् ।

अत्रोच्यते । का पुनरित्यं ब्रह्मोपासना ? किं शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिराहो निर्विकिरितस

(१) द्विरवतेति । यथा आग्नेययागः स्वोत्पत्तये द्रवदानं जुहोतीति वाक्याद्द्विर्द्विविधोऽवयवीति विहितं द्विरवतपुरोडाशमपेक्षते, तथा ब्रह्मोपासना स्वोत्पत्तये कर्माण्यपेक्षते किमिति प्रसार्थः ।

(२) तथाच भावनासाध्ये साक्षात्कारे यदि कर्मापेक्षा स्यात्तर्हि तस्य ब्रह्मस्वरूपता न स्यात् ब्रह्मणो त्रिन्यत्वादिति भावः ।

(३) साक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वरूपाद्भेदे ब्रह्म जडं भवेत्, तच्च नेन्द्रियगोचरं शब्दश्चाप्रत्यक्षप्रमाहेतुरिति केवलभावनाजन्यः साक्षात्कारो प्रमा न भवेदिति भावः ।

(४) पक्षत्रयं युगपन्निरस्यन्नाह न च कूटस्थेति । कूटस्थनित्यतया पूर्वरूपापायलक्षणो विकारोऽभिनवयुगोदयरूपसंस्कारश्च न सम्भवतः, सर्वव्यापितया प्राप्तपक्षोपि न सम्भवतीति भावः ।

(५) ब्रह्मसाक्षात्कारस्य संस्कार्यत्ववादी आक्षिपति स्यादेतदिति । अत्र कूटस्थनित्यत्वाविरुद्धोऽविद्याद्वयरूपदोषविघात एव संस्कारो ब्रह्मः ।

(६) प्रतिसीरा जवनेका तिस्करिणीत्यर्थः ।

(७) नृतेत्यर्थः ।

शाब्दज्ञानं सन्ततिः ? यदि शाब्दज्ञानमात्रं सन्ततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेत्तुमर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वाऽऽरोहपरिणाहवद् द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तमृते विशेषदर्शनात् । (१) न नूक्तं श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत इति । तस्माच्चिर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसन्ततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः । (२) न चासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते न तु परोक्षावभासेन, (३) दिङ्मोहालातचक्रचलद्बुद्धमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमेष्वापरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात्, नो खल्वामवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वम्पदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वम्पदार्थस्य दुःखिशोक्तिवादिसाक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा । (४) न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम्, अपि तु प्रत्यक्षस्य तस्यैव तत्फलत्वनियमात्, अन्यथा कुटजबीजादपि वडाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्माच्चिर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । (५) न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । (६) न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता । नहि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयं ज्योतिरिति गीयते, न तूहितमपि । यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः—‘नायमेकान्तेनाविषय’ इति । (७) न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः, तस्यैव तदुपाधेर्बिन्दव्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात्, (८) अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विना-

(१) आपातज्ञानाभ्यासरूपोपासनापचं निराकृत्य निश्चयाभ्यासरूपोपासनापक्षमाशङ्कते नन्वेति ।

(२) ननुपासनेवाविद्याविरोधिनो भवतु किं कर्मोपयोगिना साक्षात्कारेणाकिंचित्कारेणेत्यत्राह नचेति ।

(३) प्रत्यक्षप्रमाया एव प्रत्यक्षधर्मनिवर्तकत्वे दृष्टान्तमाह दिङ्मोहेति ।

(४) नचैष इति । इदमत्र तात्पर्यम् । स्वतोऽपरोक्षस्यापि ब्रह्मणः पारोक्ष्यं ध्रुवेण गृह्यते तत्रापरोक्षकरणादेव तत्साक्षात्कारः, अन्तःकरणं च सोपाधिकं आत्मनि अहं वृत्तिं जनयतीति सिद्धमस्यात्मन्यपरोक्षधीकारणत्वम् । तत्र शब्दजनितब्रह्मात्मैक्यधीसंततिवासितं तत्पदलक्ष्यब्रह्मात्मता जीवस्य साक्षात्कारयति अक्षमिव पूर्वानुभवसंस्कारवासितं तत्सेदन्तोपलक्षितैक्यविषयप्रत्यभिज्ञाहेतुरिति ।

(५) स्वरूपप्रकाशस्याभिभक्तिसंस्कारमुपपादय व्यञ्जकान्तःकरणवृत्तेरुत्पाद्यतामाह नचेति ।

(६) नचैतावता—उक्तानुभवस्य ब्रह्मविषयत्वेपि, स्वपकाशस्यैव शाब्दज्ञानविषयत्वं त्वयाप्यभिमतमित्यर्थः ।

(७) ननु निरुपाधिब्रह्मणः साक्षात्कारविषयत्वात्कथमुपाहितेत्यत्राह न चान्तःकरणेति । ब्रह्म निरुपाधीति विषयिणी वृत्तिः स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदेति स्वस्या अय्युपाधित्वाविशेषात्, ततः स्वसत्तायां विनाशहेतुत्वादिनान्यदवस्थत्वम् । एवं च नानुपाहितस्य विषयता, न चोपाधेर्निवर्तकान्तरापेक्षेति भावः ।

(८) नन्वेवं तर्हि उपाधिसम्बन्धाद्विषयत्वं विषयत्वे चोपाधिसम्बन्धो विषयविषयित्वलक्षण इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह अन्यथेति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मविषयत्वप्रयुक्तं न चैतन्यप्रातिबिम्बितत्वं, किन्तु स्वतः घटादिवृत्तिषु साम्यात्, चैतन्यं च ब्रह्मति स्वभाविकी वृत्तिस्तत्सम्बन्ध इति नान्योन्याश्रयो दोष इत्यर्थः ।

ऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमित-
भावितवन्निहासाक्षात्कारवत्प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र बह्विष्यलक्षणस्य परोक्षत्वात् । इह
तु ब्रह्मरूपस्योपाधिकलुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । (१) नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तु-
तस्ततोऽतिरिच्यन्ते, जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च
तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । (२) तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्का-
रसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरप्राममूर्च्छेनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्या-
साहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति । (३) अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जन-
यितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत् । (४) न । तस्याः कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन
तत्सहकारित्वानुपपत्तेः । न खलुः 'तत्त्वमसी'त्यादेर्वाक्यान्निर्विचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभा-
वमकर्तृत्वाद्युपेतमेतद्ब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिका-
रमवबोद्धुमर्हति । अनर्हंश्च कथं कर्ता वाऽधिकृतो वा ।

(५) यद्युच्येत—निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यत,
यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतोन्द्रियाणां तिकावभासानुवृत्तिरास्वाद्य थूक्तस्य
त्यागात् । तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा त-
त्समुच्छेद उपपत्स्यते । न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो वा
तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम् । सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुल-
मुपलब्धेः, यथा पयः पयोन्तरं जरयति, स्वयं च जीर्यति । यथा विषं विषान्तरं
शमयति, स्वयं च शाम्यति । यथा वा कतकरजो रजोन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोन्त-
राणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति । एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्या-
न्तराणि अपगमयत्स्वयमप्यपगच्छति—इति ॥

(६) अत्रोच्यते । सत्यं 'सदेव सोम्येदमि'त्युपक्रमात् 'तत्त्वमसी'त्यन्तात् शब्दाद्
ब्रह्ममीमांशोपकरणादसकृदभ्यस्ताद् निर्विचिकित्सेऽनाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्म-
तत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्व्यवहाराश्च,
तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वान् श्रद्धते पित्तोप-
हतेन्द्रिय इव गुडं थूक्तस्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम् । तथा चायं क्रियाकरणेति कर्तव्यताफ-
लप्रपञ्चमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन् कथमधिकृतो नाम, (७) विदुषो ह्यधिकारोऽन्यथा पशुश्ला-

- (१) जीवस्य प्रागपरोक्षत्वेपि शुद्धबुद्धत्वादेः परोक्ष्यान् तत्साक्षात्कारो यथार्थ इत्याशङ्क्याह न हीति ।
(२) उपसंहरति तस्मादिति । (३) समुच्चयवादी शेकते अन्तःकरणेति ।
(४) निराकरोति नेति । किमुपासनाकार्ये साक्षात्कारे कर्मणानुपयोग उतोपासनास्वरूपे समुच्चयवा-
नाङ्गीक्रियते? तत्र न कार्य इत्याह तस्या इति ।
(५) समुच्चयवादिनोऽविद्यात्मककर्माणोऽनुष्ठानं तत्त्वावगतावपि विपर्यासदर्शनात्सम्भवतीति पक्षमु-
त्थापयति यद्युच्येतेति ।
(६) तत्त्वज्ञानिनोऽनधिकाराजैवमित्याभिप्रायेण समुच्चयवादिपक्षं सप्रवृत्तयि अत्रोच्यत इत्यादिना ।
(७) क्रियाकर्मादिर्वास्तव इति निश्चयवत् इत्यर्थः ।

दीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । (१) क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वस्यमान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे । (२) अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव भाष्यकारः । तस्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोरधिकारः, एवं द्विजातिकर्तृक्रियाकरणादिविभागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽधिकारः न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय कल्पते वैश्यस्तोमं इव ब्राह्मणराजान्याभ्याम् । तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं दृष्टत्वात् । अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रे कसमाधिगम्यं फलमनधिकारिणि न युज्यत इति नोपासनाकार्यं कर्मोपेक्षा ।

(३) स्यादेतत् मनुष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकारः, एवं निषेधविधयोपि मनुष्याधिकारा इति तदभिमानरहितस्तेष्वपि नापि क्रियेत पश्चादिवत् । तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्यगादिवादिति भिन्नकर्मतापातः ।

मैवम् (४) । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किन्त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽतः मन्त्रया तदभिमानोऽनुवर्तते अनुवर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत इत्युक्तम् । किमतः ? यथैवम् एतदतो भवति—विधिषु श्राद्धोऽधिकारी नाश्राद्धः । ततश्च मनुष्याद्यभिमानेन श्रद्धधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रियते । तथा च स्मृतिः—‘अश्रद्धया हुतं दत्तमिह पण्डितिका । निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते, अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते । तथा च सांसारिक इव श्रद्धावगतश्रद्धातत्त्वोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवैतीति । निमित्तकर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्मान्नोपासनायाः कार्यं कर्मोपेक्षा । (५) अत एव नोपासने तत्पक्षावपि, निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः—

न कर्मणा न प्रजया धनेन (६) त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।

(७) तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम्, तथा च ‘विविदिषन्ति यज्ञेन’ त्यागश्च श्रुतयो विरुद्धेन । न । (८) आरादुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथाहि—‘तमेतमात्मा

(१) ननु विदुषश्चेत्कर्मस्वधिकारस्तर्हि क्रियाकर्त्रादीर्वास्तवत्वं स्यादित्यत्राह क्रियाकर्त्रादीति । विद्वानभिमानोऽविद्वानपि विद्वान् भवन्विद्वदाभास इत्यर्थः ।

(२) अत एव—विद्वदाभासोऽविद्वानेव कर्मकाण्डेऽधिकार्यभिमत इत्यस्माद्धेतोः ।

(३) शङ्कते स्यादेतदिति । यदि प्रतीयमानाधिकारनिमित्तस्य ब्राह्मण्यादेः शास्त्रनिमित्तमित्यात्वमयादश्रद्धधानो विध्यनधिकारी तदोल्लेखितशास्त्रनिषिद्धकर्मतापात इत्याशङ्कामिप्रायः ।

(४) समाधत्ते मैवमिति । अवगतमित्याभावस्याप्यधिकारनिमित्तस्य प्रतीयमानत्वानिवेधाधिकारहेतुता । न च श्रद्धधानता इहाधिकारहेतुः, अतस्त्वज्ञस्यापि नास्तिकत्वेनाश्रद्धतो निवेधाधिकारात्, तथा निषेधलंघनस्तस्य प्रत्यवायाभावाद्विधिषु तु श्रद्धाप्यधिकारहेतुरिति ब्रह्मविदो नाधिकार इति धानार्थसंक्षेपः ।

(५) अत एव—यत एवावगतब्रह्मभावस्य विधिषु नाधिकारस्तत एव ज्ञानानन्तरं कर्मानुष्ठानस्यावयवाज्ञोपासनेत्यसौ कर्मोपेक्षेति न द्वितीयकल्पस्यावकाश इति भावः ।

(६) त्यागेन—त्यागसाध्यज्ञानेनामृतत्वं प्राप्नुतुं पितृलोकायातिहेतुभिः कर्मप्रज्ञाधनशब्दवाच्याप्याभिरिति श्रुत्यर्थः ।

(७) शङ्कते तत्किमिति ।

(८) समाधत्ते आरादिति । इह भवान्तरादनुष्ठितं कर्म चित्तशुद्ध्या ज्ञानोत्पत्तिहेतुरिति समा

पा० १ सू० १]

ब्रह्मविचारप्रकरणम् ।

३३

वेदानुवचनेन' नित्यस्वाध्यायेन 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति' वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति । वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात्, (१) प्रधानेन च कार्यसम्प्रत्ययात् । नहि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः प्रधानमपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जनमानीयतेऽपि तु पुरुष एव, शब्दतस्तस्य प्राधान्यात् । एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम् । एवं तपसोऽनाशकस्य । कामानश-नमेव तपः । हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽनश्रतो, मरणात् । नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य, धातुवैषम्यापत्तेः । एतानि च नित्यान्युपात्तदुरित-निवर्हणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति । तथा च श्रुतिः—'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽने-नाज्ञं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाज्ञमुपधीयते'(२) इति । अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परासृशति । स्मृतिश्च 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा' इति । नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः—'विशुद्धस-त्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इति । स्मृतिश्च—'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इत्यादिका । (३) क्लृप्तेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्येहितेनोपात्तदुरितनिवर्हणेन पुरुषसं-स्कारेण ज्ञानोत्पत्तावन्नभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः(४), कल्पनागौरवा-पत्तेः । । तथाहि नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्याशुचिदुः-खरूपे संसारे नित्यशुचिदुःखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति, अतः पाप-निवृत्तौ (५) प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूप-तामप्रत्यूहमवबुध्यते, ततोऽस्यास्मिन्मिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्तते, श्रुतिः ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रव-णादिकमेण तज्जानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पदं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम् ।

इत्थं चार्थमनुवदति भगवद्गीता—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

एवं चाननुष्ठितकर्मोपि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शनेन निष्प-

त्तमिप्रायमुपपादयन्नाह तथाहीति ।

(१) प्रधानेनेति । प्रधानेन सम्प्रत्ययार्थेनेच्छयाऽऽख्यातोपात्तभावनायाः कार्यस्य सम्प्रत्ययात्सम-वयादित्यर्थः ।

(२) अनेन कर्मणा इदं ममाङ्गमन्तःकरणं संस्क्रियते पुण्येन चोपधीयते उरचीयत इति यो विदित्वा-चरति कर्म स आत्मशुद्ध्यर्थं यजनात्मयाजी, स च देवयाजिनः काम्यकर्तुं श्रेयानिति शतपथश्रुत्यर्थो बोध्यः ।

(३) एवं नित्यानां संस्कारद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वमुक्त्वाऽधुना सर्वेषां कर्मणां ज्ञानकार्ये मोक्षे सपुण्य-ति सपुण्यवायुक्तं निरस्यन्नाह क्लृप्तेनैवेति । नित्यानां पापक्षयरूपं कलं ज्ञानमपेक्षते न स्वर्गादि, तत्र प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराणामङ्गानामतिदेशे न प्रकृतोपकारातिरिक्तप्रकारकल्पनमेवं ज्ञाने विनियुक्त्यज्ञाना-वस्तनित्यकलपापक्षयातिरेकेण न नित्यकाम्यकर्मसाधारणमोक्षोपयोग्युपकारकल्पनमिति भावः ।

(४) युक्त इति । अनेन साक्षादङ्गत्वं निषिध्यते न संयोगपृथक्त्वम्, सर्वापेक्षाधिकरणे संयोगभेदस्य यमाणत्वात् । आरादङ्गभावेन संयोगपृथक्त्वस्योपपद्यमानत्वेन न साक्षादङ्गमिति नित्यमिप्रायः ।

(५) प्रत्यचेति । दृढविषय प्रत्यक्षोपादृष्टविषय चोपपत्त्या पापकपाटनिवृत्त्यपावरणेऽङ्गाटने सतीत्यर्थः ।

ज्वैराग्यः कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुरुषधौरेयभेदमाधिकृत्य प्रवृत्ते श्रुतिः—‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति’ तदिदमुक्तम्—कर्मावबोधो—‘तप्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति’ अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति, येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुषासं ‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते’ इति गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम् अन्यथा ‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेवेति’ श्रुतिर्विरुद्धेति । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत् शुद्ध्यर्थमेव । जरामर्यावादे भस्मान्ततावादन्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति, न त्वात्मतत्त्व पण्डितान् । तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थो यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंस्तु सां भवन्ती भवत्येव । न चेत्थं कर्मावबोधानन्तर्यं, तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थं सर्वमवदातम् ।

(१) स्यादेतत् । मा भूदग्निहोत्रयागूपाकवदार्थः क्रमः श्रौतस्तु भविष्यति, ‘गृही वनी भवेत्’ ‘वनी भूत्वा प्रव्रजे’दिति जावालश्रुतिगार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति स्मरन्ति च—

अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

निन्दति च—

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति, अत आह—‘यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः’ । ‘हृदयस्याग्नेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस’ इत्यथाप्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः । श्रुत्या तथैवानियमप्रदर्शनात् ‘यदि वेता ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्दे’ति । एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अत एव ‘यद्वि विरजेत्तदहरेव प्रव्रजदे’ति श्रुतिः । निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धो हि मोक्षमिच्छजालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमना प्रत्यक्षणमुपचीयमानपाप्माऽधोगतिं गच्छतीत्यर्थः ।

स्यादेतत् । मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः, (१) पाठस्थानमुख्यपत्रप्रतिप्रमाणकस्तु

(१) धर्मब्रह्मवबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावेति क्त्वाप्रत्ययश्रुत्या पौर्वोपर्यं स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कते देतदिति । यथा ‘अग्निहोत्रं जुहोति, यवागू पचतीति’ श्रूयते । तत्र क्रमसंशये द्रव्यमन्तरा यागानिष्पत्तिरव्यानयने श्रुतवैयर्थ्यात् वृष्टप्रयोजने आरादुपकारकत्वस्यान्याय्यत्वात् यथा, यवागू पक्त्वा क्रमस्तथेह न सम्भवतीति भावः ।

(२) ‘समिधो यजतीत्यादयः पञ्च प्रयाजा दर्शपौर्णमासाङ्कतयाग्नाताः, तेषां पाठतः क्रमः । तथा तिष्ठोमविकारे सायस्कयागेऽतिदेशप्राप्ताः पञ्चशः अग्निधोमीयः सवनीयः अनुबन्धश्च । विकृतौ ‘सालमेत’ इति श्रवणात्प्राकृतः क्रमो निवर्तते । सहत्वं चेदं सवनीयस्थाने । तथासति इतरयोस्तु चर्लनं भवति । तत्रैककालत्वं गणसहत्वंस्यासम्भवात्स्थानात्सवनीयप्राथम्यं नियम्यत इत्ययं मः । तथा ‘सारस्वतौ भवत एतद्वै देव्यं मिथुनं यत्सरस्वती सरस्वाश्च’ इति युगपत्कर्मद्वयं श्रूयते । तत् सारस्वतीदेवतस्य याज्यानुवाक्यायुगलं पठ्यति ततो सरस्वदेवतस्य । तस्मादेतत्क्रमेण कर्मद्वयक्रमः

भवतीत्यत आह—“शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात्” (पृ० ७२ प० १) । शेषाणां समिदादीनां शेषिणां चाग्नेयादीनां (१) मेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलावच्छिन्नानामेकप्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्तृकाणामेकपौर्णमास्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठा-
नाशक्तेः सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवन्ति । यत्र तु न शेषशेषिभावो नाप्येकाधिकारावच्छेदो यथा (२) सौर्यार्थ्यमप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापे-
क्षाभावात् पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति । ननु शेषशेषिभावाभा-
वेपि क्रमनियमो दृष्टो, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथा वा दर्श-
पौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह—“अ-
धिकृताधिकारे च प्रमाणाभावात्” इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासा-
धिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासकत्वार्थाप्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु
गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पशुत्वाभावेऽपि न भवत्यितुमर्हति । न च व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते
यतस्तदङ्गक्रममातिपतेत् । अप्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते ‘चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशु-
कामस्येति समभिव्याहारात् । योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात् कत्वार्थाप्रणयना-
श्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् (३) । श्रुतिनिराकरणे-
नैवेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोप्यपास्तो वेदितव्यः ।

शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेपि क्रमो विवक्ष्येत, यथेकफलावच्छेदो भवेत्, य-
थाग्नेयादीनां षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोऽंशो धर्मः स्यात्,
यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनचित्केनचिदंशेनैकैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र
चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसम्बन्धे सति क्रमो विवक्षितस्तथेहा-
प्येकाजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह—
“फलजिज्ञास्यमेदाच्च” । फलभेदं विभजते “अभ्युदयफलं धर्मज्ञान” मिति ।

इति मन्त्राणां प्रयोगशेषत्वात् । अङ्गविशेषनिर्वापादीनां क्रमाकांक्षायां मुख्यक्रमेणैव क्रम इति नियम्यते सोऽयं
मुख्यक्रमः । इदं च प्रवृत्तिक्रमस्याप्युदाहरणं बोध्यम् । याज्यानुवाक्याप्रवृत्तिक्रमेण निर्वापादीनां क्रमस्य
सिद्धत्वादित्यलं विस्तरस्तु कल्पतरौ द्रष्टव्यः ।

(१) एकप्रयोगवचनपरिग्रहे हेतुमाह एकफलवदिति । एकस्यासौ फलवतः प्रधानस्य दर्शपौर्णमासादे-
रुपकारस्तस्मिन्समुच्चित्य साधनत्वेनोपनिबद्धाः शेषाः शेषिणश्चात एकवचनोपगृहीतानामित्यर्थः । एकाधि-
कारिकाणामित्यनेन कर्तृभेदाभावात्क्रमापेक्षाऽऽवश्यकीति प्रदर्शितम् ।

(२) ‘सौर्यं चर्हं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः’ ‘आर्यमणं चर्हं निर्वपेत्स्वर्गकामः’ ‘प्राजापत्यं चर्हं निर्वपेत् श-
कृत्कलकामः’ इत्यादिभिन्नफलकयागानाम्बन्धत्वात् न क्रमः युगपत्पाठासम्भवादवर्जनीयतया प्राप्तः पाठ-
क्रमोऽध्ययनार्थ इति भावः ।

(३) इदमत्र तात्पर्यम् । अपां प्रणयनं दर्शपौर्णमासाङ्गमाश्रित्य ‘गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति विधि-
स्य गोदोहनस्य, ‘दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत’ इति दर्शाद्युचरकाले विहितस्य सोमयागस्य च
शेषशेषिभावाभावेपि दर्शाधिकृताधिकारत्वादेकवचनोपगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात्क्रमाकांक्षायां
स्यादिभिः क्रमो बोध्यत इति ।

(१) जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वाज्ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः । (२) न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद इत्याह—“तच्छानुष्ठानापेक्षं ब्रह्मज्ञानं च शानुष्ठानान्तरापेक्षम्” (पृ० ७५ पं०) । शानुष्ठानाभ्यासाज्ज्ञानान्तरमपेक्षेत्यन्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह—“अव्यक्तं धर्म” इति । अविता अव्यः, कर्तरि कृत्यः । (३) भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्राग् ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः । भूतं सत्यं (४), सदेकान्ततो न कदाचिदसदित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह—“चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च” । चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिभेदं विभजते—“या हि चोदना धर्मस्ये”ति । (५) आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसम्भवादपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः । अत एवोक्तं ‘(६) तस्य ज्ञानमुपदेश’ इति । सा च स्वसाध्ये पुरुषाभ्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः । ‘षिञ् वन्धन’ इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । (७) भावनायास्तद्द्वारेण च यागोदरपक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुज्जानेन यागादिधर्ममवबोधयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयन्त्यवबोधयति । कुतः ? अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्मत्वात् । नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्येतद्विधिपरिवैदान्तैस्तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्तयन्निरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह—“न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते” । अयमभिसन्धिः । न तावद् ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वात् नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविषयत्वात् । नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्द

(१) संप्रहे जिज्ञासयोः फलादिभेदमभिधाय विभजने ज्ञानयोस्तत्कथनमनुष्णमित्याशंक्याह जिज्ञासाया इति । इच्छाया ज्ञानपारतन्त्र्याज्ज्ञानफलमेव जिज्ञासाफलमिति भावः ।

(२) फलभेदे वक्तव्ये कारणभेदकथनं भाष्येऽनुपयोगीत्याशंक्याह न केवलमिति । विधेयाविधेयविद्याज्ञानफलयोरुत्पाद्यता व्यङ्ग्यता च वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

(३) ननु भवितुः कथं ज्ञानकाले सत्त्वाभाव इत्याशंक्य ज्ञानोत्तरभाविप्रयोजकव्यापारापेक्षणादित्यभविता चेति । भवतिरिषिद्धक्रियाकर्तृवाची न पथ्यादिवात्सिद्धकर्तृकक्रियस्ततो भविता स्वतोऽसिद्धसद्वक्तव्यापारापेक्षानिष्पत्तिरर्थात् साध्यो भवति इत्यर्थः ।

(४) अनेनातीतवाचित्वभ्रमोऽपास्तः ।

(५) आज्ञादीनामिति । आदिनाभ्यर्थनानुज्ञे बोध्ये । तत्र उत्कृष्टपुंसः स्वामिलषितोपायकार्यत्वात् धानमाज्ञा यथा गामानयेति, हीनस्येतदेवाभ्यर्थना यथा वटुमध्यापयेति, प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य तद्वितोपायकिरनुज्ञा यथा—तथा कुरु यथा हितमिति । नैतासां वेदे सम्भव इत्युपदेशश्चोदनेति भावः ।

(६) तस्य धर्मस्य ज्ञानं प्रमाणमुपदेशो विधिरिति जै० १ अ० ५ सूत्रैकदेशार्थो बोध्यः । स्वस्या इति । स्वस्याः प्रतिपाद्ये विषये भावनायामित्यर्थः ।

(७) ननु भावनाधात्वर्थयोर्विधिशब्देन पुरुषप्रवर्तनमशक्यं प्रमाणस्य वाख्यादिवत्प्रेरकत्वासम्भवादिति शंक्याह भावनाया इति । साक्षाद्भावनायास्तदवच्छेदकत्वद्वारा धात्वर्थस्य चोपायतां बोधयित्वा तत्रेच्छाद्वारं विधिः पुरुषं प्रवर्तयतीति चोदनाया धर्मोपायकत्वं सिद्धयितुं शक्यं ।

पा० १ सू० १]

ब्रह्मविचारप्रकरणम् ।

३७

न्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—“यथाक्षार्थे”ति (पृ० ७६ पं० १) ।
 दार्ष्टान्तिके योजयति “तद्वत्” इति । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनि-
 श्चयः शब्दः स्याद्, नहि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किन्तु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव
 तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः,
 (१) समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् । प्रकृतमुपसंहरति
 “तस्मात्किमपि वक्तव्य”मिति (पृ० ७७ पं० १) । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भव-
 ति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थः । तदाह—“उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक” इत्या-
 दि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः । (२) तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृत-
 मस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद् ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथासत्येष विपर्या-
 सादन्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत्, अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः ।
 (३) तस्मादेवं व्याख्येयम्—नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्वर्त्मः, नित्यानित्ययोर्ध-
 मिणोस्तद्वर्माणं च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति—मा भूदिदं तद्वत्
 नित्यमिदं तदनुत्तमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्वर्मयोश्च
 विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तस्मिन् सत्यं, तथा चाऽऽस्थागोचरः ।
 अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः । (४) तदेतेष्वनुभूयमा-
 नेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यद्वत् नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो
 भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तव त्यक्ष्यत इति । सोऽयं नित्यानित्यव-
 स्तुविवेकः प्राग्भवीयादेहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् (५) । न खलु
 सत्यं नाम न किञ्चिदस्तीति वाच्यम्, तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः, शून्यवादि-
 नामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । (६) अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं नि-
 रूपयत आ च सत्यलोकाद् आ चावीचैर्जायस्व भ्रियस्वे’ति विपरिवर्तमानं क्षणमुद्धृतयामाहो-
 रात्रार्धमासमाससर्व्वयनवत्सरयुगचतुर्गुणमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसाग-
 रेर्मिभिरनिशमुह्यमानं तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्यास्मिन् संसारमण्डले-

(१) यथा विशिष्टविधौ विशेषणविधिस्तथा विषयविशिष्टप्रतिपत्तिविधिसामर्थ्यात् ब्रह्मनिश्चयः स्या-
 दित्याशङ्क्य समाधत्ते समारोपेणापीति । ‘वाचं धेनुमुपासीत’ इत्यादावरोप्यस्यापि विधेयज्ञानविषयत्वात्-
 तिपत्तिविधिर्न विशेषणसत्तामाक्षिपतीति भावः ।

(२) नित्यानित्यवस्तुविवेक इति भाष्यमाक्षिपति तद्विषयश्चेति ।

(३) समाधत्ते तस्मादिति । तथाच निश्चय एव विवेकः । न चैवंसति शास्त्रानारम्भः शङ्क्यः, इदं
 नित्यमिदमनित्यमित्यनिश्चयेत् तदर्थं शास्त्रारम्भस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

(४) सत्यासत्ययोरुपादेयानुपादेयत्वे हेतुमाह तदेतेष्विति । सुखत्वाच्चित्त्यनुपादेयं दुःखत्वाच्चित्त्यं
 त्याज्यमित्यर्थः ।

(५) दृष्टेऽनुभव, उपपत्तिस्त्वदृष्टे माह ।

(६) न नित्यादिविवेकमात्रं वैराग्यजनकमपि तु तदभ्यास इत्यहं अथास्येति । अस्य पुरुषधौरेयस्य
 संसारमण्डलेऽनित्यत्वादिविषयं प्रसङ्गान्न ज्ञानमुपावर्तत इत्यन्वयः । अवीचिः—नरकविशेषः । जायस्व
 भ्रियस्वेति ‘क्रियासमभिहारे लोडि’ति पौनःपुन्ये सर्व्वकृपापराधेन लोडविधानात् ज्ञानमरणाभ्यामावर्तमानं
 कृपादिकालैः संसारसागरोर्मिरूपैरनिशमुह्यमानं जीवगणं वीक्ष्येति योजना ।

ऽनित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपावर्तते, ततोऽस्यैतादृशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणात् प्रसं-
ख्यानाद् “इहामुत्रार्थभोगविरागो” भवति । अर्थ्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः, फलमिति यावत्,
तस्मिन् विरागोऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः (१), ततः “शमदमादिसाधनसंपत्” । रागा-
दिकषायमदिरामतं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्तयद्विविधाश्च प्रवृत्तिः
पुण्यापुण्यफला भावयत् पुरुषमतिघोरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति । प्रसं-
ख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशी-
क्रियते । सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते ।
विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनिशेयोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्तोऽदं-
वृषभयुवा हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते । आदिग्रहणेन च विषयतिथिक्षातदु-
परमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते । अत एव श्रुतिः ‘तस्मात् शान्तो दान्त उपरतास्ति तिश्रुः श्रद्धा-
वित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यती’ति । तदेतस्य शमदमादिरूपसाध-
नस्य संपत्प्रकर्षः शमदमादिसाधनसंपत् । ततोऽस्य संसारबन्धनामुमुक्षा भवतीत्याह—“मुमु-
क्षुत्वं च” । (२) तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य
तज्जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्या-
ह “तेषु ही”ति । न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह “ज्ञातुं च” । उपसंह-
रति “तस्मा”दिति । (पृ० ७८ पं० २)

क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे “अतः शब्दो हेत्वर्थः” । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूप-
मर्थमाह “यस्माद्वेद एव”ति । (३) अत्रैवं परिचोद्यते—सत्यं यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं
ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपत्त्या, इहामुत्रफलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेद-
नीयं हि फलम्, इष्टलक्षणात्वात् फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति । दुः-
खानुषङ्गदर्शनात् सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेऽप्यनुरागो न कस्मा-
द्भवति । तस्मात्सुख उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् । अवर्जनीयतया दुःखमागत-
मपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान् (४) सकण्टकान् मत्स्यानुपा-
दत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति,
स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते । तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वाऽऽमुष्मिकं
वा सुखं परित्यक्तुमुचितम् । नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, मिथुकाः सन्तीति
स्थाल्या नाधिश्रीयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेना-
प्रातत्वादितीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि
‘अपाम सोमममृता अभूमे’ति । तथाच ‘अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति’ । न

(१) आभोगो मनस्कारः, आदर इति यावत्, तथाचानादरात्मिकोपेक्षाबुद्धिर्विराग इत्यर्थः ।

(२) ननुक्तसम्यस्या मोक्षेच्छा भवतु तावता ब्रह्मजिज्ञासा कथं स्यादित्यत्राह तस्य चेति ।

(३) अत्राथशब्देनैव जिज्ञासाहेतुप्रतिपादनात्मिकमतःशब्देनेत्याशङ्क्य, नानेन जिज्ञासा प्रति साधन-
कलापस्य हेतुतोच्यते, किन्तु पूर्वोक्तहेतुत्वकामादिनिषेधात् इत्याह अत्रैवमित्यादिना ।

(४) शल्कं—शकलम् ।

च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति (१), नरशिरःकपालशौचानुमानवदागमवा-
धितविषयत्वात् (२) । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावाच्च ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते
आह भगवान् सूत्रकारः “अत” इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः “यस्माद्वेद एव” इति ।
अयमभिसन्धिः । सत्यं मृगभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेक-
विधानेककारणसंपातजमशक्यपरिहारम्, अन्ततः साधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः
समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात् । नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं
शिल्पिवरेणापि भोक्तुम् । (३) क्षयितानुमानोपोद्धतं च “तद्यथेह कर्मचित” इत्यादि वचनं
क्षयिताप्रतिपादकम् ‘अपाम सोममि’त्यादिकं वचनं मुख्यासंभवे (४) जघन्यवृत्तितामापादयति ।
यथाहुः पौराणिकाः—‘आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते’ इति ।

(५) अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः । स च योग्यत्वात् ‘तद्यथेह कर्मचित’
इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत्, यथा स्वर्गादेः कृत-
कस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह—“तथा ब्रह्मविज्ञानादपी” इति
(पृ० ७९-पं० १) । तेनायमर्थः—अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च
परमपुरुषार्थताप्रतिपादकादागमाद् यथोक्तसाधनसंपत् ततश्च जिज्ञासेति सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञा-
सापदव्याख्यानमाह “ब्रह्मण” इति । षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राची वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा
ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः । (६) ‘तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिप्रहणं
कर्तव्यमिति’ कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासानियमात्,
अप्रकृतिविकारभूत इत्येवमादौ तज्जिघात्, ‘अश्वघासांदयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ती’त्यश्वघा-
सादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात्, षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति । स्या-
देतत्, ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य संशयः—‘कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासे’ति ।
अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रवज्जातौ यथा ब्रह्महृत्येति, अस्ति च वेद यथा (७) ब्रह्मोज्झामिति,

(१) स्वर्गादि विनवर्षं कृतकत्वाद् घटवदित्यनुमानं न सम्भवतीत्यर्थः ।

(२) नरोति । नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वाच्छब्दवदित्यनुमानस्य यथा ‘नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं
सवासा जलमाविशेत्’ इत्यागमेन विरोधस्तथोक्तगमनेनास्यानुमानस्य बाधितत्वादित्यर्थः ।

(३) कृतकत्वानुमानानुगृहीतात् ‘तद्यथेति’ वाक्यात् ‘यथायहीनम्’ ‘अपाम’ इत्यादिवाक्यमापेक्षिकामृत-
त्वादिपरतया व्याख्येयमित्यहं क्षयितेति ।

(४) जघन्यवृत्तिर्लक्षणा, तथाचात्र लक्षणायाऽमृतत्वपदेन चिरस्थायित्वं भाव्यमिति भावः ।

(५) नित्यानित्यविवेकादेरप्रस्तुतत्वात्तदानन्तर्यमथशब्दार्थो न युक्तोऽत एव कर्मणा क्षयिष्णुफलत्वं
ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं चातःशब्देन न परामर्शार्हमिति भास्करमतं भाष्यव्याख्ययाऽनुकम्पयन्नाह
अत्र चेति । तर्हि सकलवेदान्ताः परामृश्येरजत आह योग्यत्वादिति । अथशब्दोक्तहेतुत्वसमर्थनं
योग्यत्वादित्यर्थः ।

(६) प्राचीनोक्तचतुर्थीसमासाभावे हेतुग्राह तादर्थ्येति । पाणिनिना ‘चतुर्थी तदर्थाथवलिहितसुखर-
क्षितैः’ इति (२।१।३६) सूत्रेण तादर्थ्यचतुर्थी विहिता, तत्र च कात्यायनेन प्रकृतिविकृतिभावस्यावश्यकत्वं
प्रदर्शितम् । अत एव ‘यूयाय दारु’ इति चतुर्थीसमासो युक्तो न तु अश्वाय वास इति, तथाचात्र ब्रह्म-
जिज्ञासयोः प्रकृति विकारमावाञ्च चतुर्थीसमास इति भावः ।

(७) ब्रह्मोज्झं—वेदस्त्विति । Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

अस्ति च परमात्मनि यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति, तमिमं संशयमपाकरोति—“ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षण”मिति (पृ० ८० पं १) यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासैत्यर्थः । षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किन्तु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति, तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्मजिज्ञासयाऽवरुद्धा भवन्ति, साक्षात्पारम्पर्येण च ब्रह्मसंबन्धात्, कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणदिषु भवेदि’ति ये मन्यन्ते तान्प्रत्याह “ब्रह्मण” इति । “कर्मणी”ति । अत्र हेतुमाह “जिज्ञास्येति” (पृ० ८१ पं० १) । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म, न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात् प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु संबन्धमात्रम्, तदन्तरेणापि सति कर्मणि तत्तिरूपणात् (१), नहि (२) चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति सम्बन्ध्यन्वेषणा भवति, भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा किंविषयमिति, तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म संबध्यते, न संबन्धितामात्रेण तस्य जघन्यत्वात्, तच्च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । (३) ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं त्वस्य भविष्यति ब्रह्म तु शेषतया संभन्स्यते इत्यत आह—“जिज्ञास्यन्तरे”ति । (४) निगूढाभिप्रायश्चोदयति—“ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपी”ति । सामान्यसम्बन्धस्य विशेषसम्बन्धाविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः । निगूढाभिप्राय एव दूषयति—“एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण” इति । (५) वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसम्बन्धाहस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कथंचिदपेक्षितस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो जघन्यप्रथमः प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । (६) प्रत्यक्षपरोक्षामेधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुद्धाटयति—“न व्यर्थो ब्रह्माभिप्रायताशेषे”ति (पृ० ८२ पं० १) । व्याख्यातमेतदधस्तात् । समाधाता स्वाभिसन्धिमुद्धाटयति—“न प्रधानपरिग्रह” इति । वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सनिदर्शनमतिरो-

(१) तत्तिरूपणादिति । अयं भावः । स्वरूपतो जिज्ञासायां निरूपितायां पश्चात्सम्बन्ध्यपेक्षा जायते ब्रह्म च ज्ञानद्वारा जिज्ञासारूपनिरूपकमिति प्रथमोदिताकाङ्क्षवशाद् ब्रह्म जिज्ञासायाः कर्मत्वेन सम्बन्धितं न तु सम्बन्धिमात्रतयेति ।

(२) जिज्ञासाज्ञानयोर्विषयाधीननिरूपणं वैधर्म्यदृष्टान्तेन प्रपञ्चयन्नाह नहीति ।

(३) प्रमाणयुक्त्यादिकमेव जिज्ञासायाः कर्म इत्याह ब्रह्म तु सम्बन्धित्वेनैव निर्दिश्यतामित्यभिप्रायेणाशङ्कते नास्ति ।

(४) ननु श्रुतकर्मत्यागायोगे स्थिते कथं शेषषष्ठी शङ्कयत इत्यत आह निगूढाभिप्राय इति । प्रमाणदिबहुश्रौतत्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्यात्र निगूढता बोध्या ।

(५) वाच्यस्येति । शब्दोपात्तत्वेन साक्षात्संनिधिः, प्रथमापेक्षितस्येत्याकाङ्क्ष, प्रथमसम्बन्धाहस्येत्येयोर्यता, एतैर्युक्तस्य कर्मत्वस्य सम्बन्धः प्रथमः सन्नपि जघन्यः एतैर्विद्युक्तस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धोपि प्रथम इति कर्मत्वस्य तत्त्वमिति ।

(६) ननु ‘एवमपि प्रत्यक्षं’ इति भाष्ये प्रत्यक्षनिर्देशो न युक्तः कर्मत्वस्य शाब्दत्वादत आह प्रत्यक्षेति ।

हितार्थम्, श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः । तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह—
 “ज्ञातु”मिति (पृ० ८३ पं० ८) । स्यादेतत्, न ज्ञानमिच्छाविषयः, सुखदुःखावाप्तिप-
 रिहारौ वा तदुपायौ वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः, न चैवं ब्रह्मविज्ञानम्, न खल्वेतदनुकूलमिति
 वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वाऽनुभूयते, नापि तयोरुपायः, तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्याद-
 र्शनात्, अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः, तस्माज्ज्ञानसूत्रकारवचनमात्रादिषिकर्मता ज्ञान-
 स्येत्यत आह—“अवगतिपर्यन्त”मिति । न केवलं ज्ञानमिष्यते किन्त्ववगतिं साक्षात्कारं
 कुर्वदवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात् ? फलविषयत्वादिच्छायाः,
 (१)तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः । ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावता-
 पीष्टं भवति, नह्यपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत इत्यत आह—“ज्ञानेन हि
 प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म” (पृ० ८४ पं० १) । (२)भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि
 कथमिष्टेत्यत आह—“(३)ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः” । किमभ्युदयः ? न, किन्तु निः-
 श्रेयसं विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेय-
 सं पुरुषार्थ इति । स्यादेतत्, न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः, पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः,
 न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति, तथासत्यनित्यत्वेन
 तस्वाभाव्यानुपपत्तेः, न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता, तस्माज्ज्ञानावगतिः पुरुषार्थ
 इत्यत आह—“निशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्” । सत्यं, ब्रह्मावगतौ
 ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः सम्भवन्ति, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्रह्मस्वभावोऽप-
 राधीनप्रकाशोपि प्रतिभानपि(४) न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नो-
 प्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्, प्रागप्राप्त इव तस्मिन्सति प्राप्त इव
 भवतीति पुरुषेणार्थमनत्वात्पुरुषार्थ इति युक्तम् । अविद्यादित्यादिग्रहणेन तत्संस्कारोऽवरुध्य-
 ते । अविद्यादिनिवृत्तिस्तुपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम्(५) ।
 उपसंहरति—“(६)तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” उक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा । न खलु
 तज्ज्ञानं विना सवासनाविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते । न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनि-
 खिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दघनब्रह्मात्म-
 तामिच्छता तदुपायौ ज्ञानमेषितव्यम् । (७)तच्च न केवलेभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममी-

(१) ननु साक्षात्कारसाधनं ज्ञानमिच्छाविषय इति प्रतिज्ञाय फलविषयत्वादिच्छाया इति हेतुर्व्यधिक-
 कारणत्वादयुक्त इत्याशङ्क्याह तदुपायमिति । फलेच्छाया एवोपायपर्यन्तं प्रसराज विरोध इति भावः ।

(२) ब्रह्मणोपि धर्मवदसुखत्वाज्ज्ञानं तदवगतिरित्याशङ्कार्थः भवत्वित्यादिप्रत्यक्षस्य बोध्यः ।

(३) श्रुतिस्वानुभवावगतनिर्दुःखानन्दमभिप्रेत्य परिहारमाह ब्रह्मावगतिर्हीति ।

(४) प्रतिभान्—प्रतिभासमानः ।

(५) द्रष्टव्यमिति । अनेनाविद्यानिवृत्तिर्न स्वरूपावगत्या नित्यनिवृत्त्यापातादपि तु वृत्तित इत्युक्तम् ।

(६) पदार्थान्याख्याय सूत्रतात्पर्यार्थमाह तस्मादित्यादिना ।

(७) ननु वेदान्तेभ्य एव तत्सिद्धेः किमिति ज्ञानमन्वेष्टितव्यमित्याशङ्क्याह तच्चेति । संदेहादिना
 प्रतिबन्धान् वेदान्तेभ्य एव तत्सिद्धिरित्यर्थः ।

मांसोपकरणेभ्य इति (१) इच्छानिमेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते, न तु वेदान्तेषु तदर्थवि-
वक्षायां वा । तत्र फलवदर्थविबोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनविधेः सूत्रयताऽऽथातो धर्मजिज्ञा-
सेत्यनेनैव प्रवर्तितत्वात्, धर्मग्रहणस्य च वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद् ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणत्वं
यद्यपि धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसाया ब्रह्ममीमांसाप्याक्षेप्तुं शक्यते, (२) तथापि प्राच्या मी-
मांसया न तद्वशुत्पाद्यते, (३) नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसा-
रम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् ।

स्यादेतत्, एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तम्, तदुक्तं
विकल्पासहत्वादिति चोदयति—“तत्पुनर्ब्रह्मे”ति (५०८५पं १) । (४) वेदान्तेभ्यो-
ऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं, वेदान्तवा-
क्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यम्, निष्पादितक्रिये कर्मणि अवि-
शेषाध्यायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यः, तर्हि न तद्वेदान्ती-
प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु
सर्वथाऽननुभूतपूर्वं । न चेष्ट्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्रमाण-
वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति ‘शास्त्रयोनित्वा’दिति । स चेत्तन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रा-
माण्यम् । न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रकमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनाद्
अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वाद्, अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिहरति-
“उच्यते अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्” । अयमर्थः । (५) प्राक्-
पि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपददर्शसम्बन्धस्य
‘सदेव सोम्येदमप्र आसीदित्युपक्रमात् ‘तत्त्वमसी’त्यन्तात् सन्दर्भाजित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरू-
पावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाऽप्यस्ति । (६) अत्र च ब्रह्मेत्यादेनावगम्येन तद्विषयम-
वगमं लक्षयति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात्प्रागनिर्णयात् । नित्येति क्षयिताल-
क्षणं दुःखमुपक्षिपति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । बुद्धेत्यपराधीनप्रका-

(१) नन्विच्छाया विषयसौन्दर्यलभ्यत्वात्क तत्कर्तव्यतोपदेशेनेत्यत आह इच्छानिमेनेति । ज्ञातुमि-
च्छा हि संदिग्धे विषये निर्णयावहा, स च विचारसाध्य इति तत्कर्तव्यतार्थाग्रम्यते, आर्थिके चात्रार्थे कर्त-
व्यपदाध्याहारः । श्रौतस्तु सुशुद्धानन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्त्येष एव । तथा चार्थाकारार्थत्वमर्थ-
शब्दस्य निषेद्धुं ज्ञानेच्छा जिज्ञासाशब्दार्थ इत्युपपादनाच्च विरोध इति भावः ।

(२) वेदान्तानुपलक्षणतयार्थविषयाप्रतिज्ञावद्विचारप्रतिज्ञापि तत्रैवास्त्वित्याशङ्क्य, तस्य तत्राप्रतिपा-
दनादिति समाधत्ते तथापीति ।

(३) पूर्वं ब्रह्मविचारप्रतिज्ञासम्भवं मत्वा परिहार उक्तः, इदानीमविरक्तस्य ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यन-
त्वात्सम्भव एव नास्तीत्याह नापीति ।

(४) ‘युष्मदस्मदि’त्यादि उयोद्घातभाष्ये ग्रहप्रत्यये जीवस्य प्रसिद्धेरसंसारिब्रह्मात्मभावस्याभावादि-
षयाक्षेपः कृतोऽत्र तुपेत्य ब्रह्मात्मभावं वेदान्तेभ्यस्तत्सिद्धसिद्धिभ्यामाक्षेप इति विभागमाह वेदान्तेभ्य इति ।

(५) यद्यपि वेदो निर्दोषस्तथापि सामान्यतो दृष्टानिबन्धनवचनभ्यक्त्याभास प्रतिबद्धः संदिग्धार्थ-
स्यादतो विचारात्प्रागापातप्रसिद्धिं दर्शयन्नप्रसिद्धत्वपक्षोक्तं दोषशुद्धरिति प्रागपीति ।

(६) ननु भाष्ये ‘अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्’ इत्यत्र व्यङ्ग्यानमत आ-
वत्र चेति । प्रत्याख्येन ब्रह्मणा प्रत्यये लक्षणयावगमव्याख्यानमिति भावः । तत्र हेतुमाह तदस्तित्वस्येति ।

शमानन्दात्मानं दर्शयति, आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्यादेतत्, मुक्तौ (१) सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तम् “मुक्ते”ति । सदैव मुक्तः सदैव केवलोऽनाद्यविद्यावशात्तु भ्रान्त्या तथाऽवभासत इत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह “सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्” । तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात् (२) कारणत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवम्भूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह—“ब्रह्मशब्दस्य ही”ति (पृ० ८६ पं० १) । न केवलं ‘सदेव सोम्येदमि’त्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यालोचनया इत्यम्भूतब्रह्मावगतिः, अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिदमेवार्थं स्वहस्तयति । निर्वचनमाह “वृहतेर्धातोरर्थानुगमात्” (पृ० ८७ पं० १) । वृद्धिकर्मा हि वृहतिरतिशायने वर्तते । तच्चदमतिशायनमनवच्छिन्नं (३) पदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातिमियर्थः । तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह “सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः” । सर्वस्य पांसुलपादकस्य हालिकस्यपि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । कुतः ? आत्मत्वात् । एतदेव स्फुटयति “सर्वो ही”ति (पृ० ८८ पं० १) (४) प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रढयति “न ने”ति । न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किन्तु प्रत्येत्येवेति योजना । नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह “यदीति” । “अहमस्मीति न प्रतीयात्” । अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयादहमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह “आत्मा च ब्रह्म” । (५) तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात्, तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतत्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीति वाक्याद् उपपद्यत इति भावः । आक्षेप्ता (६) प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह “यदि तर्हि लोक” इति । अध्यापकाच्चेत्परम्परा लोकः । तत्र ‘तत्त्वमसी’ति वाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् । परिहरति “न” । कुतः ? “तद्विशेषं

(१) भेदाभेदवादी शङ्कते मुक्ताविति । समाधत्ते सदैवेति ।

(२) यो जानाति शक्नोति च स करोति नेतर इत्यनुविधानादित्यर्थः ।

(३) ननु वृहतिधातुरतिशायनार्थोऽतु, तच्च वृहत् क्रुम्भ इतिवत् आपेक्षिकं स्यादन आहानवच्छिमिति । पदान्तैः साक्षादित्यत्वादिबोधकैर्नित्यादिपदैरवगमितम् । उक्तविशेषणानामन्यतमेन रहितस्य न त्वत्वेसिद्धिरतो ब्रह्मपदादुक्तवस्तुसिद्धिरिति प्रकरणादिसंकोचकामावात् नापेक्षिकं वृहत्त्वमिति भावः ।

(४) सर्वस्य ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः सर्वो हि-तत्प्रत्येतीति साध्यहेत्वोरविशेषमाशंक्याह प्रतीतिमेवेति । अत्र हं न नास्मीति प्रत्येतीति योजनायामस्तित्वं न सिध्येत् असत्त्वनिषेधेऽपि निर्वाच्यत्वस्यानिवारणात्, अतोऽहमस्मीति न प्रत्येतीति नेति योजनैव साधीति भावः ।

(५) तदस्त्वमेति । ‘तत्त्वमसी’ति वाक्ये तत्पदस्य प्रकृतसच्छब्दवाच्यब्रह्मपरामर्शनस्त्वंपदेन सामाधिकरण्याच्छब्दतत्त्वपदार्थस्य प्रत्यक्षतत्त्वंपदार्थस्य च प्रसिद्धाऽवधूतयोः पदार्थयोर्गृहीतसम्बन्धपदस्यसम्बन्धाद्व्याहारादपूर्वो ब्रह्मत्वमावावगमरूपो वाक्यार्थ उपपद्यत इति भावः ।

(६) प्रथमेति । प्रसिद्धिपक्षश्चिन्तित्यर्थः ।

प्रति विप्रतिपत्तेः” । (१) तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयको जमुक्तम्, ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः । (२) विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽभ्युपेयः । अन्यथाऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः । विरुद्धाभिप्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः । न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः । न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः । न ह्यनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती । (३) तस्मात् तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेवेदन्तरेभ्यः प्रतीतिस्त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । (४) तदाभासत्वानाभासत्वेन तत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः । तत्र त्वंपदार्थे तावद्विप्रतिपत्तौ दर्शयति “देहमात्र” इत्यादिना, “भोक्तैव केवलं न कर्ता” इत्यन्तेन (पृ० ८१ पं० २) । अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वंपदार्थसम्बध्यन्ते, योग्यताविरहात् । शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोगोचरः कर्तृभोक्तृत्वभावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसङ्गतिरेव । अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपरिणामितया नित्यत्वाद्यसङ्गतिः । अभोक्तृत्वेऽपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वाद् अनित्यत्वादिप्रसक्तवद्वैतहानाच्च तत्पदार्थासङ्गतिस्तदवस्थैव । (५) त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता । वेदाप्रामाण्यवादिनो हि लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्यमन्यन्ते । (६) वेदाप्रामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्ते इति । तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे प्रतिपत्तिमाह—“अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति चित्” (पृ० ८९ पं० १) । तदिति जीवात्मानं परामृशति । न केवलं शरीरादिभ्यो जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्थैव जगत ईश्वरे । ऐश्वर्यसिद्धयर्थं स्वाभाविकस्य (८) रूपद्वयमुक्तं—“सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति । तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकाच्च तत्पत्तिः ।

(१) ननु विरुद्धज्ञानरूपविप्रतिपत्त्या वस्त्वभावः सिद्ध्यत्यर्थं विषयलभ इत्यत आह तदनेनेति । न विरुद्धज्ञानमात्रेणाभावसिद्धिः किन्तु प्रमाणमूलतयाऽतः साधकबाधकमानाभावे विप्रतिपत्तिः संशयमिति ।

(२) ननु साधारणधर्मज्ञानं संशयहेतुर्न द्विविधं क्षणिकविज्ञानस्थिरमोक्त्वादावस्ति साधारणो धर्म संशय विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या तं साधयति विवादाधिकरणमिति । देह आत्मा इत्यादिविवादाभ्यो परागुन्यावृत्तोऽहमास्पदं सर्वतन्त्रेभ्योपगत इति मन्तव्यम् ।

(३) तस्मादिति । यस्माद्विप्रतिपत्तिरेकाश्रया यतश्चैकत्रालम्बने पूर्वधीविषयनिषेधेन विरुद्धधीविषयतत्पत्तिरिति तस्मात्प्रतियोगितया विप्रतिपत्त्येकस्वत्वेन तत्त्वम्पदार्थतदेकत्वप्रतीतिर्लोकशास्त्राभ्यां सर्वैरेष्टव्येति भावः ।

(४) तदाभासत्वेति । चार्वाकाणां सा प्रतीतिराभासः, आस्तिकानां तत्पदार्थप्रतीतिस्तत्त्वमर्थैकत्वप्रतीतिः । गौणतायां त्वंपदार्थबुद्धेरसङ्गसाक्ष्यालम्बनतायां च विमानाद्विप्रतिपत्तिरिति भावः । अत्र नामासत्त्वतः ब. सु. पु. पाठः ।

(५) अत्र लौकायतिकादिनिरीश्वरमतानुभाषेणैव तत्पदार्थे ईश्वरेपि विप्रतिपत्तिः सूचितः । तस्मात् ब्रह्मात्मैकवाक्यार्थेपि विप्रतिपत्तिर्नार्थः युक्त्येवाह त्वंपदार्थेति ।

(६) वेदाप्रामाण्यवादिनो मीमांसकादयः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वं मन्यमानैस्तेवेदन्तानामौपचारिकमाववक्षितार्थत्वं वेति हि विप्रतिपत्तिरिति ।

(७) शरीरादिभ्योपपत्त्यन्तेभ्य इत्यर्थः । (८) स्वाभाविकमस्येति नैयायिकमतमाश्रित्य बोध्यः ।

दार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह—“आत्मा स भोक्तुरित्यपरे” (पृ० ९० पं० १) भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा, तत् ईश्वरादभिज्ञो जीवात्मा, परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह—“एवं बहवः” इति । “युक्ति (१) युक्त्याभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्तः” इति योजना । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तन्निमित्तश्च संशयस्तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसाऽऽरभ्यत इत्यत आह—“तत्राविचार्ये”ति (पृ० ९२ पं० १) । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । (२) अपि च अतत्त्वज्ञानाच्चास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः । सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति—“तस्मादि”ति (पृ० ९३ पं० १) । (३) वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनश्च येऽन्येपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिषूक्तास्त उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता । तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसाऽऽरब्धव्येति सिद्धम् ॥ १ ॥

(४) तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामारभते—

(सू०) जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः—“ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं, किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म” । अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया तदज्ञान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि, तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थते (५) । (६) तत्र यथावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि, न तेनोपलब्धेन तद्विषयस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम् । नहि जातु कश्चित् कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति । न च तदभेदेन नित्यत्वादिना तल्लक्ष्यते, तस्यानुपलब्धचरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम् । (७) एवं च न शब्दोऽप्यत्र प्रक्रमते, अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणाभावाद् न ब्रह्म जिज्ञासितव्य-

(१) आत्मा स भोक्तुरिति पक्षे मूलं युक्तिवाक्येऽन्यत्र तदाभासो ग्राह्यादित्यर्थः ।

(२) ‘अनर्थं चेयादिति’ भाष्यार्थमाह अपि चेति ।

(३) तर्कस्य पृथग्युक्तत्वेपि वेदान्तमीमांसापि तर्क एवेत्यभिप्रेत्याह वेदान्तमीमांसेति । अत्रार्थापत्तिरुमानं च तर्को ग्राह्यस्तद्व्या वेदान्तमीमांसा, तदविरोधिनो कर्ममीमांसायास्तुकाः श्रुतिलिङ्गभेदयो वेदप्रामाण्यपरिशोधकास्तथा वेदस्य प्रत्यक्षादीनां तदार्थादीनां च लक्षणादीनि न्यायशास्त्रे विचारितानीति तत्रोपाध्याय सर्वे तर्का प्रमाणानुग्राहकतयोपकरणं यस्याः सेत्यर्थः ।

(४) एवं विषयादिसद्भावाद् समर्थते विचारारम्भे तमुपजीव्योत्तरविचारप्रवृत्तेर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणवर्तते प्रदर्शयन्नाह तदेवमिति ।

(५) समर्थत इति । अनेन वेदान्तविचारो ब्रह्मज्ञानाय कर्तव्य इति प्रतिज्ञायां ब्रह्मस्वरूपविचारप्रमाणयुक्तिसाधनफलविचारणामर्थात् प्रतिमाने कथं प्रथमं ब्रह्मैव विचार्यत इत्याक्षेपः परिहृतः ।

(६) अत्र ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिवाक्यं ब्रह्म लब्धयति नवेति लक्षणस्य लोकलिख्यप्रसिद्धिभ्यां संशय पूर्वपक्षमाह तत्रेति ।

(७) ननु लोकतोऽसिद्धमपि वेदेन साध्यतामिति आह एवेति ।

मित्याक्षेपाभिप्रायः । तमिममाक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति—“जन्माद्यस्य यत्
इति । मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्वर्ततया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्त्या तु भा-
ष्यति, (१) देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्ब्रज्याया इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान् विभज्यते
“जन्मोत्पत्तिरादिरस्ये”ति (पृ० ९७ पं०) । (२) लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति
पुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह—जन्मस्थितिभङ्गमिति । “जन्मनश्चे-
त्यादिः “कारणनिर्देश” इत्यन्तः सन्दर्भो निगदव्याख्यातः (पृ० ९८ पं० १) । स्यादेतत्त्व-
प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायदृच्छास्वभा(३)वाभावेषूपपन्नमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तिमि-
भावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः सम्भावनेत्यत आह—“अस्य जगत्” इति
अत्र “नामरूपाभ्यां व्याकृतस्ये”ति चेतनभावकर्तृकत्वसम्भावनया प्रधानाद्यचेतनक-
र्तृत्वं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च (४) व्यासेधति । यत् खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रिय-
तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि, विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं वि-
स्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते । चेतनो हि बुद्ध्यावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण
कम्बुप्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति । (५) अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पा-
ना सिद्धस्य कर्मकारकभावो—“घटं करोती”ति । यथाहुः—“बुद्धिसिद्धं तु न तदस-
इति । तथा चाचेतनो बुद्ध्यावनालिखितं करोतीति न शक्यं संभावयितुमिति भावः
स्यादेतत्, चेतना प्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्ध्यावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, कृतमु-
स्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह—“अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्ये”ति । केचित् कर्तारो
न्ति, यथा सूरसर्वादायो, न भोक्ताः । केचित् भोक्ताः यथा श्राद्ध(६)वैश्वानरीयेष्ट्या
पितापुत्रादयो न कर्तारः । तस्मादुभयग्रहणम् । “देशकालनिमित्तक्रियाफलानि
(पृ० १० पं० १) तीततरेतरद्वन्द्वः । देशादीनि च तानि प्रतिनियतानि चेति विप्र-
तदाश्रयो जगत् तस्य । केचित् खलु प्रतिनियतदेशोत्पादा यथा कृष्णमृगादयः । के-
प्रतिनियतकालोत्पादाः यथा कोकिलारवादयः । केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः यथा नवान्

(१) देशान्तरेति । यथा देशान्तरप्राप्तिरूपकार्येणादित्यगतेरनुमानं तथा जगदुत्पत्त्यादिकार्येण
णोऽनुमानमित्यर्थः ।

(२) जन्म आदिर्योः स्थितिभङ्गयोस्तौ जन्मादी इत्यन्यपदार्थौ विशेषरूपेण विवक्ष्यते यदि
जन्मादी अस्येति निर्देशे गौरवापत्तिः स्यादिति सामान्यविवक्षया न पुंसकप्रयोगः सूत्रे कृतः । तत्र ननु
कवचनप्रयोगयोग्यं समाहारमाह भाष्यकार इत्याह लाघवायेति ।

(३) स्वभाव एव नियन्तेति स्वभाषपक्षः, न किञ्चित्कार्योत्पत्तौ नियामकमिति यदृच्छापक्षो बोध-

(४) व्यासेधति—प्रतिषेधति ।

(५) उत्पत्तेः प्रागसतः कथं बुद्ध्यावालेखनमत आह अत एवेति ।

(६) ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते’ इत्युपक्रम्य ‘पूत एव स तेजस्यन्नाद इन्द्रिया-
मान भवती’ति श्रूयते । तत्र पूतत्वादि पितुः फलपुत्र पुत्रस्येति संदेहे फलस्य कर्तृगामित्वनियमादि
प्रेरणानुपपत्तेः पितुरिति पूर्वपक्षे, यस्मिन्जाते निर्वपति स पूत इति जातगामित्वेन फलान्मानात् पुत्र-
फलमिति सिद्धान्तितम् । तथाच श्राद्धदौ पित्रादेरकर्तृत्वेऽपि केवलभोक्तृत्वादन चानेककर्तृभोक्तृ-
व्यत्वेन निर्देशात् जगत्कर्तृत्वाद्यगता प्रदर्शिता ।

ध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतक्रियाः यथा ब्राह्मणानां याजनादयो ने-
तरेषाम् । एवं प्रतिनियतफलाः यथा केचित्सुखिनः केचिद् दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त-
एव कदाचिद् दुःखिनः । सर्वमेतदाकस्मिन्कापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चास-
वैशक्तिककर्तृकत्वे च न घटते, परिमितज्ञानशक्तिभिर्ग्रहलोकपालादिभिर्ज्ञातुं कर्तुं चाशक्यत्वा-
द्धेतुः । तदिदमुक्तम् “मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्ये”ति । एकस्या अपि हि शरीर-
रचनानाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनानायाः, किमज्ञ पुनः कर्तुं
केचित्मित्यर्थः । सूत्रवाक्यं पूरयति—“तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः” । स्यादेतत्, कस्मात् पुनर्ज-
न्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामापक्षया अपत्त्यत आह—“अ-
न्येषामपि भावविकाराणां वृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति” । वृद्धिस्तावदव-
यवोपचयः । तेनाल्पावयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान् पटो जायत इति जन्मैव वृ-
द्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो (१) धर्मलक्षणवस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । (२) धर्मिणो हि हाटका-
धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुट, द्दिस्तस्योत्पत्तिः । (३) एवं कटकदेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिल-
क्षणः परिणाम उत्पत्तिः । (४) एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः । (५) अपक्षयस्त्व-
यवहासो नाश एव । तस्माज्जन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावाद् वृद्ध्यादयः पृथङ्गोक्ता इ-
त्यर्थः । अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम्, त-
त्प्रासति हि तत्प्रतिपादके “यतो वा इमानि भूतानी”ति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूल-
कारणं ब्रह्म लक्षितं भवति, अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्धत इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं
रूपवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि त-
वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थि-
तिभङ्गग्रहणमित्याह “यास्कपरिपठितानां त्वि”ति । नन्वेवमप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां,
वान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह “योत्पत्तिर्ब्रह्मणः” (पृ० १०२
० २) (६) कारणादिति । त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते । (७) उत्पत्तिमात्रं तु निमित्त-

(१) धर्मलक्षणेति । धर्म इति लक्षणमिति अवस्थेति त्रीणि लक्षणानि यस्य परिणामस्य स तथो-
 क्षिप्रिधोऽभ्युत्पत्तावन्तर्भवतीत्यर्थः ।

(२) धर्मपरिणामं विवृणोति धर्मिण इति । सांख्यमते यः कनकादर्धर्मिणो धर्मपरिणामो कटकमुकु-
दिस्सैव कनकात्कटकायुत्पत्तिरिति भावः ।

(३) लक्षणपरिणाममाह एवमिति । प्रत्युत्पन्नत्वं वर्तमानत्वं, कटकादिकार्यस्य वर्तमानत्वातीतत्वभ-
व्यत्वादिरूपः साध्यमतसिद्धः लक्षणपरिणामोऽप्युत्पात्तिरित्यर्थः ।

(४) अवस्थापरिणाममाह एवमिति । अतीतादेवोतीतत्वातीततरत्वातीततमत्वांद्दिक्पो नवपुराणत्वा-
पत्तिरवस्थापरिणामो यः स चोत्पत्तिरेवेत्यर्थः । (५) अपक्ष्यस्य विनाशेऽन्तर्भावमाह अपक्ष्यस्यिति ।

(६) प्रमण इति षष्ठ्यन्तशङ्कानिराकरणायाह कारणादिति ।
 (७) उत्पत्तिमात्रादेव लक्षणस्यालक्ष्यव्यावृत्तिभिर्द्वौ स्थितिलयोपादानमाशङ्कानिर्वृत्त्यर्थानित्याह

पत्तिमाश्रमिति । उत्पादकत्वं निमित्तेषु दृष्टमिन्पुपादानसिद्धये लयाभ्रपत्वमुक्तमित्यर्थः । नन्वेवमपीतरस्यैवार्थं
याभातरत्वादोपादानत्वसिद्धेर्नहि दृष्टादिषु कुम्भादयो लीयन्त इति चेत् । नञ्चोपादानत्वस्य चनायैव तदु-
क्तिमुक्तकृतिविकारभेदम्यायेनाद्वैतसिद्धये, एवं च ब्रह्मणो जगत उपादानत्वं स्यादधिष्ठाता तु तदम्य
यासांस्थित्योर्नैवकुम्भकार इव कुम्भस्यास्य सावित्याशङ्कानिरासाद्योगात्सांस्थितप्रवृत्तयामिति भावः ।

कारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् । तदिदमुक्तं “तत्रैवे”ति । पूर्वोक्तानां कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह “न यथोक्ते”ति । (१) तदनेन प्रवन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य स्वस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नैयायिकाः—

‘संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ।

न तस्य हेतुभिन्नाणमुत्पत्तयेव यो हतः ॥ यथा च ‘बन्ध्या जननत्यादि’रिति

इत्थं नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय इत एवानुमानादीश्वरविनिवृत्तिमिच्छन्तीति संभावनाहेतुतां द्रव्यितुमाह “एतदेवे”ति (पृ० १०३ पं० ३) चोदयति—“निवहापी”ति । एतावतैवाधिकरणार्थं समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थमनुवदन् सुहृद्भावेन पहरति—“ने”ति (२) । वेदान्तेति । वेदान्तवाक्यकुसुमप्रथनार्थतामेव दर्शयति—“वेदान्तेति । विचारस्याध्यवसानं सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः । ततो हि ब्रह्मावगतेर्निवृत्तिराविर्भावः । तर्हि ब्रह्मणि शब्दादहते न मानान्तरमनुसरणीयम्, तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुसाक्षात्कार इत्यत आह—“सत्सु तु वेदान्तवाक्येष्विति”ति (पृ० १०६ पं० ३) । मानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम् । (३) शब्दाविरोधिण्या तदुपजीविन्या युक्त्या विवेचनं मननम् । युक्तिश्चार्थापत्तिरनुमानं वा । स्यादेतत्, यथा धर्मे न पुनश्चिदाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्माच्च भवतीत्यत आह—“न धर्मजिज्ञासायामिति (पृ० १०७ पं० ३) । “श्रुत्यादय” इति । श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् । भवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदा ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणम् । तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम् । (४) यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामान्यात्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति, ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां संभवोऽप्यवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह—“अनुभवसाक्षात्कारत्वात्” । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः मपुरुषार्थो निर्गुणनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञा तदनुभव एव त्वशक्यो ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह—“भूतवस्तुविषयत्वात्”

(१) ननु लक्षणादेव ब्रह्मसिद्धौ शास्त्रयोनित्वसमन्वयाधिकरणयोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह तदेवे लक्षणं हि सिद्धस्य वस्तुनो भेदमवगमयति ईदृशं तदिति न स्यात् । कार्येण चात्र कारणं किंचिदस्तीति तम्, तत्पक्षमनेकं वेति सिद्धिर्ध, तस्य यदैकत्वं सेत्स्यति तदा भवति तत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च नेतरथा, अतः संशयः कल्पनालाघवाख्यतर्केणोक्तैककोटिकतां नीतः सम्भावना, प्रासादादीनां बहुकर्तृकत्वस्य दृष्टेः तत्र निर्णयोऽतो निर्णयार्थमग्निमाधिकरणे आवश्यक इति भावः ।

(२) ब. झ. पुस्तके इति पदं नास्ति ।

(३) यदुक्तं ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वे कुतो मननम् इति, तत्राह शब्दाविरोधिष्येति । जगत्कारणसर्वज्ञत्वादिसिद्धौ युक्तिः शब्दरूपपजीवति न स्वतन्त्रा । कारणस्य तत्त्वं संभावयन्तीति कर्तव्यता च नान्तरमित्यर्थः ।

(४) ननु धर्मजिज्ञासायां श्रुत्यादय एव प्रमाणमित्युक्तं वेदविषयभोत्रमत्यक्षाद्यपेक्षगादित्यादिज्ञातव्ये धर्मे न साक्षात्कारतदुपयोगियुक्त्यादीनां सम्भवो, ब्रह्मजिज्ञासा तु साक्षात्कारपर्यन्तेत्याह यथादिता । अनुभवार्था चेति । तत्त्वसाक्षात्कारं विनाऽपरोक्षसंसारभूतनिवृत्त्यसम्भवादपि ब्रह्मजिज्ञासायावसानेत्यर्थः ।

ब्रह्माविज्ञानस्य" । (१) व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो विषयविषयिभावः, नत्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रदेव सिद्धेरित्याह—“कर्त्तव्ये हीत्यादिना” । न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योऽप्यवर्तमानत्वात्, अवर्तमानश्चानवस्थितत्वादि-
त्याह—“पुरुषाधीने”ति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह—“कर्तुमकर्तु”मिति (पृ० १०८ पं० १) । लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति—“यथा ऽश्वेने”ति । लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति—“तथाऽतिरात्र”-
इति (पृ० १०९ पं० १) । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह—“उदित इति” । स्यादेतत्, पुरुषत्वातन्त्र्यात् कर्तव्यं विधिप्रतिषेधा-
नामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह—“विधिप्रतिषेधाश्चाधीर्यवन्तः स्युः” । (२) गृह्णातीति विधिः । न गृह्णातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितहोमयोर्वि-
धी । एवं (३) नारास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मघ्नश्च तद्धारणविधि(४)रित्येवंजातयिका विधिप्रति-
षेधा अर्थवन्तः, कुत इत्यत आह—“विकल्पोत्सर्गापवादाश्च” (पृ० ११० पं० १) ।
चो हेतौ । यस्माद्ग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासम्भवे तुल्यबलतया
च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः, नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयो-
रतुल्यबलतया न विकल्पः, किन्तु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण
विशेषशास्त्रेण बाधः । (५) एतदुक्तं भवति । विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽनागतो-
त्पाद्यरूप उपनीतो येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति ।
भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेत्याह—“न तु वस्त्वेवं नैव”मिति । तदनेन प्रकारविक-
ल्पो निरस्तः । प्रकारविकल्पं निषेधति—“अस्ति नास्ती”ति । स्यादेतत्, भूतेऽपि
वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्प्यत इत्यत आह—
“विकल्पनास्त्वि”ति । “पुरुषबुद्धि”रन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविप-
र्यासाः, (६) सवासनमनोमात्रयोनयो वा यथा स्वप्ने, सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा यथा स्था-
णुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः, अन्यशब्देन वस्तुतः स्थाणोर-

(१) व्यतिरेकः प्रपञ्चाभावोपलब्धितब्रह्मस्वरूपं, ताद्विषयसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो ब्रह्मणा सह वि-
षयविषयिभावरूपः सम्बन्धोऽस्ति न तु तत्त्वत इति भावः ।

(२) भाष्यस्थविध्यादिशब्दानुदाहृतवाक्येषु योजयति गृह्णातीत्यादिना ।

(३) नरेति । नारं स्पृष्ट्वाऽस्थिं सस्नेहं सवासना जलमाविशेत्, इति नारास्थिस्पर्शननिषेधो बोध्यः ।

(४) “शिरःकपाली ध्वजवान् मिह्याशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितशुक् शुद्धिमाप्नु-
यात् ॥” (या० ३१२४३) इति ब्रह्मघ्नः शवशिरसो नारास्थो ध्वजत्वेन धारणविधिर्दृश्यः ।

(५) अत्र भाष्ये प्रतिज्ञामात्रं भाति न हेतुरत आह एतदुक्तं भवतीत्यादिना । स्वातन्त्र्येण कर्तुं
समर्थोपि हिताहितोपायत्वमजानन् तद्वेधकविधिनिषेधपेक्ष इति भावः ।

(६) अन्तःकरणजकल्पनाद्वैविध्यमाह सवासनेति । जाग्रद्वासनावासितं मन एव स्वप्नकारणम्, अ-
तः स्वप्ने मानोमात्रयोनित्वं संशयविपर्यासानाम् । जाग्रत्संशयविपर्यासास्तु संस्काराद्विहितान्तर्वैदिक-
रणा इति भावः ।

न्यस्य पुरुषस्याभधानात्, “न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वाऽपेक्षन्ते समानधर्मधर्मिदं मात्राधीनजन्मत्वात् । तस्मादयथावस्तवो (१) विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वाऽन्यन्ति वेत्यर्थः । तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किन्तु वस्तुतन्त्रमतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तः न तु विकल्पनाभ्य इत्याह—“न वस्तुयाथात्म्ये”ति । एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह—“तत्र सती”ति (पृ० १११ पं० ४) । अत्र चोदयति—“ननु भूते”ति (पृ० ११२ पं० १) यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयाऽनुवादकं दृष्टम्, यथा नद्यास्तीरे पानं लानि सन्तीति, तथा च वेदान्ताः, तस्माद्भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः । उक्तं च ब्रह्मणे जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम् । एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं वेदान्तवाक्यप्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः परिहरति—“नेन्द्रियाविषयत्वे”ति । कस्मात्पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह—“स्वभावतः” इति । अत एव श्रुतिः—

(२) ‘पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म’ञेति ।

“सति हीन्द्रिये”ति । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यदृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्ठाभिपुणतरमुपपादयिष्यामः । (३) उपपादितं चेदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानुवादेत्युपरिष्ठा (४) दुपपादयिष्यामः । तस्मात्सर्वमवदातम् । श्रुतिश्च ‘यतो वे’ति जन्म दर्शयति, ‘येन जातानि वर्तन्ती’ति जीवनं स्थितिं, ‘यत्प्रयन्ती’ति तत्रैव लयम् । “तस्य च निर्णयवाक्यम्” (पृ० १०४ पं०) । (५) अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम् ‘आनन्दश्चैवे’ति । (६) तदुक्तं भवति । यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जुपादाना धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वा च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्माण्येवास्ति तत्रैव च लीयते इति सिद्धम् ॥ २ ॥

(१) अयथावस्तव इति । यथावस्तुत्वं वस्तुनुसारित्वं यासां नास्ति तास्तथोक्ताः, संशया वस्तु विकल्पयन्ति, विपर्यया नान्यथयन्तीति भावः ।

(२) पराञ्चि इति । खानि इन्द्रियाणि, व्यतृणत्—हिंसितवान् पराङ् पश्यति लोकः । अत्र प्रमाणान्तरेण लोकनमेवेन्द्रियाणां हिंसा बोध्या ।

(३) उपपादितं चेति । विमतं कार्यं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानात्सामान्यतादृष्टादीश्वराणां नैयधिकैः क्रियते । तत्र च जीवजत्वेन सिद्धसाधनम्, उपकरणायमिज्ञकर्तृकत्वसाधने कतिपयतदभिप्रायः सर्वज्ञासिद्धिः । सर्वतदभिज्ञकर्तृकत्वे सपक्षस्य साध्यहीनतेत्यादयो दोषा न्यायकणिकाया उपपादयति इति भावः ।

(४) उपरिष्ठात्—समन्वयसूत्रे ।

(५) अत्र सूत्रस्य स्वरूपलक्षणपरत्वं दर्शयितुं तस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे अत्रं चेति । जगद्विषये पूर्वं निर्णयेषु श्रुतित इह निर्णीयते । कारणं ब्रह्मानुय वाक्येनानन्दत्वविधानात्स्वरूपलक्षणं सिद्धिरित्येव आनन्दश्च सत्यादेरुपलक्षणं बोध्यम् ।

(६) नन्वेवमुक्तं किं जगदानीन्तमेत आह एतादृति ।

पा० १ सू० ३]

शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।

५३

सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह—“जगत्कारणत्वप्रदर्शनेने”ति (पृ० ११५ पं० ६) ।

(सू०) शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या । शास्त्रयोनि-
त्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं समर्थयते—(१) “महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्ये”ति (पृ० ११७
पं० २) चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिर्मशानान्तासु ब्राह्ममुद्गतोपक्र-
मप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शास-
नात् शास्त्रमृगवेदादि, अत एव महाविषयत्वात् महत् । न केवलं महाविषयत्वेनास्य मह-
त्त्वम्, अपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह—“अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य” ।
आपुरुणन्यायमीमांसादयो दश (२) विद्यास्थानानि तैस्तथा (३) तथा द्वारोपकृतस्य । तदनेन सम-
स्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काऽप्यपाकृता । पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तथा
तथा द्वारा वेदान् व्याचक्षाणस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठान्निः परिगृहीतो वेद इति । न चायमनवबो-
धको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह—“प्रदीपवत् सर्वार्थाविद्योतिनः” । सर्वमर्थ-
जातं सर्वथाऽवबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः । अत एव “सर्वज्ञकल्पस्य”
(पृ० ११८ पं० १) सर्वज्ञसदृशस्य । सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्व-
विषयमिति सादृश्यम् । तदेवमन्यमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—(४) “न ह्रीदृशस्ये”ति । सर्वज्ञस्य
गुणः सर्वविषयता तदन्वितं शास्त्रम्, अस्यापि सर्वविषयत्वात् । उक्तमर्थं प्रमाणयति—
(५) “यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात् सम्भवति स पुरुष
विशेषस्ततोऽपि शास्त्रादधिकतरविज्ञान” (पृ० ११९ पं० १) इति योजना ।
अद्यत्वेऽप्यस्मदादिभिर्मयस्मीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तॄणां वाक्याज्ज्ञा-
नमधिकविषयम् । नहि ते तेऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न खल्वि-
शुक्षारगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न
वक्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम् । सोपनयं निगमनमाह—“किमु
वक्तव्य”मिति । (६) वेदस्य यस्माद् महतो भूताद् योनेः सम्भवः तस्य महतो भूतस्य
ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना । “अनेकशास्त्रे”ति ।

(१) अनेन ब्रह्मेत्यन्तेन भाष्येण निश्चयसितश्रुत्या विभुत्वहेतूपकृतया ब्रह्मकार्यं वेद इत्युक्तम् ।

(२) पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोऽप्योतिषाख्यानि षडङ्गानि चेति
दश विद्यास्थानानि बोधयानि ।

(३) तथा तथाद्वारेति । तत्र सृष्टिवाक्यापेक्षितसर्गादिप्रपञ्चनद्वारा पुराणमद्वैतपरं, जातिव्याकिलस-
ननिरूपणेन न्यायश्च वैदिकपदार्थशुद्धयर्थः । शेषोपयोगस्तु स्पष्ट एव ।

(४) “न ह्रीदृशस्ये”त्यारभ्या “स्ती”त्यन्तभाष्येण व्यतिरेकद्वारा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञा प्रदर्शिता ।

(५) अनेन यदित्यादिना लोके इत्यन्तेन भाष्येण व्याप्तिः प्रदर्शिता ।

(६) अयमत्राहुमानाकारः—ब्रह्म वेदविषयादधिकविषयज्ञं तत्कर्तृत्वात्, यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स
तद्विषयवाहकविषयज्ञो यथा पाणिनिरिति । सर्वावभाषकवेदकर्तृत्वेन च पञ्चधर्मताबलात्सर्वज्ञत्वसिद्धिर्नि-
सर्गो दृष्टव्या ।

अत्र चानेकशाखाभेदभिन्नस्येत्यादिः सम्भव इत्यन्त उपनयः । तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत् स
न्तं निगमनम् । “अप्रयत्नेनैवे”ति । (पृ० १२० पं० १) । ईषत्प्रयत्नेन, यथाप्रव
वणा यवागूरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तदयमपिप्रयत्नेन लीलयैव कोम
तीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे शुन
रुक्ता ‘अस्य महतो भूतस्ये’ति । (१)येऽपि तावद् वर्णानां नित्यत्वमास्थिषत तैरपि पदवाक्यस्य
दीनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवा
वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः, वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो
पौर्वापर्यायोगात् । व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या
पदानित्यतया च वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता । (२)तस्मान्नृत्यानुकरणवत् पदाद्य
करणम् । यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नतंकः करोति तादृशमेव शिक्ष्यमाणाऽनुकरोति
तंकी, न तु तदेव व्यनक्ति । एवं यादृशीमानुपूर्वी वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापि
तादृशीमेवानुकरोति माणवको, न तु तामेवोच्चारयति आचार्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्ती
मन्यत्वात् । तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां न ‘लौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवा
केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रातपत्तिः । यथाहुः—

यन्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता ।

तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्यस्मादृशगुरुशिक्ष्यपरम्परामवि
जामनादिमाचक्षते । (३)वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टि
यानुसारेणानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि
तेषु स्वातन्त्र्यं, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् । (४)तथा
यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्ता अपि न सर्गान्तरे विपरीयन्ते, नहि
कचित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्चमेधो भवति, अग्निर्वा क्लेदयति, आपो वा दहति
तद्वत् । (५)यथाऽत्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वागव
याऽनर्थहेतुः एवं सर्गान्तरेष्वपीति, तदनुरोधाद् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण
दान् विरचयन्न स्वतन्त्रः । पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि, तत्र

(१) अधुना वेदस्योक्तरीत्या कर्तृमत्त्वाङ्गीकोर सापेक्षतया स्वातन्त्र्यहानिरिति ये वदन्ति तेषां मत
कर्तृमुपोद्घातमाह येऽपीति । अयमाशयः । वेदस्य सापेक्षत्वं नाम किं पुरुषानिर्वर्त्यत्वमात्रा[१]व, अभि
नुपूर्वीविरचनाद्वा[२], मानान्तरोपलब्धार्थविषयवचनारचनाद्वा, [३]कृतिपथकालविरचितसर्वसम्प्रदायस्य
स्यैकपुरुषाग्निःशरणाद्वा[४] ? तत्र नाद्यस्तथापि सम्मतत्वादित्याह वर्णानां नित्यत्वमिति । व्यक्तिरभिव्यक्ति
(२) द्वितीये क्रमान्पत्यत्वमात्रमभिनवत्वं विसदृशक्रमत्वं वा ? आद्यो भवद्भिरप्यङ्गीकृतस्वरमस्तु नान्य
भिरप्यङ्गीकृत इत्याह तस्मान्नृत्येति । नृचेतिपाठान्तरमत्र बोध्यम् ।

(३) तृतीयपक्षस्तु अनभ्युपगमनिरस्त इत्याह वैयासिकं त्विति । अनुवर्तमाना आचक्षते इत्यनुपग

(४) ननु विवर्तत्वे वेदान्तानां यादृच्छिककल्पापाताच्च क्रमानियमः स्यात्तत्राह तथा हीति ।

(५) सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो गोपाध्यायवत् क्रमानुरोधो युक्त इति तत्राह यथाऽवेति । अत एव
‘मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णजो वा, मिथश्चक्रमुक्तो महावर्षप्रवृत्त्याऽऽलोक्यजो यजमानं निहन्ति यथेष्टं
स्वरतोऽपराधात् ॥ इति श्रूयते श्रुते ।

स्माकमपि समानमन्यत्राभिनेवशात् । न(१) चैकस्य प्रतिमानेऽनाश्वास इति युक्तम् । नहि
ब्रह्मनामप्यज्ञानां विज्ञानां वाऽऽशयदोषवतां प्रतिमाने युक्त आश्वासः । तत्त्वज्ञानवत्क्षापास्तस-
कमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिमाने युक्त एवाश्वासः । (२) सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञा-
श्रुतिवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र सम्प्र-
त्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति ॥

वर्णकान्तरमारभते—“अथवे”ति । (पृ० १२१ पं०) पूर्वैणाधिकरणेन ब्रह्मस्व-
रूपलक्षणासम्भवाशङ्कां व्युदस्य लक्षणसम्भव उक्तः । तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वात्-
ज्ञानपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः ॥ ३ ॥

शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्सृजं
पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः—“कथं पुनरि”ति । (पृ० १२३ पं० २) । (३) कि-
माक्षेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपे-
क्षानामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत् तद-
र्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबो-
धयन्ति स्वतः प्रमाणम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याह्रन्ते । न
च तैरप्रमाणैर्भविष्यं युक्तम्, न चाप्रयोजनैः, स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनि-
ष्पत्त्यात् । तस्मात्तत्तद्विहितकर्मोपेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम् । यदि त्वसं-
निधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते, ततः सन्निहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्तानाम् । एवं हि
प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति तात्पर्यार्थः ।
प्रारम्भसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदाढ्याय । (४) आनर्थक्यं चाप्रयोजनवत्त्वम्, सपेक्षतया प्रमा-
नुपादकत्वं चानुवादकत्वादिति । (५) “अतः” इत्यादि “वा”ऽन्तः(६) ग्रहणकवाक्यम् ।
पृ० १२५ पं० १) अस्य विभागभाष्यं “नही”त्यां “द्युपपन्ना च”त्यन्तम् । (पृ०
१२६ पं० १) । स्यादेतत्, अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा
‘विधिना त्वेकवाक्यत्वादि’ति राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते, न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः,
(७) उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात्, वेदान्तानां चाज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यतः
आह—“न च परिनिष्ठित” इति । (पृ० १२९ पं० २) । (८) अनागतोत्पाद्यभाव-

(१) चतुर्थपक्षं विराकरोति न चैकस्येति । सर्वदा सम्प्रदायाविच्छेदमिच्छद्भिरपि सम्प्रदायप्रवर्तकेष्वा-
वास आस्थेय एव, स वरमेकस्मिन्ब्रह्मण्यवगतसर्वज्ञे कृत इति भावः ।

(२) नन्वीश्वरस्यादृष्टत्वात्कथं तत्कर्तृके वेदे विश्वास अत आह सर्गादिभुवामिति ।

(३) वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धवस्तुबोधात्फलभावाभावाभ्यां, सिद्धं रूपादिहीनं वस्तु-
विषयता वाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनापेक्षिर्कीं सङ्गति-
युक्त्वा पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे किमाक्षेप इत्यादिना । कथमिति थमुप्रत्ययान्तः किंशब्द आक्षेपेऽत्र बोध्यः ।

(४) आनर्थक्यमिति भाष्यस्याभिधेयमात्र इत्यर्थोऽनुभवविरोधाच्च युक्तो वस्तुमित्याहः नर्थक्यं चेति ।

(५) भाष्ये पौनरुक्त्यमाशङ्क्य सङ्ग्रहविवरणत्वमाह अत इत्यादीति ।

(६) ब्रह्ममिति । उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वेत्येतदन्तर्मित्यर्थः ।

(७) उत्पत्तिविधेरिति । अधिकारविधितः प्रवृत्तिभावाद्युत्पत्तिविधिरज्ञातकर्मस्वरूपबोधपर इत्यर्थः ।

(८) अनागतेति । अनागतिस्त्वद्वितीयायाः भावी भावना तद्विषयः सर्वा विधिरित्यर्थः । अधिकारोति ।

विषय एव हि सर्वो विधिरूपेयोऽधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्परविनाभावः
(१) तद्वक्त्यानां त्वेदम्पर्यं भिद्यते । यथाऽ'मिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादिभ्योऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भा'दमिहोत्रं जुहोती'त्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न त्वत्र विनियोगात् न सन्ति, सन्तोप्यन्यतो लब्धत्वात् केवलमविवक्षिताः । तस्माद् भावनाविषयो विधिर्न विवस्तुनि भवितुमर्हतीति । उपसंहरति "तस्मात्" इति । अत्रासधिकारणमुक्त्वा पक्षान्तरपसंक्रामति "अथे"ति । एवं च सत्युक्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तो (२) यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपो चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति "तस्मान्ने"ति । सूत्रेण सिद्धान्तय-
"एवं प्राप्त उच्यते" (पृ० १३० पं० १)—

(सू०) तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तदेतद् व्याचष्टे—"तुशब्द" इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते—"तद्ब्रह्मे"ति पूर्वपक्षवादी कर्कशाश्रयः पृच्छति—"कथम्" । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वाहेतुं प्रकारभेदमाह—"समन्वयात्" । सम्यगन्वयः (३) समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभजते—"सर्वेषु हि वेदान्तेष्वि"ति । वेदान्तानामात्यन्तिकीं ब्रह्मपरतामाचिख्यामुर्वहवाक्यान्युदाहरति—"सदेवे"ति । (पृ० १३३ पं० १) (४) यतो वा इमानि भूतानि स तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति न पठितम् (५) येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः । (६) यथो

अधिकारः फलसम्बन्धबोधनम्, विनियोगः क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनम्, प्रयोगोऽनुष्ठानम्, उत्पत्तिः कर्मस्वरूपज्ञानम्, फलसम्बन्धः क्रियायाः शेषत्वं विना न सम्भवति, तत्र नानुष्ठानं विनाऽनुष्ठानं विनाज्ञात इति एतेषामविनाभावः । सिद्धं चैतुर्व्यापारानपेक्षं फलमारभेत सदा चाभेतेति नाधिकारसम्भव इत्यर्थः ।

(१) सर्वेषामविनाभावेऽपि अवान्तरभेदप्रयोजकमाह तद्वक्त्यानां त्विति । ऐदम्पर्यन्तात्पर्यम् । तदेव यथेत्यादिना ।

(२) यादृशं जीवमिच्छम् ।

(३) सम्यगन्वय इति । तात्पर्यं सम्यक्त्वम् ।

(४) नन्विदमधिकरणं शाल्योनित्वद्वितीयवर्णकाद्येपसमाधानरूपं, तत्र च यतो वेत्यादिवाक्यमुपलभ्य तत्कुत उपेक्षितमत आह यतो वेति । 'तद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति भाष्ये यत् इत्यादिवाक्यप्रमेयकथनात्तमात्रं बुद्धिस्थमिति नोदाहृतमित्यर्थः ।

(५) वेदान्तानां ब्रह्मात्मैकत्वे उपक्रमोपसंहारैक्यं तात्पर्यलिङ्गं सर्वद्वान्तमाह येनेति ।

(६) 'जामि वा एतयज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चो पुरोडाशो उपाशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपाशुयज्ञोऽजामित्वाय' इत्यादिमन्त्रेणाग्नेयाग्नीषोमयोः पुरोडाशयोः निरन्तरयोः करणे जामि—आलस्यं भवेति उपाशुयागो विधीयते । तत्र किमिदमपूर्वयागविधानमुत 'विष्णुरुपाशु यष्टव्य' इति पाठितयागव्रयस्याऽपि इति संशये, इव्यदेवतयोरश्रवणात् विधिप्रत्ययाभावाच्चाग्ने पठितयागव्रयस्यानुवाद इति पूर्वपक्षः । पूर्वपक्षवाक्यत्वमंगापस्या, मन्त्रकाण्डे उपाशुयाजस्थाने पठितवैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्याभिस्तुत्येन विकल्पमानाभिर्विष्णोर्देवताग्नेवाज्यानाम् 'यजेत्' इति पञ्चमस्तकस्य विधिप्रत्ययत्वात् अग्नेगविधिरेवायमिति भेदलक्षणाविन्ताया सिद्धान्तितम् । विष्णवादिवाक्यानि चार्थवादा इति संक्षेपः ।

शुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोजामितादोषसङ्कतिर्नपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोप-
संहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिरतैकवाक्यतावलादाश्रिता, एवमत्रापि 'सदेव सोम्येदमिति'
ब्रह्मोपक्रमात् 'तत्त्वमसी'ति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य । (१) एवं वा-
क्यान्तराणामपि पौर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगन्तव्यम् । न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति
सम्भवेऽन्यपरताऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुम्, अतिप्रसङ्गात् । न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टा-
नुपपन्ना चेत्याह—“न च तेषा”मिति । (५० १३४ पं० ५) सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं
पूर्वपक्षबीजं दूषयति—“न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेपी”ति । (५० ११३ पं० १)
(२) अयमभिसन्धिः । पुंवाक्यदृष्टान्तेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते । त-
त्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षतां भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन । यदि
भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि (३) परस्परपेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः, तान्यपि भूतार्थान्येव ।
अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थाना-
मपि नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मनाम् । (४) यद्युच्येत सिद्धे किला-
पौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिद्ध्येत, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिद्ध्यति, भूता-
र्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वादबुद्धिपूर्वविरचनोपपत्तेः वाक्यत्वादि-
लिङ्गकस्य वेदपौरुषेयत्वानु(५)मानस्याप्रत्यूहमुपपत्तेः । तस्मात्पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं,
न तु भूतार्थत्वेन । (६) कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतयाऽत्यन्तानुभूतपूर्वस्य
तत्त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्ध्यावनारोहात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वा-
भावादनेपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिष्ठामहे । (७) अत्र-
ब्रूमः । (८) किं पुनरिदं कार्यमभिमतमायुष्मतः, यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । (९) अपूर्वमिति
चेत्, हन्त कुतस्त्यमस्य लिङ्गार्थत्वं, तेनालौकिकेन सङ्गतिर्नवेदनविरहात् लोकानुसारतः
क्रियाया एव लौकिक्याः कार्याया लिङ्गादेरवगमात् । (१०) 'स्वर्गकामो यजेते'ति साध्यस्वर्गावि-

(१) ऐतरेयके 'आत्मा वा इदमेक एवाथ आसीत्' इत्युपक्रम्य 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'त्युपसंहृतम् । अथ-
र्धेनोपि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'ति सर्वात्मकं ब्रह्मोपक्रम्य 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्'
इति तदेवोपसंहृतम् इत्यर्थः ।

(२) अत्र वेदान्ताः मानान्तरसापेक्षाः सिद्धवस्तुपरत्वात् तीरे फलानि संतीति पुंवाक्यवदिति पूर्वप-
क्षेणः प्रसंगहेतौ पौरुषेयत्वमुपाधिरिति भाष्यस्यापिशब्देन व्युत्पत्त इत्याह अयमभिसन्धिरिति ।

(३) हेतोरनैकान्तिकत्वमाह प्रत्यक्षादीनामपीति ।

(४) वाक्यस्य सतः सिद्धवस्तुपरत्वे पौरुषेयत्वापत्तिसाधनव्यापकत्वमुपाधेः शक्ते यद्युच्येतेति ।

(५) वेदान्तवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वाद्वदमानयेति वाक्यत्वदित्यनुमानस्येत्यर्थः ।

(६) कार्यपरतायां हि वेदान्तवाक्यानां न वाक्यत्वादिना सापेक्षत्वमनुमेयं पौरुषेयत्वस्योपाधित्वात् ।

एवं न च साधनव्यापकत्वमित्याह कार्यार्थत्व इति ।

(७) अकार्ये मानान्तरायोग्यत्वस्यासिद्धत्वाच्चत्परत्वेपि वेदान्तानां पौरुषेयत्वं सम्भवति इति समा सा-
धनव्याप्तिः, ततश्च वाक्यत्वादिलिङ्गकानुमानसिद्धं पौरुषेयत्वं दुरपवादमित्याशयेनाह अत्र ब्रूम इत्यादिना ।

(८) किं पुनरिति । कृतियोग्यस्य कार्यत्वे भावार्थस्यापि तत्त्वेन मानान्तरयोग्यत्वमित्यर्थः ।

(९) अलौकिककार्यत्वाभिप्रायेणाशङ्कते अपूर्वमिति ।

(१०) स्वर्गकामपदसमभिव्याहारसंशक्तकर्तृानुगृहीतवेदादेव क्रियाविलक्षणापूर्वं लिङ्गादीनां सम्बन्धप्र-
त्ययाशयेनाशङ्कते स्वर्गकाम इति ।

शिष्टो नियोज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति यत् स्वर्गानुकूलं, न च क्रिया क्षण
भङ्गुराऽऽमुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वे कार्ये लिङादीनां सम्बन्धप्र
इति चेत् । हन्त (१) चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसम्बन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गस्तत्र
च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः, स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेध
वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । (२) अन्यतस्त
वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषे
यत्वमस्माभिर्न्यायकणिकायाम् (३), इह तु विस्तरभयान्नोक्तम् । तेनापौरुषेयत्वे सिद्धे भूतार्था
नामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविधातो, न चानधिगतगन्तुता नास्ति येन प्रामाण्य
न स्याज्जीवस्य ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिगमात्, तदिदमुक्तं—न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वे
पीति । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजं स्मारयित्वा दूषयति—“यच्चु हेयोपादेयरहितत्वादि”ति हे
विध्यर्थावगमात् खलु पारम्पर्येण पुरुषार्थप्रतिलम्भ, इह तु “तत्त्वमसी”त्यवगतिपर्यन्ताद्वाक्य
र्थज्ञानाद् बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञान
दिवेति । (४) सोऽयमस्य विध्यर्थज्ञानात् प्रकर्षः (पृ० १३६ पं० १) । (५) एतदुक्तं भवति द
द्विविधं हीप्सितं पुरुषस्य, किञ्चिदप्राप्तं प्रामादि, किञ्चित् पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्य
वगते, यथा स्वप्नीवावनन्दं प्रैवेयकम् (६) । एवं जिहासितमपि द्विविधं, किञ्चिदहीनं जिहय
सति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किञ्चित्पुनर्हीनमेव जिहासति, यथा चरणाभरणे नृप
फणिनमारोपितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्तत्यागे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात्तदुपायतत्त्वा
नादस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा । न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति । नहि सहस्रमपि रज्जुदे
त्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथयितुमीशते । समारोपिते तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कार
मात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव । समारोपमात्रजीविते हि ते, सम
रोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्तीति । तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्म
प्यानन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धन (७) स्तद्वाव ‘स्तत्त्वमसी’ति वाक्यार्थ
त्वज्ञानादवगतिपर्यन्ताभिवर्तते । तन्निवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्व
मपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तं “ब्रह्मात्मावगमादेव” जीवस्य सर्व
क्लेशस्य सवासनस्य विपर्यासस्य, स हि क्लिश्नाति जन्तूनतः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण ह्य

(१) उक्ततर्केऽतिप्रसङ्गमाह चैत्येति ।

(२) ननु स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन वाक्यत्वहेतुः सोपाधिक इत्याशङ्क्य, सिद्ध्यर्थकेषु वेदान्तेष्वपि
मानमतः कार्यार्थत्वमनपेक्षताप्रयोजकं न भवतीत्याह अन्यतस्त्विति ।

(३) वर्तमानसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्य कार्यरूपधर्मगोचरत्वानुपपत्तयेयोगसामर्थ्यस्यापीन्द्रियविक
वातिशयजनकत्वाज धर्मस्य प्रत्यक्षता, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमेयता, न चाज्ञाते पुंसां वाक्यरचना
वतीति वेदो न पौरुषेय इति न्यायकणिकाया व्युत्पादितिमिति भावः ।

(४) सर्वक्लेशप्रहाणादिति भाष्यस्थप्रशब्दार्थमाह सोऽयमिति ।

(५) ब्राह्मानुष्ठानानपेक्षमज्ञाननिवृत्त्यानन्दविर्भावफलमव्यव्यतिरेकिदृष्टान्तद्वयप्रदर्शनपूर्वकं
नस्य दर्शयति एतदुक्तमिति anini Kanya Maha (५) प्रैवेयकं प्रैवाक्कारः ।

(७) समारोपिताऽविद्या निबन्धनं यस्य जीवभावस्य स तथोक्तः ।

पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्तिमुखासिलक्षणस्य सिद्धिरिति । यत्तु—आत्मेत्येवोपासीताऽऽत्मानमेव
(१) लोकमुपासीतेत्युपासनावक्यगतदेवतादिप्रातिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्वद-
पयति—“देवतादिप्रतिपादनस्य तु (२) आत्मेत्येतावन्मात्रस्य स्ववाक्यगतो-
पासनार्थत्वेऽपि न कश्चाद्विरोधः” । यदि न विरोधः, सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्रति-
पादनद्वारेणोपासनाविधिपरा एवेत्यत आह “न तु तथा ब्रह्मण” इति । उपास्योपा-
सकोपासनादिभेदसिद्ध्यधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि संभवतीति
नोपासनाविधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । (३) स्यादेतत्, यदि विधिविरहेऽपि
वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि ‘सोऽरोदीदि’त्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां
प्रामाण्यम्, नहि हानोपादानबुद्धौ एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणि-
ति कैरभ्युपेतत्वादिति कृतं (४) ‘वर्हिषि रजतं न देयमि’त्यादिनिषेधाविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह
“यद्यपी”ति । (पृ० १३७ पं० १) (५) स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः
पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतम्, तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनरियता ‘सोऽरो-
दीदि’दित्यादिना पदप्रवन्धेन । न च वेदान्तेभ्य इव तदर्थविगममात्रादेव कश्चित् पुरुषार्थ उपल-
भ्यते, तेनैष पदसन्दर्भः साक्षाद् एवास्ते पुरुषार्थमुदक्षिमाणः । ‘वर्हिषि रजतं न देयमि’त्य-
जिह्वयमपि निषेधविधिः स्वनिषेधस्य निन्दामपेक्षते । न ह्यन्यथा ततश्चेतनः शक्यो निवर्तयि-
तुम् । (६) तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दायां
त्वं च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमुत्तमयोः ‘सोऽरोदीदि’ति च ‘वर्हिषि रजतं न
देयमि’ति च पदसन्दर्भयोः (७) लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाद्वदगधरथवत् परस्परं समन्वयः ।
न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थपेक्षा, तदर्थविगमादेवानपेक्षात् परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु
स्वाध्यायसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्विषयती-
त्यत आह—“न चानुमानगम्य”मिति । अवाधितानाधिगतासंदिग्धबोधजनकत्वं हि
प्रमाणत्वं प्रमाणानां, तच्च स्वत इत्युपपादितम् (८) । (९) यद्यपि वैशामीह्वबोधजनकत्वं का-

- (१) आत्मानमेव लोकं चैतन्यमित्यर्थः । देवता-सगुणं ब्रह्म । आदिशब्दात् प्राणविशुध्यादि गृह्यते ।
(२) उपासनावक्यैकदेशस्थमुपास्यसमर्थकं विविनक्ति आत्मेतीति ।
(३) यदि विध्यभावेऽपि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यं तर्हि अर्थवादा अपि प्रमाणं स्युरिति पूर्वपक्षतात्पर्यम् ।
(४) वर्हिषीति । तज्जाम्नि यागे रजतं न देयमिति निषेधेऽपि निषेधाविधिपरत्वाभावेऽपि प्रामाण्योपादनस्य शक्य-
वादित्यर्थः ।

(५) अर्थवादानामुपेक्षाफलस्यासम्भवाविशेषशेषपरतयैवोक्तार्थवादानां प्रामाण्यसम्भवः । इत्याशयेन
रिहरमाह स्वाध्यायेति ।

(६) ननु निषेध एव स्वनिषेधस्यानर्थहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या निन्दां कल्पयिष्यतीत्याशङ्क्य, नैवामित्याह
स्यदीति । अर्थवादादेव निन्दालाभे निषेधकस्य निषेधे निन्दायां च तात्पर्यं न कल्पयामिति भावः ।

(७) ननु ‘सोऽरोदीदि’ति वाक्यं निन्दा न भ्रसते किन्तु भूतानुवाद इत्याशङ्क्य शुद्धयर्थे प्रयोजनाभावा-
निन्दा लक्ष्यत इत्याह लक्ष्यमाणेति ।

(८) न्यायकाणिकायामित्यर्थः ।

(९) ननु प्रमायाः कार्येण प्रमाणानां तज्जनकत्वसमुपेयम्, तत्कथं नानुगम्यमिति भाष्यं सङ्गच्छत
त्याशङ्क्याह यद्यपीति । कार्यार्थोपपत्त्यपरपर्यायानुमानेन मानान्तरेण वा प्रमा नोत्पद्यते किन्तुदितायां तस्या-
नुमानं प्रवर्तत इत्यर्थः ।

यार्थापत्तिसमाधिगम्यं, तथापि तद्वोध्योपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते, नापीमामेवार्थापत्तिः, (१) रस्परश्रयप्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम् । ईदृग्वोध्यजनकत्वं च कार्यं इव विधीनां वेदान्ताः प्रह्वप्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति, अन्यथा नेन्द्रियान्तरा रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रकृतमुपसंहरति “तस्मादि”ति आचार्य्यदेशीयानां मतमुत्थापयति “अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त”इति (पृ० १३ पं० १) । तथाहि—

(२) अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया ।

मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः ॥

न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्राविदितसंगतित्वात् । हि शब्दा लोकेन न प्रयुज्यन्ते तत्र न तेषां संगतिग्रहः । न चाहेयमनुपादेयं रूपमात्रं कोऽपि वक्षति प्रेक्षवान्, तस्याबुभुत्सितत्वात्, अबुभुत्सितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविधातात् । तस्मात् प्रतिपित्सितं प्रतिपिपादयिष्यन्नयं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्, कार्यं चातं तद्वेतुरिति तदेव बोधयेत् । एवं च बृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्यपरतामवगच्छति तत्र किञ्चित्साक्षात्कार्याभिधायकं, किञ्चित्कार्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता नाम् । अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय (३) तस्य च शब्दभावाभावानुमानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यम् । न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये नरवर्तिनि किञ्चिद्विज्ञमस्ति । कार्यप्रत्यये तु नरान्तरवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतुः ज्ञातसंगतित्वाच्च ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः । अपि च वेदान्तानां वेदत्वात् शास्त्रत्वप्रसिद्धिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्भाणां शास्त्रत्वम् । यथाहुः—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति । तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहृतमेषां स्वरूपपरत्वम् । (४) अपि च न ब्रह्म प्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः । (५) न च रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथञ्चि क्षणया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं ‘तत्त्वमसी’तिवाक्यार्थावगमात् वृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम्, श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात् । कति च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात्पुनः श्रवणस्योपरि मननादिति

(१) परस्परैति । उत्पन्नायां प्रमायां प्रमाणानां प्रमाजनकत्वस्यानुमानं ततश्च प्रमोत्पत्तिरित्युच्यते । अयप्रसङ्गो बोध्यः ।

(२) कार्यवित् एवार्थे पदसङ्गतिग्रहेण सिद्धं वस्तु न शब्दप्रमेयमिति वेदान्तानामुपासननियोगात् मन्थमानामेकदेशीयानां मतेन पूर्वपक्षमाह अज्ञातेति ।

(३) अनुमायेति । अस्मेयं घटानयने प्रवृत्तिः अर्थज्ञानपूर्विक प्रवृत्तित्वात्प्रदीयप्रवृत्तिवत्, तत्राविदितसंगतित्वात् घटमानयेति वाक्यजन्यं तद्वाक्यभावाभावाबुविधायित्वादिन्यादिनुमानाकारोऽत्र दृष्टव्यः ।

(४) शास्त्रत्वेनेत्यादिहेतुन व्याचष्टे अपि चेत्यादिना ।

(५) न चेति । सांसारिकाणां धर्माणां न च निवृत्तिरिति योजना । यथाकथञ्चिदिति । सिद्धमेव गत्यं नियोगाविनाभावेनानुमानादिति नियोगः कस्मादित्यादिनाऽप्युच्यते । वाक्यान्निश्चयार्थनिश्चयो इत्यर्थः ।

(१) श्रूयन्ते । तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किन्वात्मप्रतिपत्तिविषय-
कार्यपराः । तच्च कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्व-
मिति चाख्यायते । (१) न च विषयानुष्ठानं विना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्यं स्व-
विषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति । यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति
ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशङ्क्यनिरूपणमिति तन्नि-
रूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति, तदेव कार्यम् । (२) यथाहुः—‘यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते
आक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहार’ इति । (३) विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञा-
नस्य भावार्थतयाऽनुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिः, (४) आरोपिततद्भावस्य
स्वन्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादृगात्मप्रतिपत्तिविधिपरिभ्यो वेदा-
न्तेभ्यस्तादृगात्मविनिश्चयः । तदेतत्सर्वमाह “यद्यपी”ति । विधिपरिभ्योऽपि वस्तुतत्त्व-
विनिश्चय इत्यत्र निदर्शनमुक्तं—“यथा यूपे”ति । ‘यूपे पशुं बध्नातीति बन्धनाय विनि-
युक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात् कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते ‘खादिरो यूपो भवति यूपं तक्षति यूप-
मष्टाश्रीकरोती’त्यादिर्भावक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्थानं दाह यूप इति
गम्यते । (५) एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपपर-
स्य, कार्यएव सम्बन्धो न स्वरूप, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितम्—“प्रवृत्तिनिवृत्ति-
प्रयोजनत्वादित्यादिना (पृ० १४१ पं० १) तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि
तथैवार्थवत्त्वं स्यात्” इत्यन्तेन (पृ० १४२ पं० ४) । न च स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यम-
धिकारिणमनुष्ठारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह “सति च विधिपरत्वं” इति । ‘ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवती’ति सिद्धवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकाङ्क्षायां ब्रह्म-
भुभूवोर्नियोज्यविशेषस्य (६) रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलम्भः । पिण्डपितृयज्ञन्यायेन

(१) ननु कार्यपरिभ्यो वेदान्तेभ्यस्तर्हि कथं वस्तुसिद्धिरित्याशङ्क्य, विध्याक्षेपलक्षणोपादानप्रमाणादि-
ह्युत्तरमाह नचेति ।

(२) ननु कार्यं स्वविषयज्ञाननिरूपणाय ज्ञायमानमात्मानमपेक्षते चेत्तर्हि तस्य औचित्यं न स्याद-
शाशङ्क्य, विध्याक्षिप्तस्य श्रुतिमूलत्वे गुरुसंमतिमाह यथाहुरिति ।

(३) ज्ञानस्य प्रमात्वात्मत्यक्षवज विधेयताऽऽत्मनश्च नित्यत्वात्तदभ्यन्वय इत्याशङ्क्याह विधेयता
मिति । ज्ञानमिदोपासनं तच्च क्रियेत्यनुष्ठानम् आत्मनस्तु स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरज्ञातज्ञातिर्विधेयतेति न विरोध-
नास्ति भावः ।

(४) ननु ‘यत्तु धेनुमुपासीत’ इत्यादिवाग्धेनुपास्यादाविवारोप्यस्य विधेयतुल्यविषयत्वं किं न स्या-
त् आह आरोपितेति । ब्रह्मास्मीति ज्ञाने यादृशार्थमानं तद्भावं आरोपितो यस्य स तथा, तस्यान्यस्य
नानिरूपकत्वे तेन प्रतिभासमानार्थेन ‘तज्ज्ञानं निरूपितं न स्यात्, सत्यां गतौ आरोपो न युक्त इति
तत्पर्यम् ।

(५) ‘यदाहवनीये जुहोती’ति विहिते क आहवनीय इत्याकाङ्क्षायां ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीन’ इत्या-
दादिविधिभिः संस्कारविशिष्टाग्निराहवनीय इति गम्यते, एवमपूर्वदेवतास्वर्गादिकमपि विधिपरेण शास्त्रेणैव सम-
र्थत इति भावः ।

(६) ‘प्रतिष्ठिष्यति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति’ इति रात्रिशब्देन सोमविशेषाणां विधानम् । तत्र
समस्तवाक्योक्तप्रतिष्ठा फलं स्वर्गो वेति संशये. एवंकाम इत्यश्रवणात् विधिशकिलभ्यत्वात् स्वर्गस्य । नयत-
लत्वेन वाक्यशेषावगतप्रतिष्ठान्शुभमिच्छास्वर्गफलमिति पूर्वपक्षे, प्रतिष्ठाफलस्य साक्षान्निर्देशेनानुमा-

(१) तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्यासमवेतार्थतयाऽत्यन्तपरोक्षा वृत्तिः दिति । ब्रह्मभावश्चासृत्वमिति “असृत्वकामस्ये”त्युक्तम् । असृत्वत्वं चासृत्वत्वादेव न ह्येवमेव शक्यमनित्यमनुमातुम्, आगमविरोधादिति भावः । उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येनैव विषयत्वं चोदयति “नन्वि”ति । परिहरति “नार्हत्येव”मिति । अत्र चात्मदर्शनं विधेयम् । तद्धि (२) दृशेरुपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा । तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्यायविधिर्नैव प्रापितत्वात्, कर्मश्रावणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चोपनिषत्प्रत्ययं (३) भावनाधेयवैशद्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव (४) वाजिनवदनुनिष्पादितत्वं । तस्मादोपनिषदात्मोपासनाऽसृत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते । ‘द्रष्टव्य’ इत्यादौ विधिसरूपा न विधेय इति । तदिदमुक्तं “तदुपासनाञ्चे”ति । अर्थवत्तया मननादित्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः ॥

तदेकदेशितं दूषयति—“अत्राभिधीयते” (०५ १४५ पं० १) “न” एकदेशितम्, कुतः ? “कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्” । (५) पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यम् अधिकोत्कर्षः । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावीविलोकात् । तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि च । (६) आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनतिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्धि तन्मिव फलम्, अविद्यापनयमात्रेणाविर्भावात् । (७) एतदुक्तं भवति । (८) त्वयाप्युपासनाधिपत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभावात् वेदान्तगम्याऽऽस्थीयते । सा चोपासनाविषयस्य विधेर्न फलं, नित्यत्वादकार्यत्वात् ।

निकस्वर्गफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात्प्रतिष्ठैव फलमिति राज्ञान्ति, तदभिसन्धिमात्रं तत्र नियोज्य इति न भवति इत्यर्थः ।

(१) ‘अमावास्यायामपराहणे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति, इत्थनारभ्याधीतवाक्ये विहितः पिण्डपितृयज्ञः कर्तव्यो वा पुरुषार्थो वेति संशये फलकल्पनापरिहारायामावास्याशब्दस्य कर्माधिक्येन कल्पनीयत्वात् त्वमिति पूर्वपक्षे, अपराहणशब्दसामानाधिकरण्याद्बुद्धत्वाच्चा मावास्याशब्दस्य कालपरत्वात्स्वर्गकामनियोज्यत्वेनैव स्वर्गफलः पिण्डपितृयज्ञ इति पुरुषार्थत्वं सिद्धान्तितम् । तद्वदत्र कल्पने तु स्वर्गार्थः ब्रह्मपदोद्देशासमवेतः स्यात्तथा च परोक्षवृत्तितापात इति भावः ।

(२) दृशेरिति । द्रष्टव्य इति वाक्योपात्तदृशिधातोरुपलब्धिवचनत्वेनोपासनानभिधायकत्वादित्येव

(३) भावनयाऽऽधेयं जन्यं वैशद्यं यस्य तत्प्रत्यक्षं तथा ।

(४) वाजिनवदिति । यथाऽऽमिक्षार्थविहितदध्यानयनाद्वाजिनमप्रयोजकमानुषाङ्गिकतया जायते एतत्तथा विहितादुपासनात्साक्षात्कारो जायते इति तदुत्पादनं न विधेयमित्यर्थः ।

(५) वेदान्ता यद्युपासनाविधिपरस्तार्हि विहितोपासनायाः पञ्चमासादिकालपरिमिततया तत्साध्यत्वमातिशयमनित्यं च स्यादतो न विधिपरत्वं वेदान्तानामिति तात्पर्यम् ‘अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोक्तम्’ इत्यन्तर्भाष्यस्य प्रदर्शयन्नाह पुण्यापुण्येत्यादिना ।

(६) आत्यन्तिकमिति । देवदत्तस्यात्यन्तिकमशरीरत्वं देवदत्तशरीरप्रागभावासमानकालीनो देवदत्तशरीरध्वंसः, सर्वोपाधिप्रत्यस्तमयोपलक्षितं स्वरूपमिति यावत् ।

(७) विधेयोपासनादित्युक्तं प्रति तात्पर्यम् । अत्रापि विधिपरत्वं न विधेयमित्यर्थः ।

(८) उपासनाविधेः फलं ब्रह्मात्मत्वमुपासनाविधानिवृत्तिर्विद्योदयो वेति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति तत्

नाथविद्यापिधानापनयः, तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रव-
णमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात् । उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपू-
र्वमपि चेतःसहकारी (१)ति चेद्, दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा (२)चित्रा-
कारीयादिनियोगानामनियतनियतफलानाम्, न, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनाया इवापूर्वानपे-
क्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपे-
क्षाया एव सामर्थ्यात् । तथा चामृततीर्भावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य नाश्रुतत्वकामस्तत्कार्यम-
वबोद्धुमर्हति, अन्यदिच्छत्यन्यत् करोतीति हि विप्रतिषिद्धम् । (३)न च तत्कामः क्रियामेव
कार्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति साम्प्रतम्, तस्या मानान्तरादेव तत्साधनत्वप्रतीतिर्विधेर्वैय-
र्थ्यात् । न चावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः । (४)न च ब्रह्म-
भूयादन्यदश्रुतत्वमार्थवादिनं किञ्चिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विश्व-
जिन्न्यायेन (५) तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपास-
नायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावाद् अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थ-
विज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव सम्भवाद्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य संस्कारस्य च साक्षा-
त्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च मानान्तरसिद्धत्वाद्, 'आत्मेत्येवोपासीते'ति न विधिः, अपि
तु विधिसरूपोऽयम्, यथोपांशुयाजवाक्ये 'विष्णुरूपांशु यष्टय'इत्यादयो विधिसरूपा न विधय इति
तात्पर्यार्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति "तथा च श्रुतिरिति ।
(५० १४८ पं० ६) न्यायमाह—“अत एवेति” (५० १५० पं० २) । (६)यत्किल
स्वाभाविकं तन्नित्यं, यथा चैतन्यं, स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम् । (७)ये हि द्वयीं नित्य-
तामाहुः । कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च, तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणा(८)मि-
नित्यतेत्यत आह—“तत्र किञ्चिदि”ति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी ।
यथाहि—तत्सर्वात्मना वा परिणमेदकदेशेन वा ? सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः ।
एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा ? (९)भिन्नत्वेत्, कथं तस्य परि-

- (१) अतश्च विध्यवसर इति शेषः ।
(२) 'चित्रया पशुकामो यजेत' इति विहिताचिन्तानियोगफलं पशवादि भुविभोग्यमपीह वा जन्मान्तरे
भवतीत्यनियतम्, कारीर्यादिनियोगफलत्वेद्वैव जन्मनि नियतस्यध्यधीति नियतमिति भावः ।
(३) यद्यपूर्वं न साक्षात्कारोपयोगिं तर्हि उपासनक्रियैव तदर्थं विधीयतामित्याशङ्क्या नचेति ।
(४) नन्ववघातवदुपास्तावप्यस्तु नियमापूर्वमित्याशङ्कायामाह नच ब्रह्मेति । इह परमापूर्ववन्नियमापूर्व-
साध्यं नास्ति ब्रह्मभावस्य नित्यत्वादित्यर्थः ।
(५) इदमश्रुताधिकारमुदाहरणम् । तत्र 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान्मन्यविशिष्टत्वात्' इति सर्वाभिलषितस्वर्ग-
कामनावानधिकारी कल्पितः । एवमिहापि कल्पनेऽनित्यफलकत्वं स्यादिति भावः ।
(६) यत्किलेति । स्वाभाविकनित्यचैतन्यात्मकस्य ब्रह्मात्मत्वस्य साध्यत्वं व्याहृतमित्यर्थः ।
(७) इदमित्यादि भाष्ये कूटस्थानित्यामिति विशेषणं न परिणामिव्यवच्छेदार्थं सिद्धान्ते तन्नित्यत्वा-
सङ्गतेरतो वैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह परेहीति ।
(८) पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः परिणामः ।
(९) य एकदेशो नश्यति स धर्मिणो भिन्न इति पक्षे न धर्मिणः परिणामः किन्त्वेकदेशस्य स चानि-

णामः । नहान्यास्मिन्परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात् । (१) अभेदे वा कथं न स त्मना परिणामः ।

भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं, भिन्नं च कार्यात्मना, कदाचिद्वाभिन्ना हाटकात्मना, भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना । न च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र वाय इति युक्तम् । (२) विरुद्धमिति नः क सम्प्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते । यत्तु प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव । (३) कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययव्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः । तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः । भेद चात्यन्तिकः न सामानाधिकरण्यं, गवाश्चवत् । (४) आधाराधेयभावे एकाग्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं नहि भवति कुण्डं वदरमिति । नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति । सोऽयमर्थः । तोऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति । (५) तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य च सद्रूपस्य सवेत्रानुगमात् सद्रूपेणाभेदः तस्यैव जगतो, भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति । यथाहुः—

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥ इति ।

अत्रोच्यते । कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्पराभाव इति चेत् किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा ? न चेदकत्वमेवास्ति न च भेदः । न चेद्भेद एव नाभेदः । न च भावाभावयोरविरोधः, सहावस्थानासम्भवात् । सम्भवे वा कथं वर्धमानकयोरपि (६) तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः भेदस्याभेदाविरोधात् । (७) अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिद्यन्ते कटकस्य हाटकादभेदात् । तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयो भेदस्याप्रतिभासनात् । (८) हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । (९) यदि हाटकादभिन्नः कटक

(१) नव्यतश्चैकदेशस्य धर्म्यभेदे सर्वात्मना वस्त्वपगमाच्च नित्यत्वमित्याहाभेदे इति ।

(२) यत्प्रमाणविपर्ययेण विरोधेन वर्तते तद्विरुद्धमिति क सम्प्रत्यय इत्यर्थः ।

(३) एकस्य कार्यकारणरूपेण व्यात्मकत्वे दृष्टान्तमाह कुण्डलमिति ।

(४) ननु हेमकुण्डलयोराधाराधेयभावोदकाश्रयत्वाद्वा सामानाधिकरण्यं नाभेदादित्याशङ्क्य

चारमाह आधारेति ।

(५) भेदाभेदपक्षमुपसंहरति तथाचेति । लोके कार्यस्य कुण्डलादेः कारणात्मकत्वात्परमकारणस्य सतः सर्वत्र हेमवदनुगतत्वात् सन् घट इत्यादिसामानाधिकरण्यबलेन जगतः कार्यस्य सत्ताकारणरूपेणाव्यावृत्तकार्यरूपेण भेदश्च सिध्यतीत्यर्थः ।

(६) तत्त्वेनेति । कटकत्ववर्धमानकत्वरूपेण तयोरितरेतराभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(७) कार्यस्य कारणादभेदे च सर्वकार्याणामेककार्यात्मकत्वप्रसङ्गः एककार्यस्य सर्वकार्याभिन्नत्वेनाभेदादित्याशयेनाह अपिचेति ।

(८) कटकस्य द्वे रूपे हाटकत्वं कटकत्वं च, तत्र हाटकरूपेणास्य कुण्डलादिभिरभेदोऽभिमतः कटकरूपेण व्यावृत्तावत्तस्येति स्वप्रक्रियया पुनः शङ्कते अथेति ।

(९) समाधत्ते यदीति । कटकहाटकयोरभेदाद्वाटकस्य कुण्डलादिष्वनुत्तरभेदे कटकस्यापि स्यादिति समाधानार्थं पूर्वोक्तं एव स्यादिति भावः ।

कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते, नानुवर्तते चेत्, कथं हाटकादभिन्नः कटकः । (१) ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात् कुपुमभेदाः । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्मात्तेऽपि हाटकाङ्गिमा एवेति । (२) सत्तानुवृत्त्या च सर्वस्वस्वनुगमे इदमिह नेदं, इदमस्मान्नेदम्, इदमिदानीं नेदम्, इदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात्, कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कथंचिद्विवेकहेतोरभावात् । (३) अपि च दूरात्कनकमित्यवयवप्रकृते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदात्तेषां तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ यन्मिदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽप्यज्ञातास्ते । नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न करज्ञाताः ? प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां (४) युक्तं, कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः, स च कारणसंज्ञायाऽप्योच्यते । अस्ति चाभेद कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति यस्मिन् जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यत्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते, यथा करभे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः करभात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेन्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेन्नी भिद्यन्ते । कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेद्, (५) न ह्याधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेन्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् ? (६) न खल्वभेदे ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते 'यत्' इत्युक्तम् । (७) तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वाद्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगाद्, एकस्य च भेदानधीनत्वाद्, (८) नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वादेकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वाद्भेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतम् । तथा च श्रुतिः 'घृत्तिकेलेव सत्य'मिति । (९) तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । "व्योमवदि"ति कटो (पृ० १५१ पं० १) च दृष्टान्तः परसिद्धः, अस्मन्मते तस्यापि कार्यदेवनानित्यत्वात् ।

(१) अनुवृत्ताद्व्यावृत्तस्य भेदे व्याप्तिमाह ये हीति ।

(२) सत्तानुवृत्त्येति । कुण्डलादिषु हेमानुवृत्त्या यदि तदभेदात्कटकादीनामनुगमस्तदा सत्तानुवृत्त्यादभिन्नवस्तुतामिदं तदभेदात्पक्षेरेह चोरे दधि न तैलमिति संसर्गतदभावव्यवस्था, इदं पटादिकमस्मात्कुण्डलाङ्गिमिदं कुडू मस्मात्कुडूवाच भिन्नमित्यसंकरो, इदानीं वसन्ते इदं कोकिलरुतमिदमम्बुदध्वानं नेति व्यवस्था, इदं कुम्भाद्येवंकम्बुग्रीवाद्याकारं इदं पटादि नैवमिति प्रकाशसंकरश्च न स्यादिति भावः । विभागो स्यादिति प्रत्येकमन्वयः ।

(३) कार्यकारणयोर्वास्तवाभेदेऽनुपपत्त्यन्तरमाहापिचेति ।

(४) तेषां कुण्डलादीनाम् । कारणस्याभेदस्याभावे कार्यस्य निर्णयस्याभाव औत्सर्गिकः प्रातः, स च कारणस्यभेदस्य सत्त्वादपाद्यते घटतामग्रीत इव तन्मागभाव इत्यर्थः ।

(५) अत्यन्तभेदाभेदयोः सामानाधिकरण्यासम्भवाद्भेदानङ्गीकारे हेमकुण्डलमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमाशङ्क्योच्यते न हीति ।

(६) भेदाभेदानङ्गीकारेऽनुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था हेन्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथामित्याशङ्क्यमाधत्ते न खल्विति ।

(७) एवं समाहितेऽनेकान्तवादे स्वमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति तस्मादिति ।

(८) भेदसंज्ञायामभेदसापेक्षत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतीतावपि अभेदापेक्षामाह नायमिति ।

अत्र च “कूटस्थनित्य”मिति निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति । “सर्वव्यापी”मिति प्राप्यताम् । “सर्वविक्रियारहित”मिति विकार्यकर्मताम् । “निरवयव”मिति संस्कारकर्मताम् । ब्रह्मीणां खलु प्रोक्षणेन संस्कारख्योऽशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः । याघेयोऽस्त्यनवयवत्वात्, अनंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह—“नित्यतृप्त”मिति । तृप्तः दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । क्षुब्धदुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीयमानं पुरुषार्थ इत्यत आह “स्वयं ज्योति”रिति । (१) तदेवं स्वमतेन मोक्षारूपं फलं विश्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसज्यति—“तद्यदी”ति (१५३ पं० २) । न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वकमिति मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह—“अपि च तदेवे”ति । (२) अविद्याद्वयप्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपि त्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतिमुदाहरति—“त्वं हि नः पिते”ति (पृ० १५५ पं० २) । केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयोऽपि त्वक्षपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह “तथा चाचार्यप्रणीत”मिति (पृ० १५६ पं० ३) आचार्यश्चोक्तलक्षणः पुराणे—

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते(३) ॥ इति ।

तेन हि प्रणीतं सूत्रं “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावात्तदपवर्ग” इति । पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः, कफापायः, कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यापायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्यपजनितक्रमेण दृष्टेनैव संतापपरमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः, न तु विद्य-कार्यस्तज्जनितापूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासो, न त्वक्षपादसंमतं तत्त्वज्ञानमिदमतम् । तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः ॥

स्यादेतत्, नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयति । चिद्विषयो भवेत्, अपि तु सम्पदा(५)दिरूपम्, तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं । सद् विधिगोचरो भविष्यति, यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वदेवसाम्याद् विश्वान् देवेषु मनसि सम्पाद्य मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन सम्पाद्यानां विश्वेषामेव नामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोकप्राप्तिः, एवं चिद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां सम्पाद्य वमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः । अथ

(१) प्राग् विमोक्षनित्यत्वाभियोगायोग उक्तः, सम्प्रतं तत्साधनज्ञानस्य केवलदृष्टार्थत्वाच्च स त इत्याह तदेवमित्यादिना ।

(२) एवं फलस्वभावेन नियोगाभावमभिधाय फलिज्ञातस्वभावेनाप्युच्यत इत्याह्याविद्याद्वयेति ।

(३) संस्कृत इति पाठान्तरम् । सोच्यत इत्यपि पाठ उपलभ्यते स चार्थत्वात्कथंश्चित्संस्कृतमीक

(४) तदनन्तरापायादिति पाठान्तरम् ।

(५) आरोप्यमानं सम्पदविधानं तद्वत्तत्त्वात् । आरोप्यमानं सम्पदं तद्वत्तत्त्वात् । आरोप्यमानं सम्पदं तद्वत्तत्त्वात् ।

त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्वाच्यस्या(१)नुचिन्तनं, यथा मनो 'ब्रह्मेत्युपासीत, आदिथो ब्रह्मेत्यादेशः' । एवं जीवमब्रह्म 'ब्रह्मेत्युपासीते'ति । क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा 'वायुर्वाव संवर्गः, प्राणो वाव संवर्गः', बाह्या खलु वायुदेवता बन्ध्याद्भूतं संवृक्ते, महाप्रलयसमये हि वायुर्वन्ध्यादीन् संवृज्य संहृत्यात्मनि स्थापयति, यथाह ब्रविडाचार्यः 'संहरणाद्वा संवरणाद्वा (२)सात्मीभावाद्वायुः संवर्ग' इति, अध्यात्मं च प्राणः संवर्ग इति, स हि सर्वाणि वागादीनि संवृज्जे, प्रायणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संपृच्छोत्क्रामतीति, (३)सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशागतं जगद्दर्शयति यथा, (४)एवं जीवात्मनि वृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पत इति, तदेतेषु त्रिविधे पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः प्रधानकर्माण्यपूर्वाविषयत्वात् (५)स्तुतशब्दवत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति, संस्कारो वाऽऽत्मनो दर्शनं विधीयते, यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पत्न्यवेक्षि(६)तमाज्यं भवती'ति समाम्नातं, प्रकरणेनाऽऽज्यं गृहीतमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयाऽवेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन ऋत्विज्भूते आत्मनि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य'इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते, (६)'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते' इति न्यायात्, अत आह—“न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान”मिति । कुतः ? “स्वरूपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान”इति । (५० १५८ पं० ४) दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यवेक्षणं तदङ्गभूताज्यसंस्कार इति युज्यते । न च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादि कस्यचित् प्रकरणे समाम्नातम् । (८)न चानारभ्याधीतमपि, यस्य पर्णमयी जुहुर्भवती'त्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहुद्वारेण जुहुपदं क्रतुं स्मारयद्वाक्येन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धो येन तद्दर्शनं कर्तव्यं सदात्मानं कत्वर्थं संस्कर्त्यात् । तेन यद्ययं विधिस्तथापि (९)'सुवर्णं भार्यमि'तिवद्

- (१) आरोपितेति । आरोपितस्तद्भावो ब्रह्मादिभावो यस्य तन्मन आदि तथा ।
 (२) सात्मीभावादिति । साम्येन कारणात्मत्वोपगमनादित्यर्थः ।
 (३) सर्वाग्रयत्वाद्वायुप्राणयोरुपास्यत्वमाह सेयमिति । दशाशागतन्दशादिगतम् ।
 (४) संवर्गदृष्टान्तं निगमय्य दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति । वृंहणक्रियया—देहादिप्राणिमनक्रियया ।
 (५) स्तुतशब्दवदिति । 'आज्यैः स्तुवते षडंगं शंसति' इति अत्र स्तुतशब्दे समाम्नाते । तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यं देवतागुणसम्बन्धाभिधानेन स्तोत्रम्, अपगीतमन्त्रसाध्यं शलम् । अत्र 'मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्य' इति नियमादेवताप्रकाशनसंस्कारार्थत्वेनैते गुणकर्मणी वाऽपूर्वार्थत्वेन प्रधानकर्मणी वेति संदेहे, क्रतुपयुक्तदेवतास्मरणस्य दृष्टत्वाद्गुणकर्मत्व इति पूर्वपक्षे, गुणमिधानेन स्वरूपप्रकाशनरूपस्तुतिरत्र बिहिता श्रूयते स्तुवते शंसती'ति । अभिमिधानविधेयायां स्तुतेरसम्भवात् स्तोतिशंसती अपूर्वार्थत्वात् प्रति स्तोत्रशब्दे विदध्यातामिति सिद्धान्तः । एवमिहापि आत्मोपासनदर्शने प्रधानकर्मैत्यभिप्रायः ।
 (६) अवेक्षितमिति निष्ठयाऽऽज्ये कर्मण्यवेक्षणं गुणीकृतं बोध्यम् । भाव्युपयोगमाज्यस्याह दर्शोति । पूषानुमन्त्रणवदुत्कर्षं वारयति प्रकरणेना चेति ।
 (७) द्रव्यसंस्कारकस्य गुणकर्मत्वे जैमिनीयं (२११।२८) सूत्रमुदाहरति यैरिति । यैरवघातादिभिर्द्रव्यं संस्कर्तुमिष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत द्रव्ये गुणभूतं कर्म प्रतीयेतैत्यर्थः ।
 (८) आत्मोपास्यादेः संस्कारकर्मत्वं दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्ताज्यवेक्षणवत्प्रकरणान्न सम्भवति इति दृष्टान्तवैषम्यदर्शनपूर्वकमभिधाय वाक्यादपि तन्न सम्भवतीत्याहानारभ्याधीतमिति ।
 (९) सुवर्णमिति । 'तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं सुवर्णोऽभ्रनृत्यो भवति' इत्यनारभ्याधीयते । तत्र किं शोभनहिरण्यधारणं क्त्वङ्गस्तुत पुरुषार्थ इति संशये, दुर्गकाम इत्युभयपक्षोक्तस्तत्त्वफलकल्पनायां क्र-

विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मैवापूर्वविषयत्वाच्च गुणकर्मैति स्थवीयस्तथैतद्दूषणमनभिघाय पक्षसाधारणं दूषणमुक्तम् । तदतिरोहितार्थतया न व्याख्यातम् । किञ्च ज्ञानक्रियाविषयविधानमस्य बहुश्रुतिविस्मृतमित्याह—“न च विदिक्रिये”ति । (पृ० १५९-पं० १) शङ्कते “अविषयत्वं” इति । (पृ० १६० पं० १) ततश्च शान्तिकर्मणि वेताल इति भावः । निराकरोति “न” कुतः ? “अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वं” इति । सर्वमेव हि वाक्यं नेदन्तया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति, नहीक्षुक्षीरगुडादीनां रसरसभेदः शक्य आख्यातुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरसिद्धे (१) किक एवार्थे यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके । अदूरविषेण तु कथंचित्प्रतिपादनमिहापि समानम् । (२) त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रत्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविलसितम् । (३) तदस्याविषयीभूतोदासीनतत्पदार्थमगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्तिष्ठो विधा निवर्तन्ते । पक्वतुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमर्हन्तीति । तथाहि—

(४) विगलितपराग्वृत्त्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदा त्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम् तदपि च तदा गत्वैकार्थं विशुद्धचिदात्मतां त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान्निजान् इत्यान्तरश्लोकः । अत्रैवार्थे श्रुतीरुदाहरति—“तथा च शास्त्रं यस्यामतमिति”ति । (पृ० १६१ पं० १) प्रकृतमुपसंहरति—“अतोऽविद्याकल्पिते”ति । (पृ० १६२ पं० १) रपक्षे मोक्षस्थानित्यतामापादयति—“यस्य त्वि”ति । कार्यमपूर्वं दगादिव्यापारतदपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति । “तयोः पक्षयो”रिति । (पृ० १६२ पं० १) त्विर्विकार्ययोः । क्षणिकं ज्ञानमास्मेति बौद्धाः । तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति त्विर्विकार्यो मोक्षः । अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपह्नाय या कैवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्षविकार्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति । तदेतत्

त्वङ्गमिति पूर्वपक्षः । तत्र हिरण्यधारणस्य लोकेपि विद्यमानत्वेन पर्णमयीतः वक्रत्वव्याभिचाराभावात् हिरण्यसाधनकं धारणं वाक्यशेषगतफलाय विधीयते इति पुरुषार्थत्वमिति सिद्धान्तितम् यथा, तथेहाप्यात्मसात्कर्दशनेनामृतत्वं भावयेदिति विधानात् प्रधानकर्मतैवेत्यर्थः ।

(१) गगानयेति लौकिकवाक्ये हि गगानयनकर्तव्यार्थः, सोपि अन्यवाक्यसाधारण इति न विवक्षितं गगानयनं वाक्चि वाक्यं, प्रकरणादिवशेन त्वर्थास्तिद्धिर्यदि तदाऽलौकिकवाक्येऽर्थात्प्रत्यगात्मसिद्धिरिति वक्तव्यमिति भावः ।

(२) वेदान्तानामदूरविप्रकर्षेण पदार्थबोधकत्वं प्रतिपादयति त्वंपदार्थ इति ।

(३) तादिति । तत्र सतीत्यर्थः । अविषयीभूतोदासीनतत्पदार्थस्य प्रत्यगात्मनश्च तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येनास्य संसारिणः प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमित्या प्रमेयं व्याप्नोतीत्येवंभावस्य निवृत्तौ निवृत्तौ निवर्तन्ते इति भावः ।

(४) विगलितेति । त्वमिति पदेनैकार्थत्वे जाते तास्मिन् काले तदस्तत्पदस्य विगलिता पराकृत्यो निवर्तनं यस्य स विगलितपराग्वृत्तिभेदादृशः प्रत्यक्त्वमापन्नोऽर्थो यस्य तद्विगलितपराग्वृत्त्यर्थं तस्य तत्त्वं भवति, त्वमिति पदमपि तत्पदेनैकार्थं विशुद्धचिदात्मत्वं प्राप्य कर्तृत्वादीन् दोषान् व्यजतीति त्वमिति । तत्त्वंपदयोरुपाधिबिगमाच्छुद्धचैतन्योदय इति तात्पर्यम् ।

(५] मोक्षस्योत्पादित्वं वाक्यत्वाभेदपक्षे नित्यत्वप्रदर्शयन्भावमवतारयति परपक्षे इति ।

पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वाद् दधिघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दध्यित' इति श्रुतेर्ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्माग्निरुपासनादिविधिकायां भविष्यति, तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—“न चाप्यन्वेनापी”ति । अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाण्यादविकृतदेशं प्राप्यते । तद्यथोपवेलं जलधिरतिबहल(१)चपलकल्लोलमालापरस्परालनसमुल्लसत्फेनपुञ्जस्तबकतया विकृतो, मध्ये तु प्रशान्तसकलकल्लोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यमविकृतं पौतिकः(२) पोतेन प्रप्राति । जीवस्तु ब्रह्मवेति किं केन प्राप्यतां, भेदाश्रयत्वात् प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह—“स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेपी”ति । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति—“नापि संस्कार्य” इति । (पृ० १७३ पं० १) द्वयी हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा बज्रपूरकुसुमस्य लाक्षारसावेपकस्तेन हि तत् कुसुमं संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रसूते । दोषापनयेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निघृष्टमिष्टकाचूर्णोद्भासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद् ब्रह्मणि गुणाधानं सम्भवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा ? स्वभावश्चेत् कथमाधेयस्तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्मधर्मिभावो गवाश्चत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तो विरोधात् । तदनेनाभिसन्धिनोक्तम् “अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य” । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति—“नापि दोषापनयनेने”ति । अशुद्धेः सती दर्पणे निवर्तत, (३)न तु ब्रह्मण्यसती निवर्तनीया, नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते(४)—“स्वान्मधर्म एवे”ति । ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, संपारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति । शङ्कां निराकरोति—“न” । कुतः ? “क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः” । नाविद्या ब्रह्माश्रया, किं तु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्यत्वं दृश्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कार्याद्, यथा निघवणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतः । अन्यसमवेता वा । न तावद् ब्रह्मधर्मः क्रिया, तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् । (५)अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । नहि दर्पणे निघृष्ट्यमाणे मणिविशुद्धो दृष्टः । “तच्चानिष्ट”मिति । (६)तदा बाधनं परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति—“ननु देहाश्रयये”-

(१) वेलासमीपे विकृतत्वे हेतुरतिबहलेति ।

(२) पौतिकः पोतेन दीव्यति व्यवहरति यः स, पोतवणिगिन्यर्थः ।

(३) अशुद्धिर्ब्रह्मणि सत्यसती वेति विकल्प्य भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां यथमपक्षं निरस्तं मत्वा द्वितीयं निरस्यत्राह नत्विति ।

(४) अविद्या वास्तविकीति मत्वा शङ्कत इत्यर्थः ।

(५) अन्याश्रयेति । यद्यपि स्पन्दरूपा भावना चैवस्थिता दर्पणस्योपकरोति, तथापि संयोगविभागाख्यभात्वर्थद्वारा तौ च नात्मनित्यर्थः । संयोगविभागातिरिक्तभात्वर्थपक्षेऽप्येतत्तुल्यं, भात्वर्थस्य संयोगविभागाद्वारातिशयजनकत्वात्, न चात्मनि क्रियाजन्त्यातिशयसम्भव इति ।

(६) तदेति । तच्छब्देन 'बाधेरन्' इत्युक्तबाधनस्यान्यबाधिनत्वात्परामर्शो न तु आनित्यत्वप्रसक्तार्थवहितत्वादित्यर्थः ।

(१) नहि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्ति'त्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसंबन्धस्याधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य 'सदेव सौम्ये-
दमि'त्यादे'स्तत्त्वमसी'त्यन्तात्संदर्भाद्ब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमाणसामर्थ्यात्, इन्द्रियार्थसंनिक-
र्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः स्फीतालोकमध्यवर्तिकुम्भानुभवः । नह्यसौ स्वसामग्रीबल-
ब्धजन्मा मनुजेच्छयाऽन्यथाकर्तुमर्कतुं वा शक्यो, देवताध्यानवद्, येनार्थवानत्र विधिः
स्यात् । (२) न चोपसना वा अनुभवपर्यन्तता वा ऽस्य विधेर्गोचरस्तथोरन्वयव्यतिरेकावधूत-
सामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वाऽनाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयाऽन्यथा-
कर्तुमर्कतुं वाऽशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियाऽऽपि न विधिर्गोचरः । पुरुषचि-
तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता कचिदविरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रिया-
याः, नह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः । (३) कचिद्वस्तुस्वरूपविरोधिनी, यथा योषिपुरुषयोर-
भिबुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः । किंयैवेदेवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाक-
रोति । नन्वा'स्मेत्येवोपासीते'त्यादयो विधयः श्रूयन्ते, न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि (४) सांप्रदा-
यिकं, तस्माद्विधेयनात्र भवितव्यमित्यत आह—“तद्विषया लिङ्गादय” इति (पृ०
१६९ पं० १) । सत्यं श्रूयन्ते लिङ्गादयो, न त्वमी (५) विधिविषयाः, तद्विषयत्वे ऽप्रामाण्य-
प्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा यं पुरुषः कर्तुमर्कतुम-
न्यथा वा कर्तुं शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ताऽधिकृतो नियोज्यो भवति । न (६) चैवंभू-
तान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद् विधेरभाव इति
प्रत्युक्ता अपि लिङ्गादयः प्रवर्तनायामसमर्था उपलब्ध इव क्षुरतैक्ष्ण्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति ।
“अनियोज्यविषयत्वादि”ति । समर्थो हि कर्ताऽधिकारी नियोज्य इत्यर्थः ।
असामर्थ्येन न कर्तृता ततो नाधिकृतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधे-
रभावान्न विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायाानीति पृच्छति—“कि-
मर्थानी”ति (पृ० १७० पं० १) । न चानर्थकानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनप्रहणत्वा-
नुपपत्तेरिति भावः । उत्तरम्—“स्वाभाविके”ति । (७) अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणाद-
यो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूयन्ते । न चानुवादोऽऽप्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि—
तत्तदिष्टानिष्टविषयेऽसाजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति । आरम्भ-

(१) ध्यानस्य वस्तुनपेक्षत्वमुक्त्वा पुरुषेच्छाधीनत्वमुपपादयति न हीति । वषट्करिष्यन् हेता ।
विध्यार्थानुष्ठानात्माक् प्रमाणवशाद्धानं न सिध्यति ततः पुरुषेच्छावशवर्तीति भावः ।

(२) शब्दज्ञानाभ्यासो वा तस्यैव साक्षात्कारपर्यन्तता वा पुरुषेच्छाधीनेत्याशङ्कयाह नचेति । उपास-
नायाः साक्षात्कारेऽनुभवपर्यन्तता शब्दोक्तसाक्षात्कारस्याविद्यापनये श्राव्यत्वादित्यर्थः ।

(३) कचिन्क्रियाया वस्तुस्वरूपविरोधित्वं प्रमाणज्ञानाद्वैलक्षण्यमित्याह कचिदिति ।

(४) साम्प्रदायिकं—पुरुषुल्लाध्ययनादि । (५) विधिविषयाः—कार्यविषयाः ।

(६) एवंभूतानीति । क्रियावर्कतव्यताविधियुक्तानि कर्तुमर्कतुमन्यथा वा कर्तुं शक्यानि आत्मश्रवणा-
दीनि न, श्रवणस्य तात्पर्यावगमरूपत्वात् मनस्य चालोचनरूपत्वाद्दुपासनस्यापि प्रत्ययावृत्त्यात्मकत्वादित्यर्थः ।

(७) अन्यत इति । आत्मदर्शनार्थं कर्तव्यत्वेनान्वयव्यतिरेकप्राप्ता एव श्रवणादयो विधिसमानरूपैरुक्त-
वाक्यैरनूय तत्रतत्राशस्त्यलक्षणया तेषु रुचिमुत्पाद्यानात्मचिन्तायामरुचिर्जन्यत इत्यर्थः । इदमेवाह तथा-
हीत्यादिना ।

श्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उदाह्यते इति प्र
तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति
यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति । तदयुक्तम्, स्वतोऽस्य पुरुषा
सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तदभूषणं न दूषणमित्याह—“यदपी”ति (पृ० १७१ पं० ५)
“अनुसंज्वरेत्” शरीरं परितप्यमानमनुत्प्येत । सुगममन्यत । प्रकृतमुपसंहरति ।
स्मान्न प्रतिपत्ती”ति । (१) प्रकृतसिद्ध्यर्थमेकदेशिमत्तं दूषयितुमनुभाषते “यदपि
चिदाहु”रिति (पृ० १७२ पं० १) । दूषयति—“तन्ने”ति । इदमत्राकृतम्—

(२) कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा ।

सिद्धबोधेऽऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात् ॥

(३) यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा नियमेन वृद्धव्यवहारे सामान्य
मवधृतं भवेत्, न भवेत्, अहेयोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम्, तत्राविदितसामान्य
त्वात्पदानां लोके तत्पूर्वऽकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतिः । (४) अथ तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके द्वि
क्यः संगतिग्रहस्तत् उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यालोचनयाऽवगम्यमानमपह्नृत्य न शक्य
र्थपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । (५) तत्र तावदेवमकार्येऽर्थे न संपा
तिग्रहो, यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्येत । अपि
तावत्तत्पदः प्रयोगो न दृश्यते लोके । कुतूहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसन्दर्भेति
प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः । तथायाऽऽखण्डलादिलोकपालचक्रवालादिवसतिः सिद्धिर्हि
द्याधरगन्धर्वाप्सरःपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातधौतकलधौतप्रयशिलाभूत
नन्दनादिप्रमदवनविहारिमणिमयशकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति, भूत
भुजङ्गो रज्जुरियमित्यादि (६) । नापि भूतार्थबुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषवर्तिना न शक्या समुत्प्रेतुं, हर्ष

(१) प्रकृतसिद्ध्यर्थ—सिद्धे वस्तुनि वेदान्तप्रामाण्यसिद्ध्यर्थम् । सिद्धे वस्तुनि संगतिग्रहादित्या
दौषयितुमत्यर्थः ।

(२) परपुरुषवर्तिशब्दार्थज्ञानलिङ्गरूपायाः प्रवृत्तेः सिद्धवस्तुन्यसम्भवात् वेदान्तवाक्यानां तत्र संग
ग्रहो न स्यादिति प्रमाकरमते न युक्तमित्याह कार्यबोध इति । अयमत्र तेषामाशयः—प्रवृत्तिनिवृत्तिवि
श्रुतस्तत्त्वैतुकार्यबोधमनुमाय वस्तुवक्ष्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते शक्तिमा
सिद्धस्यापदार्थवाक्यमिति न केवलवस्तुवादी वेदभाग इति । तत्र युक्तम् । यतः पुत्रसो जात इति वाक्ये
श्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनष्टं पुत्रजन्मालुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धेऽर्थे पुत्रादावपि संकेतग्रहात् कार्यान्वितपद
श्रित्तमात्रे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात्सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वसम्भवादिति संक्षेपः । यथा कार्यार्थज्ञाने
तथा हर्षाद्यापि सिद्धबोधे लिङ्गं, तथाच कार्यबोध इव पुत्रजन्मरूपसिद्धार्थबोधेपि हर्षादिप्रयोजनसम्भ
दर्थवत्ता, इत्थं हितशासनात् प्रयोजनबोधनात्सिद्धार्थबोधे वेदान्तानामपि शास्त्रत्वमिति कारिकायः ।

(३) इदमेव विवृणोति यदि हीत्यादिना । भवेत्तर्हि न भवेदुपनिषदा ब्रह्मात्मपरत्वमित्यन्वयः ।
हेतुमाह तत्रेति । लोके पदानां सिद्धार्थेऽवहितसामर्थ्याद्वैदिकार्थप्रतीतिस्तत्पुवकत्वादिति याजना ।

(४) लौकिकपदानामुक्तरीत्या सिद्धार्थबोधकत्वे विहापि तथैवेत्याह अथेति ।

(५) लोकेपि भूतार्थप्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयितुमुपोक्तमाह तत्रेति । आखण्डलादीति सुमेरुरिति
स्तमुदाहरणम् । तदर्थः सुगमः ।

(६) इत्यादीति । इदं भयनिवृत्तिप्रयोजनं भूतार्थपरस्योदाहरणं, प्रथमम् । तादृशसुमेरुश्रवणात्
नक्तुकोत्यादप्रयोजनसुदाहरणं ब्रह्मत्वम् ।

नयनहेतोः संभवात् । (१) तथा ह्यविदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्ण
 देवदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा वार्ताहारेण सह नगरस्थदेव-
 दत्ताभ्याशमागतः पटवासोपायनार्पणपुरःसरं 'दिष्ट्या वर्षसे पुत्रस्ते जात' इति वार्ताहारव्याहा-
 श्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकञ्चुकं विकसितनयनोत्पलमतिस्मेरमुखमहोत्पलमवलोक्य देव-
 दत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तथाहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतु-
 ताम् । न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कहरत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिप-
 ण्यते । हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतिः पुत्रजन्मनश्च तद्धेतोरवगमात्तदेव वार्ताहारेणाभ्यधायीति
 नेश्चिनोति । एवं भयशोकादयोऽप्युदाहार्याः । (२) तथा च प्रयोजनवत्तया भूतार्थाभिधानस्य
 स्वावन्तप्रयोगोऽप्युपपन्नः । (३) एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि
 पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तीवेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतद्-विवा-
 दमध्यासितानि वचनानि भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्, यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्त-
 के द्विषयं, यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति । तस्मात्सुष्ठूक्तं "तन्नौपनि-
 षदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादि"ति । उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात्किप्युपनिषत्पेदं व्यु-
 त्पादितमुपनीयाद्वयं ब्रह्म (४) सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह, तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता
 अप्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः । एतदेव विभजते-"योसावुपनिषत्स्वि"-
 दिति । अहमप्रत्ययविषयाङ्गिनस्ति-"असंसारि"ति (पृ० १७३ पं० १) । अत एव क्रिया-
 रहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः । अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः । अन्यशेषं हि
 भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं सम्भवति, यथा यूपं तक्षतीत्यादि । यत्पुनरनन्यशेषं
 भूतमाव्युपयोगरहितं, यथा 'सुवर्णं भार्यं, सक्तून जुहोती'त्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता ।
 तस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह-यतः "स्वप्रकरणस्थः" । उपनिषदामनारभ्याधीतानां
 औपनिषत्पर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । न च जुह्वादि-
 द्रव्यभिरुचितक्रतुसम्बन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथाविध उप-

(१) पूर्वप्रदर्शितस्य हर्षहेतुकानुमानपूर्वकासिद्धार्थसंगतिग्रहस्योदाहरणमाह तथाहीति । अयमभि-
 प्रायः-काश्चिद्द्रविडदेशीय आर्यभाषानभिज्ञोऽपि देवदत्तस्यानन्दकारणं पुत्रजन्म जानानो देशान्तरादेवदत्तपुत्र-
 दत्तान्तकथनार्थमागताद्वाताहरात् उपायनसमर्पणपूर्वकं 'तं पुत्रो जात' इति वाक्यं श्रुत्वा जातरोमाञ्चादिमा-
 नकमाव देवदत्तमवलोक्यार्थं प्रमोदवान रोमाञ्चादिहर्षलक्षणयुक्तत्वात् इत्यनुमायाऽस्य प्रमोदो वार्ताहर-
 काव्यहेतुकस्तच्छ्रवणान्ते एव जायमानत्वादित्यनुमानेन वाक्यस्यैव प्रमोदहेतुत्वमधारयति । वाक्यं च हर्ष-
 हेतुत्वं प्रतिपादयदेव हर्षहेतु सम्भवतीति, कारणान्तरं च नास्तीति पुत्रजन्मनश्च हर्षहेतोः पूर्वं ज्ञात्वा
 देव वार्ताहारेण कथितमिति सिद्धे पुत्रजन्मन्येव सङ्गतिग्रह इति भावः ।

(२) अर्थवचैवमिति श्लोकांशं व्याचष्टे तथाचेति । अनेन सिद्धार्थस्य सप्रयोजनत्वात् प्रतिपिप्सि-
 तत्वं प्रतिपिपादयितव्यत्वं च श्लावत्पदवृत्त्यङ्गं दर्शितम् ।

(३) शास्त्रत्वमित्यंशं व्याचष्टे एवं चेति । शास्त्रे प्रवृत्त्यायाश्रयणं पुरुषार्थमात्रार्थं भवति, स यदि
 पुरुषार्थो विनाऽऽयासं ज्ञानादेव भवति तदा किमिति वेदान्ता न शास्त्राणीति भावः ।

(४) सवासनामिति हिनस्यन्तो सद्विधातोरर्थ इत्याह सवासनामिति । उपः सामीप्यमर्थः, निर्निश्च-
 यार्थस्तथा चाद्वयं ब्रह्म समीपमानीय सवासनामविद्यामुच्छिनत्तीति उपनिपूर्वकिबन्तसद्विधातोर्निष्पन्नस्यो-
 पनिषच्छब्दस्यार्थ इत्यर्थः ।

निषङ्गः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । (१) स्यादेतत्, मानान्तरात्
 स्वेनागृहीतसंगतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थतेत्यत
 “स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्” । यद्यपि गवादिवन्मानान्तगोचरत्वमात्र
 नास्ति, (२) तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरु
 हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरिहाण्या । नहि प्रकाशः स्वसम्बेदो न भासते, नापि तदव
 दकः कार्यकारणसंघातः । तेन ‘स एष नेति नेत्यात्मे’ति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्त्वात्
 नाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्याद्ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधि
 सवदुपहितमप्यात्मरूपं कस्मान्न निरस्यते इत्यत आह—“आत्मनश्च प्रत्याख्यात
 शक्यत्वात्” । प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य, न चाधिष्ठा
 नावे विभ्रमो भवितुमर्हति । नहि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धारेति वा नि
 मो दृष्टपूर्वः । (३) अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासो प्रपञ्चस्य प्रथा । तथा च श्रुतिः—“ब्र
 ह्मान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्यावे
 प्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तभ्यः प्रमाणान्तरागोचरसर्वोपाधिपरि
 ह्यस्वरूपावगतिसिद्धिरित्यर्थः । उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणममृष्यमाण आक्षिपति—“तु
 न्वात्मे”ति । सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता च संसारी, तत्रैव च लौकिक
 परीक्षकाणामात्मपदप्रयोगात् “य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषां
 इत्योपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरे (४) तद्विपरीत इत्यर्थः । समाधेयो
 “न” (पृ० १८४ पं० १) अहमप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः, कुतः ? “तत्सो
 क्षित्वेन,” अहमप्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकारणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षिप्र
 परमात्मनोऽहमप्रत्ययविषयत्वस्य “प्रत्युक्तत्वात्” (५) । एतदुक्तं भवति यद्यपि
 जीवेनात्मने”ति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं, तथापि तस्योपेहितं रूपं जीवः शुद्धं तु
 तस्य साक्षि, तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव प्रपञ्चयति—“न
 प्रत्ययविषये”ति । “विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः” । कुतः ? “आत्मनो
 देव” । नद्यात्माऽन्यार्थोऽन्यत्तु सर्वमात्मार्थम् । तथा च श्रुतिः—“न वा अरे सर्वस्य कामाय
 प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती”ति । अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादे
 हेयो नाप्युपादेयः, सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा । न च स्वभावो हेयो, व
 क्यहानत्वात् । न चोपादेयो, उपात्तत्वात् । तस्माद्वेयोपादेयविषयौ विधিনিषेधौ न तद्वि

(१) सिद्धार्थे कथितदिशा सङ्गतिग्रहेषु प्रकृते ब्रह्मणि तदसम्भवस्तस्याविषयत्वादतो न तत्रोप
 प्रामाण्यमित्याशङ्कापरिहारपरं भाष्यमवतारयति स्यादेतदिति ।

(२) स्वयंप्रकाशत्वेन स्फुरत्यात्मानि समारोपितद्वयनिषेधेन लक्षणया शास्त्रेणात्मनिरूपणम
 मिति भावः ।

(३) न केवलमधिष्ठानत्वेन प्रपञ्चसत्ताप्रदत्वादात्मनस्तत्त्वमपि तु तत्स्फुरणप्रदत्वादीत्याह अपि

(४) परमात्मनीत्यर्थः ।

(५) प्रत्युक्तत्वादिति । संस्कार्यत्वनिरासे ‘साक्षी चेता’ इति मन्त्रेणात्मनः सर्वसाक्षित्वमुक्तं,
 ध्यावषयस्य प्रत्युक्तत्वादिषु मीमांसेषु दर्शयितुमर्हति । एतद्विषय एतदुक्तमित्यादिना ।

तस्मात्तत्त्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति—
 “सर्वं हि विनश्यद्भिकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति” । अथमर्थः—(१) पुरुषो हि श्रु-
 तिसृतीतिहासपुराणतर्दावरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात् परमार्थसन्, प्रपञ्चस्त्वनाद्यविशेषदर्शितो-
 ऽपरमार्थसन्, यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव सर्पीवध्नमस्य विकारस्य । अत-
 एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढत्वभावस्य विनाशः, (२) पुरुषस्तु परमार्थसन्, नाऽसौ कारणग्रहस्ये-
 प्यसन् शक्यः कर्तुम् । नहि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्माद्वि-
 नाशिपुष्पान्तो विकारविनाशः शुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि
 सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ते विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्या-
 दित्यत आह—“पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादि”ति । नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यद-
 नित्यथयितुमीशत इत्युक्तम् । अथ मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चि-
 द्भूमौ हास्यते कश्चिच्चोपादास्यत इत्यत आह—“विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनि-
 वेद्यः” । त्रिविधेऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । (३) अपि
 रज्ज्वात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं क-
 र्तुम्, न च धर्मान्यथात्वादन्यो विकारः, तदिदमुक्तम्—विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगम-
 लोभन्यत् । यत्पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेनानुक्रान्तं तदन्यथोपपादयति—“यदपि
 शास्त्रास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणमि”ति (पृ० १७१ पं० ४) । ‘दृष्टो हि तस्यार्थः प्र-
 योजनवदर्थवबोधनमि’ति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् ‘कर्माव-
 बोधनमि’त्युक्तम्, न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति । न हि सोमशर्मणि
 प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशालं विधीयमानकर्मविषयं
 प्रतिषेधशालं च (४) प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधनपरम् । (५) अपि च
 तु आम्नायस्य क्रियार्थत्वादि’ति शास्त्रद्वचनम् तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयवाचि ततो भूतार्थानां
 व्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह—“अपि
 आम्नायस्ये”ति । (६) यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम्
 व्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतव्यगुणाभिधानं न स्वनिष्ठतया, यथाहुः शास्त्रविदः—
 ‘चोदना हि भूतं भवन्तमि’त्यादि । एतदुक्तं भवति (७) कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना

(१) ननु घटादिविनाशस्य घटादौ दर्शनात्कथं पुरुषावधिः सर्वस्य ल्योऽत आह पुरुषो हीति ।
 रज्ज्वात्मनस्तस्याभिधानत्वाद्योगादात्मतत्त्वमेव तत्तदवच्छिन्नमनिर्वाच्यविश्वोदयाप्यकारणमित्यर्थः ।

(२) ननु पुरुषोऽप्यनिर्वाच्योऽस्तु तत्राह पुरुषस्त्विति ।

(३) धर्मान्यथात्वविक्रियाया अभावमुक्त्वा तद्धेतुत्वभावमप्याह—अपि चेति ।

(४) ननु प्रतिषेधानामनुष्ठेयावबोधकत्वात्कथं कर्मावबोधप्रयोजनतात आह प्रतिषिध्यमानोते ।
 आवरवचनवदाम्नायस्योति (जै० १ अ० २ पा० १) सूत्रे आम्नायशब्दो विधिनिषेधपरः
 धर्मतीत्यर्थः ।

(५) ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वः’ इति सूत्रार्थपदद्वयनभिधेयपरं प्रयोजनपरं वेति विकल्पाद्यं नि-
 स्पन्नाहापि चेति ।

(६) द्वितीयं दूषयन्नाह यद्युच्यतेति ।

(७) ननु चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तमर्थमवगमयितुं समर्थेति शाबरवाक्ये विधिशक्यं भूनादि-
 धर्मं भवतु ननु द्रव्यादिशब्दानां क्रियाप्रयोजनतत्त्ववद् कार्यमिति ।

तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति, तत्राह—“प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेति (पृ० १७७ पं० १) । अयमभिसन्धिः—न तावत्कार्यार्थ एव स्वार्थे पदानां प्रहो नान्यार्थ इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः । (१)नापि स्वार्थमात्रपरत्वनां, तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात् । नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावात् तानमेकवाक्यता दृष्टा । (२)तस्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत्पदार्थपरता वाक्यता । तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । (३)शास्त्रविदः—

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥

वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालने काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वनियमनाम् । (४)एवं च सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वेऽप्यदोष इति । भव्यं—कार्यम् । यद्भव्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तद्भूतं भव्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यतः “नहि भूतमुपदिश्यमानमिति” । (५)न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किन्तु कार्येण प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः, तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षणं न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः । शङ्कते—अक्रियात्वेऽपीति । एवं चाक्रियार्थत्वमित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिहरति—“नैष दोषः, क्रियार्थत्वेऽपीति” । न हि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपि तु क्रियानिवर्तनयोग्यं भूतमेव तथा च भूतेऽर्थेऽवधूतशक्तयः शब्दाः क्वचित्स्वनिष्ठभूतविषया (६) दृश्यमाना सृत्वा वा न कथंचित् क्रियानिष्ठतां गमयितुं चिताः । (७)नह्युपहितं शतशो दृष्टमप्यनुपहितं

(१) प्रथमं वृद्धव्यवहारादिना कार्यान्विते घटादिपदशक्तिग्रहेऽपि पश्चात्तस्य परित्यागं कृत्वा एव पदानां शक्तिरिति यदि तदा लाघवाद्भित्तपरत्वमपि विहाय स्वार्थमात्रपरत्वं स्वीक्रियतां शक्याह नापीति ।

(२) अन्विताभिधानमतेनोपसंहरन्नाह तस्मादिति । इदमत्रतात्पर्यम् एकप्रयोजनोद्देश्युपयोगिदार्थानामितरेतरवैशिष्ट्यं विना न सम्भवतीति तत्सिद्ध्यै एकवाक्यत्वाय च लक्षणयाऽन्वितपरत्वं तादृशप्रयोजनाभावे तु स्वार्थमात्राभिधेयत्वं पदानामिति ।

(३) अन्विताभिधानस्य युक्तियुक्तत्वे मट्टसम्मतिमाह यथाहुरिति ।

(४) यदा लक्षणया योग्येतरान्वितपरत्वं पदानां, पदार्थानां च लक्षणायां द्वारत्वेन तत्परत्वं वेदान्तानां कार्यान्वितब्रह्मपरत्वोपपत्तिरित्याह एवं चेति ।

(५) भव्यसंसर्गिणा रूपेण भूतमपि भव्यमित्यत्र किं भव्यं कार्यमुत क्रिया, उभाभ्यामपि नैक्यामित्याह न तादालयेति ।

(६) कार्यान्वितभूतविषया इत्यर्थः ।

(७) ननु कार्यान्विते गृहीतसंगतेः पदस्य कथं शुद्धमिच्छाभिधेयता, नहि गोत्वे गृहीतशक्तिमन्त्वं वार्त्तिक इत्याशक्याह नहीति । कार्यान्वयो हि न शब्दार्थः किन्तुप्राधिः, तथाहि प्रवृत्तिनिवृत्त्यो तातदभावावगमाधीनत्वात्, प्रयोजनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वात्, विवक्षाप्रयोगयोस्तदधीनत्वात्, र्थप्रतिपत्तिव्युत्पत्त्येः प्रयोगाधीनत्वाच्च, विवक्षादिप्रकार्यान्वयस्यापि शब्दावगत्यापायतावगमविरहस्यापि कार्यान्वयं प्रयोगभेदे भवति भूतं वस्तु पदवाच्यम्, कथमन्यथा भवता प्रमाणान्तरागुणित

चिद्वदृष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकार्यार्था अप्यद्विवर्गका-
दयो (१) लोके बहुलमुपलभ्यन्ते । एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि सम्बन्धमात्रपर्यवसायिनो, यथा
कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठाः, यथा कीदृशास्तरव
इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । नहि पृच्छता पुरुषस्य वा तङ्गणा वाऽस्तित्वनास्तित्वे प्रातिपदिस-
ते, किन्तु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूणां च प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेक्षितं चाचक्ष्णः स्वामिभेदमेव
प्रकारभेदरूपमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरास्तित्वं, तस्य तेनाप्रातिपत्तिसित्त्वात् । (२) उपपा-
देता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति—“यदि नामोपदिष्टं भूतं,
किं तवोपदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोजनं स्यात्” (पृ० ९७८ पं० १) । तस्माद् भूतमपि प्रयो-
जनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम्, अप्रयोजनं च ब्रह्म, तस्योदासीनस्य सर्वाङ्गैरहितत्वेनानुरक्ता-
कत्वादिति भावः । परिहरति—“अनवगतात्मोपदेशश्च तथैव प्रयोजनवानेव, भवि-
तुमर्हति” (पृ० १७९ पं० १) । अव्यर्थश्चकारः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि ब्रह्मोदासीनं
(३) तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिर्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलनिदानमाविद्यामुच्छि-
दत् प्रयोजनवदित्यर्थः । (४) अपि च येऽपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिषत्, तैरपि
ब्राह्मणो न हन्तव्यो, न सुरा पातव्ये’त्यादीनां न कार्यपरता शक्याऽऽस्थातुम् । कृत्युपहित-
मर्यादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्निवृत्तौ निवर्तते शिक्षापात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुष-
प्रयत्नः, स च विषयाधीननिरूपणः । (५) विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्वा-
परीभूतोऽन्योत्पादानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयो,
न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अत एव शास्त्रकृद्वचः—‘भावार्थाः (६) कर्म-
शब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयते’ इति । द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भा-
वस्य स्वतो द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात् कार्यावमर्श इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न
द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । (७) न च ‘दध्ना जुहोति’ ‘सन्ततमाधारयती’त्यादिषु द्रव्यादीनां

वितगृहीतसङ्कृतिकपदवृत्तस्य वेदाऽपूर्वाण्विताभिधायित्वमिति । एतदेवाह उपहितमिति । अदृष्टं न भवति
किन्तु दृष्टमेव भवतीति योजना ।

(१) अस्ति किल ब्रह्मगोरिनामा गिरिवरो यत्र गोदावरी त्रैयम्बकजटाजूटकजनय निर्मिता इत्येत-
प भातीत्यादिवनवर्णनादय इत्यर्थः ।

(२) कार्यान्वयनियमकृत्कारपूर्वकं परिहृत्येदानीन्तनिरस्यन्नाहोपपादिता चेति ।

(३) अप्यर्थान्नकारसूचितशङ्कां दर्शयित्वा परिहरति तथापीति ।

(४) निषेधवाक्यवदपि वेदान्तानां सिद्धार्थपरत्वमित्याह अपि चेति ।

(५) विषय इति । उक्तस्य प्रयत्नस्य न घटवत्यनिरूपणं समस्तः किन्तु पचतीतिवत् पूर्वापरीभूतो-
न्यस्यैदनादेरुत्पादानुकूलो साध्यस्वभावतया भावार्थो व्यापार एव साक्षाद्विषय इति भावः ।

(६) भावार्था इति गुरुमनेनात्र विषये प्रमाणं प्रदर्शितम् । भावार्थाः—भावार्थोपरकभावना येषु भा-
तादृशा ये कर्मशब्दाः क्रियावाचका यजत्यादयस्तेभ्यः क्रियाऽपूर्वं प्रतीयते न द्रव्यगुणशब्देनेति तदर्थः ।
ममेवार्थमाह द्रव्येति । यद्यपि द्रव्यादिशब्दाः क्रियायोगद्वारा साध्यतया द्रव्यादिबोधकास्तथापि भावश-
ब्दे स्वत एव साध्यरूपक्रियाबोधक इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यादिशब्देभ्य इति भावः ।

(७) ननु ‘दध्ना जुहोती’त्यत्र द्रव्यगुणौ विधीयते दधिसान्त्वये, तत्रः नयोरेव कार्यावच्छेदकतेत्याश-
याह नचेति । आधारः कारणम् Q-0 सीतामयमसिद्धिप्रकाशम् and Vidyalya Collection.

कार्यविषयता । तत्रापि हि होमाधारभावार्थविषयमेव कार्यम् । (१) न चैतावता 'सोमेन ते'तिवद्, दधिसन्ततादिविशिष्टहोमाधारविधानाद्दग्निहोत्रं जुहोति' 'आधारमभिधारयति' तदनुवादः । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्यम्, तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यवविषयावपि विधीयेते । (२) भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽवशिष्टः कारकविषयद्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने सानुबन्धो विधीयत इति द्रव्यगुणावविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवति । (३) एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसङ्क्रान्तौ विधिगौरवाद् विभ्यत । अथ स्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भवत्यर्थविषय एव विधिः । (४) एतेन 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवती'त्यत्र सम्बन्धविषयो विधिः परास्तम् । (५) ननु न भवत्यर्थो विधेयः, सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तुं न खलु गगनं भवति । नाप्यसिद्धे, असिद्धस्यानियोज्यत्वात् गगनकुसुमवत् । तस्माद् भवत्यर्थो प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना प्रयत्न इति । निर्विषयश्चासावश्यकप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्नेयशब्दोपस्थापितो देवतासम्बन्ध एवास्य विषयः । (६) ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापारसम्बन्धं गोचरयेत् ? नहि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षात्तामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्येव ।

(१) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—सोमेन यजेत, ऐन्द्रवायवं गृह्णतीत्यादि । तत्र संशयः किमेन्द्रवायव्ये विहितानां सोमरसानां यागानां च यथाक्रमं सोमयागादिशब्दावनुवदितारानुवदित्युक्तस्य विधायकाविति । तत्रैन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवतः ख्ययागारूपप्रतीतिर्यागानुमानादितरत्र रूपान्तरमुदायानुवाद इति पूर्वपक्षे, द्वितीये सिद्धान्तितं—नानुवादत्वमप्रत्यभिज्ञानात्, न तत्र यागरूपमवगम्यते तस्मात्सोमवाक्ये यागविधिरितरत्र रसानामिन्द्रादिदेवताभ्यो ग्रहणान्युपकर्तव्यं विधीयन्ते । एवं यथा सोमेनेति वाक्ये विशिष्टविधिरेवं दधिसन्तत्यादिवाक्यानि यदि द्रव्यगुणविशिष्टाधारविधायीनि तर्हि अग्निहोत्राधारवाक्ये तद्विहितहोमानाधाराणां च समुदायानुवदेतो, तथाच सति करणान्तरविरोध इति न चैतावतेति ग्रन्थशङ्कार्थः । एवं शङ्क्याऽनुवादत्वे प्राप्ते समाधानम्—विधी इत्यौ ताभाधारयति जुहोतिशब्दाभ्यामनुष्ठेयार्थप्रतीतेस्तत्संनिधौ श्रुतस्य सान्तत्यस्य दध्यादिवाक्यस्य विशिष्टधित्वे गौरवप्रसंगेन तद्विहितभावार्थानुवादेन गुणविधानार्थत्वात्, नैतावता दध्यादिपदवाक्ये भावार्थविषयं विरुध्यते इत्युपगमः । तत्र हेतुमाह यद्यपीति । द्रव्यगुणयोः कार्यं प्रति साक्षादविषयत्वेऽपि भावार्थसम्बन्धतया तौ विधीयेते इत्यर्थः ।

(२) तत्रापि हेतुमाह भावार्थो हीति ।

(३) तर्हि सन्ततादिवाक्यानि विशिष्टविषयः स्युः, स्याच्चाग्नेहोत्रादिवाक्यमनुवाद इत्येवेति । यद्यप्यत्र विशिष्टविधिरवगम्यते, तथापि भावार्थद्वारा द्रव्यादिकमपि विषयीकरोति, तत्र संक्रान्तौ भावार्थमन्यतो विहितं न लभेत तर्हि गौरवमप्यङ्गीकृत्य विशिष्टं विदधीत, अथ लभेत तत उपपत्तिरिति किर्द्वादिपरो भवत्यनुवदति च भावार्थम् । तदिहाग्निहोत्रादिवाक्यत एव भावार्थलाभात् द्रव्यादिपरत्वमिति तात्पर्यम् ।

(४) सिद्धस्य न विधेयत्वमित्युक्तप्रतिदिशति एतेनेति ।

(५) सम्बन्धस्य भावनावच्छेदकत्वेन विधेयत्वं शङ्कने नान्वित्यादिना । भवत्यर्थस्य कर्तुं सिद्धस्य स्य वा विधेयत्वे विधिवैयर्थ्याद्भवनव्यापारो यत्न एव विधेयः, स च निर्विषयो न सम्भवतीति सम्बन्धस्य विषय इति मीमांसकैकदेशिशङ्कार्थः ।

(६) सिद्धान्ती दूषयति नन्विति । भवतु लक्षितभावनाया एव विधानं, सम्बन्धस्य साक्षात्कारव्यत्याज स तस्या विषय इति समाधानार्थः ।

दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति । तस्माद् घटार्था कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, न तु रूपतो घटविषयाम्, उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया, विषयतया तु हस्तादि-
व्यापार एव । (१) अत एवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासम्बन्धाक्षितो यजिरेव कार्यविषयो वि-
धेयः । किमुक्तं भवति ? आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य एवं
विद्वान् पौर्णमासीं यजेत' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजेत' इत्यनुवादो भवति 'यदाग्नेय' इत्या-
दिविहितस्य यागषट्कस्य । (२) अत एव च विहितानूदितस्य तस्यैव 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्व-
र्गकामो यजेत'त्यधिकारसम्बन्धः । तस्मात् सर्वत्र कृतिप्रणालिक्रिया भावार्थविषयः (३) एव वि-
धिरित्येकान्तः । (४) तथा च 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्तस्यापिका
कृतिरभ्युपेतव्या । तस्यापकश्च भावार्थो विषयः । एवं च प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्युदासवृत्त्या-
ऽहननपानसङ्कल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाजलिः
प्रसज्येत (५) । न च सति सम्भवे लक्षणा न्याय्या । (६) 'नेक्षेतोद्यन्तमि'त्यादौ तु 'तस्य व्रत-
मि'त्यधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवेन पर्युदासवृत्त्याऽनीक्षणसङ्कल्पलक्षणा युक्ता । (७) त-
स्माद् 'न हन्याद् न पिबेदि'त्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावाद् तस्याप्तायाः कृतेरभाव-
स्तदभावे च तस्यास्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्ये इत्याह—“ब्रा-
ह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्ये”ति (पृ. १८० पं १) ननु कस्माज्जिहृतिरेव कार्यं
न भवति, तत्साधनं वेत्यत आह—“न च सा क्रिये”ति । (८) क्रियाशब्दः कार्यव-
चनः । एतदेव विभजते—“अक्रियार्थानामि”ति । (९) स्यादेतत्, विधिविभक्तिभ्रवणात्
कार्यं तावदत्र प्रतीयते, तच्च न भावार्थमन्तरेण, न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मा-

(१) यदि सम्बन्धो न विधेयस्तर्हि आग्नेयवाक्ये किं विधेयमत आहातपेवेति । यतः 'यदाग्नेयोऽष्टाक-
पाकोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्यादिवाक्येन यागो विधीयते तस्मात् 'य एवं विद्वान्
पौर्णमासीं यजेत' इत्यनुवादे यजेत इति श्रुतं न सम्बन्धस्तस्मात् न कुत्रापि सम्बन्धविधिरिति भावः ।

(२) उत्पत्त्यधिकारयोरविवेकादर्थमप्याग्नेयादिवाक्ये यागविधिरवश्यमभ्युपेय इत्याहातपेवेति । अत्रा-
धिकारविधौ यजेत इति दर्शनाद्यागविधिरित्यर्थः ।

(३) भावार्थविषयः—धात्वर्थविषयः ।

(४) एवं नियोगकृतिभावार्थानां व्याप्यव्यापकतामुक्त्वा व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिं निषेधे-
त्याह तथा चेति ।

(५) प्रसज्येतेति । अयं भावः नामधात्वर्थयोगे नञः पर्युदासता, न हन्यादित्यादौ चाख्यातयोगात्
प्रतिषेधः प्रधानो भाति तत्रानीक्षणवल्लक्ष्यः पर्युदासः स्यादित्येकं दूषणं परं यं विधিনিषेधविमा-
नलोप इति ।

(६) निषेधेषु पर्युदासाभावप्रदर्शनाय प्रजापतिव्रतन्यायं स्फुटीकरोति नेक्षेतेति । तत्र च 'तस्य
प्रसज्यारिणो व्रतम्' इति व्रतशब्दोपक्रमत् एवञ्च वाक्ये उपसंहारस्य प्रक्रमाधीनत्वात् आख्यातसम्बन्धेनापि
नञा प्रतीतो निषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपेक्षतेऽतोऽनीक्षणसंकल्पलक्षणा संगता, न चैवं निषेधेषु सम्भ-
वतीति भावः ।

(७) उपसंहारन् भाष्यमवतारयति तस्मादिति ।

(८) भाष्येऽक्रियार्थानामानर्थक्याभिधानादत्र क्रियाशब्दः कार्यवचन इत्यर्थः ।

(९) निषेधस्थले धात्वर्थाभावाच्च कार्यमित्युक्तं तत्र हेत्वसिद्धिं शङ्कते स्यादेतदिति । तथा च न
हन्यादित्यादौ लक्षणया हननविरोधी युक्त एव विधेयः रागतः प्राप्तहननोदासीन्यरूपप्रयोजनसत्त्वाल्लक्षणा
न दोषायेति क्रियापरमेव सर्वं वाक्यमिति शङ्काग्रन्थार्थः ।

दौदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयत्नम्, तस्मात् स एव प्रवृत्त्युन्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः किंयति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किंचिदपीत्याह—
 च हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रिया कल्पयितुम्” (पृ० १८१ पं०) । केन हेतुना न शक्यमित्यत आह—“स्वभावप्राप्त हन्त्यर्थानुरागेण” नञः । (१) अयमर्थः । हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमान इति एव विधत्त इत्युत्सर्गः । नचैते शक्ये विधातुम्, रागतः प्राप्तत्वात् । न च नञः प्रसज्यति तिषेधो विधेयः, तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात् । न च विधारकः प्रवृत्तिर तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्, सति सम्भवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात्, विधिविषये रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वार्थागात् । तस्माद् यत् पिबेद् हन्याद्वेत्यन्वय इति चेति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, न तु नञर्थो विधीयते । (२) अभावश्च स्वविरोधभावात् रूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत् साध्ये च साध्यवत् भासत इति साध्यविमर्श नञर्थः साध्यवद् भासत इति नञर्थः कार्य इति भ्रमस्तदिदमाह—“नञश्चैष स्वमासं इति (पृ० १८२ पं० १) । ननु बोधयतु सम्बन्धिनोऽभावं नञ्, प्रवृत्त्युन्मुखानां च मनोवाग्देहानां कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह—“अभावबुद्धिश्चौदासीन्य(३)प्राप्त कारणम्” (पृ० १८३ पं०) । (४) अयमभिप्रायः—“ज्वरितः पथ्यमग्नीयाद् न सर्पायः कुलिं दद्यादि”त्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यबुद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गहृद दानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पित्सुः प्रयोज्यबुद्धस्य प्रवृत्तान्नवृत्तिहेतु च्छाद्वेषावनुमिमीते । तथाहीच्छाद्वेषहेतुके बुद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिरप्य मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । (५) कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ स्येच्छाद्वेषौ प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात् मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् । (६) नञि मम शब्दतथापारपुरुषाशयत्रैकाल्यानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वाविच्छाद्वेषावभूताम्, इति तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वावेव प्रत्यवभासेते । तस्माद्बुद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्वा विधि

(१) उक्ताशङ्कसमाधानभाष्यार्थमाह अयमर्थ इत्यादिना । रागतः प्राप्तत्वाद्धननं, औदासीन्य नञर्थस्य स्वतःसिद्धत्वाज्जर्थेऽश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्प्रयत्नश्च न विधेय इत्यर्थः ।

(२) ननु नञर्थोऽध्यभाव हननं नास्ति इत्यादाविष सिद्धतया प्रतीयतेत्याशंक्याह अभावश्चेति । प्रातहननस्वभावप्रतियोगिनिष्ठ साध्यत्वमारोप्यत इत्यर्थः ।

(३) औदासीन्यस्य भागभावतया कारणानपेक्षत्वादध्याहरति पालनेति ।

(४) विधिनिषेधयोरिष्टानिष्टोपायत्वबोधकत्वं व्युत्पत्तिबलेन दर्शयति अयमभिप्राय इत्यादिना प्रवृत्ति वाक्येषु इत्यतः प्राक्तनग्रन्थेन ।

(५) चन्द्रोदयगतहितसाधनतायां न प्रवृत्तिहेतुता, तथा प्राक्कृतभुजङ्गकुलिदाने च नाशुना वृत्तिहेतुत्वमतः साध्यं विशिनष्टे कर्तव्यतैकार्थेति । कर्तव्यतया महेकस्मन्त्रात्वेन यौ समवेताविष्टावि धनभावौ तज्ज्ञानपूर्वकाविति तदर्थः । फलच्छाद्वेषयोरनैकान्तिकत्ववाण्याय प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेति विशेषणम् ।

(६) वृष्टान्ते सिद्धयैः स्वभावानुरागेण न जायते । शब्दादीनामनुपपत्त्यन्तानां ये प्रत्ययास्तत्प्राप्त लस्य मे नाभूतामिच्छाद्वेषौ प्रत्यक्षव्यवहारे सर्वेषामभावादित्यर्थः ।

कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणान्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु 'यजेते'त्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयन्तस्त्येष्टसाधनतां कर्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यताऽन्यत एव लभ्यते, यथा 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलम्भात्तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृता मिष्टादिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति । प्रत्यक्षं हि तयोः परिष्टसाधनभावोऽवगम्यतेऽन्यथा रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्रागादिकर्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनताप्राज्ञापनपरं 'न हन्यान्न पिबेदि'त्यादिवाक्यं, न तु कर्तव्यतापरमिति सुष्ठूक्तमकार्यानष्टत्वं निषेधानाम् । (१) निषेधानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिस्तया खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्तते, औदासीन्यमिमांस्मनोऽवस्थापयतीति यावत् । (२) स्यादेतत्, अभावबुद्धिश्चैदौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्तते, न चानुवर्तते, न ह्युदासीनोऽपि विषयान्तरव्याप्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान्, न चावस्थापककारणाभावे कार्यावस्थानं दृष्टम्, नहि स्तम्भावपते प्रासादोऽवतिष्ठतेऽत आह— 'सा च दग्धेन्धनाश्रिवस्त्वयमेवोपशाम्यति' । (३) तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्युन्मुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति । अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्बुध्य दग्धेन्धनाश्रिवस्त्वयमेवोपशाम्यति । (४) एतदुक्तं भवति यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भो नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकाद्विनाशहेतोर्ज्ञानेनावस्थानकारणम् । यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । न च कवचापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । उतसंहरति— "तस्मान्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेवे"ति (पृ० १८४ पं० १) । औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्ताक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्य विशिनष्टे । तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमसमजसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति— "तस्मात्पुरुषार्थे"ति । पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, न तूपनिषद्विषयौ, उपनिषदां स्वयंपुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः । (५) यदप्युपनिषदात्मज्ञा-

(१) ननु हननादिषु प्रत्यक्षदृष्टेष्टसाधनत्वकर्तव्यत्वयोर्विषेदधुमशक्यत्वात् कथं 'अभावबुद्धिश्चे'त्यादिभाष्यं सङ्गच्छते इत्यत आह निषेधानां चेति । दृश्यमानमपीष्टं बद्धवृष्टानिष्टोदयावहत्वादनिष्टमित्यर्थहेतुत्वज्ञापनपरत्वाद्वाक्यस्येति नासङ्गतिरित्यर्थः ।

(२) उक्ताभावबुद्धेर्दौदासीन्यस्थापकत्वेपि क्षणिकत्वात्तदध्वंसे पुनर्हननोपममृत्तिः स्यादध्वंसे च तदनुवृत्तेर्विषयान्तरज्ञानादुदय इति अभिप्रायेण शङ्कते स्यादेतदिति ।

(३) सा चेत्यादि समाधानमाध्यायमाह तावदेवेति । यथाग्निः पुनर्ज्वालान्नननिदानमिन्धनं दहन्नुपशान्तो भवति भाविनीनां ज्वालानामुदयाविरोधी, तथाऽभावबुद्धिः क्षणिकतया स्वयं शास्यस्यपि हननापहितोपायताऽनवबोधं दग्ध्वा तावदाना उपरितनूः प्रवृत्तीः रुणद्धीति समाधानार्थः ।

(४) न ह्यभावबुद्धेरनानिष्ट औदासीन्यस्य स्थापिका येन तदभावे कारणाभावादिदं न भवेदपि तु अपवादनिरासिकेत्याह एतदुक्तं भवति इत्यादिना ।

(५) स्वयं पुरुषार्थब्रह्मावगमपरत्वमुपनिषदामसिद्धमित्याशङ्क्य भाष्यव्याख्यया परिहरति यदपीत्यादिना ।

नमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं 'कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण'ति, अत्र निगूढाभिसन्धिः पूर्य
परिहारं स्मारयति—“तत् परिहृत”मिति (पृ० १८७ पं ३) । अत्राक्षेप्ता स्रो
मर्थं स्मारयति—“ननु श्रुतब्रह्मणोऽपी”ति । निगूढमभिसन्धिं समाधातोद्वाटयति
“अत्रोच्यते, नावगतब्रह्मात्मभावस्ये”ति । (१)सत्यं, न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारि
धर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवण
ननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्यास
संस्कृतमनोयोनिः । स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानं स
प्रपञ्चत्वविशेषादुन्मूलयतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्मात्प्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यतेवात्रेति सिद्ध
(२) अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणजनितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन श्रु
दर्शनद्वयमाह—“नहि धनिन” इति । श्रुतिमत्रोदाहरति—“तदुक्त”मिति । (१८८ पं० १) । चोदयति—“शरीरे पतित” इति । परिहरति—“न सशरीरत्वस्ये
ति । (३)यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेन्न जीवतस्तच्चिवर्तेत, मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु त
तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयितुम् । (४)यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वर
इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्वभावहानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह—“नित्यमशरी
त्व”मिति (पृ० १८८ पं० ५) । स्यादेतत्, न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमिति मि
धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते, तन्निवृत्तौ च प्रायणमे
न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते—“तत्कृते”ति । तदित्यात्मानं परामृशति । निराक
ति—“न, शरीरसम्बन्धस्ये”ति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तुमर्हति, वा
द्विशरीरारम्भजनितौ हि तौ नासति शरीरसम्बन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसम्बन्धे र
यमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति, तदिदमाह—“शरीरसम्बन्धस्ये”ति
(५)यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्पराश्रयो, न त्वेष दोषोऽनादित्वाद्द्विजाङ्कुरादित्यत आह
“अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना” । (६)यस्तु मन्यते—“नेयमन्धपरम्परातु
ऽनादिता, नहि यतो धर्माधर्मभेदादात्मशरीरसम्बन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः,
न्त्वेष पूर्वस्मादात्मशरीरसम्बन्धात्पूर्वधर्माधर्मभेदजन्यमनः, एष त्वात्मशरीरसम्बन्धोऽस्मा
र्माधर्मभेदादिति” तं प्रत्याह—“क्रियासमवायाभावादि”ति । शङ्कते—“सान्निधा

(१) अवगतब्रह्मात्मभावस्येति भाष्येऽवगतिशब्दाभिप्रायमाह सत्यामिति ।

(२) श्रवणादिसेकृतमनोजन्येत्साक्षात्कारः कथं तर्हि वेदप्रमाणजनितेति भाष्यमत आह अवग

(३) देहपातोत्तरकालमशरीरत्वमिति शङ्कायां सशरीरत्वस्य निमित्तवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्याह

(४) यदि सशरीरत्वं मिथ्यात्वाज्जवित एव ज्ञानेन निवर्त्यं तर्ह्यशरीरत्वमप्यभावत्वात्तथा भवेदित्य

क्य, न तत्त्वतः शरीरसम्बन्धोऽभावोपलक्षितस्यातथात्वादित्याह यत्पुनरिति ।

(५) धर्माधर्मव्यक्त्योः शरीरसम्बन्धव्यक्तेर्भेदेतरेतरेतुक्तं यद्यपीतरेतराश्रयस्तथाप्यनादित्वात्

इत्यभिप्रायेण सत्कार्यवादी शङ्कते यद्युच्येतेति ।

(६) व्यक्तिभेदेनेतरेतराश्रयदोषं परिहरन्नाह सत्कार्यवादी यस्त्विति । किन्त्वेषो-इदानीन्तनशरीर

न्धहेतुः, पूर्वाभ्यां धर्माधर्मविशेषाभ्यां जन्म यस्य तस्मात्पूर्वस्मादात्मशरीरसम्बन्धात् । एष तु वर्तमान

प्रत्याह—आत्मन्यध्यासप्रकरणोक्तयुक्तिमिदं केचित् मिथ्यासम्बन्धोऽन्धपरम्परा इति तदा कथमनन्तव्य

म्भव इति परिहरतीत्यर्थः ।

पा० १ सू० ४]

समन्वयाधिकरणम् ।

८१

प्राज्ञेणे"ति (पृ० १८९ पं० १) । परिहरति—“ने”ति । उपाजनं स्वीकरणम् । न त्वियं विधाऽऽत्मनीत्याह—“न त्वात्मन” इति । “ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या-
ऽपि तु गौणो माणवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते” तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—“अ-
त्राहु”रिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं चैदस्माभिरध्या-
समाध्ये इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्,
सांशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र तु पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एवं
संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति—“यथा वा शुक्ति-
काया”मिति (पृ० १९० पं० ४) । (१) शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति
शुक्तिंकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न
(भवति । (२) संशयो वा द्वेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यव-
स्थातो विशेषद्वयस्मृतेश्च । संस्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्टत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदिति अत
उक्तम्—“अकस्मा”दिति । (३) अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतुरक्तः । तच्च
कार्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिति भावः । “आत्मानात्मविवेकिनामि”ति । श्रवणमन-
नकुशलतामात्रेण पण्डितानामनुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत् । तदुक्तम्—“पश्वादि-
मिथ्याविशेषादिति । शेषमतिरोहितार्थम् । जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहर-
ति—“तथाचे”ति (पृ० १९१ पं० २) । सुबोधम् । प्रकृतमुपसंहरति—“तस्मान्नाव-
गतब्रह्मात्मभावस्ये”ति । ननुक्तं—यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृ-
त्तिहेतुः, इन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता—इति, तदनुभाष्य
दूषयति—“यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोरिति”ति । मनननिदिध्यासनयोरपि न वि-
धिस्तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात्, तदिदमुक्तम्—“अ-
वगत्यर्थत्वादि”ति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेक-
सिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह—“यदि ह्यवगतमि”ति
(पृ० १९२ पं० १) । न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले
इत्युक्तमधस्तात् (४), अतो गुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत् परिशिष्यते, तदप्ययुक्तम्
(५) अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः, विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधा-

(१) ‘तत्र तु’ इत्यादिना संशयस्यापि समारोपत्वं प्रदर्श्य, भ्रान्तेरप्युचितनिमित्तापेक्षणादकस्मादित्य-
युक्तं भाष्यमित्याशंक्याह शुक्लभास्वरस्येति ।

(२) साधारणधर्मिणि वृष्टे किं तस्मान्न विपर्ययकारणमुत सादृश्यादिदोषसम्बलितमिति विकल्प्य तत्र
अवलभास्वरूपस्य शुक्तिरजतसाधारण्ये सति व्यवहितरजतनिश्चयात्मागेव संनिहितशुक्तिनिश्चयप्रसंगादायं नि-
रस्य द्वितीयं दूषयन्नाह संशयो वेति । तथा च समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपेक्षरूपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो
विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति सूत्रेऽस्य पादवर्णितसंशयसामग्रीसत्त्वात्संशय एव युक्तो न विपर्यय इत्यादिप्रा-
यिकमकस्मादितिपदं भाष्ये प्रयुक्तमिति सन्दर्भार्थः ।

(३) कथं तर्हि दूष्यमानविपर्ययमनियमस्तन्प्राहानेनेति । वृष्टं हेतुं प्रतिविध्य कार्यनियम प्रतिजानता
भाष्यकारेणावृष्टं कर्म हेतुत्वेनार्थादुक्तमिति भावः ।

(४) इत्युक्तमधस्तादिति । गान्धर्वशास्त्राभ्यासवदपूर्वानपेक्षया साक्षात्कारहेतुतोक्तस्यर्थः ।

(५) गुणकर्म क्वचिदुपपत्तिमिति बोधोऽर्थः । इत्युक्तमधस्तादिति । क्वचिदुपयुक्तशेषो

दित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—“तस्मादि”ति । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदाम् । शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदाद् ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यस्य शास्त्रात्त्वमुपपद्यत इत्याह—“एवं च सती”ति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तराति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह—“प्रतिपत्तिविधिपरत्व” इति (पृ० १९३ १) । न केवलं सिद्धरूपत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहरन्नाह—“तस्मादहं ब्रह्मास्मीति” (पृ० १९४ पं० १) । (१) इतिकरणेन ज्ञानं परामृश्यात् (२) विधयो हि धर्मे प्रमाणं, ते च साध्यसाधनेति कर्तव्यताभेदाधिष्ठाना धर्मोत्पादिनश्च तदपि न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिद्वे तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह—“सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानी”ति । कुतः ? “नहीति । अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति । न च कर्तृत्वं, कार्याभावात् । न च करणत्वमत्र एव । तदिदमुक्तम्—“अप्रमातृकाणे च”ति चकारेण । अत्रैव ब्रह्मवेदाविधायामुदाहरति—“अपि चाह” इति । पुत्रदारादिष्व्वात्माभिमानो गौणः । (३) यथा क दुःखेन दुःखी यथा स्वमुखेन सुखी तथा पुत्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः । न कत्वाभिमानो, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गौर्वाहीक इति वद्गौणो, द्वित्रयादिषु त्वभेदानुभवान्न गौण आत्माभिमानः, किन्तु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या । तद्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति । तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा नापि ब्रह्मात्मैक्यनुभवस्तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात् । तदिदमाह—“पुत्रदेहादिबाधनात्” (४) गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनं, ममकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोऽदेहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं च । तथा च (५) न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यमद्वैतसाक्षात्कार इति यावत्, तदपि कथं भवेत् कुतस्तदसंभव इत्यत आह—

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।

उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति एष विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारणम् ततो नियमेन प्राग्भावात् । तेन तदभावे कार्यं नो यथा प्रयाजोपयुक्ताज्यस्य हविषु क्षारणम् ‘प्रयाजशेषेण हवीष्यभिघारयेदिति विहितम् । एतदुपयुक्त्यन्तर्गतं न सम्भवति प्रधानत्वेनोपयुक्तोपयोक्त्यमाणाभावादतो न मनननिदिध्यासने तद्विषये गुणकारिणि भावः ।

(१) अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्य तदर्थस्य चेतनप्रमाणावसानवत्वमुक्तं । नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गादित्यतः कथं ज्ञानपर इति शब्द इत्याह इतिकरणेनेति ।

(२) विधीनामद्वैतज्ञानविरोधं दर्शयति विषय इति । व्यंशाभावना हि धर्मः, तद्विषया विषयः सन्नादिभेदाधिष्ठानास्तद्विषयाः । अपि चैतेऽनुष्ठेयं धर्ममुपदिशन्तस्तदुत्पादिनः पुरुषेण तमनुष्ठापयन्तीति । ध्यधर्माधिष्ठानास्तत्प्रमाणानीति यावदतो नित्यासिद्धाद्वैतब्रह्मवगमे तेषां विरोध इत्याह धर्मोत्पादिन इति ।

(३) पुत्रादावहमित्यभिमानो गौणात्मा चेत्तर्हि मुख्य्यात्मनो किं गुणसाम्यमत आह यथेति । तदिति । वाहीको नाम देशविशेषस्ताजिवासी तच्छब्देनोक्तः ।

(४) पुत्रादेरुपकारकत्वारोपाय आत्माभिमानस्तस्मिन्नेव समत्वबाधनेत्याह गौणात्मन इति ।

(५) श्रवणादिप्रमाणबाधमुक्त्वा प्रमित्यभावाद् न केवलमिति ।

यते इति । (१) न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्माऽन्य इत्याह—

अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ (पृ० १९५ पं० १) ।

(२) उक्तं ग्रीवास्थप्रवेयकनिर्दर्शनम् । स्यादेतत्, अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु, अस्यावधिमाह—आऽऽत्मनिश्चयात् ॥

आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि गतिदेहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं, प्रमाणवाधितत्वात्, तस्य च समस्तप्रमाणकारण-
गतीत्वं भाविकलोकयात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षात्कारे विधा भविष्यति ।

(३) न चायमद्वैतसाक्षात्कारोप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो मा-
दाविको, नासौ कार्यस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्त्याज्जनयेद्वा, न तत्र
काचिदनुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः—

(४) विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्याऽमृतमश्नुते ॥ इति ।

तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री ॥

(५) एवम्

कार्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता ।

पुरुषार्थे स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यस्य' यत इत्यादिना 'तत्तु समन्वयादि'त्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण
सर्वज्ञे सर्वज्ञात्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तच्च ब्रह्म-
णीति परमार्थतो न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदत्र संदिह्यते—तज्जगदुपादान-

(१) नियतप्राक्सत्त्वं हि कारणत्वं प्रमात्रादिश्च ज्ञानकरणं, तस्मिन्सकृदुदिततत्त्वसाक्षात्काराजिवृत्ते
नोर्ध्वं ज्ञानानुवृत्तिरित्यर्थकं प्रथमार्धं व्याख्याय प्रमातृलये कालिनेऽभावात् मोक्षस्य कथं पुमर्थत्वमित्या-
शङ्क्य परार्धव्याख्याया समाधत्ते न चेति । अन्वेष्टव्यः परमात्माऽन्वेष्टुः प्रमातृत्वोपलक्षिताच्चिदेकराज भि-
न्नस्ततोऽध्यस्तप्रमातृत्वबोधोऽप्युपलक्षित आत्मैव पापदोषादिरहितोऽन्विष्टो विहितः स्यादतो नोक्तदोष
इत्यर्थः ।

(२) ननु यद्यन्वेष्टुरात्मघृतं ब्रह्म किमिति सर्वत्र न चकास्ति तत्राह उक्तमिति । प्रमात्रादेस्तत्त्व-
ज्ञानहेतुतां सिद्धवत्कृत्य ज्ञानात्तत्रिवृत्तौ हेत्वभावात्फलाभाव उक्तः, स न बाध्यस्य प्रमात्रादेः प्रमानुत्पादक-
त्वापातदिति शङ्कोत्तरत्वेन तृतीयश्लोकं व्याख्यायति स्यादेतदिति ।

(३) न चायमिति । तथाच य उत्पद्यतेऽनुभवो न स परमार्थिको, यश्च परमार्थिको न स उत्पद्यतेऽत-
श्चाप्रमाणात्कथं पारमार्थिकानुभवोत्पत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिरेवेति भावः ।

(४) विद्यां वृत्तिमविद्यां च कार्यकारणभावेन सहिते यो वेद सोऽविद्योपादानत्वेन तन्मग्न्या वृत्त्या तदु-
पादानं मृत्युमविद्यां तीर्त्वा स्वरूपभूतविद्योपलक्षितममृतत्वमश्नुते इति श्रुतेरर्थः ।

(५) एव चतुःसूत्र्या शार्ङ्गार्थं संक्षिप्य 'वक्ष्यमाणाधिकरणार्थानां सङ्कर्तं प्रदर्शयन्नाह एवमिति । यदि
सर्वज्ञे वेदान्तानां प्रामाण्यं सिद्धं किमधिकरणात्तरेणात आह तत्रेति । सर्वज्ञे जगद्वेतौ समन्वयप्रदर्शनेन चे-
तनं तदित्युपलक्षितम्, तदाक्षिप्य समर्थ्यत इति अन्वेष्टव्यसंगत्याऽऽप्रमाधिकरणमुत्थाप्यते । प्रयोजनं चास्य
पूरणञ्चे तत्त्वमसीति तच्छब्दाव्यप्रधानं वक्ष्यमाणां, सिद्धं न तु चेतनस्य ब्रह्मस्यमिति ।

कारणं किं चेतनमुताचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलम्भे संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद् सांख्याः । (१) जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठित इत्यनुविधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिग्रहणेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । सर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमचेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतीनामनुमानवाक्या (२) नुमानवाक्याभासा बीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत् समम् । (३) तत्र

ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥

ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोद्येयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदस्तः, तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच्च (४) । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यथा साम्यावस्थायी प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना संभवत एव । तथा च प्रधानमेव सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च, न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्या कमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वमकार्यत्वात्तस्य । क्व वा न सर्वदा सर्वज्ञता (५) । (६) भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगमित्तस्य महदहंकारादिकमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थं प्रवर्तमानम् । यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते (७) 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेती'त्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारात्स्वकारं स्वत्वमादर्शयन्ति यथा कूलं पिपतिषतीति ।

यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते ।

भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते ॥

अपि चाहर्षद्वाः (८) — 'यथाऽम्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमम्य' इति ।

(१) जीवेति । जीवा एव स्वकर्मद्वारा कर्तार इति मतनिरासार्थं जीवव्यतिरिक्तत्वम् । अनुपपत्तिः चाणुसङ्घातकारणत्वनिरासः । चेतनग्रहणेन प्रधानवादखण्डनं बोध्यम् ।

(२) अनुमानेति । सिद्धान्तेऽनुमानानि वाक्यानि च यथार्थान्यस्यच तु तदाभासा बोध्यम् ।

(३) प्रधानकारणवादितेन पूर्वपक्षं स्थापयन्नाह तत्रेति । ज्ञानेति । अपरिणामित्वाद्ब्रह्मणः सर्वशक्तिः सर्वविषयज्ञाने न स्तः ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात्, यस्य हि किञ्चिज्जननादिशक्तिर्न सम्भवति तस्य सर्वविषयजननादिशक्तिसंभवः, प्रधानस्य तु परिणामित्वादस्ति तत्सम्भव इत्यर्थः ।

(४) एकत्वाच्चेति । एकरूपत्वाभिर्गुणत्वादित्यर्थः । एतेनापरिणामिन्यपि ब्रह्मणि ज्ञानगुणः प्रतीयते किं न स्यातामित्याशङ्का परास्ता । अथवा निरवयत्वादपरिणामित्वसाधनमिदं मन्तव्यम् ।

(५) तथाचावृत्तिकस्य सर्वविषयपरिणामराहितस्याकार्यस्य च स्वरूपचैतन्यस्य सर्वज्ञत्वं न प्रतीयते, कार्यत्वस्वीकारे च न सर्वज्ञतेति भावः ।

(६) ननु कथमचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं प्रवर्ततेतऽत आह भोगेति । पुरुषार्थप्रयुक्तो यो ज्ञानप्रधानपुरुषसंयोगः प्रधानस्य पुरुषं प्रति पारार्थ्यलक्षणः सम्बन्धस्तज्जामित्तः सर्ग इत्यर्थः ।

(७) 'गौणश्रेष्ठमश्रेष्ठम्' इत्यादिसूत्रविरुद्धाः सूत्राः सौकर्यार्थमेकत्र संगृह्णाति तदैक्षतेत्यादि

(८) शबरस्वामिनः ।

दमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'ततेज ऐक्षते'त्याद्युपचारप्राये श्रुतम्, 'तदैक्षते'त्यौपचारिकमेव विज्ञेयम् । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह । यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्यते, एवं 'तत्त्वमसी'त्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः संपत्त्यर्था वा द्रष्टव्याः । 'स्वमपीतो भवती'ति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते । (१) प्रधानांशतमः समुद्रेके हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति । यथाहुः—'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे'ति । वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञः प्रस्तुत्य ज्वेताश्चतरमन्त्रोऽपि 'स कारणं करणाधिपाधिप' इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमघस्तात् । तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः । एवं काणादादिमतेऽपि कथंचियोजनीयाः श्रुतयः । अक्षरार्थस्तु "प्रधानकारणपक्षेऽपी"ति "प्रधानस्यापी"ति (पृ० १७९ पं ८) अपिकारवेवकारार्थः । स्यादेतत् सत्त्वसंपत्त्या चेदस्य सर्वज्ञताऽथ तमःसंपत्त्याऽसर्वज्ञतैवास्य कस्माज्ज भवतीत्यत आह "तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन"ति । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षः सर्वज्ञतावीजम् । यथाहुः (२) 'निरतिशयं सर्वज्ञताबीज'मिति । (३) यत् खलु सातिशयं तत् कः चिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलामलकवित्वेषु सातिशयं महत्त्वं व्योम्नि परममहति निरतिशयम् । (४) एवं ज्ञानमप्येकद्विवहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि कचिन्निरतिशयेन भवेत्तव्यम् । (५) इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम् । तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे सम्भवति । एतदुक्तं भवति यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः, तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात् सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञं कार्यमुत्पद्यत इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वाऽविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह—'न केवलस्ये'ति । न किंचिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि, चिदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत् एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति, न चिदात्मन इत्यर्थः । तवापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो नः कार्ययोगादित्याह—'त्वयाऽपी'ति । न केवलस्याकार्यकारणस्येत्येतरसिद्धान्तलोकिनेन प्रपञ्चयति—'प्रागुत्पत्ते'रिति । "अपि च प्रधानस्ये"ति (पृ० १९९ पं० १) । चत्त्वर्थः । एवं प्राप्त उच्यते—

(१) ननु नित्यस्य जीवस्य कथं प्रधाने लयोऽत आह प्रधानांशेति । प्रधानस्यांशस्तमोऽणुस्तस्योद्रेके जीवो निद्रां कुर्वन्तत्र मग्न इव भवत्यतश्च विवेकाभावात्तयोपचार इत्यर्थः ।

(२) पतञ्जलिमहर्षयः । यदा योगैवयत्सिन्नं निरतिशयोत्कृष्टं भवति तदा तत्सर्वज्ञत्वे बीजं भवतीति सूत्रार्थः ।

(३) निरतिशयता सत्त्वस्य तत्कार्यज्ञानस्य निरतिशयसाधनेनोपपादयति यत् खल्विति ।

(४) एवमिति । ज्ञानत्वं निरतिशयाकीचदाभितं सातिशयवृत्तिजातित्वात् परिणामत्ववदिति अनुमानाकारोऽत्र बोध्यः ।

(५) ननु निरतिशयत्वे कथं सर्वविषयत्वम्, नहि नमोपरिमाणं सर्वविषयमत आह इदमेवेति । ज्ञेयपूजा हि ज्ञानभूमा ततो विदितशयत्वं सर्वविषयत्वमाश्रयतीत्यर्थः ।

(सू०) ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

(१) नामरूपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्र-
न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्यनुमानामत्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते । त-
न्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामाम्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमाम्नायैकसमधिगम-
जगत्कारणे

(२) पौर्वापर्यपरामर्शाद् यदाम्नायोऽञ्जसा वदेत् ।

जगद्भ्रजं तदेवेष्टं चेतने च स आञ्जसः ॥

तेषु तेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु 'तदैक्षते'त्येवं ज्ञातयिष्यैरौक्षितुः कारणाज्जगज्जन्मा-
यत इति । न च प्रधानपरमाण्वादेरचेतनस्येक्षितृत्वमाञ्जसम् । सत्त्वांशेनेक्षितुः प्रधानं
प्रकाशकत्वादिति चेत् । न, तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां स-
विशेषः ? स्वच्छता । स्वच्छं हि सत्त्वम् । अस्वच्छे च रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चै-
विम्बोद्ग्राहितया प्रकाशकत्वव्यपदेशो नेतरयोरस्वच्छतया तद्ग्राहित्वाभावात् । पार्थि-
तुल्य इव मणेर्विम्बोद्ग्राहिता न लोष्टदीनाम् । ब्रह्मणस्त्वौक्षितृत्वमाञ्जसम्, तस्याम्नायो-
त्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात् । (३) नन्वत एवास्य नेक्षितृत्वं, नित्यस्य ज्ञानस्वभावभू-
क्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभावाभावात्, अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्व-
तथाप्यस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । (४) सत्यम्, ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न-
तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोप-
तथाचैवंलक्षणे ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम् । (५) यथापि
कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवम्, तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छि-
न्यापारवस्त्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । (६) परैरपि च चिच्छक्तेः कूटस्थनित्याया-
प्रति कर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयम्, चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः । (७) नी-
धानिकान्यन्तर्बहिष्करणानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि तद्वृत्तयश्च-
परं वा वेदितुमुत्सहन्ते । नो खल्वन्धाः सहस्रमपि पान्थाः पन्थानं विदन्ति । चक्षु-
चैकेन चेद् वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी, स्वतन्त्रः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिस्त-
स्वयमचेतनस्य चित्तिविम्बसंक्रान्त्या चेदापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वम्, चित्तिरेव ज्ञात्री स्वत-

(१) नन्वनुमानसिद्धानुवादिषु वेदान्तेषु कथमीक्षतिश्रवणाद् ब्रह्मनिर्णयस्तत्राह नामरूपेति ।

(२) पौर्वापर्येति । पौर्वापर्यमुपक्रामोपसंहारौ, परामर्शो मध्ये निर्देशः, एभिर्वद्वाङ्मायो मुख्यवृत्तयः
तदेव जगद्भ्रजं, स चाम्नायश्चेतने मुख्यो न प्रधान इति कारिकार्थः ।

(३) ननु भवतु ब्रह्मणीक्षणरूपप्रकृतिर्मुख्या, प्रत्ययस्तु कथं तत्र मुख्य इत्याशङ्कते नन्विति । अ-
नित्यज्ञानत्वादेव ।

(४) समाधत्ते सत्यमिति ।

(५) यद्योक्तमपरिणामित्वाज्ज्ञानं ब्रह्मण इति तत्राह न्ययपि चेति ।

(६) पारमार्थिकेक्षितृत्वस्य साध्यमतेऽप्यसम्भवादौपाधिकमेव ज्ञातृत्वं मुख्यं वेदान्तिभि-
इत्याशयेनाह परैरिति ।

(७) ननु चित्तिशक्तेर्ज्ञातृत्वेन किं प्रधानविकारा एव साध्यस्तात्पर्योह नहीति ।

नान्तर्बहिष्करणान्यन्धसहस्रप्रतिमान्यस्वतन्त्राणि । न चास्याश्रितेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । न च तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं, व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात् । तस्मादन्तःकरणवर्तिनं व्यापारमारोप्य चितिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानोऽन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्मतेऽपि नेदं स्वाभाविकं कचिदपि ज्ञातृत्वमपि तु सांख्यवहारिकमेवेति परमार्थः । (१) नित्यस्यात्मने ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वाद्भिरपास्तम् । (२) कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारवत् एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्ठादपाकरिष्यते । तस्माद्वस्तुतोऽनवच्छिन्नं चैतन्यं तत्त्वान्यत्वानिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्यं तस्य कर्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा च श्रुतिः—

(३) तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमज्ञं च जायते ॥ इति ॥

तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण, चीयते तद्व्याचिकीर्षावद्भवति, यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पटादि बुद्ध्यावालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मोपजननेन उपचित उच्यते । (४) व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नामरूपमज्ञमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्मादव्याकृताव्याचिकीर्षिताद् अन्नात्प्राणो हिरेण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत्सूत्रात्मा साधारणो जायते, (५) यथाऽव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् पटाद् अवान्तरकार्यं द्वितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणाद् मनश्चाख्यं सङ्कल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं (६) जायते । ततो व्याकरणात्मकान् मनसः सत्यशब्दवाच्या (७) न्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्याख्येभ्योऽनुक्रमेण लोका भूरादयः, तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्माधर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतं, यावद्धर्माधर्मभावीति यावत् । यः सर्वज्ञः सामान्यतः, सर्वविद्विशेषतो, यस्य भगवतो ज्ञानमयं तपो धर्मो नायासमयम्, (८) त-

(१) भवतु सांख्यमतेऽलीकं ज्ञातृत्वं भाट्टमते तु तात्त्विकं तदनभ्युगच्छता वेदान्तिनो गौणं स्यादत आह नित्यस्येति ।

(२) तर्हि न्यायमत एवास्तु वास्तवमत आह कूटस्थस्येति । धर्मो-पुणः । उपरिष्ठात्-ज्ञोत एव इति सूत्रव्याख्यानावसरे ।

(३) औपाधिकमीचणकर्तृत्वमित्यत्र श्रुतिप्रमाणं दर्शयति तपसेति । बृहान्तप्रदर्शनपूर्वकं श्रुत्यर्थमाह तपसेति । ज्ञानेनोपलक्षितं तद्विषयानारूपव्याचिकीर्षावद्भवति ।

(४) ततोऽन्नमभिजायत इत्येतद्याचष्टे व्याचिकीर्षायां चेति । धर्मद्वययोग उपचयः । अन्नशब्दवाच्यनामरूपमव्यक्तिर्जायत इत्यर्थः ।

(५) सशुदाये सिद्धाक्षिते प्रथममेकदेशहिरण्यगर्भोत्पन्नो निदर्शनमाह यथेति ।

(६) संकल्पादिबुद्धिव्यक्तिकरणरूपकं तत्कारणं व्यष्टिमन इत्यर्थः ।

(७) सत्यशब्दार्थमाह आकाशादीनीति । तेषु हि पृथिव्यादित्रिकमपरोक्षत्वाद्वाकाशौ च परोक्षस्यासत्यशब्दवाच्याविति ब्रह्मव्यम् ।

(८) तस्मादेतदिति व्याचष्टे तस्मादिति । अन्नात्प्राण इत्येव क्रमाथेकपञ्चमास्वीकारप्रसंगो मां भूः

स्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्यं ब्रह्म । किञ्च नामरूपमन्नं च ब्रीहियवादि जायत इति ।
 स्मात्प्रधानस्य साम्यावस्थायामनीक्षितृत्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ वि-
 नोक्षणात्, मुख्यसम्भवे चोपचारस्यान्याप्यत्वात्, मुमुक्षोश्चायथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मु-
 विरोधित्वा(१)तेजःप्रसृतीनां च मुख्यासम्भवनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, संशये च
 प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्यौत्सर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्
 अन्यथा किरातशतसंकीर्णदेशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेक्षित्व
 निर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समारोपितस्य रजतस्य, मरीचय इव जल-
 एकध्वन्द्रमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमसः । न त्वचेतनं प्रधानपरमाण्वादि । अशब्दं हि त-
 (२)न च प्रधानं परमाण्वो वा तदतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराधिष्ठिता जगदुपादानमिति साम्प्रत-
 तेषां भेदेन कार्यत्वात् । कारणात्कार्याणां भेदाभावात्, कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञा-
 मृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वात्, भेदे च तदनुपपत्तेः । साक्षाच्च 'एकमेवाद्वितीयं,
 नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोती'त्यादिभिर्बहुभिर्बचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रप-
 प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगद् भुजङ्ग इवारोपितो रज्जुसादान इति सिद्धान्तः । सदुपा-
 त्वे हि सिद्धे जगत्सदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशय्य मीमांस्येत, अद्यापि तु सदुपा-
 त्वमसिद्धमित्यत आह—“तत्रेदं शब्दवाच्यमित्यादि दर्शयती”त्यन्तेन (१९९ पं० ११) ।
 तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, बहु-
 हुरण्यगर्भा इत्यतः श्रुतिः पठिता 'एकमेवाद्वितीय'मिति । 'बहु स्या'मिति च चेतनं क-
 मात्मन एव बहुभावमाह । (३)तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्यमवगम्यते । यद्यपि
 शाखा भूतसृष्टिस्तथापि तेजोवन्नानामेव (४)त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्रा-
 त्तेजः प्रथममुक्तम् । एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि पठति—“तथाऽन्ये-
 ति । (५)ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलम् । तद्यथा प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति क-
 कलाः ब्रह्मणः, प्रकाशवान् नाम प्रथमः पादः । तदर्धं शफः । तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः

दत्त आह पूर्वस्मादिति । नियतपूर्वकालवृत्तित्वरूपकारणत्वमेव तच्छब्दार्थ इत्यर्थः । नियतपूर्ववर्तिनः स-
 उजायमानस्य हिरण्यगर्भब्रह्मणः परकालवर्त्तित्वेन कार्यत्वमेतच्छब्दार्थ इत्याह एतदिति । नाम-देवद-
 रूपं—शुक्लादि ।

(१) मुक्तिविरोधित्वात् इति । अयथाभूतप्रधानात्मत्वोपदेशस्य मुक्तिविरोधित्वादित्यर्थः ।

(२) साख्यमतेन प्रधानकारणवार्द निरस्य पातञ्जलादिमतेनाप्याह न चेति । तन्मते कार्याणि
 'ष्ट'तुरुपादानाच्च भेदात् श्रुतौ तु तदभावादित्यर्थः ।

(३) चेतनकारेणात्मन एव बहुभवनकथनेनेत्यर्थः ।

(४) त्रिवृदिति । छान्दोग्ये हि 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति तिसृणां देवतानां तेजोऽप-
 मेव त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च गगनपवनयोस्तत्र च तेजसः प्राथम्यमित्यर्थः । बीणि भूतानि
 विदार्य प्रतिभूतमेकैकमर्थं द्विधा प्रस्फोटयेत्तरभूतद्वये योजनमिति त्रिवृत्करणपदार्थः ।

(५) षोडशकलमिति भाष्यं व्याख्याति ब्रह्मेति । 'स' प्राणमनुजत प्राणाच्छब्दां सं वायुश्चो-
 पृथिवीन्निद्रं मनोऽन्नमन्नाद्वैर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च' इत्युक्ताः षोडशकला रत्नमण-
 नां प्रबोपनिषदुक्ता इष्टव्याः । वाचस्पतिप्रदर्शनात् छान्दोग्ये 'दिगाप्रवयवः षोडशकल उगस्तो
 जस्यादिनोक्ता इष्टव्याः ।

कर्मण इति परिहरति—“कर्मापेक्षायां त्वि”ति । यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुते
 उपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । “यत्प्रस्तादा”दिति (२०२ पं० २) । यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात्तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं
 भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथाहुर्योगशास्त्रकाराः—(१)‘ततः प्रस-
 तनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चे’ति । तद्भाष्यकाराश्च—“भक्तिविशेषादावार्जित ईश्वर-
 युगलाति ज्ञानवैराग्यादिने’ति । “सवितृप्रकाशवदि”ति । वस्तुतो नित्यत्व-
 ण नपेक्षा स्वरूपेणोक्त्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह—“अपि चाविद्यादिमत” इत्या-
 आदिप्रहणेन कामकर्मादयः संशुद्ध्यन्ते । “न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्ये”ति ।
 सारिणां वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न त्वीश्वरस्याविद्या-
 तस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसम्भव इति भावः । न तस्य कार्य(२)मावरणाद्यपगमो विद्यते
 इतत्वादिति भावः । ज्ञानबलेन क्रिया । (३)प्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जग-
 क्रियेत्यर्थः । अपाणिर्गृहीताऽपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् । अतिरोहितार्थमन्यत् ।
 देतद्, अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमो, न त्वात्मनि स्वभा-
 वप्रकाशे स घटत इत्यत आह—“दृश्यते चात्मन एव सत” इति (पृ०
 पं० ७) । “अभिनिवेशो” मिथ्याभिमानः । “मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वणेति” ।
 नेनानादिता दर्शिता । मात्रप्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता । परिशिष्टं ति-
 व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

(मू०) तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

इति शङ्कोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं सूत्रम् । शङ्का च
 उक्ता ॥ ७ ॥

स्यादेतद् ब्रह्मैव जीप्सितं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं प्राहवितुं
 तत्संबद्धं प्रधानमेव स्थूलतयाऽऽत्मत्वेन प्राह्यते श्वेतकेतुररुन्धतीमिवातीव सूक्ष्मां दर्शयितुं
 त्संनिहितां स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावरुन्धतीति । अस्यां शङ्कायामुत्तरम्—

(सू०) हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

इति सूत्रम् । चकारोऽनुक्त(४)सुच्चयार्थः । तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥ ८ ॥

अपि च जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितात्यस्य (५)निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चेतनमेव जगत्
 ब्रूते । यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः ।
 त्मीयवचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयाऽऽत्मीयेपि चेतनस्य प्रलयानुपपत्तिः । नहि मृदात्मा

(१) तत इति । तत ईश्वरप्रणिधानात् प्रत्यगात्माधिगमोऽन्तरायाणां व्याधिस्त्यानादीनां चात्म-
 पातञ्जलसूत्रार्थः ।

(२) ईश्वरस्य ज्ञानाभिव्यक्तये कर्तव्यं नास्तीत्याह आवरणादीति ।

(३) ज्ञानमेव बलं सामर्थ्यमुपाध्यवच्छिन्नफलोत्पत्तौ, तेन बलेन फलभूतानुभवस्य कारणं ।
 सा च न प्रधानस्येत्याह प्रधानस्य स्थिति ।

(४) अनुक्तप्रतिज्ञाविरोधसमुच्चयार्थश्चकार इत्यर्थः । अत्राशङ्क्यं स्फुट इत्युपेक्षित इति भाष्य-
 (५) निरुक्तम्—स्वपितात्यस्य निर्वचनम् ।

आत्मीयेऽपि पाथसि प्रलीयतेऽपि त्वात्मभूतायां मृद्येव । न च रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किं त्वात्मभूतायां शुक्तावेवेत्याह—

(सू०) स्वाप्ययात् ॥९॥ गतिसामान्यात् ॥१०॥

गतिरवगतिः । “तार्किकसमय इवे”ति (पृ० २११ पं० १६) । यथाहि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहृतार्थता, नैव वेदान्तेषु परस्परपराहृतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति । “चक्षुरादीनामिव रूपादिष्वि”ति । (पृ० २१२ पं० ८) । (१) यथा हि सर्वेषां चक्षू रूपमेव प्राहयति, न पुन रसादिकं कस्यचिद्दर्शयति कस्यचिद्रूपम् । एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥९॥ १० ॥

(सू०) श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

‘तदैक्षते’त्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । जगत्कारणसम्बन्धितया तु तदर्थान्तं सर्वविषयमवगतम्, इवेताद्वतराणां तूनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥ ११ ॥

उत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति—(२) “जन्माद्यस्य यत इत्यारम्भे”ति (पृ० २१३ पं० ३) । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च गतिसामान्यादित्युक्तम् । तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यावतारः स्यादिति, “किमुत्थानमिति” किमाक्षेपे । समाधत्ते—“उच्यते, द्विरूपं ही”ति । (३) यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्म, तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्टुमित्युपाहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च (४) क्वचिदुपाधिर्विवक्षितः । (५) तदुपासनानि “कानिचिदभ्युदयार्थानि” मनोमात्रसाधनतयाऽत्र पठितानि । “कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित्कर्मसमुद्ध्यर्थानि” (पृ० २१४ पं० ९) । क्वचित्पुनरुक्तोपाधिरविवक्षितो, यथाऽत्रैवाक्षमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्चकोशाः । तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न त्वद्यापि साधितमिति तदर्थमुत्तरग्रन्थसन्दर्भारम्भ इत्यर्थः । स्यादेतत् परस्यात्मनस्तत्तदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यभेदात् कथमुपासनाभेदः कथं

(१) यथाहीति । यथा सर्वेषां चक्षुषामेकरूपावगतिहेतुत्वं अवगानां शब्दावगतिहेतुत्वं प्राणादीनां गन्धादिषु, तथा ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्यदाढर्षहेतुरिति भावः ।

(२) वृत्तानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति जन्मादीति । प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपादेयतत्वाज्जन्मादि-सूत्रमारभ्येत्युक्तम् । सर्ववेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयस्यरुद्धनेन ब्रह्मपरत्वं निवेदितमतः प्रथमाध्यायार्थस्य समासत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्याक्षेपार्थो ब्रह्मण्यः ।

(३) द्विरूपमिति भाष्यमयुक्तं निरुपाधिन एव ब्राह्मणो जिज्ञास्यत्वमित्याशङ्क्याह यक्षणीति ।

(४) यदि सोपाधिकरूपस्य निरुपाधिकी देशशेषता कथं तर्हि उपास्तिरिति तत्राह क्वचिदिति । अवान्तरवाक्यभेदेनोपाधिविवक्षयोपासनविधिरित्यर्थः ।

(५) उपास्तीनामपि मोक्षसाधनत्वव्यावृत्तये फलान्तराण्याह तदुपासनानीति । प्रतीकोपासनान्यभ्युदयार्थानि, दहरादीनि क्रममुक्त्यर्थानि, उग्रीथादीनि कर्मसमुद्ध्यर्थानि, एतानि तु विधेयत्वाद्यपि कर्मकाण्डे कर्मकानि तथापि मानसत्वेन संन्यादिहाधीनानित्यर्थः ।

च फलभेद इत्यत आह—“एक एव त्वि”ति । रूपाभेदेऽप्युपाधिभेदादुपहितभेदादुपासकान्त
 दस्तथा च फलभेद इत्यर्थः । “क्रतुः” संकल्पः (पृ० २१५ पं० २) । ननु यथेक क्वचित्
 कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः कथमेतस्मिन् भूताश्रये (१) तारतम्यश्रुतय
 त आह—“यद्यप्येक आत्मे”ति । (२) यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्यं च
 चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यविद्यातमः समावृतं तेषुतेषु प्राणभृद्भेदेषु कचिदसदिव कचित्सदिव तस
 चिदत्यन्तापकृष्टमिव कचिदपकृष्टमेव कचित्प्रकर्षवत् कचिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते (३), का
 स्य हेतोः १ अविद्यातमसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति । यथोत्तमप्रकाशः सविता दिव्यण्डलोक्तव
 पेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रकष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेकान्त
 ति । “अपेक्षितोपाधिसम्बन्धम् उपास्यत्वेन, निरस्तोपाधिसंबन्धं हेत
 त्वेने”ति (पृ० २१६ पं० ५) ॥

(सू०) आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तत्र तावत्प्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारचयति—“तैत्तिरीयकेऽन्नमय”मित्या

(४) गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमीक्षणम् ।

मुख्यत्वे त्वमयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥

आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकाराथार्थ
 दिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थमेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु विकार
 योगात् स्वार्थिको मयङिति युक्तम् । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नो ह्यात्मा भवति प्राणादिवि
 यटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम् ।

(५) चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते ।

प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥

नच सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं न जीव इति सांप्रतम्, नहीयं श्रुतिरानन्दक
 सर्वान्तरतां ब्रूतेऽपित्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । न चात्मादन्म

(१) तारतम्येति । औपाधिकानां मध्ये एक उपासकोऽपकृष्टोऽपरमुपास्यमुत्कृष्टमिति
 सूचयन्त्य उपासनविधिश्रुतय इत्यर्थः ।

(२) वस्तुतः स्वतःसिद्धैश्वर्योपि उपासक उपाधिनिकर्षादनभिव्यक्तैश्वर्यस्तम्प्रत्याविधुतेश्वर्यं
 होपाधिमद्ब्रह्मोपास्यमिति परिहाराभिप्रायमाह यद्यपीति ।

(३) टीकातुरोधिनायमेव पाठो युक्त इति ध्येयम् ।

(४) ननु ‘ता आप ऐश्वर्ये’त्याद्यन्नसंज्ञिधमपवाध्य मुख्येक्षितुं ब्रह्म निर्णीतिं भिद कथमन्नमयापवाधित्य
 धिपाठादानन्दमयस्याब्रह्मत्वशङ्काऽत आह गौणेति । अनादिगौणेष्वन्नप्रवाहपातेपि जगत्कारणे
 षणमिति युक्तम् मुख्यसम्भवे गौणस्यानवकाशात् । अतस्तत्र विषयानुदये प्रायपाठोऽकिञ्चित्क
 तु मयटो विकारप्राचुर्यार्थयोर्मुख्यत्वे तुल्ये सति विकारार्थग्रहणे प्रायदृष्टिर्विशेषिका प्राचुर्यार्थत्वा
 केत्यर्थः ।

(५) विकारसंज्ञेः सर्वान्तरत्वविज्ञेन तावत्प्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारचयति—“तैत्तिरीयकेऽन्नमय”मित्या
 त्वेवानन्दमयस्य सर्वान्तरता न युक्ताऽतः प्रियशिरस्त्वादियुक्तो जीव एवानन्दमयो न ब्रह्मेति कारिका

न्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम्, यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान् सिद्धशादौलादीनपि प्रति बलवान् प्रतीयतेऽपितु समानजातीयनान्तरमपेक्ष्य । एवमानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरो न तु सर्वस्मात् । (१) न च निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगो, नापि शरीरत्वं युज्यत इति संसार्येवानन्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पक्षः । अपि च यदि प्राचुर्यार्थोऽपि मयद्, तथापि संसार्येवानन्दमयो, न तु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्यं हि तद्विपरीतदुःख-भोगवसंभवे भवति, न तु तदत्यन्तासंभवे । न च परमात्मनो मनागपि दुःखलवसंभवः, आनन्दैकरसत्वादित्याह—“न च सशरीरस्य सत” इति (पृ० २१७ पं० ६) । (२) अशरीरस्य पुनरप्रियसंभवो मनागपि नास्तीति प्राचुर्यार्थोऽपि मयद् नोपपद्यत इत्यर्थः ।

उच्यते । आनन्दमयावयवस्य तावद् ब्रह्मणः पुच्छस्याज्ञतया न प्राधान्यमपित्वङ्निन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदधिकारे पाठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बुद्धि-प्राधत्त इति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टोमाधिकारे ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषे’ति ज्योतिषपदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः (३) कालविशेषविधिपरः । अपि च साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते ‘एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती’ति । पूर्वपक्षवीजमनुभाष्य दूषयति—“यच्छूक्तमन्नमयादी”ति । (पृ० ११८ पं० ६) (४) न हि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्यारुन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुन्धतीदर्शनं भवति । (५) तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामन्यदर्शनानुगुण्यं न तु तद्विरोधितेति चेत् । इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्रवणात् । तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्यवसानातादर्थ्यं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोग-शरीरत्वे च निगदव्याख्यातेन भाष्येण समाहिते । (६) प्रियाद्यवयवयोगाच्च दुःखलवयो-गोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथाऽऽनन्दमय इति प्राचुर्यार्थता मयट् उपपादितेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

(७) अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः सम्प्रतिपत्तेर्ब्रह्मैवानन्दमयपदार्थो, मन्त्रे हि

- (१) एवं ब्रह्मत्वे लिङ्गभासं निरस्य जीवत्वे लिङ्गमाह न चेति ।
 (२) सशरीरस्य प्रियादि दुर्बारेमित्येतावता कथं मयट् प्राचुर्यार्थत्वे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरुक्ता, तत्राहाशरीरस्येति । एवमुक्ते सत्यशरीरे ब्रह्मणि नाप्रियमित्युक्तं भवति, तथाच दुःखगन्धबोती प्राचुर्यार्थो मयद् न सम्भवतीत्यर्थः ।
 (३) कालेति । वसन्तकालगुणसंक्रान्ततया कालविशेषविधिपरोऽभ्यासोऽयं न तु कर्मान्तरविधिरित्यर्थः ।
 (४) देवदत्तादेरपि बलवत्त्वं सिद्धादेर्मनान्तरासिद्धम्, आनन्दमयादान्तरे वस्तुनि न मानान्तरं नापि तिरित्यभिप्रेत्याह नहीति ।
 (५) दृष्टान्ते वैषम्यं शङ्कते तादर्थ्यादिति । मुख्यारुन्धतीदर्शनविरोधेनानुगुण्यं चेदत्रापि तुल्यमित्यर्थः ।
 (६) योऽपि पूर्वपक्षे प्राचुर्यार्थत्वमुपेत्य दुःखलवयोग आपादितः सोऽप्युपाधिब्रह्मादित्यर्थात्परिहित इत्याह प्रियादीति ।
 (७) मानवर्णिकमिति सूत्रं भाष्यकारैः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तमिति’ मन्त्रप्रस्तुतं ब्रह्मानन्दमयवाक्ये नि-
 रस्यते प्रकृतत्वादसम्बद्धपदव्यापामात्राचेति विवृतं, तत्रेतरैतरार्थाप्रत्यभिज्ञानाभावात्सम्ब्रह्मण्येवार्था-
 न्यायव्याख्येयभावस्याविशदत्वात्परान्तरं सूत्रं व्याचष्टे अपि चेति । प्रत्यभिज्ञावादिति । कोशचतुष्क-

पुनःपुनः'रन्योन्तर आत्मे'ति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणात्तस्यैव चान्योन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः—

(सू०) मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति ॥ १५ ॥

अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् स्रष्टृत्वश्रवणाद् 'बहु स्यामि'ति च सूत्रमानानां स्रष्टुरानन्दमयादभेदश्रवणादानन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम्—

(सू०) नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नेतरो जावि आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥

(सू०) भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवती'ति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धुमात्र आनन्दमयस्य च लभ्यता नामेद उपपद्यते । (१) तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चोदयति—'कथं तर्हि'ति (पृ० २२१ पं० ४) यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिज्ञेन जीवात्मना परमात्मा लब्ध इत्यर्थः । परिहरति—'बाढं तथापी'ति । सत्यम्, परमार्थतोऽभेदव्यविचारोपितं भेदोपाश्रित्य लब्धुलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, (२) न जीवादपि । तथा चानन्दमयश्चेद् जीवो न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति लब्धुलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमधस्तात् । स्यादेतत् परमेश्वराद् भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मनोपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात्, तथा च न वस्तु सन्नित्यत आह—'परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिता'दिति । रजतं हि समारोपितं न शुक्तितो भिद्यते । न तद्वेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुम्, शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीयाऽनिर्वचनीयाद्रजतादियत एव । (३) अत्रैव सरूपमात्रं दृष्टान्तमाह—'यथा मायाविन' इति । एतद्विरतोषेणा(४)त्यन्तसरूपं दृष्टान्तमाह—'यथा वा घटाकाशादे'ति । शेषमतिरिति तार्थम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

वाक्यस्य देहादिव्यक्तिरिक्तानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्युपायरूपत्वान्मन्त्रत्वम् आनन्दमयवाक्यस्योपेयब्रह्मप्रत्ययत्वाद्ब्राह्मणत्वम्, तयोच्चेतरेतरार्थप्रत्यभिज्ञानमस्त्येवेति परब्रह्मैवानन्दमित्यर्थः ।

(१) ननु जीवादित्यन्तानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं घटादिष्वदर्शनादत आह तस्मादिति । आनन्दमयोऽन्तःशब्दाच्चेतनस्तस्य च जीवत्वरहित्ये ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

(२) नत्विति । स्वतन्त्रोपाधिभेदे चेतनभेद इति जीवब्रह्मणोरविद्योपाधिभेदाद्वेदो युक्तो न तु स्वतन्त्रोपाधिको भेदो युक्त इत्यर्थः ।

(३) अथेवेति । कल्पितस्याधिष्ठानभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यर्थः ।

(४) सूत्राकं स्वतोपि मिथ्या, जीव भेदमात्रं तथा न स्वरूपमित्यपरिविरोधेऽप्यर्थः ।

(सू०) तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १९ ॥

स्वमतपरिग्रहार्थमेकदेशमतं दूषयति—“इदं त्विह वक्तव्य”मिति । (पृ० २२३ पं० ३) एष तावदुत्सर्गो यद्

(१) ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते ।

विशुद्धं ब्रह्म, विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥

(२) तत्र किं पुच्छपदसमभिव्याहारादन्नमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन प्रयोगादिहाप्यवयवपरत्वात् पुच्छपदस्य तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथंचिदवयवपरं व्याख्यायताम्, आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचिप्रायपठितं विकारवाचि वा कथंचि-
प्रचुरानन्दवाचि वा ब्रह्मण्यप्रसिद्धं (३) कयाचिद्वृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्, आनन्दपदा-
भ्यासेन च ज्योतिष्पदेनैव ज्योतिष्टोमं आनन्दमयो लक्ष्यताम् उतानन्दमयपदं विकारार्थम-
स्तु ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु आनन्दपदाभ्यासश्च स्वार्थे पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलि-
खितमाधिकरणपरतया व्याक्रियतामिति कृतबुद्धय एव विदाकुर्वन्तु । तत्र—

(४) प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।

पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

(५) पुच्छपदं हि वालघौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनम् अवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवयवप्रायलेखबाधश्च विकारप्रायलेखबाधेन तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदमिति त्रितयलङ्घनं त्वधिकम् । तस्मान्मुख्यत्रितयलङ्घ-
नादसावीयान् पूर्वः पक्षः । मुख्यत्रयानुगुण्येन तत्र एव पक्षो युक्तः । अपि चानन्दमयप-
दस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्म पुच्छमिति न समञ्जसम् । न हि तदेवावयवव्यवयवश्चेति युक्तम् । आ-
धारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति । आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्नम-
यादिकोशापेक्षया । ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्दमयादर्था (६) दृश्यत इति न श्रुत्योक्तम् । एवं
चान्नमयादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः । बाधनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधि-
मन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः प्राचुर्यं च क्लेशेन व्याख्यायेयाताम् । (७) तथा च मान्त्रवर्णिकस्य
ब्रह्मण एव ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति स्वप्रधानस्याभिधाननात् तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति ।

(१) यदुक्तमानन्दमयस्याङ्गं ब्रह्मेति, तत्र, श्रुतिबाधप्रसङ्गादिति वदन् सिद्धान्तबीजमावपति ब्रह्म-
पुच्छमिति ।

(२) बलाबलविवेकार्थं पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीर्विभजते तत्र किमिति ।

(३) स्तोकादुद्घातुवृत्त्यापत्तेः कयाचिद्वृत्त्या अल्पत्वमिति वृत्तिलक्षणयेत्यर्थः ।

(४) उक्तकल्पेषु सिद्धान्तपक्षं स्वीकुर्वन्निवेकं स्फोरयति प्रायेति । मयद्विकारेऽमुख्यो ब्रह्मशब्दः परब्रा-
ह्मण्य मुख्यः, अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थ एव मुख्यो न मयदर्थे, पूर्वपक्षे एतन्नितयलङ्घनमानन्दमय-
पदस्यान्नमयादिविकारप्रायपाठपरित्यागश्च स्यात् । उत्तरे पक्षे तु पुच्छशब्दस्यावयवप्रायपाठस्यैव बाधनम्,
मुख्यत्रितयस्त्वानुगुणमेवेत्यर्थः ।

(५) ननु पूर्वपक्षे यथा मयदश्रुतिबाध एवमुत्तरपक्षे पुच्छश्रुतिबाधस्तथाह पुच्छपदं इति । लांगुले
मुख्यं पुच्छपदं नाप्यावयवमात्रे आनन्दमयस्य चात्मनो न मुख्यलीयलसम्भवं इति गौणमेवेत्यर्थः ।

(६) अर्थात्—प्रातिष्ठासामर्थ्यात्, गम्यतेऽत आनन्दमयादाभ्यन्तरं ब्रह्मेति नोक्तमित्यर्थः ।

(७) सिद्धान्तसारमुपसंहरति तथा चेति ।

‘सोऽकामयते’त्याद्या अपि श्रुतयो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसङ्क्षेपः । ममन्यत् ॥

“सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि” इति । (पृ० २२७ पं० १६) वेदसूत्रयोर्विनिर्दिष्टे (१)‘गुणे त्वन्याय्यकल्पने’ति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि । आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्थब्रह्मपुनः प्रतिष्ठेत्येतद्गतं ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । एतदुक्तं भवति आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यद् ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमेवेति । यत्तु ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, ? पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात् तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ संनिधानात्, तेन चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति ॥ ‘मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ (२)यत्सत्यं ज्ञानमिदं तद्दिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेव तदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते—‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति । अवयवचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमिति उपायोपेययोर्मन्त्रब्रह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ ‘नेतरोऽनुपपत्तः’ ॥ अत्र ‘इतश्चानन्दमय’ इति भाष्यस्थाने ‘इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति पठितव्यम् ॥ ‘भेदव्यपदेशाच्च’ ॥ अत्रापी‘तश्चानन्दमय इत्यस्य च ‘आनन्दमयाधिकार’ इत्यस्य च भाष्यस्थाने ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति ‘ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे’ इति च पठितव्यम् ॥ ‘कामाच्च नानुमानापेक्षा’ ॥ ‘अस्मिन्नस्य च तद्व्याप्तिश्चास्ति’ ॥ इत्यनयोरपि सूत्रयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति पाठो द्रष्टव्यः ‘तद्धेतुव्यपदेशाच्च’ ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयववधेत् कथं सर्वस्यास्य कारणजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत ‘इदं सर्वमसृजत, यदिदं किं चेति’ इत्यादि । (३)नह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते । (४)तस्मान्नानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः, तु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

(सू०) अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥२०॥

(५)पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायतामात्रेण पञ्च कोशादधयः स्थिता, न तु विवक्षिताः । ब्रह्मैव तु प्रधानं ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे’ति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । सम्प्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वेनोपक्षिप्यते, न तु विशाकर्मति

(१) गुणे त्विति (जै० अ० ९ पा० ३ सू० २५) सूत्रे नवमे ह्यप्रोक्षणीये ‘पाशान् प्रमुञ्चतीति निति, पाशं प्रमुञ्चतीति मन्त्रौ श्रुतौ, तत्र बहुवचनान्मन्त्रः प्रकरणादुत्कटो नवेति संशये बहुवचनस्यापि तार्थत्वाद्भुत्कर्त्तुं प्राप्ते, विशेष्यप्रधानभूतपाशावाचिप्रातिपदिकस्याप्रोक्षणीये समवेतार्थत्वाच्चदुनुरोधेन तत्र पाशावयवो लक्ष्यतीति निर्धारितम् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना न तद्वलान्मन्त्रोत्कर्षः प्रत्ययस्य देशत्वात्प्रातिपदिकाधीनात्वेनोत्कर्षकत्वायोगादिति तु सूत्रार्थः । एवमत्रापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतव्याहारादिभिर्नैयानीति भावः ।

(२) अपराण्यपीति भाष्ये येषु सूत्रेषु व्याख्यातिदिष्टा ताभ्यस्त्यक्तव्यत्वात्प्रथमं योजयति यत्सत्यानि

(३) कारणहेतुमाह नहीति । आनन्दमयस्तावद्विकारस्तदवयवो ब्रह्मापि परिच्छिन्नत्वाद्विकारः स्यात् भूतं च कथं विवक्षेत्तु इत्यर्थः । (४) विचारप्रयोजनमाह तस्मादिति ।

(५) समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपोदानन्दमायविकारण उत्सर्गः स्थापितः । इदानीमपवादविचारनाभिकरणमवतारयन् प्रवृत्तकसङ्गतिमाह पूर्वस्मिन्निति ।

लब्धोत्कर्षो जीवात्मादित्यपदवेदनयि इति निर्णयिते । तत्र

(१) मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु ।

तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः ॥

हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणाद्, 'य एवोन्तरादित्ये य एवोऽन्तरक्षिणीति' वाधारमे-
दश्रवणाद् । 'ये (२) चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चे'त्यैश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च
संसार्येव कार्यकारणसङ्घातात्मको रूपादिसम्पन्न इहोपास्यो, न तु परमात्मा 'अशब्दम-
स्पर्श'मित्यादिश्रुतिभिरपास्तसमस्तरूपश्च 'स्वे महिम्नी'त्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारश्च 'एष स-
र्वेश्वर' इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्मर्यादैश्वर्यश्च शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्म-
विरहश्चादित्यपुरुषे सम्भवति, शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनविका-
रात् । रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यकारणात्मके जीवे उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्ताव-
द्गाद्यात्मकतयाऽस्य सर्वात्मकत्वं श्रूयते तत्कथंचिदादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरित्यादित्यपुरुष ए-
वोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्तम् । अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः, अनित्यं
हि कार्य कारणाधारमिति नानाधारम् । (३) नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावेनावस्थितं
तदेव तस्योत्तरत्याधार इति नानाधारं तस्मादुभयमुक्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—“अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्” (पृ० २२९ पं० ७) ।

(४) सार्वभौम्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते ।

ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विचारवत् ॥

(५) नामनिरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयास्योदय उच्यते । न चादित्यस्य देवतायाः
कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः प्राग्भवतीयधर्माधर्मरूपपाप्मसम्भवे सति । न चैतेषां प्राग्म-
नयो धर्म एवास्ति न पाप्मेति साम्प्रतम् । विद्याकर्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिमवपरम्परो-
पार्जितानां पाप्मनामपि प्रसुप्तानां (६) सम्भवात् । न च—श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभिमा-
निनः सर्वपाप्मविरह—इति युक्तम् । ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः । न च विनि-
यमनायां हेत्वभावः, तत्रतत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात्, तस्यैव चेह

(१) 'अथ य एवोऽन्तरादित्य' इत्यादिश्रुतौ रूपवत्त्वसर्वपापविरहाभ्यां संसारी ईश्वरो वा उपास्य
इति संशये पूर्वत्र मुख्यवितयाख्यबहुप्रमाणानुबाराभिर्विशेषनिश्चयवत् रूपवत्त्वादिप्रमाणवशात्संसारो हिरण्यः
पुरुष उपास्य इत्यवान्तरसंगतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षं संकलयति मर्यादेति । सर्वपाप्मविरहस्याप्यथासिद्धि-
माह कर्मेति ।

(२) अमुष्मादादित्यादित्यर्थः ।

(३) तर्हि तत् पवानाधारत्वसिद्धौ किं सर्वगतत्वेन हेतुनेत्यत आह नित्यमपीति । नित्यमप्यसर्वगतं
नैव भवत्यनाधारं, यतो यद्वस्तु तस्मान्नित्यादाधारभावेनावस्थितं तदेव तस्य नित्यस्योपरिस्थस्याधारो भवति
तस्यात्सर्वगतत्वमपि नित्यत्वविशेषणमनाधारस्य हेतुर्वाच्य इत्यर्थः ।

(४) सार्वभौम्येति । ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवादव्यभिचारिभ्यां सार्वभौम्यसर्वदुरितराहित्याभ्यां ब्रह्मैवात्रो-
पास्यम्, तत्र ब्रह्म सर्वविकारहेतुर्विकारयुक्तं चातो रूपवत्त्वस्य हेतोर्ब्रह्मणि सम्भवाद्वाव्यभिचार इति भावः ।

(५) सर्वदुरितविरहसुदाहृतवाक्येनापि प्रमाणयति नामेति । 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति छान्दो-
ग्यश्रुतिस्थपाप्मभ्य इति पञ्चमी अपादात्, तत्र सर्वे पाप्मानोऽपादानं यस्योदयस्य तस्य भावस्तत्ता तदपे-
क्षया उन्नम उच्यते इत्यर्थः ।

(६) अभ्यक्तानाम् ।

प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनाहेतोर्विद्यमानत्वात् । अपि च सार्वार्थ्यं जगत्कारणस्य ब्रह्म
एवोपपद्यते, कारणादभेदात्कार्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात् । आदित्यशरीराभिमानिनस्तु
जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् । न च मुख्यार्थसम्भवे प्राशस्त्यलक्षणया स्तुत्यर्थो
युक्ता । रूपवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कार्यनिर्माणेन वा, तद्विकारतया वा सर्वस्य कार्यका
स्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृशरूपभेदेनोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वतः
इति । (१) न च ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति, अपि तु तां कुर्वन्ति
नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्रं
चन्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति प्रवर्तते । तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते । एतेनैव स
दाधारभेदावपि व्याख्यातौ । अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्यामी भेदेनोक्तः
एवान्तरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितुमर्हति । "तस्मात्ते धनस्य
य" इति (पृ० २३१ पं० १२) । धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत् । कस्मात्पुन
भूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटत इत्यत आह— "यद्यद्विभूतिमदि"ति (पृ० २३
पं० १) । (२) सार्वार्थ्यमपि विभूतिमत्त्वेव परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः, न त्वविद्यात्
पिहितपरमेश्वरस्वरूपेष्वविभूतिमत्स्वित्यर्थः । "लोककामेशितृत्वमपी"ति । अतो
त्यन्तापारार्थन्यायेन (३) निरङ्कुशमैश्वर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

सू० भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

(४) पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विवाक्षितोपाधिनास्यैवोपासना; न त
दित्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम् । इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात् तदे
द्वीथे सम्पाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते । (५) तत्र 'आकाश इति हो
चे'ति किं मुख्याकाशपदानुरोधेन अस्य लोकस्य का गति'रिति च 'सर्वाणि ह वा इमा
भूतानी'ति च 'ज्यायानि'ति च 'परायण'मिति च कथंचिद्व्याख्यायतामुतैतदनुरोधेनाका
शशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यायतामिति । तत्र—

(६) प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः ।

तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥

(१) नन्वविकारिब्रह्मणो मायामयं रूपं वक्तव्यं ततश्च मिथ्यार्थप्रकाशकतया शास्त्राप्रामाण्यमत
नचेति । अपित्विति । ता-मायां मिथ्याबुद्धि, कुर्वन् अशास्त्रं स्यान्नतु तां करोति तस्याः प्रागेव सिद्धत्वात्
नाशास्त्रत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) विभूतिमत्त्वेवैश्वरावस्थाने सार्वार्थ्यविरोधमाशङ्क्याभिव्यक्तिमात्रं तत्र, सत्ता तु सर्वत्रेत्याह सर्वत्र

(३) लोककामेशितृत्वव्यवर्णादेव मनुष्यैरीश्वराणां विनाशितुमपि न शक्यमित्यन्तः पारार्थ्यन्याय

(४) लिङ्गाद्ब्रह्मनिर्णयस्य तुल्यत्वात्पुनरुक्तिमाशङ्क्याह पूर्वस्मिन्निति । श्रुतिप्राप्तनभसो लिङ्गेन व्याख्येय
न्यायोऽधिक इत्यर्थः । इदमेवाह न भूताकाश इत्यादिना । (५) संशयं प्रदर्शयति तत्रेति ।

(६) आकाशशब्दवाच्यमत्र भूताकाशं ब्रह्म वेति संशये पूर्वपक्षसंग्रहकारिकमाह प्रथमत्वादि

प्रथमावगतत्वात्प्रधानत्वाच्च मुख्यमाकाशमेव नोऽस्माकमिष्टम् । अन्यान्पि वाक्यानि भूताकाशानुरोधेन
व्याख्येयानीति श्लोकादि ।

(१) 'अस्य लोकस्य का गतिरिति' प्रश्नोत्तरे 'आकाश इति होवाचे'त्याकाशस्य गतिरित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, (२) 'सर्वाणि ह वे'त्यादीनां तु तद्विशेषगतया गुणत्वाद्, 'गुणेत्यन्याप्यकल्पने'ति बह्वन्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि । (३) अपि च 'आकाश इति होवाचे'त्युत्तरे प्रथमावगतमाकाशपदमनुजातविरोधित्वेन तदनुरक्त्या बुद्धौ यद्यदेव तदेकवाक्यगतमुपनिपतितं तत्तदुपजातविरोधि जघन्यतया तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानुमर्हति (४) । (५) न च क्वचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम्, नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादांसि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यम् । (६) सम्भवश्चोभयत्र तुल्यः । न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः, अनेकार्थत्वात्स्यान्याप्यत्वात्, भक्त्या च ब्रह्माणे प्रयोगोपपत्तेः (७), लोके चास्य नभसि निरुद्धतरत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेर्वैपरीत्यानुपपत्तेः । तदानुगुण्येन च 'सर्वाणि ह वे'त्यादीनि भाष्यकृता स्वयमेव नीतानि । तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणम्, कुतः ? तल्लिङ्गात् । तथाहि—

(८) सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः ।

पूर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेऽपि गौणता ॥

यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत् पृष्ठं तदेव प्रतिवक्तव्यम्, न खल्वनुमत्त आम्नान् पृष्ठः कोविदारानाच्छे । (९) तदिदं 'हास्य लोकस्य का गतिरिति' प्रश्नोद्दयमानो नामरूपप्रपञ्चात्रविषय इति तदनुरोधाच्च एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः । न च भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः, तस्यापि लोकमव्यपातित्वात्, तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः । न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्ठमिति युक्तम् । प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेण सङ्कोचानुपपत्तेः, तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात् । (१०) न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणावस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न

(१) तत्र प्रधानत्वहेतुं व्याचष्टे अस्येति । (२) तदानुगुण्येनेति विवृणोति सर्वाणीति ।

(३) प्रथमत्वे हेतुं व्याख्याति अपि चेति ।

(४) विरोधि, तेन तदनुरक्त्या बुद्धौ यद्यदेव तदेकवाक्यगतमुपनिपतति तत्तज्जघन्यतया उपसञ्जातविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानमर्हति इति मु. मु. पु. पाठः ।

(५) 'यदेव आकाश आनन्द' इत्यादाविव गौण एवाकाशशब्दो ब्रह्मण्यास्ताम् इत्याशङ्क्याह नचेति । तत्परेण—लक्षणया तीरपरेण ।

(६) ननु यादांसि प्रयोगे गङ्गापदाभिधेयस्य वाक्यार्थान्वयसम्भवान्मुख्यत्वं नत्विह नभसो वाक्यान्वय आनन्त्याद्ययोगादत आह सम्भवश्चेति । मुख्यानुगुण्येन गुणानां नयनस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

(७) प्रयोगदर्शनापपत्तेरिति मु. मु. पु. पाठः ।

(८) प्रश्नोत्तरयोरेकार्थपर्यवसानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गसूत्रान्तलिङ्गशब्दार्थमभिप्रेत्य सिद्धान्तयति सामानाधिकरण्येनेति । प्रश्नोत्तरयोरेकार्थवृत्तित्वेनार्थतः शब्दतश्च पूर्वापरत्वेनानुसन्धानादसञ्जातविरोधप्रश्नोत्तरयोरेकार्थं नेयम् । आकाशपदस्य प्रधानार्थत्वेऽपि गौणता, अपिशब्दाच्च नभसः प्रधानत्वमपि तु पृष्ठस्य स्वकारणस्येत्यर्थः । (९) प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वं नभस्येवास्त्वित्याशङ्क्याह तदिहेति ।

(१०) ननु निर्णार्थ उपक्रम उपसंहारमन्यथयेन प्रश्नोपक्रमः सन्दिग्धादिवादिता तत्राह नचेति । प्रश्नः स्वविषये व्यवस्थित एव न चेत् तत्र तत्कार्यं स विविचयः प्रश्नादनुविषयो वा ? नाथ इत्याह अनालम्बनत्वेति । न द्वितीय इत्याह वैयधिकरण्येति ।

शक्यं नियन्तुमिति युक्तम् । तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविपर्ययानामनवस्थानेऽपि तस्य स्व-
 ष्ये व्यवस्थानात्, अन्यथोत्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेर्वैयधिकरण्यापत्तेर्वा । (१) अपि चोत्तरेषु व-
 समञ्जसम् । तथाहि—‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त’ इति सर्वशब्द-
 कश्चिदल्पविषयो व्याख्येयः । एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः । न खल्वपामाकाश एव कारण-
 अपि तु तेजोऽपि । एवमन्नस्यापि नाकाशमेव कारणम् अपि तु पावकपाथसी अपि । मूल-
 कारणविवक्षायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम् । असमञ्जसं तु भूताकाशम् । एवं सर्व-
 भूतानां लयो ब्रह्मण्येव । एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । परमयनं ब्रह्मैव । तस्मात्
 र्वेषां लोकानामिति प्रश्नेनोपक्रमाद् उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात् पृष्ट्या
 गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहाराद् भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय ‘त्यजदेकं कु-
 स्यार्थे’ इतिवद्वरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता हि बह्व समञ्जसं स्यात् । (२)
 चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किन्तु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात् ‘पराय-
 मि’ति च तस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैव प्रधानम् । (३) तथा च तदर्थं सदाकाशपदं प्रधानार्थं भवति
 नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपेक्षितं, न भूताकाशमिति सिद्धम्
 “अपि च अस्यैवोपक्रमेऽन्तवत्किल ते सामे (४)”त्यन्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्ये”
 ति (पृ० २३५ पं० ९) । न चाकाशशब्दो गौणोऽपि विलम्बितप्रतिपत्तिः, तत्रतत्र ब्र-
 ण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत्प्रतिपत्तेरौ-
 लम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता । (५) तत्रैव च प्र-
 मावगतानुगुण्यनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम्, यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानु-
 ण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह—“वाक्योपक्रमेपी”ति (पृ० २३६ पं० ८) ॥२१॥२१

(सू०) अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

‘उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायते’त्युपक्रम्य श्रूयते—‘कतमा सा देवतेति प्राण इ-
 होवाचोर्षस्तिश्चाक्रायणः’ । (६) उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता
 प्रस्ताव इति साधो भक्तिविशेषस्तमन्वायता अनुगता प्राणो देवता । अत्र प्राणशब्द-

(१) एवं तन्निष्ठादिति सौत्रहेतुवचनस्य प्रवृत्तिवचनवाक्यसामर्थ्यरूपमर्थं व्याख्याय वाक्यशेष-
 स्थलिङ्गपरतया व्याख्यान्तरमाहापिचेत्यादिना ।

(२) ननु साम्ये विरोधिनां भूयसां न्याय इह तु प्रधानमाकाशशब्दार्थो नाप्रधानैर्भूयोमिरपि
 ध्येत, यदाह कश्चित्—‘त्यजदेकं कुलस्यार्थे’ इति राद्धान्तयन्ति ये । शोषिबाधे न तैर्दृष्टमात्मार्थे पृथिवीमिति
 तत्राह न चाकाशस्येति ।

(३) ननु शेषार्थत्वादाकाशपदं प्रधानार्थमत आह तथाचेति । उपक्रान्तं प्रधानं ब्रह्म विशिष्य-
 शशब्दः प्रधानार्थो न तु गगनमभिदधदित्यर्थः ।

(४) इयं शालावत्यप्रतिज्ञातस्यैतल्लोकस्यान्तवत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्बोद्ध्या ।

(५) प्रतिवचनेपि वाक्यशेषगताऽनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गत्वादाकाशपदं गौणमिति भाष्यार्थमाह त-
 व चेति ।

(६) यद्यपि विषयप्रदर्शकभाष्ये उद्गीथ इत्येवोक्तं, तथापि तदुद्गीथप्रकरणे प्रासङ्गिकं प्रस्तावोपा-
 मिति कथयितुमित्याह उद्गीथेति । परस्ताद्वि परोक्षीयानुगुण्येन इत्युक्तं, परस्ताच्चार्थात्
 उद्गीथ इति अतः प्रस्ताववाक्यं यद्यपि विषयस्तथापि प्रकरणशुद्ध्यर्थमुद्गीथप्रहणमित्यर्थः ।

ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात्संशयः—किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति । तत्रात एव ब्रह्मलिङ्गादेव प्राणोपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम् । यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरारम्भार्थः ? तत्रोच्यते—

अर्थे श्रुत्यैकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्वियामहे ।

मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ॥

(१) ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नाऽऽगमादते मानान्तरं प्रभवति । तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया यत्रार्थे समञ्जस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतः । (२) इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येते, आहो वायुविकारं प्रतीति विशये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलब्धसामर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चात्रोद्गीथप्रतिहारयोः सामभक्त्योर्ब्रह्मणोऽन्ये आदि-स्थवाचं च देवते अभिहिते कार्यकरणसङ्घातरूपे(३), तत्साहचर्यात् प्राणोपि कार्य-कारणसङ्घातरूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोप्ययमर्थ ईश्वर्याधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहे-तुपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(४) पुंवाक्यस्य वलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् ।

अपौरुषेये वाक्ये तत्सङ्गतिः किं करिष्यति ॥

नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते, तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य (५) स्वत एव निश्चायकत्वात्, निश्चयपूर्वकत्वाव्यवहारप्रवृत्तेः । (६) तस्मादसंवादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्ये

(१) अर्थे इत्यादि पूर्वार्थे व्याचष्टे ब्रह्मण इति । न ह्याकाशादयूदयः प्रत्यक्षयोग्योऽतो वाक्यशेषा-द्वयनिर्णयो व्यक्त इत्यर्थः ।

(२) उत्तरार्थे विवृणाति इह त्वित्यादिना । इह—'सप्राणि इ वे'ति वाक्ये । सर्वेति । भोगप्रत्यासत्तेरिन्द्रियाणां भूतसारत्वम्, ततः प्रधानेन सर्वभूतलक्षणया भूतोत्पत्तिलयौ वायाविति प्रत्यक्षानुगृहीतया श्रुत्योक्तम्, तस्याः संवादलब्धबलाया बलात्सर्वाणीति वाक्यं वायुविकारपरं व्याख्येयमित्यर्थः ।

(३) शरीरिण्यौ । तस्माहचर्यादिति । तथा चाब्रह्मसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेति भावः ।

(४) प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धान्तयन् सिद्धान्तसारसङ्ग्रहकारिकासाह पुंवाक्यस्येति । पौरुषेयमेव वाक्यं प्रत्यक्षादिना प्राप्तबलं भवति, अपौरुषेये तु वाक्ये प्रत्यक्षादिकमक्रिचित्करमिति श्लोकात्तात्पर्यम् । इदमेवाह नो खल्वित्यादिना ।

(५) स्वत इति । स्वत एव निश्चायकत्वात्स्वविषयज्ञानोत्पादे मानान्तरं नापेक्षते, तथा निश्चयपूर्वकत्वा-व्यवहारस्य स्वविषयव्यवहारेऽपि मानान्तरं नापेक्षते इति योजना ।

(६) तस्मादिति । असंवादिनो वाक्यस्य स्वविषये नादार्ढ्यं रूप इव चक्षुषः, त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा दार्ढ्यं चक्षुष इव द्रव्ये इति योजनीयम् । तेन—येन प्रमाणानां संवादेविसंवादावप्रयोजकौ तेन, 'यदा वै पुरुषः' इति वाक्यादिन्द्रियमात्रस्य सृष्टिसमये वायुविकारे संवेशनोद्गमने भवेताम् न स्वेतावता सर्वभूतोत्पत्तिलयौ तदाभयौ योजयितुं शक्यौ तयोस्तत्र वाक्ये प्रतीत्यभावादित्यर्थः ।

नादाद्वयं दाद्वयं वा, तेन स्तामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे, सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यात्प्रतीयते । प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेन्न वायुविकारः । 'यदा सुप्तं स्वप्नं न कं चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती'त्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मत्वमिति नः । न चास्मिन् वायुविकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्यते । न मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदाद्वयात् सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथं सिद्धिर्दिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति, स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृष्टस्य मानान्तराभावात् । न चास्य तेनैकवाक्यता(१), एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्वद्युत्युत्वादेनापि(२) घटिष्यते, 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इतिवत्, तु सर्वशब्दार्थः सङ्कोचमर्हति । तस्मात्प्रस्तावमपि प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, वायुविकारदृष्ट्येति सिद्धम् । तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमुद्भिर्वा फलं भवतीति "वाक्यशेषबलेन"ति (पृ० २३९पं० २) । (३)वाक्यात्सन्निधानं दुर्बलमित्यर्थः । उद्हरणान्तरं तु निगदव्याख्यानेन भाष्येण दूषितम् ॥ २३ ॥

(सू०) ज्योतिश्चरणामिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति—'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेषु तमेधूतमेधु लोकाधिपं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति । (४)यज्ज्योतिरतो विद्युलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतःपृष्ठेषु विश्वेषामुपरि । असङ्कुचद्वृत्तिरयं विश्वस्य अनवयवेन संसारमण्डलं व्रूत इति दर्शयितुमाह—'सर्वतःपृष्ठेषूत्तमेधु' (पृ० २४०पं० १) । न चेदमुत्तममात्रमपि तु सर्वोत्तममित्यह—'अनुत्तमेधु' । नास्त्येभ्योऽनुत्तम इत्यर्थः । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्पुरुषेऽन्तर्ज्योतिः'(५)स्त्वग्राह्येण शारीरेणोष्मणा वा त्रयाह्येण च पिहितकर्णेन पुंसा घोषेण लिङ्गेनानुमीयते । तत्र शारीरस्योष्मणस्त्व वा दृष्टिः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती ज्योतिष एव, (६)तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति अत्र संशयः—किं ज्योतिःशब्दं तेज उत ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं, तेज इति । कुतः (७)गौणमुख्यग्रहणविशये मुख्यग्रहणस्य

(१) 'यदा वै पुरुष' इत्यस्य सम्बन्धविधागतत्वात् 'सर्वाणि ह वे'त्यस्य चोद्गीथाविधागतत्वाच्चैकवचनतासम्भः इत्यर्थः ।

(२) अवयुत्युत्वाद्—विभज्य कथनम् । अवयुत्यानुवदेनापीति पाठात्तरम् ।

(३) इह हि स्ववाक्ये ब्रह्मलिङ्गं दृश्यतेऽत्रादित्यसंनिधानं वाक्यान्तरसापेक्षमतः स्ववाक्यस्यैव प्रबलमिति भाष्यार्थमाह वाक्यादिति ।

(४) अथेत्यादि छान्दोग्यस्थविषयश्रुतेरर्थमाह यज्ज्योतिरिति ।

(५) यदिदमित्यनुभूयमानत्वमुक्तं तद्व्याचष्टे त्वग्राह्येति ।

(६) नन्वौषधघोषोपलब्धयोः कथं तस्येति ज्योतिःसम्बन्धनिर्देशोऽन आह तल्लिङ्गेति । औषधघोषलिङ्गेनेत्यर्थः । गमकसम्बन्धिनोर्गम्यसम्बन्धोपचार इत्यर्थः ।

(७) गौणेत्यादि षष्ठ्यन्तस्य श्लोकेऽन्यः । तथाच गौणमुख्योपग्रहणविषये मुख्यार्थग्रहणस्यैव यिकत्वाद्वाक्ये च तेजोलिङ्गस्यैवोपलब्धेर्वाक्यान्तरस्थलिङ्गेनानियमात्तदर्थप्रतिसन्धानाच्च ज्योतिःशब्दो तेजोप्रादक इति श्लोकेऽपि बोध्यः ।

औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थतेजोलिङ्गोपलम्भनात् ।

वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थप्रतिसंधितः ॥

(१) बलवद्वाधकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वात् प्रच्याभ्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ । तदिह ज्योतिष्यस्य मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकस्तावत्त्ववाक्यशेषो नास्ति । प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव 'दिप्यते' इति, कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यलपफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते । न जातु ज्वलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि सम्भवति । न कौक्षेयज्योतिःसारूप्यमृते बाह्यात्तेजसो ब्रह्मण्यस्ति । न चौष्यघोषलिङ्गदर्शनश्रवणमौदर्यात्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते । न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते । औदर्यं तु तेजस्यध्यस्य बाह्यं तेज उपासनमेतत्फलानुरूपं युज्यते । तदेतत्तेजोलिङ्गम् । एतदुपोद्बलनाय च निरस्तमपि मर्यादाधारवत्त्वमुन्यस्तम्, (२) इह तन्निरासकारणाभावात् । न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न सम्भवति, तस्य सौर्यादेः सावयवत्वेन तदेकदेशमर्यादासम्भवात्, (३) तस्य चोपास्यत्वेन विधानात्, ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः, अवयवकल्पनाग्राह्य सत्यां गतावनवकल्पनात् । (४) न च

‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’

इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं, ‘यदतः परो दिवो ज्योतिरिति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम्, नहि सन्निधानमात्राद् वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्यार्थाच्छ्रवणव्यतिष्ठत् । (५) न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम् । (६) अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति तत्कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया ‘यदतः पर’ इति वाक्यं शक्यम् । तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तम् । (७) तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे हृदा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम् । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकमित्यर्थावरकत्वेन (८) । आक्षेपाऽऽह—“ननु कार्यस्यापी”ति । समाधत्तैकदेशी (९) ब्रूते—“अस्तु तर्ही”ति । यत्तेजोवन्नाभ्यामसंपृक्तं

(१) वाक्यस्थेति श्लोकोक्तहेतुं व्याचष्टे बलवदिति । तत्र हि वाक्यशेषस्थब्रह्मालिङ्गात्प्राणताऽत्र तु वाक्ये ब्रह्मालिङ्गं नोपलभ्यते प्रत्युत तेजोलिङ्गमेवात उःसर्गो आकाशप्राणशब्दवन्नापोदायितुं शक्य इत्यर्थः ।

(२) किमुपोद्बलनाय निरासार्थं घोष्यस्तमत आह इहेति । निरासकारणं हि प्राप्तिः, न चान्तस्तद्धोषोपदेशादिति निरस्तस्यात्र प्राप्तिरित्यर्थः ।

(३) भवत्वेकदेशस्य मर्यादा न समस्तस्येत्याशङ्क्याह तस्य चेति । न समस्तं तेज उपास्यं किंस्ववयव इत्यर्थः ।

(४) वाक्यान्तरेणानियमादिति श्लोकोक्तहेतुं व्याचष्टे न च पादोऽस्येति ।

(५) तदर्थप्रतिसंधित इति हेतुं व्याकुर्वन्नाह न चेति ।

(६) अस्यैव हेतोर्व्याख्यान्तरमाहापि चेति । तेन-वाक्यान्तरेण, यदतः परमिति वाक्यं ब्रह्मपरतया नियन्तुं कथं शक्यमिति योजना ।

(७) तमोज्योतिरिति भाष्ये तमोग्रहणप्रयोजनमाह तेज इति ।

(८) अर्थावरकत्वेनेति । अनुद्भूतस्पर्शवत्त्वेन तमसो नयनरश्मिनिर्गमनप्रतिबन्धकत्वायोगादर्थप्रकाशनप्रतिबन्धकत्वेन निरोधकत्वं तमस इत्यर्थः । आक्षेपः—विज्ञाप्ती ।

(९) एकदेशी-पूर्वपक्षेकदेशी ।

तदत्रिवृत्कृतमुच्यते । आक्षेपा वृषयति—“ने”ति । नहि तत् कचिदप्युपयुज्यते, सर्वोक्त
क्रियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शङ्कामाह—“इदमेवे”ति (पृ० २५
पं० १) । आक्षेपा नराकराति—“न, प्रयोजनान्तरे”ति । (१) ‘एकैका त्रिवृतं त्रि
करवाणी’ति तेजःप्रभृत्युपासनामात्रविषया श्रुतिर्न सङ्कोचयितुं युक्तेत्यर्थः । एवमेकदेशिनि
षिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी वृत्ते—“अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेवे”ति । “मागिनी
युक्ता । यद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनबन्धना कथञ्चिदुपपद्यते, तस्य
यथा कार्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथाऽत्रेत्यत उक्तम् “उपपद्यतेतरामि”ति
“प्राकृतं” (पृ० २४२ पं० १०) प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् ।

एवं प्राप्ते, उच्यते—

(२) सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविधातकृत ।

प्रसिद्धोपक्षि सत्पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति ॥

तद्वलात्तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम् ।

ब्रह्मण्येव, प्रधानं हि ब्रह्म च्छन्दो न तत्र तु ॥

(३) औत्सारिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिविभक्तिमप्यपूर्वार्थबोधनस्वभावं
प्रचयावयति । यथा ‘यस्याहिताग्नेरभिर्गृहान्दहेत्’ ‘यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेद्’ इति । (४) न
पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथंचिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थं
बलादपनीयते । यथा ‘यदाग्नेयोष्ठाकपालो भवती’ति । (५) तदिह ‘यदतः परो दिवो ज्योतिरि
यच्छब्दसामर्थ्याद् द्युमर्यादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । न च तस्य प्रमाणान्तरा
प्रसिद्धिरस्ति । पूर्ववाक्ये च द्युसम्बन्धि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्धपक्षायां तदेव सम
च्यते । (६) न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थः

(१) त्रिवृतं त्रिवृतमिति भाष्यं व्याचष्टे एकैकामिति । तेजआदिभूतं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ता
वृत्करणश्रुतिरुपास्यमानेतेजोविषयत्वेन संकोचयितुं न युक्ता, ततोऽन्यत्र नेतुमयुक्तेत्यर्थः । त्रिवृतं—
वर्तितम् ।

(२) न वयं वाक्यान्तरस्थलिङ्गान्तैः जश्रुतिं बाधामहेऽपि तु तदुपबृंहितश्रुत्येत्याह सर्वनामेति । य
दिसर्वनामपदं प्रज्ञातार्थबोधकमज्ञातं सत् अर्थाबोधकमतो यच्छब्दः प्रज्ञातवचनः सन्गायत्रीवाक्यनिर्दिष्ट
श्लेष परामृशतीत्यर्थः । तद्वलादिति । यत्, पूर्ववाक्यस्थमपकर्षत्यतो यच्छब्दश्रुतिबलात्तेजोलिङ्गान्यपि
क्यानि ब्रह्मण्येव नेयानि संगमनीयानि । तत्र गायत्रीवाक्ये प्रातिपदिकार्थो यौर्ब्रह्म प्रधानं न तु च्छन्द
कारिकद्वयार्थः ।

(३) सर्वनामेति व्याचष्टे औत्सारिकमिति । यथेति । अत्र दहेदिति च विधिविभक्तिः प्रसिद्धार्थं
च्छब्दोपहृता गृहदाहलक्षणनिमित्तपरा, आच्छेदिति च ‘स ऐन्द्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदि’ति विधास्यमान
निर्वापनिमित्तं हविरार्तिमनुवदति । उभयं—दधिपयसी ।

(४) प्रसाध्यार्थेति व्याकुरुते यथेति । वचनानि त्विति । ज्योतिष्टोमगतसोमेषु शेषभक्षो विध्यभावात्
विद्यते इति प्राप्ते ‘सर्वतः परिहारमाविर्बनं भक्षयति तस्मात्सर्वा दिशः शृणोति’ इत्याद्यर्थवादा अप्राप्तत्वाद्
नुवादायोगाद्विधायकानि वचनानि इत्युक्तम् तृतीये । एवं प्रत्यभावे प्रसिद्धार्थत्वं सर्वनाम्नोऽपनीयत
सुख्यन्यायत्वादुदाहृतम् ।

(५) प्रसिध्यपेक्षीति व्याचष्टे तदिहेति ।

(६) ननु ‘दिवि’पदविहितं च स्वर्गलोकांशं युक्तावयवस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञातः सर्वनाम तं न परा

स्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता । एवं च स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमञ्जसानीति ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यकृता । तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोपलक्ष्यते । अथवा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति ज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धम् । “प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये” इति (पृ० २४२ पं० ५) प्रसिद्ध-पेक्षायां (१) प्रकृतं संनिहितप्रसिद्धं तु कल्प्यं न पूर्ववाक्यगतं प्रकृतम् । अत एवोक्तं कल्पयत इति । संदेशन्यायमाह—“न केवल”मिति । “परस्यापि ब्रह्मणो नामादि-प्रतीकत्ववदि”ति (पृ० २२४ पं० १५) । कौशेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारो, जीवाभावे देहस्य शैत्यात्, जीवतश्चौघ्याज्जायते । तस्मात्तत्प्रतीकस्योपासनमुपपन्नम् । शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ २४ ॥

(सू०) छन्दोभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोर्षण- निगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

(२) पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, न तु तद्ब्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थम् । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं चे’ति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते ‘त्रिपादस्याभूतं दिवी’ति । (३) नन्वाकाशस्तलिङ्गादि’त्यनेनैव गतार्थमेतत् । तथाहि—‘तावानस्य महिमे’त्यस्या-शुचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् । सैव च ‘तदेतदवाभ्यनूक्तमि’त्यनेन सङ्गमितार्था ब्रह्मलिङ्गम् । एवं ‘गायत्री वा इदं सर्वमि’त्यक्षरसन्निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुपपद्यते । (४) न च भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण सम्भवति । न च ब्रह्मपुरुषसम्बन्धित्वमस्ति गायत्र्याः । तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वणैव गतार्थत्वादनात्ममणीयमेतत् । न च पूर्वन्यायस्मारणे सूत्रसन्दर्भ एतावान् युक्तः । (५) अत्रोच्यते । अस्त्यधिकाशङ्का । तथाहि—गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः । गायत्रीवि-कारोपाधिना ब्रह्मण उपासनेति । न च तदुपाधिनास्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वम्, उपाधेरव-वच्छेदान् । नहि घटावच्छिन्नं नमोऽनवच्छिन्नं भवति । तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तद्वरं गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः (६) कयाचित्प्रणाज्या । ‘वारवै गायत्री वारवा इदं सर्वं भूतं

दित्याशङ्क्याह न चेति । प्रादिपदिकार्थो योस्तावदुभयत्र समा, सा हि प्रधानं गुणस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मा-दगुणे त्वन्यायकल्पनेति विभक्तिवैकल्प्यं नेयमित्यर्थः ।

(१) ननु वाक्यस्थज्योतिर्लिभे प्रकृतहानं न दोषोऽत आह भसिष्यपेक्षायामेति । यच्छ्रुतेर्विषयगवे-रगायां प्रकरणाप्राप्तमपि प्रसिद्धं प्राप्तम्, न स्ववाक्यगतमपि प्रस्तोष्यमाणमपूर्वमसिद्धेरित्यर्थः ।

(२) छन्दोभिधानादिति सूत्रैकदेशशङ्कावाद्याह पूर्ववाक्यस्येति ।

(३) तत्र सिद्धान्त्याक्षिपति नन्वित्यादि युक्त इत्यन्तम् ।

(४) न च भूतपृथिवीति । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च वै’ इत्यादिभ्यस्तौ भूतादिवद्भाव-गायत्र्याः स्वरूपतो भूताद्यात्मकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

(५) एकदेशशङ्कावादी समाधत्ते अत्रोच्यते इत्यादिना ।

(६) ननु शब्दात्मिकायाश्चन्द्रोक्त्या गायत्र्याः कथं स्तुतिरत आह कयाचित्ति । तदाभिष्टाभ्या दे-यतायाः सर्वभूतात्मकत्वमभिप्रेत्येत्यर्थः ।

गायति च त्रायति चे'त्यादि श्रुतिभ्यः । (१) तथा च 'गायत्री वा इदं सर्व'मित्युपक्रमे गाय-
त्र्या एव हृदयादिभिर्व्याख्या, व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री'त्युपसंहारो ग-
यत्र्यामेव समञ्जसो भवति । ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति । 'यद्वै तद्ब्रह्मे'ति च ब्रह्मसू-
त्रेन्द्रोविषय एव, यथै'तां ब्रह्मोपनिषदमि'त्यत्र वेदोपनिषदुच्यते । तस्माद्गायत्रीछन्दोभि-
वानाञ्च ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—“न, कुतः, ? तथा चेतोर्पणनिगदात्” । (१-
२४६ पं० ८) गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणं चित्तसम-
धानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते । एतदुक्तं भवति । न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत-
लस्येव नीलत्वं, येन तदवच्छिन्नत्वमन्यत्र न स्यादवच्छेदविरहात् । किन्तु यदेव तद्ब्रह्म सर्व-
स्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्त्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते, गायत्र्यः
(२)सर्वच्छन्दोव्याप्या च सवनत्रयव्याप्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतेर्भि-
कारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः । न चात्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते, नहि कु-
ण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलविद्योगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति, तद्रूप-
त्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात् ।

तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तं, संप्रति तु गायत्रीशब्द-
संख्यासामान्यादौष्या वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयति—“अपर आह”ति (पृ० २४५
पं० १) । तथाहि—षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पाद् । सर्वाणि हि
भूतानि स्थावरजङ्गमान्यस्यैकः पादः । दिवि—द्योतनवति चैतन्यरूपे, स्वात्मनीति यावत्,
त्रयः पादाः (३) । (४)अथवा दिव्याकाशे त्रयः पादाः । तथाहि श्रुतिः—“इदं वाव तद्योऽं
बहिर्धा पुरुषादाकाश'स्तद्धि तस्य जागरितस्थानं, जाग्रत् खल्वयं बाह्यान् पदार्थान् वेद । त-
'स्यं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः' । शरीरमप्य इत्यर्थः, तद्धि तस्य स्वप्नस्थानम् ।
तथा 'स्यं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः' । हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः, तद्धि तस्य सुषुप्ति-
स्थानम् । तदेत'त्रिपादस्यामृतं दिवी'त्युक्तम् । तदेवं चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन
ब्रह्मोच्यते इति । “अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहित”मिति । ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्यु-
क्तम् ॥ २५ ॥

(१) उपक्रमोपसंहाराभ्यामपि गायत्रीस्तुतिरेव साधीयसीत्याह तथाचेति ।

(२) सर्वच्छन्द इति । एवं हि श्रूयते 'चतुरचराणि छन्दोस्यग्रे समवन्, तेषु जगती सोमाहरणा
य गता त्रीण्यक्षराणि हित्वाऽऽगच्छत् । एकं हित्वा त्रिष्टुबागता । गायत्री तु गत्वा तानि गाक्षितानि च
त्वार्यक्षराणि सोमं चाहृतवती, ततः साऽष्टाक्षराऽभवत्तत्रैव सवनत्रयमतन्वन्त याज्ञिकाः । एवं माध्यंदिनादि
सवने त्रिष्टुबादिप्रार्थनया गायत्र्युपाह्वाने एकादशाक्षरा द्वादशाक्षरा चाभवादित्युक्त्वोपसंहृतं—तस्मादष्टा-
यत्राणि वै सर्वाणि सवनानि' इति, अतस्सर्वच्छन्दोव्याप्तिः । तथा 'गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्
अगत्या वैश्यम्' इति श्रुतेस्त द्विजातिद्वितीयजन्मजननीत्वं बोध्यम् ।

(३) त्रयः पादा इति । अल्पं प्रपञ्चं पादमपेक्ष्य स्वरूपमपरिच्छिन्नत्वात् त्रयः पादा इति भावः ।

(४) दिवीति वाक्यशेषवशात् त्रिपादिति मन्त्रस्य व्याख्यान्तरमाह अथवेति । पद्यते ज्ञायते एत-
त्परीयमिति विश्वतैजसप्राज्ञाजयः पादा एते यस्य तत्त्रिपात्तुरीयं स्वपादद्वारा गगनेऽवस्थितमित्यर्थो मन्त्र-
तन्मते बोध्यः ।

पा० १ सू० २६-२८]

प्रतर्दनाधिकरणम् ।

१०७

(सू०) भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

“षड्विधे”ति (पृ० २४७ पं० ५) । भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । “पञ्च ब्रह्मपुरुषा (छा० ३।१।३६) इति च हृदयसुषुप्तिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति” (पृ० २४९ पं० १) । अस्यार्थः—(१) हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुषयः, पञ्च छिद्राणि, तानि च देवैः प्राणादिभी रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः । तथाहि—हृदयस्य यत्प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणस्तेन हि (२) प्रायणकाले सञ्चरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः स एवादित्य इत्यर्थः, ‘आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः । तत्सम्बद्धं श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः, ‘श्रोत्रेण सूत्रा दिशश्चन्द्रमाश्चे’ति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषोऽपानस्स च वाक् तत्सम्बन्धाद्, वाक् चाग्निरिति, ‘वाग्वा अग्नि’रिति श्रुतेः । अथ योऽस्योर्ध्वसुषिस्तत्स्थो वायुविशेषस्स समानः, तत्सम्बद्धं मनः, तत्पर्जन्यो देवता । अथ योऽस्योर्ध्वसुषिस्तत्स्थो वायुविशेषस्स उदानः, पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात्स वायुस्तदाधारश्चाकाशो (३) देवता । ते वा एते पञ्च सुषयः । तत्सम्बद्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा (४) न गायत्र्यामक्षरसंघिवेशमात्रे सम्भवन्ति, किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥ २६ ॥

(सू०) उपदेशभेदान्नेति चेत् नोभयस्मिन्नप्यविरोधाम् ॥ २७ ॥

“यथा लोके” इति (पृ० २४८ पं० १०) । (५) यदाऽऽधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथंचिन्मर्यादा व्याख्येया । यो हि इयेनो वृक्षाग्रे वस्तुतोऽस्ति स च ततः परतोऽप्यस्त्येव, अर्वाभागातिरिक्तमध्यपरभागस्थस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽवस्थानात् । (६) एवं च बाह्यबुभागातिरिक्तशरीरहार्दबुभागस्थस्य ब्रह्मणो बाह्याद् बुभागात् परतोऽवस्थानमुपपन्नम् ।

(७) यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तदिदमुक्तम् “अपर आहे”ति । (८) अत एव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥ २७ ॥

(१) गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणो हृदि स्थितस्योपासनाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधेयं तस्य हेत्यादिवाक्यं तदर्थतोऽनुक्रमति हृदयस्येत्यादिना । प्राणादिदिगता हृदयकमलसुषयो द्वाराणि तत्स्थाः प्राणादिपञ्चवायवो द्वारापालस्ते च चक्षुरादिकरणयुक्ता आदित्यादिदेवैरधिष्ठिता इति सप्रदायार्थः ।

(२) प्राणशब्दं निर्वक्षितं प्रायणकाले इति ।

(३) आकाशः—परमेस्वरः ।

(४) पुरुषाः—प्राणादयः ।

(५) पदादावुक्तं प्रधानप्रकृत्यर्थप्रत्याभिज्ञानुरोधेन प्रत्ययार्थवैषम्यं नेयमिति तदुपदर्शकं माध्यं व्याचष्टे यदाधारत्वमिति । यदा मुख्यमाधारत्वं वृक्षाग्रस्य विवक्षितं तदा वृक्षात्परतः इयेन इति प्रयोगे इयेनशब्दो वृक्षाग्रलग्नइयेनावयवाद्बुपरितनावयवावच्छिन्नावयविलक्षक इत्यर्थः ।

(६) अस्मिन्पक्षे दाष्टान्तिके ब्रह्मणः इयेनवदवयवाभावाद् इति श्रुतिं लक्षणयां व्याचष्टे एवं चेति । श्रूयते च वृष्टान्तोपे वृक्षाग्रादित्यवधिभुतिर्लक्षणया नेतुम् अग्रभागादीषदवयवाग्रभागपरत्वे तदा दाष्टान्तिकेन साम्यमित्यर्थः ।

(७) यदा त्वनौपाधिकं ब्रह्माकाशास्पृष्टं विश्रित्वा पञ्चम्येव मुख्या तदा सप्तमी सामीप्यसम्बन्धे लक्षणीयाह यदा स्थितिः ।

(८) अत एवेति । सर्वमर्यादाया मुख्यत्वादवैषम्यार्थः ।

(सू०) प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

(१) अनेकलिङ्गसन्दोहे बलवत्कस्य किं भवेत् ।

लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥

मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्माणामनेकेषां लिङ्गानि बहूनि सम्प्लवन्ते, तत्कृतमदत्र लिङ्गं, जिज्ञासां च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थोऽत एव प्राण इत्यत्र विचारितः ।

(२) स्यादेतत्, हिततमपुरुषार्थसिद्धिश्च निखिलभूणहत्यादिपापापरामर्शश्च प्रज्ञात्मानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे सम्भवन्ति । तथैष साधु कर्म कारयति, एष लोकाधिपतिरित्यादि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथंचिद्वेदितरेषां त्वसम्भवः । वक्तृत्वं च वाक्करणव्यवहारवत्त्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न सम्भवति, (३) तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिङ्गविरोधज्जीवद्वारेण ब्रह्मण्येव कथंचिद्व्याख्येयम्, जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । तथा च श्रुतिः—‘आत्मानं भ्युदितं येन वागभ्युद्यते, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी’ति वागवदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव, तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मयत्तत्वात्परमात्मस्य एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्रहवत्या लिङ्गमस्ति, तथाहि इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीकत्वाच्च ‘मामेव विजानीही’त्युपक्रम्य, ‘प्राणोऽस्मि ब्रह्मास्मे’त्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चचार, प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात्, सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान्प्रत्यप्रवृत्तेर्भूणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः, लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात्, आनन्दादिरूपत्वं च स्वर्गस्यैवानन्दत्वात्, ‘आप्तुं सम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत’ इति स्मृतेश्चामृतत्वमिन्द्रस्य, ‘त्वाष्ट्रमहनमि’त्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते । तथापि परमपुरुषार्थस्थापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽन्यथा परमानन्दरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचारादध्यात्मसम्बन्धभूतपराचीन्द्रेऽनुपपत्तेः, इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्येव प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रं भोगेन क्षयपतो ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पत इति विग्रहवदिन्द्रजविप्राय वायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतदिति ॥

(४) अत्रोच्यते—‘यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः’

(१) अनेकेति । अनेकेषां लिङ्गान्यनेकानि च तानि जिज्ञानि वा प्रतिपदार्थमनेकानीति यावत्तमेकत्वेन प्रतिभासमानवाक्ये समावेशं किं बलवत् किमभूनि सर्वाणि समबलानि उक्तमेव बलवत्यादा चैकमेतदा कस्य लिङ्गिनो लिङ्गं बलवत् किं ब्रह्मण उत प्राणादेरित्येतदत्र चिन्त्यते, एतच्च प्राग् अत एव इत्यत्र न चिन्तितम् । तत्र हि ब्रह्मलिङ्गात्प्राणश्रुतिर्नास्तीति न तु ब्रह्मलिङ्गानां बलाबलं विचारितम्, इति आत्ममाधिकरणसङ्गतिकारिकार्थः । कारिकार्थमेवाह मुख्येति ।

(२) अनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारेणेतरेषामन्यथासिद्धवदन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन पुनरुक्तिं शङ्कस्यादेतदिति ।

(३) देवतालिङ्गस्यान्यथासिद्धिमाह तथापीति ।

(४) वसत इति द्विवचनश्रुत्या सहोक्तमणादिलिङ्गानुगृहीतयोपास्यभेदप्रतीतेर्न वाक्यस्य मात्रपरत्वनिर्णय इति वदन् पूर्वपक्षसंभवमाह अत्रोच्यत इति । तस्य प्राणस्य प्रज्ञात्मनः जीवेन सहोपास्यत्वमुक्तमित्यर्थः ।

पा० १ सू० २९]

प्रतर्दनाधिकरणम् ।

१०९

सहोत्क्रमत' इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहो-
त्क्रमणमुच्यते । न च ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न सहभावो, न चोत्क्रमणम् । तस्माद्वायुरेव
प्राणः । जीवश्च प्रज्ञात्मा । सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्त्यैकत्वमनयोरुपचरितं 'यो वै प्राण' इत्यादि-
ना । आनन्दामराजरापहतपाप्मत्वादयश्च ब्रह्मणि प्राणे (१) भाविष्यन्ति । तस्माद्यथायोगं त्रय
एवात्रोपास्याः । न चैव वाक्यभेदो दोषमावहति, वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमपूर्वक-
त्वात्, (२) पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासनात्रैवेष्ट्यमेति
पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु (३) सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमो, न तु पदार्थावगमराग्रेव
पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न श-
क्नुवन्ति कर्तुमित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति, तेन पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसा-
न्येव बलवद्वाधकोपनिपातान्नानार्थबोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः—

सम्भवत्येकवक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्ट्यते ।

इति । तेन यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रातिसमाधानोपसंहारे चैकवा-
क्यत्वाय 'प्रजापतिरुपांशु यष्टव्य' इत्यादयो न पृथग्विधयः किं त्वर्थवादा इति निर्णीतम्, तथे-
हापि 'मामेव त्वेजानीही'त्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'त्युक्त्वाऽने 'स एव प्राण एव प्रज्ञात्मा-
ऽऽनन्दोऽजरोऽमृत' इत्युपसंहाराद्ब्रह्मण्येकवाक्यत्वावगमौ सत्यां जीवमुख्यप्राणलिङ्गे अपि तद-
गुणतया नेतव्ये, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्पुनर्भेददर्शनं 'सह ह्येतागवेति, तज्ज्ञा-
नक्रियाशक्तिभेदेन (४) बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयि-
षुम् । (५) अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुपलक्षणाभेदेनोपलक्षयति—'प्राण एव
प्रज्ञात्मे'ति ।

(६) तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः ।

एकवाक्यबलात्प्राणजीवलिङ्गोपपादनम् ॥

इति सङ्ग्रहः ॥ २८ ॥

(मू०) न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-

सम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

(१) ब्रह्मणि प्राण इति । 'स एव प्राण आनन्दोऽजर' इत्यत्र प्राणशब्दा ब्रह्मवाचीत्यर्थः ।

(२) भवतु पदार्थावगमपूर्वको वाक्यार्थावगमस्तथापि गामानयेत्यादावैकवक्यता किं न स्यादत-
माह पदार्थानां चेति । गुणप्रधानयोग्यपदार्थावगमे भवत्येकवाक्यता, इह तु सहोत्क्रमत इत्यादिभिः स्वा-
त्मन्यावगतैर्वाक्यभेद इत्यर्थः ।

(३) पदार्थावबोधो हि वाक्यार्थबोधे हेतुत एव स गुणः, उद्देश्यस्तु वाक्यार्थप्रत्ययः प्रज्ञानमनो न
अतोतैकवाक्यतामङ्गु हति सिद्धान्तयति सत्यमित्यादिना ।

(४) ज्ञानशक्तिमती बुद्धिः, क्रियाशक्तिमति प्राणः ।

(५) यदि प्रत्यगात्मोपाधी भेदेन निर्दिष्टो न तु जीवप्राणौ स्वातन्त्र्येण कथं तर्हि प्राण एव प्रज्ञा-
त्मोपक्रमोपाश्वेति तयोरुपास्यत्वलिङ्गभेदोऽपि कथं भवेन्निरर्था इति चेत्—

(६) उपसंहारार्थसंग्रहकारिकामाह तस्मादिति ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवचत् ॥ ३० ॥
जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नोपासात्रैविध्यादा-
श्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

“न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हती”ति (पृ० २५५ पं० ४) नैष सन्दर्भो (१) वाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किन्तु यथायोगं किंचिदत्र जीववाक्यं, किंचिन्मुख्यप्राणवाक्यं किंचिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । “प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादि”ति । (२) प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि । जीवन्मुख्यप्राणयोरन्यतर इत्युक्तममात्रम् । “उभा”विति पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु ध्रुवम् । “न ब्रह्मे”ति (पृ० २५५ पं० १) । न ब्रह्मैवेत्यर्थः । “दशानां भूतमात्राणामि”ति । पञ्च शब्दादयः पञ्च शिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्य इति दश प्रज्ञामात्राः ।

तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे—“अथ वे”ति (पृ० २५५ पं० १) (३) पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनात्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम्, इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रयविशिष्टस्य विधानाच्च वाक्यभेद इत्युक्तमानः प्राचां वृत्तिकृताम् । तदेतदालोचनीयं—कथं न वाक्यभेद—इति । (४) युक्तं “सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिष्यत्वात्, इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति, अभावार्थत्वात्, भावार्थविधिविषयत्वनियमाद्, वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्, तदनूयाप्राप्तोपासाभावविधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणे वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्धाटितः, व्याख्यानैर्नैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम पादः ॥

अथ द्वितीयं पादमारिप्सुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया—“प्रथमे पादे इति (पृ० १५९ पं० ९) । उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्भेदतुल्योपपत्त्यन्ते । न चैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुमिति, अत उक्तम् “समस्तजगत्कारणस्ये”ति (पृ० १६० पं० १) यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उक्ताः

(१) ननु जीवप्राणब्रह्मणामुपास्यत्वेन यदि पूर्वपक्षः कथं तर्हि जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रावतारकपक्षभाष्ये ब्रह्मपरत्वनिषेधोक्त आह ब्रह्मवाक्यमेवेति । ब्रह्मपरत्वनियमो निविध्यत इत्यर्थः ।

(२) एतत्सूत्रपूर्वपक्षभाष्य एव प्राणस्य प्रज्ञात्मत्वमुपपादयितुं प्रकृत्यादि भाष्यम्, तत्र प्राणशब्दार्थमाह प्राणान्तराणीति ।

(३) पूर्वोत्तरव्यख्ययोः सूत्रार्थं विभजते पूर्वमिति । उपासनात्रैविध्यपसङ्गादिति पूर्वत्र व्याख्यानं तु एकस्या उपासनायास्त्रिविधवाच्य वाक्यभेद इति व्याख्यानमित्यर्थः ।

(४) अत्र तावत्किमुपासनात्रयविशिष्टब्रह्मविधिरुत ब्रह्मविशिष्टोपासनात्रयविधिरथवा तदनुवादिन तत्र श्रियोपासनत्रयविधिरिति विकल्प्य नाथ इत्याह युक्तमिति । न द्वितीय इत्याह वाक्यान्तरेभ्यश्चेति । विधेर्णीभूतब्रह्मणः सन्निधौ प्राप्तत्वात् न तद्विशिष्टोपासनविधिरित्यर्थः । ततस्तृतीयकल्पः परिशिष्यत इत्याह ननु चेति । तं दूषयति तस्य चेति । ब्रह्मानुवादेनोपासनविधावेकविशेष्यावशीकारादुपासनानां च परस्परसम्यक्तत्वात्तुपास्तिविध्यावृत्त्युपासनात् ॥ ३३ ॥ Kanya Maha Vidyalaya Collection.

यापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वोपपादनेना(१)धिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपप-
न्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । “अर्थान्तरप्रसिद्धानां च”ति । यत्रार्था-
न्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते तदव्यभिचारलिङ्गत्वात् तत्र
कैव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मगोचरत्वनिर्णयं प्रत्याभिप्रायः ।
(२)पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वमे दर्शयिष्यामः ।

(सू०) सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

“इदमाख्यायते-सर्वं खल्विदं ब्रह्म, कुतः ? तज्जलानि”ति । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो
ब्रह्म इति तज्जम्, तस्मिन् खल्वित इति तल्लम्, तस्मिन्श्चानिति स्थितिकाले चेष्टत इति तदनं
जगत्तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद्ब्रह्म । अतः कः कस्मिन् रज्यते कश्च कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शा-
न्तः सन्नुपासीत । “अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर”इत्यादि । (३)तत्र सं-
शयः किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्वेवमेवेति । किं
तावत्प्राप्तं “शरीरो” (पृ० २६१ पं० १) जीव इति । कुतः ? (४)क्रतुमित्यादिवाक्येन
विहितां क्रतुभावनामनूय सर्वमित्यादिवाक्यं सामगुणे विधिः । (५)तथा च सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात् । (६)एवं च सङ्कल्प-
विधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्यन्निषयापेक्षः स्वयमनिर्बुद्धो न विध्यन्तरेणोपजीवितुं
शक्योऽनुपपादकत्वात्, तस्माच्छान्ततागुणविधानात्पूर्वमेव ‘मनोमयः प्राणशरीर’ इत्यादिभिर्वि-
षयोपनायकैः सम्बध्यते । (७)मनोमयत्वादि च कार्यकारणसङ्घातात्मनो जीवात्मन एव निरुद्ध-
मिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पञ्चाङ्गब्रह्मणा सम्बद्धमर्हति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरो-
धात् । (८)न च ‘सर्वं खल्विदमिति वाक्यं ब्रह्मपरमिति तु सामहेतुवन्निगदार्थवादः शान्तता-

(१) अधिकरणेति । यत्प्रसिद्धावधारित्यासिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ।

(२) यद्यर्थान्तररूढा अपि शब्दा ब्रह्मलिङ्गत्वात् ब्रह्मपरतया व्याख्याताः तर्हि कैव कथा मनोमयत्वा-
दिलिङ्गेषु, अपि चेह ब्रह्मशब्द एवास्ति ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति’, अस्ति च वाक्यशेषे सर्वकर्मत्वादि ब्रह्मलिङ्गं
तत्कथं जीवपरत्वशङ्का वाक्यस्यात आह पूर्वपक्षेति । क्रतुमित्यादिवाक्येनैतान्तरन्यायेत्यर्थः ।

(३) मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मनैरेक्यसापेक्षत्वाभ्यां संशयमाह तत्रेति ।

(४) स्ववाक्योपासधर्मविशिष्टजीवोपासनानुवादेन शमाविधिपरत्वाच्च सर्वं खल्विति वाक्यमुपास्यसम-
र्थकमित्याह क्रतुमिति ।

(५) प्रागप्रतीतायाः क्रमप्रवृत्तेः कथमुपासीतेत्यनुवादस्तत्राह तथाचेति ।

(६) ननु संकल्पविधेरुपास्यसापेक्षत्वाद्ब्रह्मण उपस्यत्वमत आहोव चेति । सापेक्षस्य गुणविध्यर्थमा-
भ्युपदानायोगान्मनोमयत्वादिभिरेवापेक्षापुरणमित्यर्थः ।

(७) स्यादित-मनोमयत्वादिमन्त्रैस्त्वेवास्त्वित्यत आह मनोमयत्वादि चेति । उत्पत्तिशिष्टत्वं कर्मस्वरूप-
प्रतीतिसमयापगतत्वम् ।

(८) चेन्न ब्रह्मोपास्यं किमर्थं तर्हि तदभिधीनमित्यत आह नचेति । हेतुवन्निगद्यत इति तथोक्तः ।
श्रूयतेति वाक्यान्म तेन हीति श्रुतम् । तत्र च हिशब्दश्रुतेः स्तुतौ च लक्षणापरस्याऽन्नकरणत्वं हेतुरुपदि-
ष्टत्वाच्च यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति पूर्वपक्षे तृतीयाश्रया होमकरणं श्रूयं गम्यते विध्यर्थस्य च न
हेतुपेक्षातः श्रूयस्तुतवदत्रापि शान्तताविधिपरा ब्रह्मप्रशंसादि इत्यर्थः ।

विधिपरः, 'श्रुपेण जुहाति, तेन ह्यन्नं क्रियते' इतिवत् । न चान्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स क्रियत इति युक्तम् । मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणानपेक्षितत्वात् सर्वकर्मत्वादि च जीवस्य पर्यायेण भविष्यति । एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम् । परमात्मनस्त परिमेयस्य तदनुपपत्तिः । प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम् व्याख्यातं च भाष्यकृता । एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात् कथंचिद्भेदोपचारेण राहोः शिर इतिवद् द्रष्टव्या । 'एतद्ब्रह्मे'ति च जीवविषयं जीवस्य देहादिष्टुहणत्वेन ब्रह्मत्वात् । एवं सत्यसङ्कल्पादयोऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेऽपि सम्भवन्ति तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेनाऽत्र विवक्षितो, न परमात्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

(१) समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते ।

तद्धितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षया निवर्तकः ॥

तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि ।

तथा च सत्यसङ्कल्पप्रसृतीनां यथार्थता ॥

(२) भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति तथाहिः—प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः सन्निकृष्टं च सर्वनामार्थं सम्प्राप्य तदभिधानं पर्यवस्येत् । (३) तत्र मनोमयपदं पर्यवसितताभिधानं तदभिधानपर्यवसानायालं, तत्तु मनोविकारो वा मनःप्रचुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते । तद्येनैष (४) शब्दः समवेतः भवति स समासार्थः । (५) न चैष जीव एव समवेतार्थो न ब्रह्मणीति, तस्य 'अप्राणो ह्यस्य' इत्यादिभिस्तद्विरुद्धप्रतिपादनादिति युक्तम् । तस्यापि सर्वविकारकारणतया विकाराणां च कारणत्वाद्भेदात्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः ॥

(६) स्यादेतत् । जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तु तद्वारा, तत्र प्रथमं द्वारस्य द्विस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म, ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्त्यन्ते । (७) तदेतदत्र सम्प्रधार्यम्—किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिज्ञानामस्तु तद्वत्ता, तथा

(१) समास इति । 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यत्र प्राणः शरीरमस्येति बहुव्रीहिसमासो विग्रहवत् स्येत्यन्तगर्भितसर्वनामार्थवान्, सर्वनाम च सन्निकृष्टमपेक्षतेऽतः सर्वनामश्रुतिर्ब्रह्मोपास्यत्वे मानमित्यर्थः ननु मनोमय इति स्ववाक्यस्थमयडर्थेन ब्रह्माकाङ्क्ष न सम्भवेदत आह तद्धितार्थ इति । सोऽपि विकारचुर्यसाधारणतया सामान्यत्वात् ब्रह्माकाङ्क्षाशमकः संदिग्धत्वादिति भावः । फलितमाह तस्मादिति । अत्र शमविधित्तुतिपरादपि वाक्याद्भैष ब्रह्मम्, एवं च ब्रह्मोपादाने सत्यसङ्कल्पादीनां यथार्थत्वसम्भवेन अत्र शेषस्थलिङ्गसामञ्जस्यमित्यर्थः । (२) समासशक्तिकारिकांशं व्याचष्टे भवेदिति । तदभिधानं—समासाभिधानम् ।

(३) तद्धितार्थ इत्यंशं व्याचष्टे तत्रेति । (४) तद्यत्रैष इति सु० पु० पाठः ।

(५) नचैष इति । एष मनोमयशब्दो जीवे एव निविष्टावयवार्थो न तु ब्रह्मणस्तस्य मनआदिविधितिप्रातिपादनादित्येतन्न युक्तम्, कुतो न युक्तमत आह तस्यापीति । विकाराणां—तद्विशेषाणां जीवानाम् ।

(६) विकारत्वं जीवानामभेदापेक्षं यदि जीवद्वारा ब्रह्मणो मनोमयत्वं तर्हि जीव एव मनोमयपदं युक्तमिति तदेव समासाकाङ्क्षयाः पूरकं स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कने स्यादेतदिति ।

(७) उक्ताशंकासमाधानार्थं प्रथमं बलाबलविवेकाय पञ्चविभागं करोति तदेतदिति । ब्रह्मलिङ्गैर्विकारैर्मन्त्रैः, तद्वत्ता—तद्वत्त्वम्, अस्मिन्मन्त्रे फलितमाह तथाचेति ।

जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवोपास्यत्वम्, (१) उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिन्नस्यापि, जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात् तेषां च जीवेऽनुप-
पत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति । (२) त्रयं तु पश्यामः—

समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् ।

विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥

समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जु रूपवती, न तु रज्जुरुपेणा-
भिगम्यत्वादिना भुजङ्गो रूपवान् । तदा भुजङ्गस्यैवाभावात्किं रूपवत् । भुजङ्गदंष्ट्रायां तु न
नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवद्युज्यते, न तु ब्रह्म-
रूपैर्नित्यत्वादिभिर्जीवस्तद्वान् भवितुमर्हति, तस्य तदानीमसम्भवात् । तस्मात् ब्रह्मलिङ्गदर्श-
नाज्जीवे च तदसम्भवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धम् । (३) एतदुपलक्षणाय च 'सर्वं ख-
ल्विदं ब्रह्मे'ति वाक्यमुपन्यस्तमिति ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

"यद्यप्यपौरुषेय" इति । (पृ० २६२ पं० १२) शास्त्रयोनिर्त्वेऽपीदंवरस्य पूर्वपूर्व
सृष्टिरचितसन्दर्भापेक्षरचनत्वेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिधानम्, तथा चाऽस्वातन्त्र्येण विवक्षा
नास्तीत्युक्तम् । परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते, न तुपादेयत्वमेव, (४) अन्य-
योद्देश्यतयाऽनुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन चमसादावपि सम्मार्गप्रसङ्गात् । तस्मादनुपादे-
यत्वेऽपि ग्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः । (५) तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितम-
विवक्षितम्, इच्छानिच्छे च भक्तिः । तदिदमुक्तं—"वेदवाक्यतात्पर्याभ्यामवगम्ये-
ते" (पृ० २६३ पं० १) इति । यत्परं वेदवाक्यं ततेनोपातं विवक्षितम्, अतत्परेण चा-
नुपातमविवक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥

स्यादेतत्, यथा सत्यसङ्कल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एवं शारीरेऽप्युपपत्त्यन्ते, शारी-

(१) एवं जीवोपास्यत्वपक्षं प्रदर्श्य ब्रह्मोपास्यपक्षमाह उतेति । तथाच ब्रह्माभिन्नस्यापि जीवस्याव-
च्छिन्नतया न ब्रह्मधर्मवत्ता, ब्रह्मणस्तु सर्वात्मत्वाज्जीवलिङ्गैस्तद्वत्तेति पक्षे लाभमाह तथाचेति ।

(२) तत्र स्वमतमाह वयन्त्विति । समारोप्यस्येति । ज्ञायमानेन समारोप्यजीवरूपेणाधिष्ठानविषयो
ब्रह्मरूपवद्भवेत् तस्याज्ञायमानत्वेन समारोपकालेपि सत्त्वात् । विषयस्य तु रूपेणासाधारणं ज्ञायमानेन
समारोप्य जीवो न रूपवानधिष्ठानासाधारणरूपज्ञाने सति समारोप्याभावादिति कारिकार्थः । कारिकार्थमिम-
मेव दृष्टान्तेन दृढयन्माह समारोपितस्येति ।

(३) एतदुपलक्षणाय—सर्वकामत्वाद्युपलक्षणाय, उपन्यस्तं भाष्यकारेणेति शेषः ।

(४) 'उपादानेन फलेन' इति भाष्ये उपदानं नाम परिग्रहो न तूपादेयत्वमुद्देश्यप्रतियोगित्वम्, विप-
क्षे नाशकमाह अन्यथेति । किञ्चित्कार्यं विधातुं सिद्धवाभिर्देश्यमुद्देश्यत्वमनुष्ठेयत्वेन निर्देश्यत्वमुपादेयत्वम् ।
उद्देश्याविवक्षायां 'ग्रहं सम्मार्गीत्यग्रहोद्देश्यग्रहस्याविवक्षा स्यात्तथाच चमसादेरपि सम्मार्गप्रसङ्गः स चा-
युक्त इति भावः ।

(५) तत्प्रतं—ग्रहगतम् । एकप्रसरतयैकपक्षुविशिष्टयागविधिसम्भवात्पशुना यजेतेत्युपादेयाविशेषण-
त्वादिकत्वविषयाया युक्तत्वेऽप्यत्र ग्रहतैकत्वोद्देशेन सम्मार्गविधादुद्देश्यमानयोः परस्परसम्बन्धाद्ग्रह एवोद्दे-
श्येन पर्यवसानं च वाक्योपरिसमाप्तिसम्भवेन ग्रहं सम्मार्गी तं चैकमिति वाक्यभेदापत्त्यैकत्वाविशेषा न
युक्तेति भावः ।

रस्य ब्रह्मणोऽभेदात्, शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः—

(सू०) अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

यत्तद्वोचाम 'समारोप्यधर्माः समारोपविषये सम्भवन्ति, न तु विषयधर्मास्समारोप इति, तस्येत उत्थानम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

(सू०) स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

अभिकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न,

निचार्यत्वादेवं व्योमवत् ॥ ७ ॥

अत्राह चोदकः "कः पुनरयं शारीरो नामे"ति (पृ० २६५ पं० ९) । (१) तावद्वेदप्रतिषेधाद्वेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र तात्त्विकौ भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम् तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतरेत् । (२) तत्र पौर्वापर्येणाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्देदान्तराद्वैतग्राहिणश्च मानान्तरस्याभावात्तद्व्यपदेशाच्च, तेनाद्वैतमेव परमार्थः । तथा चानुपपत्तेस्तु त्याग्यसङ्गतार्थमित्यर्थः । परिहरति "सत्यमेवमेतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनो बुद्ध्युपाधिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते" । (३) अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासेत । तादृशां च जीवानामपि न तु निरुपाधिना ब्रह्मणः । (४) न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । (५) अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बाजाङ्गवदनवक्लृप्तरयोगात् । न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च स्वतः कुतोऽकस्मात्संसारता, यो हि पतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत न तु स्वतन्त्र इति वाच्यम् । न हि तद्भागस्य वस्य सम्प्रतितनी बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत, किंस्त्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यास्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । न चैनावता ईश्वरस्यानीशता । नष्टुपकरणाद्यपेक्षिता स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्माद्यत्किंचेदतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥

(सू०) सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

(१) जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यामुभयश्चानुपपत्तेराक्षेपायोगमाशङ्क्याह न तावदिति ।

(२) विरोधादन्यतरबाधे स्थितेऽप्यभेदपक्षे विनिगमक्रमाह तत्रेति । तदबाधनात्—तर्वेदात्तैर्ब्रह्मणो मानान्तरस्य प्रत्यक्षस्य विधिमप्राप्त्यापारत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्चान्येषामपि बाधनादित्यर्थः ।

(३) औपाधिकभेदानुवादिस्त्वेन भेदश्रुतीनां सूत्रस्य चोपपत्तिमाह अनाद्यविद्येति । तावदाशङ्क्या विद्याविशिष्टानाम् ।

(४) शङ्कते नचेति ।

(५) समाधत्ते अनादित्वेनेति । जीवाविद्ययोर्बाजाङ्गवद्वैतमत्त्वेऽनित्यत्वं स्यादतोऽत्रोत्तरात्तरजीवाव्यक्तीनां पूर्वपूर्वभ्रमनिमित्तकत्वमुक्तम् । अनादिजीवाविद्ययोश्चेत्तराश्रयस्वमविद्यातत्सम्बन्धयोरविद्यात्वमिति भावः ।

विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपादयितुम् । (१) तथा ह्यविद्या-
कल्पितः सुखादिसम्भोगो विद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते, न तु निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वा-
सनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ८ ॥

(सू०) अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

“कठबल्लीषु पठ्यते—

(२) यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ इति ।

(३) अत्र चोदनीयोदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते । अतृप्तं च भोक्तृता वा
संहर्तृता वा स्यात् । न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति, ‘अनश्नन्नन्योऽभिचाकशी-
ति’ इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृताविधानात् ‘तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाद्वत्ती’ति । तद्यदि भोक्तृत्वमनृतत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः । (४) ब्रह्म-
त्रादि चास्य कायकारणसङ्घातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा सम्भवति भोग्यम् । (५) अथ
तु संहर्तृता भोक्तृता, तत्तद्व्यापामिजीवपरमात्मनां प्रज्ञोपन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्यावि-
शेषाद्भवति संशयः—किमत्ताऽमिराहो जीव उताहो परमात्मेति । (६) अत्रोदनस्य भोग्य-
त्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तृवात्ता ।
तथा च जीव एव (७) ‘न जायते म्रियते’ इति च तस्यैव स्तुतिः, (८) संहारकालेऽपि संस्का-
रमात्रेण तस्यावस्थानात् । दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यत इति
प्राप्तम् । (९) यांश्च तु संहर्तृत्वमनृतत्वं तथाप्यमिरत्ता, ‘अमिरत्ता’ इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् ।
एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अत्तात्र परमात्मा, कुतः, ? चराचरग्रहणात् । ‘उभे यस्योदन’
इति ‘मृत्युर्यस्योपसेचन’मिति च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया

(१) ‘न वैशेष्यादि’ति सूत्रे प्रकृतिप्रयोगादिवैशेष्यसिद्धौ प्रत्ययप्रयोगोतिशययोन्याय, तमेवाह तथाहीति ।
अतिशयस्य भावः प्रत्ययार्थो न तु विशेषस्वरूपभाव इत्यर्थः ।

(२) यस्येति । यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगदोदनो, मृत्युः सर्वप्राणिमात्रकोपि यस्योपसेचनोदनसंस्कारक-
घृतप्रायः सोऽन्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्तते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्या इत्यमीश्वराधिष्ठानभूते
को वेद चित्तशुद्ध्यादिकं बिना कोपि न जानातीति कठबल्ल्यर्थो बोध्यः ।

(३) विषयवाक्येऽन्तुरभवत्वात्तद्वेति सूत्रासङ्गतिमाशङ्क्याहाव चेति ।

(४) ननु जीवस्य कथं ब्रह्मक्षत्रादिभोक्तृत्वं पूर्वपक्षिणा साध्यमत आह ब्रह्मक्षत्रादीति ।

(५) एवमनृतत्वस्य भोक्तृत्वपक्षे संशयेन पूर्वपक्षं प्रदर्श्य संहर्तृत्वपक्षे तं वक्तुं भूमिकाप्राह

अथेति ।

(६) वनिनादिषु भोक्तृत्वेऽपि संहर्तृत्वाभावात् अनृतत्वस्य भोक्तृत्वात्मप्रसाधनेन पूर्वपक्षमुपपादयति
अत्रोदनस्येत्यादिना ।

(७) तथा स जीव एव इति, सर्वथा स जीव एवेति च पाठान्तरम् ।

(८) ननु प्रलये जीवनाशात्कथमनृतत्वमत आह संहारोति ।

(९) अविर्भावस्य परमात्मनः संहर्तृत्वयोगात् अभिरेव संहर्तृत्वाह यदीति । एवं चातृत्वस्य भोक्तृ-
त्वपक्षे जीवो, संहर्तृत्वपक्षे चाभिरेव नोपरमात्मेति पूर्वपक्षमिति सूत्रम् ।

च कार्यकारणसङ्घातः स्थितो, न तद्योदनः । नद्योदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनमिति तु भोग्यः । (१) न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं सुख्यम् । न चात्र सुख्य-
रूपसेचनतया कल्प्यते । न च जीवस्य कार्यकरणसङ्घातो ब्रह्मक्षत्रादिरूपो भक्ष्यः, कस्यचित्
क्रूरसत्त्वस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वः सर्वस्य जीवस्य । तेन ब्रह्मक्षत्रविषयको
जीवस्यात्तृत्वं न व्याप्नोति किमङ्ग पुनर्मृत्यूपसेचनव्याप्तं चराचरम् । (२) न चौदनपदात् प्र-
मावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासम्भवमत्तृत्वं योजयत इति युक्तम् । नद्योदनपदं श्रुत्या भो-
ग्यत्वमाह, किन्तु लक्षणया । न च लाक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन 'मृत्युर्यस्योपसेचन'मिति न
'ब्रह्म क्षत्रं चे'ति च श्रुती सङ्कोचमर्हत् । न च ब्रह्मक्षत्रे एवात्र विवाक्षिते, मृत्यूपसेचने
प्राणमृन्मात्रोपस्थापनात्, (३) प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्रोपन्यासस्योपपत्तेः, अन्य-
वृत्तेरशाब्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च । (४) तथा च चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव, नास्मिन्
जीवस्य, तथा च 'न जायते म्रियते वा विपश्चिदि'ति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति
'क इत्या वेद यत्र स' इति च दुर्ज्ञानत्वमुपपत्स्यते । जीवस्य तु सर्वलोकप्रासिद्धस्य न दुर्ज्ञा-
नता । तस्मादत्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥

(सू०) गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

संशयमाह—“तत्रे”ति (पृ० २७० पं० १२) पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह—“यति
बुद्धिर्जीवावि”ति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह—अथ जीवपरमात्मानावि”ति
(५) औत्सर्गिकस्य मुख्यताबलात् पूर्वसिद्धान्तपक्षासम्भवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्व-
संशयमाक्षिपति—“अत्राह आक्षेप्ते”ति (पृ० २७१ पं० १) ऋतं सत्यमवश्यम्
वीति यावत् । समाधत्ते—“अत्रोच्यत” इति । (६) आध्यात्मिक अधिकारादन्यौ तावत्
तारावश्यकौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचैतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैव

(१) एवमोदनशब्दस्य भोक्तृत्वेनौदनपदार्थमुक्त्यौदनशब्दस्य लाक्षणिकस्य संनिहितमृत्यूपसेचनप-
नुसारेणौदनगतविनाशित्वधर्मलक्षणार्थत्वाद् ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितजगादिनाशकर्तृत्वरः प्रतीयते न जीव ।
स्याह न चेत्यादिना ।

(२) ओदनपदात्प्रथमं भोक्तैव प्रतीयत इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्राह न चौदनपदादित्यादिना । ओ-
दनपदस्य भक्तवाचिनो भोग्यमात्रपरत्वेन तवापि जघन्यवृत्त्याश्रयणात्तद्वलाद् ब्रह्मक्षत्रमृत्युश्रुतीनां
संकोच इत्यर्थः ।

(३) मृत्युपदादिना शिवस्तु मात्राविषयायां कथं ब्रह्मक्षत्रग्रहणमत आह प्राणिष्विति । ननु ब्रह्मक्षत्राश्रयि-
रव्यावृत्तिः कुतो नात आहान्यानिवृत्तेरिति । यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यत्र मनुष्यादिनिवृत्तिः परिसंख्य-
फलं, तथा चानर्थनिवृत्तिरेवमिहान्यानिवृत्तिरनर्थका पुरुषार्थविशेषानवगमादित्यर्थः ।

(४) मायोपाधिद्वारा परस्यापि संहर्तृत्वमित्यभिप्रायेणोपसंहरति तथा चेति ।

(५) ननु लक्षणया पिबदपिबतोः पिबन्ताविति निर्देशोपपत्तेः पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षाक्षेपे च वाक्यस्य
निर्विषयत्वप्रसङ्गादाक्षेपायोगमाशङ्क्याहोत्सर्गिकस्येति । अयं हि आक्षेपा पिबन्तावित्यस्य मुख्यमर्थमौत्स-
र्गिकमवाध्यं मन्यते प्राकृतमुपपत्तिविषयत्वं च वाक्यस्य पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्यतेऽत आ-
क्षेप इत्यर्थः ।

(६) लक्षणा वक्तुं—मुख्यार्थसम्भवमाह आक्षेपेति ।

पाता परिशिष्यते इति (१) 'सृष्टीरुपदधाती'तिबद्धिवचनानुरोधादपिबत्संसृष्टतां स्वार्थस्य पिब-
च्छब्दो लक्षयन् स्वार्थमजहमितरेतरयुक्तीपिबदपिबत्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव,
तथापि न दोष इत्याह--"यद्वे"ति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्य-
स्तीति सोपि कर्ता । अत एव चाहुः--"यः कारयति स करोत्येवे"ति । एवं करणस्यापि
स्वातन्त्र्यविवक्षया कथंचित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि पचन्तीति । तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोधः
इति । तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति--"बुद्धिश्चेन्नञ्जावि"ति ।

(२)नियताधारता बुद्धिजीवसम्भविनी न हि ।

क्लेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि ॥

न च पिबन्तावितिवत्प्रविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थ-
त्वायोगात्, बुद्धिजीवयोश्च गुहाप्रवेशोपपत्तेः । अपि च 'सुकृतस्य लोक'इति सुकृतलोकव्यव-
स्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः । बुद्धिजीवौ च कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ । जीवो हि भोक्तु-
तया बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म तस्यातदायत्तत्वात् । किं
च छायातपाविति तमःप्रकाशावुक्तौ । न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः, प्रकाशरूपत्वात् ।
बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम् । तस्माद्बुद्धिजीवावन्न कथ्येते । तत्रापि प्रेते विचि-
कित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते ।

एवं प्राप्तेऽभिर्घोयेत--

(३)ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता ।

ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया ॥

प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति ।

गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥

(४)गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयैव गवान्तरेणावगम्यते, न तु यिजातीयिनाश्वादिना ।
तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया विरू-

(१) सृष्टीरिति । 'सृष्टीरुपदधाती'ति सामान्या 'एकया स्तुवत' इत्यादिना सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रा उक्तास्तत्र
यथा सृष्टीरुपदधातीति यदि सृष्टिमन्त्रकेष्टकानामाधाने विधानं तर्हीष्टकासु सृष्ट्यसृष्टिमन्त्र श्रुत्वविशेषानवगमा-
त्सर्वा एव सृष्टिमन्त्रका इति सृष्टिपदराहितमन्त्राणामानर्थक्यवारणाय सृष्टिशब्दः सृष्ट्यसृष्टिसमुदायं लक्ष-
यित्वा तत्समुदायिनः सर्वान्मन्त्रान् लक्षयति, एवमिहापि पिबच्छब्दः स्वार्थस्यापिबत्संसृष्टतां पिबदपिबत्समु-
दायमिति यावन्तं लक्षयन्स्वार्थं पिबन्तमजहदितरेतरयोगलक्षणं समुदायं प्रति समुदायीभूतापिबदपिबत्परो भ-
वति न पिबत्येव वर्तते नापि लक्षयन् गंगाशब्दवत्स्वार्थं त्यजेदित्यर्थः ।

(२) पूर्वत्र यथा ब्रह्मचरपदस्य संनिहितमस्युपदानुसारेणानित्यवस्तुपरत्वमेवमिहापि पिबच्छब्दस्य
संनिहितगुहाप्रविष्टादिपदानुसारेण बुद्धिश्चेन्नञ्जपरत्वमित्याह नियतेति । कारिकार्थः सुगमः ।

(३) सिद्धान्तसंग्रहलोकावाह श्रुतपानेनेति । ऋतं पिबन्ताविति ऋतपानेन जीवात्मा श्रुतपानकर्तेति
निर्णीतम्, अस्य जीवस्य या द्वितीयता द्विवचनाधारता सा ब्रह्मणैव तस्य चेतनत्वेन जीवरूप-
त्वात् ननु बुद्ध्या तस्या जडत्वेन विसृज्यत्वमित्यर्थः । ननु संनिहितगुहाप्रविष्टपदाद् बुद्धिर्द्वितीया किं न
स्यात्त आह प्रथममिति । उक्तरीत्या पूर्वं ब्रह्मणा सह जीवस्य सद्वितीयत्वे निश्चिते सति गुहाप्रविष्टपदमपि
पददधिरोधेनैव पञ्चाध्याख्येयमित्यर्थः ।

(४) ऋतपानेनेति ब्रह्मन्तर्प्रदेशनपूर्वकं व्याख्येयमिति ।

पया बुद्ध्या । (१) तदेव 'मृतं पिबन्तावि'स्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन चरमं पुनः श्रयत्वं शालप्रामे हरिरिति वद्याख्येयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः । तदिदमुक्तं 'तद्दर्शनादि'ति । तस्य ब्रह्मणे गुहाश्रयत्वस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवं च प्रथमावगत-
ब्रह्मानुरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छत्रिन्यायेन गमयितव्यम् । छायातपस्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

(सू०) विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

इममेव न्यायं 'द्वा सुपर्णे'त्यत्राप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयति "एष एव न्याय" इति (पृ० २७३ पं० १०) । अत्रापि किं बुद्धिजीवौ उत जीवपरमात्मानाविति संशय-
करणरूपाया बुद्धेरेषां पचन्तीतिवत् कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षायित्वा सिद्धान्त-
यितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः । तद्दर्शनादिति च 'समान वृक्षे पुरुषो निमग्न' इत्यत्र मन्त्रे । न खलु मुख्ये कर्तृत्वे सम्भवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति कृत्वाचिन्त-
मुद्धाटयति—“अपर आह” (पृ० २७४ पं० २) । “सत्त्वं” बुद्धिः । शङ्कते—“सत्त्व-
शब्द” इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्टे इत्यर्थः । निराकरोति—“तन्ने”ति । “येन स्वप्नं पश्यती”ति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । “यां यं शरीर उपदृष्टे”ति । अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, (२) वचन-
विरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह—“नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत इति । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजेत, यदि हि क्षेत्रज्ञे संसारिणि पर्यवस्येत् । तस्य तु ब्रह्म-
पतायां पर्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपि च—“तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ ह वा एवंविदि किंचन रज (३) आध्वंसत” इति । रजोऽविद्या नाध्वंसनं न सं-
श्लेषमेवंविदि करोति । एतावतैव विद्योपसंहाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत इत्यादि-
“तावता चे”ति । चोदयति—“कथं पुन”रिति । निराकरोति—“उच्यते । तेन श्रुति”रिति । (४) अनश्नन् जीवो ब्रह्माभिचाकशीतित्युक्ते शङ्कत—यदि जीवो ब्रह्मात्म-
नाश्नोति, कथं तर्ह्यस्मिन् भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासत-
इति । तन्निरासायाह श्रुतिः “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती”ति । एतदुक्तं भवति-
नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतोऽपि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चित्तिच्छायापत्योपपन्न-
चैतन्यमिव भुङ्क्ते, न तु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुङ्क्ते । तदेतदध्यासभाष्यं कृतव्याख्यानम् ।
तदेन कृत्वाचिन्तोद्धाटिता ॥ १२ ॥

(सू०) अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

(१) प्रथममिति बलाकं सोदाहरणं व्याख्याति तदेवमिति ।

(२) वचनविरोध इति । अतीत्यस्य मुख्यकर्तृत्वसम्भवे करणे कर्तृत्वोपचारो न युक्त इति न्याय-
स्य बुद्धिजीवपरत्वेन मन्त्रव्यापकब्राह्मणविरोधे आभासत्वमित्यर्थः ।

(३) आध्वंसते—आगच्छति ।

(४) चैतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृतां ब्रह्मस्वभावं वक्ष्यामीति श्रुतिः प्रवृत्तेति भाष्यमुत्पादयन्मन्त्रार्थमात्म-
नानाश्रिति । बुद्धेरन्यो यो जीवः सोऽनश्नन्नभावेन ब्रह्म भवन्नभिपश्यतीत्यर्थः । अस्मिन्स्वोक्त एवार्थे स्व-
मेव श्रुतिराहेत्याह तन्निरासायति ।

नन्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'त्यनेनैवैतद्गतार्थम्, सन्ति खल्वत्राप्यमृतत्वाभयत्वादयो ब्रह्मधर्मा प्रतिबिम्बजीवदेतास्वसम्भविनः, तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवात्र विवक्षितम्, साक्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते—

(१) एष दृश्यत इत्येतत् प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते ।

परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते ॥

उपक्रमवशात्पूर्वमितरेषां हि वर्णनम् ।

कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रानुषज्यते ॥

(२) 'ऋतं पिबन्तावि'त्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथमावगताविति तदनुरोधेन गुहाप्रवे-
शादयः पश्चादवगता व्याख्याताः, तद्वदिहापि 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इति प्रत्यक्षाभिधानात् प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्याः कथंचिद्व्याख्याः । तत्र चामृतत्वं कतिपयक्षणवस्थानाद्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकाया(३) आपनात्, ब्रह्मरूपत्वमुक्तत्वात्तत्वादियोगात् । एवं वामनात्वादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथंचिन्नेतव्याः । 'कं च खं चे'त्यादि तु वाक्यमग्नीनां नाचार्य-
वाक्यं नियन्तुमर्हति । '(४) आचार्यस्तु ते गतिं वक्तोति' च गत्यन्तराभिप्रायं, न तूक्तपिर-
शिष्टाभिप्रायम् । तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः । सम्भवमात्रेण तु जीवदेवते उपन्यस्ते, (५) बाधकान्तरोपदर्शनाय च । एष दृश्यते इत्यस्यात्राभावात्, (६) अन्तस्तद्धर्मोप-
देशादित्यनेन निराकृतत्वात् ।

एवं प्राप्त उच्यते—(७) 'य' 'एष' इति

अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती ।

प्राप्य संक्षिप्तस्यार्थं भवेतामभिधातृणी ॥

संनिहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्स्वार्थमभिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थ-
पुषोप्य(८) मिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्व-

(१) इयं च सुखीविशष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्ताऽतश्च वक्ष्यमाणः सर्वनामार्थः, स च म-
नोमयतद्धितार्थवन्न संदिग्धो दृश्यत इत्यस्य निश्चायकत्वादित्याह एष इति । न तथा—न प्रत्यक्षम् । युज्यते
प्रत्यक्षत्वादिति शेषः । उपक्रमवशादित्यनेन सूकृतिरुक्ता ।

(२) द्वितीयश्लोकं व्याचष्टे ऋतमिति ।

(३) अक्षिपुत्तलिकायाः । कनीनिकायतनत्वादिति सु० सु० पाठः ।

(४) भिन्नववतुत्वेन वाक्ययोर्न नियम्यनियामकत्वं चेत्कथं तदग्निभिर्गतिं वक्ष्यतीति शेषोद्धारः
कृतोऽत आह आचार्यस्त्विति । तथाच पञ्चदशसूत्रे प्रदर्शयिष्यमाणवाक्येन ब्रह्मपरत्वं सङ्गतिः कर्तुमर्हति भावः ।

(५) बाधकान्तरेति । अनवस्थितेरसम्भवाच्चेति सूचितबाधकान्तरदर्शनाय चेत्यर्थः ।

(६) नन्वक्षिणीत्याधारनिर्देशाज्जीवदेवते किं न स्यातामत आह अन्तस्तद्धर्ममिति ।

(७) 'य एष' इत्यादेः प्रथमश्रुतस्यापि सापेक्षत्वाच्चक्षुषत्वसमर्पकत्वमित्याभिप्रायेण सिद्धान्तमाह
य एष इति प्रपूर्यानिष्पद्येति श्लोकेन । य इति न्येष इति च सर्वनामनी विशेषापेक्षत्वात्स्वतोऽभ्यर्थावसिताभि-
धाने संक्षिप्तपुरुषादिपदस्यार्थं विशेष्यं प्राप्य वाचके भवेतामिति श्लोकार्थः ।

(८) अर्थलेशः । अपरोक्षता—चाक्षुषत्वं सर्वनामार्थस्य पुरुषस्य कुतः । स्वरसत इत्यनेन छाया-
त्मनि योजनावलेशो वारितः ।

रसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तेते इति । न च तयोश्चक्षुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरोधपु-
रुषपदप्रत्यायितार्थानुरोधेन य एष इति दृश्यत इति च यथासम्भवं व्याख्येयम् । (१) व्याख्या-
च सिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थम् । विदुषः शास्त्रेण उपलब्धिरेव दृश्यत
प्रत्यक्षवदुपचर्यते प्रशंसार्थमित्यर्थः । अपि च तदेव चरमं प्रथमानुगुणतया नीयते यदे-
शक्यम्, अल्पं च, इह त्वमृतत्वादयो बहवश्चाशक्याश्च नेतुम्, नहि स्वसत्ताक्षणावस्था-
मात्रममृतत्वं भवति, तथा सति किं नाम नामृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । भयामये को-
चेतनधर्मो नाचेतने सम्भवतः । एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणा नेतुमशक्याः । प्रत्य-
क्षपदेक्षश्चोपपादितः । तदिदमुक्तं 'मुपपत्तेरिति । 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'त्युक्ते स्यादाशङ्क-
ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यत—इति, तत्परिहरति श्रुतिः-
'तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वाँदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छती'ति (१-
२७६ पं० १३) । वर्त्मनी—पक्षस्थाने । एतदुक्तं भवति—निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेपं चक्षु-
स्थानमनुरूपमिति । तदिदमुक्तं "नथा परमेश्वरानुरूपमि"ति । "संयद्वामादि-
गुणोपदेशश्च तस्मिन् ब्रह्मणि, कल्पते" घटते, समवेतार्थत्वात् । प्रातिविम्बादि-
त्वसमवेतार्थः । (२) वननीयानि, सम्मजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि । संय-
सङ्गच्छमानानि वामान्यनेनति संयद्वामः परमात्मा । तत्कारणकत्वात् पुण्यफलोत्पत्तेः, तेन पु-
ण्यफलानि सङ्गच्छन्ते । (३) स एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः । एष ए-
व भामनीः । भामानि भानानि, तानि नयति लोकमिति भामनीः । तदुक्तं श्रुत्या—'तमेवं भा-
मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति ॥ १३ ॥

(सू०) स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आशङ्कोत्तरमिदं सूत्रम् । आशङ्कामाह—कथं पुनरिति (पृ० २७७ पं० २) । स-
निनो हि स्थानं महद्दृष्टम्, यथा यादसामग्निः । तत्कथमल्पं चक्षुरधिष्ठानं परमात्म-
परममहत् इति शङ्क्यर्थः । परिहरति—'अत्रोच्यते' इति । स्थानान्यादयो येषां ते स्थ-
नादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात् । सर्वगतस्यैकस्थाननियमो (४) नावकल्पते, न तु
नास्थानत्वं, नभस इव नानामूर्चापाशादिस्थानत्वम् । विशेषतस्तु ब्रह्मणस्तानि तान्युपास-
स्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः ॥ १४ ॥

(१) व्यख्यातं चेति । अधिकरणावसानमात्र इत्यर्थः । तदुपादत्ते सिद्धवदिति । अस्यार्थमाह वि-
दुष इति । विदुषो विषयस्तेन निष्पाद्या शास्त्राद्योपलब्धिः सा परोक्षापि प्रत्यक्षेति स्तूपते इत्यर्थः । उप-
निमित्तम् दृढतयेति ।

(२) 'एतं संयद्वाम इत्याचक्षते, एतं हि सर्वाणि वामान्यामिसंयन्ती'ति श्रुतिमीश्वरस्य फलोत्प-
त्त्वभ्रमव्यावर्तनेन व्याचष्ट वननीयानीति । जीवान्प्रति सङ्गच्छमानानि यानि वामानि तानि येन हेतुना स-
ङ्गच्छन्ते स संयद्वामः । एतं ह्येत्यस्यैतं निमित्तीकृत्येत्यर्थः ।

(३) 'एष उ वामनी' इत्यस्यार्थमाह स एवेति । फलोत्पादकत्वमात्रं संयद्वामत्वम्, तुल्यमापकत्वं
वामनीत्वमित्यनयोर्भेदो बोध्यः ।

(४) स्थानान्तराव्यापकत्वम् ।

अपि च प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मवात्र प्रत्येतव्यं, न तु प्रीतिबन्धजावेदवतौ इत्याह सूत्रकारः—

(सू०) सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

एवं खलूपाख्यायते—‘उपकोसलो ह वै कामलायनः’(१) सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमु-
वास, तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्निपुत्राचार, स चाऽऽचार्योऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं
प्राहयित्वा समावर्तयामास, तमेवैकमुपकोसलं न समावर्तयति स्म, जायया च तत्समावर्त-
नार्थमेतौपि तद्वचनमवधीर्याचार्यः प्रोषितवान्, ततोऽतिदुर्नमानसम(२)मिपरिचरणकुशल-
मुपकोसलमुपैत्य त्रयोऽग्नयः कृष्णापराधीनचेतसः श्रद्धाधानायाऽस्मै दृढमन्त्रे समेत्य ब्रह्मवि-
द्यामुचिरे ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ इति । अथोपकोसल उवाच ‘विजानाम्यहं
प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविर्भावाद् ब्रह्मेति, किन्तु कं च खं
च ब्रह्मेत्येतन्न विजानामि, नहि विषयेन्द्रियसम्पर्कजं सुखमनित्यं लोकसिद्धं, खं च भूताकाश-
मचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति । अथैनमग्नयः प्रत्युचुः—यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमि-
ति । एवं सम्भूयोक्त्वा प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामूचुः—(३)‘पृथिव्यग्निरन्नमादित्य’ इत्या-
दिना । पुनस्त एनं सम्भूयोचुः—एषा सौम्य तेऽस्मद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविषया विद्या, आत्म-
विद्या चास्माभिः सम्भूय पूर्वमुक्ता—‘प्राणो ब्रह्म कं, ब्रह्म खं ब्रह्मे’ति, आचार्यस्तु ते गति
वक्ता, ब्रह्मविद्येयमुक्तास्माभिर्गतिमात्रं त्ववशिष्टं नोक्तम्, तत्तु विद्याफलप्राप्तये जाबालस्त-
वाचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाऽग्नय उपरेमिरे’ । एवं व्यवस्थिते यद्वा व कं तदेव खं यदेव खं
तदेव कमित्येतद्व्याचष्टे भाष्यकारः—“तत्र खंशब्द” इति (पृ० २७८ पं० ४) ।
“प्रतीकामिप्रायेणे”ति । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे शेषः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः
परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते । इदमेव तद्ब्रह्म ज्ञेयं यन्नामेति । तथेदमेव तद्ब्रह्म
यद्भूताकाशमिति प्रतीतिः स्यात् । (४)न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टम् । लौकिकस्य सुखस्य साध-
नपारतन्त्र्यं क्षयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्तत इति सामयं सुखम् । तदेवं व्यतिरेके दोषमु-
क्त्वोभयान्वये गुणमाह—“इतरेतरविशेषितौ त्वि”ति । (५)तदर्थयोर्विशेषितत्वाच्छ-
ब्दावपि विशेषितानुच्येते । सुखशब्दसमानाधिकरणो हि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य
ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्तते । तादृशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं सामयाद्यावत्तं निरामयं भवति ।

(१) कमलस्य गोत्रं कामलस्तस्यापत्यं कामलायन इत्यर्थः ।

(२) पुरुषसादाभावात्परिततमानसम् ।

(३) पृथिव्यग्निरिति । उपकोशलं गार्हपत्योऽनुशशास ‘पृथिव्यग्निरन्नमादित्य’इति इमामिष्टतत्त्वस्त-
नवो य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । तथाऽन्याहायंपचनोऽनुशशास आपो दिशो वक्षत्राणि
चन्द्रमा इति मम तनवो य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि इति । तथाऽऽहवनीयोऽनुशशास प्राण-
आकाशो योर्विदुरिति मम तनवो य एष विदुति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । इत्येवं पृथगुपदेशोऽग्ने-
नयस्य बोध्यः ।

(४) न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टमिति । एषा सौम्य आत्मविद्येत्याग्निभिः कं खं ब्रह्मेति विद्याया विद्यात्वेन
परामर्शादित्यर्थः ।

(५) ननु विशेषणविशेष्यभाशोऽर्थप्रोः शब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यं तथाचात्र कृतिरितरेतरविशेषितौ
कं खं शब्दाविति भाष्यस्येत्याशङ्क्यामाह तदर्थयोरिति । सुखस्य साधनशब्दोऽसुखशब्दः ।

तस्मादुपपन्नमुभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह “तत्र द्वितीय” इति
 ब्रह्मपदं कम्पदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं खम्पदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो, ययोः कम्प-
 योस्ते ब्रह्मशिरसी, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—“ते-
 वं वाक्योपक्रम” इति । नन्वग्निभिः पूर्वं निर्दिश्यतां ब्रह्म, ‘य एषोऽक्षिणी’त्याचार्यवाक्ये
 तदेवानुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह—“आचार्यस्तु ते गतिं वक्तुं च गतिमात्र-
 मिधान”मिति (पृ० २७९ पं० २) । यद्यप्येते भिन्नवक्तृणी वाक्ये तथापि पूर्वेण
 एकवाक्यतां गमिते, गतिमात्राभिधानात् । किमुक्तं भवति ? तुभ्यं ब्रह्मविद्याऽऽस्माभिर-
 दिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किञ्चिदधिकमाध्येयं (१) पूरयित्वाऽऽचार्यो वक्ष्यतीति
 तदनेन पूर्वासंबद्धान्तरविवक्षा वारितेति । (२) अथैवमग्निभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः क-
 नाजगाम, आगतश्च वीक्ष्योपकोशलमुवाच,—“ब्रह्मविद इव ते सोम्य ! मुखं प्रसन्नं भाति, को-
 त्वामनुशशासे”ति । उपकोशलस्तु हीणो भौतश्च को नु मामनुशिष्याद् भगवन् ! प्रोषिते त-
 त्यापाततोपज्ञाय (३) निर्बध्यमानो यथावदग्नीनामनुशासनमवोचत् । तदुपश्रुत्य चाचार्यः पुन-
 र्दिष्ट उपकोशले समुपजातदयार्द्रहृदयः प्रत्युवाच—सोम्य किल तुभ्यमग्नयो न ब्रह्म साकल्येन
 चन् तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्याद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्य-
 एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत—इति । एवमुक्तवत्याचार्य आहोपकोशलः—ब्रह्म-
 भगवानिति । तस्मै होवाचाचार्योर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमग्निभिः प्राणो ब्रह्म क-
 खं ब्रह्मेति तत्पूरणाय ‘य एषोऽक्षिणी पुरुषो दृश्यते’ इत्यादि । एतदुक्तं भवति (४) आचार्येण
 यत् सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्दामं वामनीभामनीत्येवंगुणकं प्राणसहितमुपासते ते सर्वे
 तपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वा कार्षुः, अर्चिषमर्चिरभिमानीनीं देवतामभिसंभ-
 प्रतिपद्यन्ते, अर्चिषोऽहरहर्देवताम्, अहः आपूर्यमाणपक्षम् शुक्लपक्षदेवताम्, ततः
 सान् येषु मासेषूत्तरां दिशमेति सविता, ते षण्मासा उत्तरायणं, तद्देवतां प्रतिपद्यन्ते, ते
 मासेभ्यः संवत्सरदेवताम्, तत आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र
 तानेतां पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादवतीर्यमानवोऽमानव्यां सृष्टौ भवो ब्रह्मलोकभव इति याव-
 स तादृशः पुरुष एतान् सत्यलोकस्थं कार्यं ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैरर्चिरादि-
 नेतृभिरुपलक्षित इति देवपथः, स एव ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन
 प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्थं ब्रह्म इमं मानवं मनोः सर्गं किं भूतमावर्तं जन्मजरामरणयो-
 पुन्यमावृत्तिस्तत्कर्ताऽऽवर्तो मानवो लोकस्तं नावर्तन्ते । तथा च स्मृतिः—

(५) ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ १५ ॥

(१) अक्षिस्थानसंयद्दामादिगुणं च पूरयित्वेत्यर्थः ।

(२) अग्न्याचार्योपदेशयोरर्थान्तरविवक्षायाम् पूर्वप्रदर्शिताग्न्युपदेशाख्यानपरवर्तिनीमाख्यायिकया
 अथेत्यादिना ।

(३) अपज्ञाय—अपह्नुत्य ।

(४) अग्रिमसूत्रस्थभाष्योक्तगीतास्मृत्यर्थं छान्दोग्यार्थं चाचार्यगतिवचनेनावैव स्फुटयति
 येनेति । अतएवात्र वक्ष्यति तदनेन सूत्रं व्याख्यातम् । ये सुज्जामिति मु० मु० पु० पाठः ।

(५) उक्तछान्दोग्यस्थविश्वामित्रादिप्रसङ्गस्य स्मृतिं प्रमाणयति ब्रह्मणेति ।

तदनेनोपाख्यानव्याख्यानैः

(सू०) श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(सू०) अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

‘य एषोक्षिणी’ति नित्यवत् श्रुतमनित्ये छायापुरुषे नः कल्पते । कल्पनागौरवं चास्मिन् पक्षे प्रसज्यत इत्याह—“न चोपासनाकाल” इति (पृ० २८० पं १९) । “तथा विज्ञानात्मनोपी”ति । (पृ० २८१ पं ३) विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासना-
न्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्मणस्तु तत्र श्रुतपूर्वैत्यर्थः । “भीषा” भिया । “अस्मा” ब्रह्मणः । शेष-
मतिरोहतार्थम् ॥ १८० ॥

(सू०) अन्तर्याम्यभिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्मपलापात् ॥ १९ ॥

(१) स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति ।

तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥

(२) प्रवृत्तिनियमलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वास्यादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति । नहि जातु वटाङ्कुरः कुटजबीजाज्जायते । तदनेन ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम् (३) । तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादि-
रहितस्यान्तर्यामिन्त्वाभावात् प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्या देवताया वाऽपिमाद्यै-
र्यययोगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वाऽन्तर्यामिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वा-
श्रुतत्वामतत्त्वाविज्ञातत्वानि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वभ्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातृत्वानां
श्रुतानामभावाद् अनात्मत्वाच्चैव त आत्मे’ति श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानस्यान्तर्यामिता । यद्यपि पृ-
थिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च सह द्रष्टृत्वादिभिरुपपद्यन्ते, शरीरे-
न्द्रियादियोगश्च, ‘पृथिव्येव यस्यायतनमभिर्लोको मनोज्योतिरि’त्यादिश्रुतेः, तथापि तस्य
प्रतिनियतनियमनाद् ‘यः सर्वान् लोकानन्तरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति’ इति
श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः । योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि
नियन्तुमर्हति तत्रतत्रानेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन ‘स एकधा भवति त्रिधा भवती’त्यादि-

(१) पूर्वपक्षसङ्गद्वलोकमाह स्वकर्मैति । तक्षादिः शिल्पी स्वकर्मजशरीरेण तं देहं तद्वाराऽन्यच्च
वास्यादिकं नियच्छति, अशरीरस्तु परमात्मैवमन्तर्यामी न भवेदिति श्लोकार्थः । अन्तःशरीरः परमात्मान्त-
र्यामी घटवदिति पूर्वपक्षिमतेनानुमानं बोध्यम् । तत्र च स्वशरीरान्यन्तरे शरीरान्तररहिते तक्षाणि व्यभि-
चारवारणायोक्तं स्वकर्मैति । तथा च न नियम्यातिरिक्तशरीरराहित्यं हेतुः किन्तु शरीरेण भोक्तृत्वास्व-
त्वा, एवं च तक्षा स्वकर्मजदेहेन भोगवानिव तं देहं तद्वारा वास्यादि च नियच्छतीति न व्यभिचारः ।

(२) उक्तानुमानेऽचेतनत्वमुपाधिमार्शक्य मुक्ते चेतने साध्यवत्यप्युपाध्यभावात्साध्याव्यापकत्वम-
प्येतेत्याह प्रवृत्तीति । नियमनं शरीरिणो न चेतनमात्रस्य मुक्ते तदभावादित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह
नशीति ।

(३) अनेन ‘जन्मादिसूत्रं’ उभयकारणत्वात्कारणवृत्त्यै विद्यमानव्यापकत्वमुक्तम् ।

श्रुतिभ्यः, तथापि 'जगद्धापारवर्ज प्रकाशनादि'ति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यादिद्वयव्यापाराभावात्सोऽपि नान्तर्यामी । (१) तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिष्वद्रष्टृत्वादिसंपन्नः स्वयमदृश्यादिः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, अमृतश्च देहनाशेऽप्यनाशात् । (२) अन्यथाऽऽमुष्मिकफलोपभोगाभावेन कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । 'य आत्मनि तिष्ठन्नि'ति चाभेदेऽपि कथंचिद्वेदोपचारात् 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नी'तिवत् । 'यमात्मा न वेदे'ति च स्वात्मनि वृत्तिविरोधाभिप्रायम् । 'यस्यात्मा शरीरमि'त्यत्र च सर्व 'स्वे महिम्नी'तिवद्योजनीयम् । यदि पुनरात्मनोपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेद् वेदिवत् वा ततस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । सर्वलोकभूतनियन्तृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा । तज्जिज्ञासुर्वापि हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति । एकवचनं च जात्यभिप्रायम् । (३) तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामी, न परमात्मेति ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—

(४) देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् ।

तत्कर्मापार्जितं तच्चैतदविद्यार्जितं जगत् ॥

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदत्रभवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य जगद्योजितमवगम्यते । न तत्पृथग्जनसाधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नोतुम् । तच्च सर्व विकारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तत इति यथाप्यष्टादिव्यादिदेवतादिकार्यकरणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीन् शक्नोति नियन्तुम् । (५) न नवस्था, नहि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किन्तु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मनोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसकृदावेदितं, तत्कृतो नियन्त्रन्तरं, कुतश्च नवस्था । तथा च 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः । परमार्थतोऽन्तर्यामिनेऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावात् । (६) अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु—ज्ञातृज्ञेयभेदतयः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संसारानुभवो निधनिषेधशास्त्राणि च । एवं चाधिदैवादिष्वेकस्यैवात्मनोऽन्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समज्जसं भवति, 'यः सर्वान् लोकान् यः सर्वाणि भूतानी'त्यत्र य इत्येकवचनमुपपद्यते । अमृतत्वं च परमात्मनि समज्जसं नान्यत्र । 'य आत्मनि तिष्ठन्नि'त्यादौ चाभेदेऽपि

(१) तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एवेति । अन्तर्यामीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

(२) अन्यथा देहनाशाभावे ।

(३) पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति ।

(४) अशरीरत्वादिश्वरो नान्तर्यामीत्यत्र किमशरीरत्वं यतो नियन्तृत्वाभासः सिध्येत् । नियम्यारिक्तदेहरहितत्वं वा देहसम्बन्धाभावो वा देहे भोक्तृत्वाभावो वा? नाप्य इत्याह सिद्धान्ती देहेति । अतस्मादेर्जीवस्य वा स्वदेहादिनियमने न देहाद्यन्तरमतोऽनैकान्तिकतेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते तदिति । तस्यापि देहादिसम्बन्धाभावोऽसिद्ध इत्याह तदविधेति । तद्विषयत्वादविद्यायास्तदविद्यात्वम् । तृतीयं तदविधेति, युक्तस्य परामर्शेन पञ्चत्वाजोपाधेः साध्याव्यापकत्वम् । अतीतकालतां चाह श्रुतीति ।

(५) जीवस्य नियन्त्रणाभ्युपगमेऽनवस्थेति यदुक्तं तत्राह नचेति । औपाधिकस्य ह्यनौपाधिकेरात्र नियम्यत्वमभ्युपेतं नाशुपहितेवरस्य नियन्त्रन्तरापादकमित्यर्थः ।

(६) वस्तुतो जीवपरमेश्वरभावे कथं लौकिकवैदिकव्यवहारोऽत आहाविद्याकल्पतेति । एवं चेति । तज्जिज्ञासुर्वापि हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति ।

(७) औपाधिकमेव तद्विद्यार्जितं जगत् ।

पा० २ सू० २०-२१] अदृश्यत्वाधिकरणम् ।

१२६

भेदोपचारकेशो न भविष्यति । तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । (१) दृष्टे-
व्यादि स्तनयित्वन्तमधिदैवम् । 'यः सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम् । 'यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधि-
वेदम् । 'यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञम् । 'यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । प्राणायामात्मान्तमध्या-
त्मम् । संज्ञाया अप्रसिद्धत्वादित्युपक्रममात्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

(सू०) शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

पूर्वः पक्षः "दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात्" (पृ० २८४
पं० १५) (२) कर्तरि आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ २० ॥

(सू०) अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

"अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते" (पृ० २८६ पं० १०) "यत्तद्वे-
द्यं" बुद्धीन्द्रियाविषयः । "अग्राह्यं" कर्मेन्द्रियागोचरः । "अगोत्रं" कारणरहितम् ।
"अवर्णं" ब्राह्मणत्वादिहानम् । न केवलमिन्द्रियाणामविषयः, इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्ती-
त्याह "अचक्षुरश्रोत्र"मिति, बुद्धीन्द्रियाण्युपलक्षयति । "अपाणेपादमि"ति, कर्मेन्द्रि-
याणि । "नित्यं विशुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं" दुर्विज्ञानत्वात् । स्यादेतत् नित्यं सत्किं परि-
णामि नित्यं, नेत्याह—"अव्ययम्" कूटस्थनित्यमित्यर्थः ।

(३) परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते ।

चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥

जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् ।

योनिशब्दो निमित्तं चेत्, कुतो जीवनिराक्रिया ॥

(४) परिणममानसरूपा एव हि परिणामा दृष्टाः । यथोर्णनामिलालापरिणामा लूतातन्त-
वस्तत्सरूपाः, तथा विवर्ता अपि विवर्तमानसरूपा एव, न विरूपाः । यथा रज्जुविवर्ता घा-
रोरगादयो रज्जुसरूपाः । न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति विपर्यस्यन्ति, न च हेमपिण्डपरि-
णामो भवति लूतातन्तुः । तत्कस्य हेतोः ? अत्यन्तवैरूप्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य
जगतो योनिरिति युज्यते । (५) स्वविकारानश्नुत इति तदक्षरम् । (६) 'यः सर्वज्ञः सर्वविदि'ति
चाक्षरात् परात्परस्याख्यानम्, 'अक्षरात्परतः पर' इति श्रुतेः । नहि परस्मादात्मनोऽर्वावि-
कारजातस्य च परस्तात् प्रधानादृतेऽन्यदक्षरं सम्भवति । अतो यः प्रधानात्परः परमात्मा स

(१) अधिकरणोपक्रमे विषयविवेचकमाधिलोकामेत्यादिभाष्यं विभजते पृथिव्यादीति ।

(२) यथा देवदत्तकर्तृकगमनक्रियाया ग्रामः कर्म न देवदत्तः, तथात्मकर्तृकदर्शनक्रियाया अनात्मा
विषयः नत्वात्मा क्रियायाः कर्तृविषययोगादित्याह कर्तरीति । क्रियायां गुणः कर्ता प्रधानं कर्म तत्रैकस्यां
क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधात् कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः । लौकिके कर्तरि दित्ये कार्यकरणसंघाते
दर्शनादिवृत्त्यविरोधादित्याह आत्मनीति ।

(३) पूर्वपक्षसंग्रहश्लोकमाह परिणाम इति । श्लोकद्वयार्थः सुगमः ।

(४) सार्धप्रथमश्लोकार्थमाह परिणममनैति ।

(५) ननु परिणामिनः प्रधानस्य कथमक्षरशब्दाच्च्यतेत्यत्राह स्वविकारानिति ।

(६) अत्र पूर्वपक्षप्रदर्शिते भूतयोनिजडः परिणममानत्वादिवर्तमानत्वादित्यनुमानद्वये बाधमाशङ्क्याह
य इति । अक्षरात्परादिति सामानाधिकरण्यम् ।

सर्ववित्, भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव तच्च सांख्याभिमतमेवास्तु । अथ तस्याप्रामाणिकत्वाच्च तत्र परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं, प्रधीयते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं, तत्खलु जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य नामरूपप्रपञ्चस्ते पादानं युज्यते, सारूप्यात् । ननु चिदात्मा निर्वाच्यो, विरूपो हि सः । अचेतनानामिति भाष्यं (१)सारूप्यप्रतिपादनपरम् । (२)स्यःदेतत् स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैवैतदपि निराहृतप्रायं तत्कुतोऽस्य शङ्केत्यत आह—“अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वादी”ति (पृ० २८७५०५) सति बाधके स्यानाश्रयणमिह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः । (३)तेन ‘तदैक्षत’त्यादानुपचयतां ब्रह्मणो जगद्योनिता(४)ऽविद्याशक्त्याश्रयत्वेन, इह त्वविद्याशक्तेरेव जगद्योनित्वसम्भवे न तु रद्धारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः । (५)अथ योऽवि शब्दो निमित्तकारणपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवास्मेति विनिगमनायां न हेतुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः ।

अत्रोच्यते—

(६)अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम् ।

यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥

तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिधानतः स्फुटम् ।

अक्षरं सर्वविद्विद्वद्योनिर्नाचेतनं भवेत् ॥

अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता ।

अश्नुते यःस्वकार्याणि ततोऽव्याकृतमक्षरम् ॥

नेह तिरोहितमिवास्ति किञ्चित् । यत्तु—सारूप्याभावाच्च चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च इति । अद्या,

विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥

न खलु बाह्यसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमस्ति, आन्तरादौ कामक्रोधमयोन्मादस्वप्नादेर्मानसादपराधात्सारूप्यानपेक्षात्तस्य तस्य विभ्रमस्य दर्शनात् ।

(१) अचेतनानामिति भाष्यं न प्रायदर्शनपरमित्याह सारूप्येति ।

(२) ननु ‘न च स्मार्त’मिति प्राच्याधिकरणे प्रधानं दूषितं दृष्टत्वायसम्भवायेनाचेतनमव्याकृतं तद्वृषितंप्रायमिति तच्छङ्का न युक्ता, प्रधानं त्वप्रमाणिकमधिकमिति शङ्कते स्यादेतदिति । बाधकं दृष्टत्वादि ।

(३) ईक्षित्यदिचिन्तयाप्यपुनरुक्तिमाह तेनेति ।

(४) उपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनित्वमित्युक्तम्, उपचारे निमित्तमाहाविद्येति । अविद्याशक्त्या विषयीकृतत्वेन तदाश्रय इति तथोक्तमित्यर्थः ।

(५) द्वितीयश्लोकापरार्धं व्याचष्टे अथेति ।

(६) सिद्धान्तसङ्ग्रहश्लोकत्रयमाहासरस्येत्यादिना । ‘यद्भूतयोनिम्’ इत्यादिनाक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा पश्चात् ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ इति उपक्रम्य तस्मान्नामरूपादीति श्रुतौ सर्वज्ञस्यैवाक्षरस्य जगद्योनित्वं सिद्धान्तितम् । तत् उपादानत्वप्रत्यभिज्ञालिङ्गेनैवावयत्वे सति वाक्यप्रमाणात् सर्वज्ञ एव विद्वद्योनिः ‘यदक्षरं तत्सर्वविद्वदेति’ति विधानात्प्रसूयत इत्यर्थः । अक्षरशब्दवाच्यभूतयोनेः सर्वज्ञत्वे कथं सर्वज्ञस्य अक्षरात्परत्वमतआहारादिति । उक्तश्रुतौ त्वक्षरशब्दवाच्यमव्याकृतमेवोक्तं स्वकार्यव्यापनादित्यर्थः । ॥

(१) अपि च हेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयोगो युज्यते, अनाद्यविद्यावासनाप्रवाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति । (२) तस्मात्परमात्मविवर्ततया प्रपञ्चस्तथोनिर्मुञ्ज इव रज्जुविवर्ततया तथो-
निर्न तु तत्परिणामतया । तस्मात्तद्धर्मसर्ववित्त्वोक्तैर्लिङ्गाद् 'यत्तदद्वैतमि'त्यत्र ब्रह्मवोपदिश्य-
ते ज्ञेयत्वेन, न तु प्रधानं जीवात्मा बोधोपपत्तेनेति सिद्धम् । न केवलं लिङ्गादपि तु 'परा विद्ये'ति
समाख्यानादप्येतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह—“अपि च द्वे विद्ये” इति । (पृ० २८८
पं० १२) लिङ्गान्तरमाह—“कस्मिन्नु भगव” इति (पृ० २८९ पं० ४) । (३) भोगा भो-
ग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्ते भोक्तरि । अवच्छिन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त
इति । तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समाख्यानन्तरमाह—“अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्व-
विद्याप्रतिष्ठा”मिति । “प्लवा ह्येतेऽदृढा यज्ञरूपा अष्टादशे”ति । प्लवन्ते गच्छ-
न्ति अस्थायिन इति प्लवाः, अत एवादृढाः । के ते ? यज्ञरूपाः । रूप्यन्तेऽनेनेति रूपं,
यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः । ते तु षोडशर्त्विजः । ऋतुयजनेनोपाधिना ऋत्विक्शब्दः
प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्वेजः । एवं यजमानोपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पत्नी, (४) 'पत्युर्नो
यज्ञसंयोगे' इति स्मरणात् । त एतेऽष्टादश यज्ञरूपाः, ये ऋत्विगादिषूक्तं कर्म यज्ञः, यदाश्रयो यज्ञ
इत्यर्थः । तच्च कर्मावरं, स्वर्गाद्यरफलत्वात् । अपियन्ति—प्राप्नुवन्ति । “नहि दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयो” (पृ० २९० पं० ५) रित्युक्ताभिप्रायम् (५) ॥ २१ ॥

(सू०) विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

विशेषणं हेतुं व्याचष्टे—“विशिनाष्ट ही”ति । शारीरादित्युपलक्षणं, (६) प्रधाना-
दित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे—“तथा प्रधानादपी”ति । स्यादेतत्, किमा-
गमिकं सांख्याभिमतं प्रधानम् ? तथा च (७) बहुसमञ्जसं स्यादित्यत आह—“नात्र प्रधानं
नाम किञ्चि”दिति (पृ० २९१ पं० ३) ॥ २२ ॥

(सू०) रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

तदेतत् परमतेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे—“अन्ये पुनर्म-
न्यन्त” इति । पुनःशब्दोपि पूर्वस्माद्विशेषं द्योतयन्नस्येष्टतां सूचयति । जायमानवर्गसम्य-

(१) विवर्तस्त्विति श्लोकस्य द्वितीयार्थं व्याचष्टेऽपि चेति ।

(२) वेदान्तिनां विवर्तवादे विवर्त्ताश्रयो ब्रह्मैवेत्युपसंहरति सिद्धान्ती तस्मादिति ।

(३) भोग्यव्यतिरिक्त इति भाष्यं व्याचष्टे भोगा इति ।

(४) ननु कतुषु यजन्तीति कर्तरि हिापि सम्प्रसारणे व्युत्पन्नत्वादस्मिन् शब्दस्यैव यजते इति व्युत्प-
त्त्या यजमानशब्दस्य यज्ञरूपत्वमुपपन्नं पश्यःस्तु कथं तदित्याशङ्क्याह 'पत्युर्नो' इति । तथा च यज्ञसं-
योगे गम्यमाने पतिशब्दप्रातिपदिकैकदेशस्य नकारादेशोऽभ्यस्येकारस्य ततो ङीप् व्युत्पन्नत्वादस्यापि
यज्ञरूपत्वमुपपन्नमेवेत्यर्थः ।

(५) उक्ताभिप्रायमिति । विवर्तत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्न सारूप्यापेक्षेत्युक्तोऽभिप्राय इत्यर्थः ।

(६) प्रधानादित्यपीति । यद्यपि भाष्यकारेण शारीरप्रधानयोर्निराकरणे क्रमेण हेतुद्वयं व्याख्यातम्,
तथापि पुरुषशब्दस्य प्रधानव्यावर्तकत्वादाय हेतुरपि प्रधानवारणार्थं इति बोध्यम् ।

(७) बहुसमञ्जसमिति । चेतनस्य जगद्विद्वान्त्वादिकम् । बहु समञ्जसं स्यादिति काचित्कः पाठः ।
नस्य च प्रधानस्यागमिकत्वे स्वप्रकृतिविकारसारूप्यादि बहु समञ्जसं स्यादित्यर्थो बोध्यः ।

पतितस्याभिपूर्वादिरूपवतः सति जायमानत्वं सम्भवे नाकस्माज्जनकत्वकल्पनं युक्तम् । प्र-
रणं खल्वेतद्विश्वयोनेः, सन्निधिवश्च जायमानानां, सन्निधेश्च प्रकरणं बलीय इति जायमानपि-
त्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिनो रूपाभिधानमिति चेत् । (१)न । प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादि-
रहितस्य विग्रहवत्त्वविरोधात् । (२)न चैतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधात्स्वार्थत्वात् । (३)सिद्धे-
सर्वात्मतामात्रपरा इति युक्तम् । श्रुतेरत्यन्तविप्रकृष्टार्थप्रकरणाद्वैलोक्यत्वात् । (३)सिद्धे-
प्रकरणिनोऽसम्बन्धे जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । तस्मा-
द्विरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यत इति साम्प्रतम् । तस्मि-
न्निदानं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह-“अस्मिन्पक्ष” इति (पृ० २५० १३) (४)प्रकरणात्

(सू०) वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २४ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदे-

शब्दसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

(५)प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रबुधजनबुद्धिः समेत्य मीमांसां चक्रुः—“को न आत्मे-
किं ब्रह्मे”ति (पृ० २९४ पं० ५) आत्मेत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो मा भूत्, अत-
किं ब्रह्मेति । ते च मीमांसमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरविद्याविदु-
सेदुः । उपसद्य चोचुः—“आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यक्ष्योषि स्मरसि, त-
मवे नो ब्रूहीत्युपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीना”मिति । अयमर्थः-
(६)वैश्वानरस्य भगवतो यौ“मूर्धा सुतेजाः” (पृ० २९५ पं० १) “चक्षुर्विदु-
रूपः” सूर्यः, “प्राणो” वायुः, “पृथग्वर्त्मा” पृथग्वर्त्म यस्य वायोः स पृथग्व-
स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा । “सन्देहो” देहस्य मध्यभागः, स आत्म-
“बहुलः” सर्वगतत्वात् । “वस्तिरेव रयिः” आपः, यतोऽद्भ्योऽन्नमन्नाच्च रयिर्धनं तस्मा-
दापो रयिरुक्तास्तासां च मूत्रीभूतानां वस्तिः स्थानमिति वस्तिरेव रयिरित्युक्तम् । “पा-

(१) प्रकरणमित्यादिना जायमानसन्निधिलक्षणस्थानस्य प्रकरणेन बाधमाशङ्क्य विग्रहवत्त्वविरो-
प्रकरणबाधमाह नेति ।

(२) लिङ्गं सार्वभौम्यपरं न शरीरादिमत्त्वपरमित्याशङ्क्य तथासाति मूर्धादिबहुश्रुतीनां बाधः स्थान-
स्तु प्रकरणाद्वैलोक्यस्य इत्याह न चैतावतेति । प्रकरणमात्रेणेत्यर्थः । एवं च हृदयं विश्वमस्य एव सर्वभू-
न्तरात्मेति चावश्यं सर्वनामनी सन्निहिततरं विग्रहवन्तं गृहणीतो न भूतयोनिमित्यर्थः ।

(३) लिङ्गनिरुद्धे प्रकरणे सन्निधिर्विजयते इत्याह सिद्धे चेति ।

(४) ‘पुरुष एवेद’मित्यादिसर्वरूपत्वोपन्यासोऽपि सुमूर्धादिकस्यैवास्तु तस्य सन्निहिततरत्वादत-
प्रकरणादिति । सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयत्वात्पूर्ववद्बाधकलिङ्गमावाचेत्यर्थः ।

(५) ‘को न आत्मे’त्युदाहरणभाष्यं छान्दोग्याख्यायिकार्थानुसन्धानेन व्याचष्टे प्राचीनेति । उप-
कोप्युपलक्षणीयः, जन इत्यापि ऋषिनाम ।

(६) द्युसूर्येत्यादिभाष्यमादाय व्याचष्टे वैश्वानरस्येत्यादिना । सुतेजस्वगुणा यौवैश्वानरस्य भू-
विश्वरूपत्वगुणः सूर्यः ‘एष शुक्र’ इत्यादिश्रुतेः, स च वैश्वानरस्य चक्षुः, पृथग्वर्त्तितमत्त्वगुणो वायुः, बहुल-
आकाशो देहमध्यं रयिर्धनम् । तद्गुणा आपो वस्तिस्थमुदकम् । तत्र पृथिव्या वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात् इत्या-

पृथिवी" तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु सुसूर्यानिलाकाशजलावनिषु मूर्ध्वचक्षुः-
प्राणसन्देहवस्तिपादेवैकैकस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्या विपरीततयोपासकानां प्राचीनशालादीनां
मूर्ध्वपाताचक्षुष्टप्राणोत्क्रमणदेहशीर्णतावस्तिभेदपादच्छयीभावदूषणैरुपासनानां निन्दया मूर्धा-
दिसमस्तभावमुपदिश्या (१) प्रायते—“यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान"मिति । स सर्वेषु
लोकेषु युप्रसूतिषु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु सर्वेष्व्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमति,
सर्वसम्बन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः । अथास्य (२) वैश्वानरस्य भोक्तुर्भोजनस्याभिद्वोत्रतासम्पिपाद-
विषयाऽऽह श्रुतिः—“उर एव वेदिः" वेदिषारूप्यात् । “लोमानि बर्हिः" आस्तीर्ण-
बर्हिःसारूप्यात् । “हृदयं गार्हपत्यः" । हृदयानन्तरं “मनोऽन्वाहार्यपचनः" ।
“आस्यमाहवनीयः" । तत्र हि तदन्नं ह्रियते ॥

(३) ननु “को न आत्मा किं ब्रह्मे"त्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपर-
कायां बुद्धौ वैश्वानराग्न्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथंचिन्नेतुं युज्यन्ते न तु
प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च
वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे “वैश्वानरं ह वै भगवान् सम्प्रति वेद तं नो ब्रूही"त्यत्र
नात्मब्रह्मशब्दौ स्तः, तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन
तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते । (४) निश्चितार्थेन ह्यनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते,
ननिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । (५) कर्मवच ब्रह्मापि सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकमेव । (६) न च शुभ्रदूर्वा-
दिर्कं जाठरभूतामिदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि सम्भवति, न च सर्वलोकाश्रयफलमागति,
न च सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिशेष्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशङ्का-
“शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेदि"ति (पृ० २९७ पं० १३) । उच्यते—
तदेवोपक्रमानुरोधेनान्यथा नीयते, यन्नेतुं शक्यम् । अशक्यौ च वैश्वानराभिश्चब्दावन्यथा
नेतुमिति शङ्कितुरभिमानः । अपि चान्तःप्रतिष्ठितत्वं प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनोऽपरि-
माणस्य च परब्रह्मणः सम्भवतः । न च प्राणाहुत्यधिकरणताऽन्यत्र जठरमेरुयुज्यते । न च
गार्हपत्यादिहृदयादिता ब्रह्मणः सम्भविनी । तस्माद्यथायोगं जाठरभूतामिदेवताजीवानाम-
न्यतमो वैश्वानरो, न तु ब्रह्म । (७) तथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ ।
शुभ्रदूर्वादयश्च स्तुतिमात्रम् । अथवा अमिशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद् शुभ्रदूर्वादय

(१) उपदिश्येति । ‘मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' इत्यादिनैकैकनिन्द्या ‘तस्य हवा एतस्ये'त्यादिना वैश्वानर-
स्य युजोकादयो मूर्धादय इति कथनेनावयविनः समस्तभावमुपदिश्येत्यर्थः ।

(२) उपासक एव वैश्वानरोऽहमिति मन्यत इत्याह वैश्वानरस्येति ।

(३) शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान् परमेवरो वैश्वानर इति पूर्वपक्षमाक्षिपति नन्वित्यादिना ।

(४) निर्णोतार्थेन छान्दोग्यवाक्येन तदेकार्थं वाजसनेयिवाक्यं निश्चीयते न विपर्यय इत्यत्र न्यायनाह
निश्चितार्थेन हीति । यथा ‘तं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोति' इति पुरोडाशमात्रचतुर्धाकरणवाक्यमेकार्थस-
म्बन्धिना शास्त्रान्तरीयेणाग्रेयं चतुर्धा करोतीति विशेषाविषयत्वेन निश्चितार्थेनान्ये एव पुरोडाशो व्यवस्था-
प्यते एवमवापत्त्यर्थः ।

(५) कर्मवत्—दर्शपूर्णकर्मवत् ।

(६) उपसंहारादपि वैश्वानरादिशब्दानां परमात्मपरत्वमाहाक्षेता नचेति ।

(७) प्रतीकोपदेशमुपाध्यवच्छिन्नस्यापास्तुतदेशे च प्रत्ययसंज्ञाचेति ।

Digitized by eGangotri Collection.

उपपद्यन्त इति शङ्कितुरभिसन्धिः । अत्रोत्तरम् “न” । कुतः ? “तथा दृष्ट्युपदेशात्”
(पृ० २९८ पं० १०) । अद्वा चरममनन्यथासिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति, न तत्र चर-
स्यानन्यथासिद्धिः प्रतीकोपदेशेन वा मनो ब्रह्मेतिवत् तदुपाध्युपदेशेन वा मनोमेयः प्राणवृत्ति-
भारूप इतिवदुपपत्तेः । व्युत्पत्त्या वा वैश्वानराभिः शब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वान्नान्यथासिद्धिः । तत्र
च ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याश्रयान्तरे जाठरवैश्वानराह्वये क्षेपेण वा जाठरवैश्वानरोपाधि-
वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्राह्मधर्माणां च समावेश उपपद्यते । असम्भवादि-
सूत्रावयवं व्याचष्टे—“यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येते”ति । पुरुषमपि चैनमधी-
इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—“यदि केवल एवे”ति (पृ० २९९ पं० ३) । न ब्रह्मोपा-
तया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठं पुरुषमपीत्यपरैरर्थः । (१) अत एव ‘यत्पु-
इति पुरुषमनूय न वैश्वानरो विधीयते । तथासति पुरुषे वैश्वानरदृष्टिरुपदिश्येत । एवं
‘परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपादिश्यत’ इति भाष्यं विरुध्येत । शुभ-
विरोधश्च “स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे”ति वैश्वानर-
हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूयते, न तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । (२) तस्मात् ‘स एषोऽग्निं वैश्वान-
यदि’ति यदिति यदः पूर्वेण सम्बन्धः, पुरुष इति तत्र पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् । २४।२५।

(सू०) अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एवेत्यर्थः श्रुतिस्मृत्यवगतद्युमूर्धत्वादिसम्बन्धसर्वलोकाश्रयफलभागित्वसर्वपाप-
दाहामब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । “यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमा”मिति मन्त्रवर्ण-
न केवलौघ्यप्रकाशविभवमात्रस्य भूताग्नेरिममीदृशं महिमानमाहापि तु ब्रह्मविकारतया त-
प्येणेति भावः ॥ २७ ॥

(सू०) साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

यदेतत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु युप्रसृतीन् पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यान्
वैश्वानरस्यावयवान् सम्पाद्य पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणदमुच्यते,—‘पुरुषविधं पु-
ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे’ति । (३) अत्रावयवसम्पत्त्या पुरुषविधत्वं (४) कार्यकारणसमुदाय-
रुषावयवमूर्द्धादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठानाच्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम्, समुदायमध्यपतितत्वादव-

(१) अत एवेति । यत एवान्तःप्रतिष्ठितत्वेन सह समुच्चयः सूत्रगतापिशब्दार्थेऽत एवान्तःप्रति-
त्वं पुरुषत्वमपि वैश्वानरमुद्दिश्य विधेयं न विपर्यय इत्यर्थः । यदि पुरुषमनूय वैश्वानरो विधीयते
पुरुषस्य दृष्ट्याश्रयत्वं स्यादित्याह तथा सतीति । सूत्रश्रुतिविरोधश्च स्फुट एव ।

(२) पुरुषस्य विधेयत्वे यच्छब्दत्यागमाशङ्क्याह तस्मादिति ।

(३) मूर्द्धादिचुबुकान्तावयवेषु सम्पादितस्य कथं पुरुषविधत्वं तेषां पुरुषैकदेशत्वादित्याह
वैश्वानरपुरुषस्य पादादिमूर्धान्तावयवानामेषु सम्पादनात्पुरुषसादृश्यमित्याहान्तावयवसम्पत्त्येति ।

(४) मूर्द्धादिचुबुकान्तरालस्थस्य पुरुषावयवस्थत्वात्कथं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमित्याशङ्क्याह कार्यकार-
णसमुदायेति । कार्यकारणसमुदाय एव पुरुषस्तस्यावयवा मूर्द्धादिचुबुकान्तास्तेष्वन्तःप्रतिष्ठानात्पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित-
त्वमिति । अत्रयदित्यत्रयदस्यात्तत्रादयमर्थोऽयमवयवो भवति गृहस्थ इत्यादिभ्यो भिन्नाः ।

पा० ३ सू० १]

द्युभ्वाद्यधिकरणम् ।

२३१

वानां समुदायिनाम् । (१) अत्रैव निदर्शनमाह—“यथा वृक्षे शाखा”मिति (पृ० ३०० पं० १४) । शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता भवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—“अथवे”ति । अन्तःप्रतिष्ठितं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्षयति । एतदुक्तं भवति वैश्वानरः परमात्मा चराचरसाक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽनुशयमुन्मूलयति—“निश्चिते चे”ति (पृ० ३०१ पं० २) विश्वात्मकत्वाद् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा, विश्वेषां वायं नर(२)स्तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य । विश्वे नरा जीवा वाऽऽत्मानोऽस्य तादात्म्येनेति २८

(सू०) अभिव्यक्तेरित्याहमरथ्यः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

साकल्येनोपलम्भासम्भवादुपासकानामनुग्रहायानन्तेऽपि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मान-
मभिव्यक्तीत्याह—“अतिमात्रस्यापी”ति । अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्रः ।
“उपासकानां कृते” उपासकार्यमिति यावत् । व्याख्यानतरमाह—“प्रदेशविशेषेषु
वे”ति ॥ २९ ॥ ३० ॥

(सू०) सम्पत्तेरिति जैमिनिः ॥ ३१ ॥

मूर्द्धान्तमुपक्रम्य द्युयुक्तान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वा-
नरस्यावयवान् सम्पादयन् प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति ॥ ३१ ॥

अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह सूत्रकारः—

(सू०) आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

“अविमुक्ते” (पृ० ३०३ पं० १०) अविद्यापाधिकल्पितावच्छेदे जीवात्मनि, स-
खत्वविमुक्तः, तस्मिन् प्रतिष्ठितः परमात्मा तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः—“अनेन जीवे-
नात्मने”ति । अविद्याकल्पितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः । “वरणा” (३)भूः । शेष-
मतिरोहितार्थम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसामाध्यविभागे भामत्यां

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(सू०) द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपक्षिप्यते । तत्र—

(४) पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः ।

द्युभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित् ॥

(१) अत्रैव—अवयवाश्रितस्यावयव्याश्रितत्वं, न तु अवयवस्यावयविनिष्ठत्वे, तथाच यथा शाखानां
समुदाये प्रतिष्ठिता शाखा समुदायमध्यपातिनी तथा मूर्धादयोऽवयवाः कार्यकारणसमुदायमध्यपातिव इत्येवं
निदर्शनार्थं भाष्यकारस्येत्याशयः । अवयवस्यस्य वैश्वानरस्यावयविपुरुषान्तःस्थित्यमर्थत एव सिद्धान्त्यर्थः ।
(२) नेता कारणमित्यर्थः । (३) का वै वरणा का च नासीत्यत्र वरणशब्दार्थमाह भरति ।
(४) आयतनत्वसाधारणभमत्संज्ञायै पूर्वपक्षब्रह्मकक्षोकेमाह पारवत्त्वेनेति । सेतुत्वस्य पारवत्त्वेन

आयतनसाधारणत्वात्, भेदे इति सम्बन्धार्थकशब्दीप्रयोगात् ब्रह्मसाधृतत्वात्तत्त्वेति शब्दीप्रयोगस्यायुक्तत्वे-
नायतनमाषाणामृतं यद् ब्रह्म तद्युभ्वाद्यायतनं कदाचिदपि न युक्तमित्यर्थः ।

(१) पारावारमध्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जलविधारको लोके दृष्टः, न चन्धहेतुमात्रम्, हडिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनुमति । न चामृतं सद्ब्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते । (२) न च ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तस्सेतुः स्यात् । न चाभेदे षष्ठ्याः प्रयोगो दृष्टपूर्वः । तदिदमुक्तम्—“अमृतस्यैव सेतुरिति श्रवणादि”ति (पृ० ३०५ पं०) । अमृतस्येति, श्रवणात्, सेतुरिति श्रवणदिति योजना : तन्नामृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्यातम् । सेतुरिति श्रवणदिति व्याचष्टे—“पारवानि”ति । तथा च पारवत्यमृतव्यतिरिक्ते सेतावनुश्रीयमाणे प्राक् वा साङ्ख्यपरिकल्पितं भवेत् । तत्खलु स्वकार्योपहितमर्यादतया पुरुषं यावदगच्छद्भवति रवत्, भवति च बुभ्वायायतनं तत्प्रकृतित्वात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति च त्माऽऽत्मशब्दस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशात्मा प्रदीप इति वत् । भवति चास्य ज्ञानवर्गोपयोगि, तदभावे प्रधानाद्विवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गानुपपत्तेः । यदि त्वस्मिन्प्राणाभावेन न परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं मृतसूक्ष्मं बुभ्वायायतनं तस्मिन्प्रामाणिके सर्वस्योक्तस्योपपत्तेः । एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम् । अथ तु सांख्यस्युक्तं बुभ्वायायतनमाद्रियसे ततो वायुरेवास्तु, ‘वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ती’ति श्रुतेः । यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वं विद्यत इति न परितुष्यसि, भवतु तर्हि शरीरस्तस्य भोक्तुर्भोग्यान् युप्रमृतीन् प्रत्यावर्तयत्वात् । यदि पुनरस्य बुभ्वायायतनस्य सर्वज्ञश्रुतेरत्रापि न परितुष्यसि, भवतु ततो हि त्वगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा बुभ्वायायतनम् । तस्य हि कार्यत्वेन (३) पारवत्त्वं मृतात्परब्रह्मणो भेदधेत्यादि सर्वमुपपद्यते । अयमपि ‘वायुना वै गौतम सूत्रेण’ति श्रुतिश्रुत्यता सूचितः । तस्मादयं युप्रमृतीनामायतनमिति ।

एवं प्राप्तेऽभिधायते । बुभ्वायायतनं परब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशरीरहिरण्यगर्भकृतः । स्वशब्दात्,

(४) धारणाद्वाऽमृतत्वस्य साधनाद्वाऽस्य सेतुता ।

पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥

न हि मृदाकमयो मूर्तः पारावारमध्यवर्ती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वा व्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वाऽभ्युपेयते । किन्तु पारवत्तामात्रपरो लाक्षणिकः सेतुशब्दोऽभ्युपेयः । सोऽस्माकं पारवत्तावर्ज (५) विधारणत्वमात्रेण योगमात्रादूर्ध्वं परित्यज्य

(१) पारं कूलम्, अवारमर्वाकूलम् । न स्थिति । विजो बन्धनाधस्तेतुशब्दव्युत्पत्त्या जगन्मर्वा बन्धरिज्जगति प्रयोगेऽनेन निवारितोऽन्यथा हडिनिगडादिष्वपि सेतुशब्दप्रयोगः स्यात् । यत्र दारुणि चिह्नि निगडाणां पादभोजनं तद्वडिः, निगडः शृङ्खला ।

(२) नन्वमृतमपि ब्रह्मामृतान्तरसम्बन्धि, नेत्याह न च ब्रह्मण इति । ‘अतोऽन्यदार्तमिति श्रुतेरिति’

(३) शरीरायवच्छिन्नत्वेन ।

(४) उत्तरपञ्चसङ्गाहकलोकमाह धारणादिति । अस्य बुभ्वायायतनस्यास्य वा तज्ज्ञानस्य यथोक्तममृतत्वस्य धारणात्साधनाद्वा सेतुताः ब्रह्मण एवोचितेत्यर्थः । ननु तर्हि क्वदिल्लुप्तस्याशङ्क्याह पूर्वपक्षेऽपि अस्यार्थं स्फुटीकर्तव्यमिति । लाक्षणिकत्वमुभयमतेपि सेतुशब्दस्य तुल्यमिति भावः ।

(५) पारवत्त्वमित्येवमिति । योगमात्रादूर्ध्वं परित्यज्य

या० ३ सू० २]

बुभ्वाद्याधिकरणम् ।

१३३

प्रवर्त्यते । जीवानाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं वात्मज्ञानस्य पारवत् एव लक्षयिष्यति ।
 (१) अमृतशब्दश्च भावप्रधानः, यथा 'द्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्र द्वित्वैकत्वे द्वेकशब्दाद्यौ,
 अन्यथा द्वेकेष्विति स्यात्, तादिदमुक्तं भाष्यकृता "अमृतत्वसाधनत्वादिति"ति । तथा
 चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि बुभ्वाद्यायतने उपपत्त्येते । अत्र च स्वशब्दादिति
 (२) तन्त्रोच्चरितमात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च
 सूचयति । सर्वे ह्येतस्य स्वशब्दाः । (३) स्यादेतत्, आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च
 सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते, तथा च स एवात्राऽस्त्वमृतत्वस्य सेतुरित्याशङ्क्य
 श्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह--"तत्रायतनायतनवद्भावभ्रवणादि"ति (पृ०
 ३०६ पं० १३) । विहाररूपेऽनृतेऽनिर्वाच्येऽभिसन्धोऽभिसन्धानं यस्य स तथोक्तः । भे-
 दप्रपञ्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते "मृत्यो"रिति (पृ०
 ३०७ पं० ५) "सर्वं ब्रह्मेति त्वि"ति । यत्सर्वमविद्यारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म,
 न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमित्यर्थः ।

"अपर आहे"ति (पृ० ३०८ पं० १) । नात्र बुभ्वाद्यायतनस्य सेतुता येन पार-
 वत्ता स्यात्, किन्तु 'जानथे'ति यज् ज्ञानं कीर्तितं, यश्च 'वाचो विमुञ्चथे'ति वाग्विमोक्षः, तस्या-
 मृतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते । तच्चोभयमपि पारवदेव । (४) न च प्राधान्यादेरिति सर्वनाम्ना
 बुभ्वाद्यायतनमात्रैव परामृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोक्षे इति साम्प्रतम् । वाग्विमोक्षना-
 त्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात्, आत्मनस्तु द्रव्यस्याव्यापारतयाऽविधेयत्वात्,
 विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽमृतत्वसाधनत्वात् । (५) न चेदमैकान्तिकं यत्प्रधानमेव स-
 र्वनाम्ना परामृश्यते, क्वचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणोऽपि परामृश्यते ॥१॥

(सू०) मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

बुभ्वाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तैरुपसृप्य व्यपदिश्यते 'मिद्यते हृदयग्रन्थि'-
 रित्यादिना (पृ० ३०८ पं० १३) । तेन तद् बुभ्वाद्यायतनविषयमेव । ब्रह्मणश्च मुक्तो-
 पसृप्यत्वं 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्त' इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वात्
 बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति निश्चीयते । (६) हृदयग्रन्थिश्चाविद्यारागद्वेषभयमोहाः । मोहश्च विषादः,

(१) अमृतस्य ब्रह्मणो हेत्वभावात्साधनत्वं ज्ञानस्यायुक्तमित्याशङ्क्याविधानिश्रुतिरमृतत्वशब्दार्थ-
 रित्याहमृतशब्दश्चेति । अन्यथा-द्वयोरेकस्य च सख्येयानामुपादाने तेषां बहुत्वात् द्वेकेष्विति स्यात् इत्यर्थः ।

(२) तन्त्रेति । नानार्थसाधारण्येन सकृदुच्चारणमिह तन्त्रम्, एवं चाबुचितलक्षणवाक्यभेदो व्युदस्तः ।

(३) तत्र त्वायतनवद्भावभ्रवणादिति भाष्यं बुभ्वाद्यायतनस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे तस्य सविशेषत्वानिरासार्थम्,
 तत्प्राधान्यादिरासानुपयोगित्वात्प्रकृतासङ्गतमित्याशङ्क्य हिरण्यगर्भपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन प्रकृते सङ्गमयिति
 सूच्यतेति ।

(४) अप्रधानं ज्ञानं न सर्वनामपरामर्शमिति कश्चित् प्रत्याह नचेति ।

(५) 'तते पयसि दध्यानयति सा वैषवदेव्यामिक्षे'त्यादौ शब्दतोऽप्रधानस्यापि पयआदेः सर्वनामनिर्देशा-
 न्नमित्येतं सर्वनाम्नः प्रधानपरामर्शित्वात्प्रत्याह न चोति ।

(६) अविद्येत्यादि भाष्ये आदिग्रहमेव माह निर्विघ्नमोहादुक्तौ । एतेष्वपि हृदयग्रन्थिः श्रुतौ हृदयशब्दाद्य-
 त्वात् हृदयग्रन्थिश्चेति ।

शोकः । (१) परं हिरण्यगर्भाद्यवरं यस्य तद्ब्रह्म तथोक्तम् । तस्मिन्ब्रह्मणि यद्दृष्टं दर्शनं तस्मिन्
स्तदर्थमिति यावत् , यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'ति चर्मार्थमिति गम्यते । (२) नामरूपादि-
त्यप्यविद्याभिप्रायम् । 'कामा येऽस्य हृदि श्रिता' इति कामा इत्यविद्यामुपलक्षयति ॥

(सू०) नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

नानुमानमित्युपलक्षणं, नाव्याकृतमित्यपि (३) द्रष्टव्यम् , हेतोरुभयत्रापि साम्यात् ॥ ३ ॥

(सू०) प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

(सू०) भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

चेनातच्छब्दत्वं हेतुरनुकृष्यते । स्वयं च भाष्यकृद्वेतुमाह—“न चोपाधिपरिच्छि-
न्नस्ये”ति (पृ० ३१० पं० ३) “न सम्भक् सम्भवति” नाज्ञसमित्यर्थः । भोग-
त्वेन हि आयतनत्वमतिक्रियते । स्यादेतत् , यद्यतच्छब्दत्वादित्यत्रापि हेतुरनुकृष्यते, इ-
कस्मात्पृथग्योगकरणं, यावता न प्राणभृदनुमाने इत्येक एव योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह-
“पृथगि”ति । ‘भेदव्यपदेशादि’त्यादिना हि प्राणभृदेव निषिध्यते, न प्रधानं, तच्चैककाल-
करणे दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

(सू०) प्रकरणात् ॥ ६ ॥

न खलु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवति किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥

(सू०) स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा बुभ्वाद्यायतनं भवेत्, ततस्तत्प्रकृत्या ‘ऽनश्नन्नन्यो अभिच-
शीती’ति परमात्माभिधानमाकस्मिकं प्रसज्येत । न च हिरण्यगर्भ उदासीनः, तस्यापि भेद-
त्वात् । (४) न च जीवात्मैव बुभ्वाद्यायतनं, तथासति स एवात्र कथ्यते तत्कथनाय च
ह्यापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि जीवात्मकथनमाकस्मिकं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽ-
धिगतार्थावबोधनस्वरसेनाम्नायेन प्राणभृन्मात्रप्रसिद्धजीवात्माधिगमाया (५) त्यन्तानवगतवर्ण-
किकं ब्रह्मावबोध्यत इति सुभाषितम् । “यदापि पैङ्गुपनिषत्कृतेन व्याख्यानेने”ति
(पृ० ३११ पं० ९) तत्र ‘ह्यनश्नन्नन्यो अभिचकशीती’ति जीव उपाधिरहितेन रूपेण
ह्यस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः । तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिसत्त्वस्यापारमार्थिकं भेद-
त्वमुक्तम् । तथा चेत्स्थम्भूतं जीवं कथयतानेन मन्त्रवर्णेन बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कथितं भवति
उपाध्यवच्छिन्नश्च जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति न पैङ्गिब्राह्मणविरोध इत्यर्थः । “प्रपञ्चार्थ-
मिति (पृ० ३१२ पं० २) । तन्मध्ये न पाठ्यमिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं प्रवृत्त-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

(१) परावरशब्दार्थमाह परमिति । (२) तथेत्यादिमन्त्रस्थनामरूपशब्दार्थमाह नामरूपादिति ।

(३) सूत्रेणानिराकृतत्वाच्च वाच्याद्युक्तपूर्वपक्षसम्भव इत्याशङ्क्याह नाव्याकृतमित्यपीति । साधारण्येन
निर्देशादव्याकृतवाच्याप्यपि पूर्वपक्षत्वेन सूचितमित्यर्थः ।

(४) न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति भाष्ये चकारप्रयोगात्सौवचशब्दव्याख्यात्वधर्ममपाकरोति न चे-
जीवात्मैव बुभ्वाद्यायतनमिति वाच्यमित्यर्थः ।

(५) प्राप्तिद्वं जीवस्वरूपमनुपास्यस्य परिमार्थिकस्वरूपाधिगमायेत्यर्थः ।

(सू०) (१) भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

(२) नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया शोच्यमात्मानं मन्यमानो भगवन्तमात्म-
ज्ञमाजानसिद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपससाद । उपसद्य चोवाच 'भगवन्नात्मज्ञताजनित-
शोकसागरपारमुत्तारयतु मां भगवानिति' । तदुपश्रुत्य सनत्कुमारेण 'नामत्रहोस्त्युपास्वे'त्युक्ते
नारदेन पृष्ठं 'किं नाम्नोस्ति भूय' इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनं - 'वाग्वा व नाम्नो भू-
यसी'ति । तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसि प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमुपक्रम्य मनःसङ्कल्पचित्तध्यान-
विज्ञानबलान्नतोयवायुसहिततेजोनभःस्मराशाप्राणेषु पर्यवसिते (३) । (४) कर्तव्याकर्तव्यविवेकः
सङ्कल्पः, तस्य कारणं पूर्वापरविषयनिमित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तम् । स्मरः, स्मरणम् । (५)
प्राणस्य च समस्तक्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभिदुष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन
च प्राणभूयस्त्वदर्शिनोऽतिवादित्वेन च नामादिप्रपञ्चादाशान्ताद्भूयस्त्वमुक्त्वाऽपृष्ठ एव नारदेन
सनत्कुमार एकप्रश्न्येन 'एष तु वातिवदति यः सत्येनातिवदती'ति सत्यादीन्कृतिपर्यन्तानुक्तवो-
पदिदेश-सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । तदुपश्रुत्य नारदेन 'सुखं त्वेव भगवो विजिज्ञासे' इत्युक्ते
सनत्कुमारो 'यो वै भूमा तत्सुखमि'त्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयाम्भूव, 'यत्र नान्यत्पश्यती'-
त्यादिना । तदीदृशे विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः-किं प्राणो भूमा स्यादाहो पर-
मात्मेति । (६) मावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया सामानाधिकरण्यं संशयस्य बाजमुक्त भाष्य-
कृता । तत्र

(७) एतस्मिन्प्रश्न्यसन्दर्भे यदुक्ताद्भूयसोऽन्यतः ।

उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥

(१) शुभावाधिकरणे आत्मशब्दात् शुभावायतनं ब्रह्मेत्युक्तम्, तत्रात्मशब्दः प्राणोऽनैकान्तः, 'तरति
शोकमात्मावित्' इत्यत्राब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादित्यापेक्षिकधिकरणसंगतिरत्र द्रष्टव्या ।

(२) छान्दोग्यस्थाख्यायिकामर्थतोऽनुक्रामन् विषयं विविनाकिं नारद इत्यादिना । आजानसिद्धं-स्व-
भावसिद्धम् ।

(३) प्राणेषु पर्यवसिते भूयसि बहुतरे प्रश्नोत्तरे इत्यन्वयः ।

(४) सङ्कल्पादिपदार्थान् व्याचष्टे कर्तव्येत्यादिना । पूर्वापरेति । पूर्वे चापरे च विषया निमित्तं यस्य प्र-
योजनस्य तन्निरूपणमित्यर्थः । तत्र वर्णनिष्पादनी वाहनाम्नो भूपक्षी, वाक्पेरकत्वाद्वाचो मनो भूयः,
कुर्यामिति निश्चयस्य मनसः कर्तव्यादिविवेकः संकल्पः कारणम्, 'तस्य चातीतादिविषयसाध्यप्रयोजनज्ञानं
चित्तम्, तस्मादपि लौकिकविषयाच्छास्त्रीययदेवतायैकारणं ध्यानं फलतो भूयः, ध्यानस्य विज्ञानं शा-
स्त्रीय कारणं तस्य मनोगतं बलं प्रतिमानत्तामर्थं कारणम्, तस्याद्यमानमर्थं, तस्यापः, एवमाकाशपर्यन्तं
नोध्यम् । आकाशस्य भोग्यत्वे 'स्मरः' स्मरणं, तस्याशा तथा हीष्टं तात्पर्येण स्मरति, प्राणो नामावाशान्त-
सर्वहेतुतया भूयानित्युत्तरोत्तरभूयस्त्वं द्रष्टव्यम् ।

(५) ननु 'एष त्विति' विच्छिद्य भूयोपदेशात्कथं भूयस्त्वमित्याशंक्य विषयदर्शनावसर एव संशयोपयो
गितया पूर्वपक्षसम्भावनामाह प्राणस्येति । सर्वात्मत्वशब्दात् प्राण एव भूमा, तुशब्दस्तु सत्यप्राणबोदेन एव
नामावतिवाहित्वादिशेषार्थ इति सम्भवः पूर्वपक्षस्येत्यर्थः । अपृष्ठ एवेति । यदि प्राणादन्यो भूमा तर्हि प्राग्वत्
प्रश्नेन भाष्यमिति भावः ।

(६) भूयशब्दस्य निष्कृष्टबहुत्ववचनत्वार्त्तिकं प्राणो भूमेति भाष्ये सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्याह
भाष्यभवित्रोति ।

(७) पूर्वपक्षसंप्रहृष्टोक्तमाह एतस्मिन्निति । उक्तछान्दोग्यप्रश्न्यसमुदाये यो वै भूमेति यदुक्तादभू-

न च प्राणार्त्तिक भूय इति पृष्टम्, नापि भूमा वाऽस्माद् भूयानिति प्रत्युक्तम् । तस्मात्प्राणभूयस्त्वाभिधानानन्तरमपृष्टेन भूयोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति । आप च भूमेति आते न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमपेक्षमाणः प्रागस्यानन्तर्येण बुद्धेर्वाधानात्तमेव भवितारं प्राप्य निर्वृणोति । 'यस्योभयं हविरार्तिर्माहर्छेदित्यत्रार्तिरिवार्तं हविः । अथाहुः—(१)'मृध्यामहे हविषा विशेषणमिति । न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम् । सनत्कुमारस्य 'नामब्रह्मेत्युपास्वे'ति प्रतीकोपदेशरूपेणोक्तो नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात्, (२) अतद्विषयत्वे चोत्तरप्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम् । (३) तदेतत्संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधकमिति न पुनः उक्तम् । न च भूयोभूयः प्रश्नात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति युक्तम् । प्रश्नोपदेशानन्तरं तस्योपरमात्तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोध्यापाततः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयं, नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत्, 'एष तु वातिवदती'ति तुशब्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादिनं वदन्कथं प्राणस्य भूमानमभिधीतेत्यत आह—
"प्राणमेव त्वि"ति (पृ० ३१३ पं० ६) । "प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमिति नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—नायं तुशब्दः प्राणातिवादिताद्व्यवच्छिनत्ति, अपि तु (४) तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुकूप्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य श्रवणमननश्रद्धानिष्ठाकृतिर्भविज्ञानाय निश्चयाय सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमेवातिवादित्वमुच्यते । तुशब्दे नामाद्यतिवादित्वाव्यवच्छिनत्ति । न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी, कीदृशस्तु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः । (५) अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवणम् । अथापि माविरोधिण्यायनिवेशनं मननं, (६) मत्वा च गुरुशिष्यसङ्गच्छाचारिभिरनसूयुभिः सह सम्प्रत्यक्षं तत्त्वं श्रद्धते । श्रद्धानन्तरं च विषयान्तरदोषदर्शो विरक्तस्ततो व्यावृत्तः तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः । अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा भवति, अदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञानं

यस्योप्यत्रोच्यमानं भूपस्त्वं प्राणस्यैव प्रभुत्वं कमुच्येत इति श्लोकार्थः । अस्यार्थमाह नचेति । अत्र च भूमेत्युक्तो भूमा न प्राणादन्यस्य 'अस्ति भगव आशाया भूय' इति प्रतीतिरिक्तप्रश्नाविषयत्वे सति तदप्रत्यक्षस्य भूमरूपत्वात् आशापेक्षप्राणभूमवादित्यनुमानप्रयोगो सूचितः ।

(१) शबरस्वामिनः—आर्तिमः तस्योद्देश्यत्वापर्यवसानाद्धविषा विशेषणं सहामहे, पर्यवसितस्य ह्रस्वस्य विशेषणं वाक्यभेदावहं ग्रहस्यैवैकत्वमिति ।

(२) प्रश्नस्यारोप्यविषयत्वे दूषणमाहातदिति । प्रश्नो यस्यात्मविषयः स्यात्तदोत्तरस्थप्रतीकीविषयस्य विषयत्वमपृष्टविषयत्वं स्यात्तदा प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यमित्यर्थः ।

(३) तदेतदिति । तदेतत्प्रकरणानुत्थानं, प्रकरणमेव प्राणसंनिधिसमकक्षत्वेन संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण प्रकरणत्वमस्य न निश्चितं संनिधमात्रमात्मशब्दस्थेति सूचितम्, अत एव पूर्वपक्षसंदर्भः पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ।

(४) अस्य 'नामाद्यतिवादिताद्व्यवच्छिनत्ती'ति अग्रेऽन्यः कार्यः ।

(५) सत्यादिपरम्परयेति भाष्योक्तं सत्यादि दर्शयति अत्र चेति ।

(६) मननमात्रीक्षिकी, गुरुशिष्येति । अनेन 'ज्ञानग्रहणाभ्यासस्य द्विवैद्यं सह संवादः । तं शिष्यगुरुसङ्गच्छाचारिविशिष्टश्रेयोर्धर्मिण्यनुसूयुभिः सह सम्प्रत्यक्षं तत्त्वं श्रद्धते । श्रद्धानन्तरं च विषयान्तरदोषदर्शो विरक्तस्ततो व्यावृत्तः तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः । अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा भवति, अदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञानं योजनकं वास्पतिभिः सूचितम् ।

नमनुभवः प्रादुर्भवति । तदेतद्वाह्या अप्याहुः—“भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानमिति । भावनाप्रकर्षपर्यन्तो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति । तस्मात्प्राण एव भूमा ।

इति प्राप्ते ऽभिधीयते ‘एष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदती’त्युक्त्वा भूमोच्यते, तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरूढवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह । परमार्थश्च परमात्मैव । ततो ह्यन्यद्विकारजातमनृतं कयाचिदपेक्षया कथंचित्सत्यमुच्यते । तथा ‘चैष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदती’ति ब्रह्मणोऽतिवादित्वं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्यो बलीयस्याऽवगमितं कथमिव संनिधानमात्रात् श्रुत्याद्यपेक्षादिति दुर्बलात्कथंचित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम् । एवं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमाने न प्राणविषयो भवितुमर्हति किन्तु सत्यस्य परमात्मन एव । (१) एवं चानात्मविद आत्मानं विविदिषोनारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवास्मै व्याख्यास्यामीत्यभिसन्धमान् सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तद्भूमव्युत्पादनक्रमेण भूमानमतिदुर्ज्ञानतया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास । (२) न च प्रश्नपूर्वताप्रवाहपति तेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वैर्णैव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादि सुगमेन भाष्येण व्युत्पादितम् । विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादिः प्राणान्ते चानुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेर्न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । तदभिधाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत । तस्मान्नेदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायतः प्राणस्तस्य स चास्मेत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते—“प्रकरणान्त” इति (पृ० ३१७ पं० १०) । प्रकरणस्य प्रकरणसमाप्तावित्यर्थः । निराकरोति “न स भगव” इति । (३) संदंशन्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः प्राणस्य तत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

न केवलं श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः—

(सू०) धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

यदि पूर्वपक्षिणा कथंचिज्जीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति “योग्यसौ सुषुप्तावस्थायामिति” । सुषुप्तावस्थायां मिन्द्रियाद्यसङ्गतात्मैव । न प्राणः “परमात्मप्रकरणात्” (पृ० ३१८ पं० १) । “अन्यदार्ते” विनश्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ९ ॥

(सू०) अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

(४) अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्ध्या वर्णेषु रूढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्ध्या यौगिकः । अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । न च वर्णेष्वकाशस्योत्तवप्रोत्तत्वे नोपपद्येते, सर्वस्यैव (५) रूपवेगस्य नामवेगात्मकत्वात् । सर्वं हि रूपवेगं नामवेगसं-

(१) प्रतीकविषयोत्तरवशात्प्रभोपि तद्विषय इति यदुक्तं तत्राह एवं चेति । तत्त्वे बुद्धिनिवेशाय नामा-
युपन्यासः, उपास्तिस्त्वाभित्य विहितेत्यर्थः ।

(२) प्राणात्परं प्रभामावे हेतुमाह नचेति ।

(३) ननु भूम्न आप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षोऽस्तु स एव प्राणः किं न स्यादत आह संदेशेति । पुरस्तादुपरिष्ठाच्च निर्देशः संदेशः । तच्चायुक्तमिति । प्राणस्यान्यायत्ततोक्त्या सत्यशब्दश्रुत्या च तदयुक्तमित्युक्तमिति भावः ।

(४) पूर्वपक्षमाहाक्षरशब्द इति ।

(५) रूपेति । रूप्यते निरूप्यते इति रूपमभिधेयं, स्वार्थे धेयप्रत्ययः, अर्थे शब्दात्मकत्वानुभवो न उपन्यस्तकृतः भूमावगम्यवहेस्तादात्म्यानवमासादिति ।

भिन्नमनुभूयते, गौर्यं वृक्षोऽयमिति । न चोपायत्वात्तत्सम्भेदसम्भवः । नहि धूमोपाया वक्षि
धीर्धूमसंभिन्नं वह्निमवगाहते, धूमोयं वह्निरिति, किन्तु वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति । मयि
तु नामधेयसंभिन्नो रूपधेयप्रत्ययो दित्थोऽयमिति । (१) अपि च शब्दानुपायेऽपि रूपधेय
प्रत्यये लिङ्गेन्द्रियजन्मनि नामसम्भेदो दृष्टः । तस्मान्नामसंभिन्नाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नाम
प्रथिताश्च विद्वाश्च, नामानि चोच्चारार्त्तकानि तद्व्याप्तत्वात् । 'तथया शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि
संतुण्णानि एवमोक्कारेण सर्वा वाग्नि'ति श्रुतेः । अतः ॐकारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता
वर्णा एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—अक्षरं परमात्मैव, न तु वर्णाः । कुतः ? अम्बरान्तघृते
(पृ० ३१९ पं० ३) । न खल्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किन्तु पर
मात्मैव, तेषां परमात्मविकारत्वात् । न च नामधेयात्मकं रूपधेयमिति युक्तम्, स्वरूपे
दादुपायभेदादर्धक्रियाभेदाच्च । (२) तथाहि—शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रप्राह्मण्यभिधेय
प्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते, रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्
कानि चक्षुरादीन्द्रियप्राह्मण्य मधुधारणप्रावरणार्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कु
नामसम्भेदः । (३) न च दित्थोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खलु शब्दात्मकोऽ
पिण्ड इत्यनुभवः, किन्तु यो नानादेशकालसंस्तुतः पिण्डः सोऽयं सञ्ज्ञितदेशकाल इत्यर्थः ।
(४) संज्ञा तु गृहीतसम्बन्धैरत्यन्ताभ्यासात्पिण्डाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसंपातायाता स्
यते । यथाहुः—

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् (५) ।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञा स्मारयितुं क्षमः ॥

(६) संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।

संज्ञिनः सा तदस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति ।

न च वर्णातेरिक्ते स्फोटस्मिन् अलौकिकेऽक्षरपदप्रसिद्धिरस्ति लोके । न चैष प्राप्
णिक इत्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते । निरूपितं चास्माभिस्तत्त्वविन्दौ । तस्माच्छ्रोत्रप्राह्मणां
र्णानामम्बरान्तघृतेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धिबाधनाद् अवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति
सिद्धम् ॥

(१) शाब्दबोधश्रमिधया मानान्तरगम्यार्थबाधे यः शाब्दबोधस्तत्रोपायत्वप्रयुक्तशङ्कापि नेत्याह म
चेति । प्रथिताः सम्बद्धाः । विद्वास्तादात्म्येन । शङ्कुना 'पर्णनालेन, पर्णानि—पर्णावयवाः । संतुण्णा
विद्वांसि ।

(२) स्वरूपप्रमाणार्थक्रियाभिर्भेदमाह तथाहीति ।

(३) ननु दित्थोऽयमिति नामसम्भेदोऽर्थेऽनुभूयते, तत्राह नचेति ।

(४) ननु यद्यर्थो न शब्दात्मा तर्हि कथमर्थप्रत्यये शब्दभानम्, नहि स तदा स्वेनान्येन बोधव्यर्थ
इत्याशङ्क्याह संज्ञा त्विति । गृहीतवाच्यवाचकभावसम्बन्धैः पुंभिरत्यन्ताभ्यासेन संस्कारोद्बोधोत्पादप्राप्ता सं
ऽर्थासक्तैव स्मर्यते इति तत्र शब्दभानं नातोऽर्थः शब्दात्मेति भावः ।

(५) अर्थात्मत्वहेतुकम् ।

(६) संज्ञा हीति । स्मर्यमाणापि संज्ञा संज्ञितोऽर्थस्य प्रत्यक्षत्वं न बाधते यतः सा तदस्था—अर्थात्
विष्ठाऽतो नार्थस्वरूपाच्छादनक्षमेत्यर्थः । एतेन स्मर्यमाणशब्दस्य परोक्षत्वात्तद्विशिष्टोऽर्थः कथं प्रत्यक्ष
इत्याशङ्का परास्ता । CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

पा० ३ सू० ११-१३] ईक्षतिकर्मव्यपदेशाधिकरणम् ।

१३९

(१) ये तु प्रधानं पूर्वपक्षयित्वाऽनेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्तयन्ति, 'तैम्बरा-
न्तधृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियत इति वाच्यम् । अयं नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः, अपि
तु प्रशासनाधिकरणता, तथा च श्रुतिः—एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसो वि-
धृतौ तिष्ठत' इति । तथाप्यम्बरान्तधृतेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम्—'अक्षरं प्रशासना-
दि'ति । एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्माद्वर्णाक्षरतानिराक्रियैवास्त्यर्थः । न च स्थूला-
दीनां वर्णेष्वप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तेर्वर्णेषु शङ्कैव नास्तीति वाच्यम् । नष्टवर्णं प्रा-
प्तपूर्वका एव प्रातिषेधा भवन्ति, आप्राप्तेष्वपि नित्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न
द्रव्यमित्यभिचयननिषेधानुवादः । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ॥ १० ॥

(सू०) (२) सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽव्याकृते वा सम्भवति । (३) न च मु-
ह्यार्थसम्भवे कूलं पिपतिषतीतिवद्भाक्त्वमुचितमिति भावः ॥ ११ ॥

(सू०) अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अम्बरान्तविधरणस्याक्षरस्येव राशयदन्यद्वर्णा वा प्रधानं वाऽव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावो-
ऽन्यभावस्तमित्यन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः—'तद्वा एतदक्षरं गार्गी'त्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जी-
वस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्यत आह—'तथे'ति । (पृ० ३२० पं० १०) 'नान्यदित्या'दि-
क्या हि श्रुत्याऽऽत्मभेदः प्रतिषिध्यते, तथा चोपाधिभेदभिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदा-
भिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शरीरस्याक्षरशब्दतेत्याह—'अचक्षुरक्ष'मिति । अक्षरस्य
चक्षुराद्युपाधि वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्माद्वर्णप्रधाना-
स्याकृतजीवानामसम्भवात्सम्भवाच्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

(४) कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः ।

दर्शनध्यानयोर्धर्ममपरं ब्रह्म गम्यते ॥

(५) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदने तद्भावापत्तौ 'स सामभिरुद्धी-
यते ब्रह्मलोकमि'ति न देशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते । तस्मादपरमेव ब्रह्मैव ध्येयत्वेन चोद्यते ।

(१) 'अस्थूलमि'त्यादेर्वर्णेष्वप्राप्तनिषेधानुपपत्त्या प्रधानपूर्वपक्षलङ्घनार्थमिदमधिकरणमिति वा-
च्यं भास्कराचार्याणां मतमनूय निरास्यति ये स्थितिः । निराक्रियत इति । साधारणत्वादम्बरान्तधृतेः प्रधानं
निराकर्तुमशक्यमित्यर्थः ।

(२) अम्बरान्तधृतिः ।

(३) ननु प्रपञ्चाधिष्ठानमात्रस्य ब्रह्मणो प्रशासनायोगात्तदारोपस्य ब्रह्मणि स्वीकार्यत्वात्प्रधान एवरो-
पितं प्रशासितृत्वं वाच्यमित्याशंक्याह नचेति । एवं च चेतने दृष्टस्य नियन्तृत्वस्य जगदेष्ट्वरूपेण चेतन-
समारोपसम्भवाभाह गजादिपरिवृते राजामात्ये राजत्वमारोपितमिति कुड्यादावारोप्यते, आरोपितमपि
नियन्तृत्वं ब्रह्मण्येव मुख्यं प्रपञ्चास्थित्यर्थक्याकारिणादकारगतद्वस्वादिवत्प्रधाने तु गौणमित्यर्थः ।

(४) पूर्वपक्षसंग्रहलोकमाह कार्येति । कार्यब्रह्म हिरण्यगर्भ एव जनो जीवो यस्मिन् स ब्रह्मलोकस्तथा-
त्माभिः फलं यस्य ध्यानस्य तस्य भावस्तत्त्वाद्धेतोस्तथा ध्यानस्य परविषयत्वादीक्षणस्य परात्परो यस्तदि-
त्यादिप्रमाणैर्व्याख्यास्यते ।

(५) तत्रार्थं हेतुं व्याचष्टे ब्रह्म वेदति ।

(१) न चेक्षणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्राप्तिद्वेः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावाद् ध्यायतेषां ते समानविषयत्वात्परब्रह्मविषयमेव ध्यानमिति साम्प्रतम् । समानविषयत्वस्यैवाप्तिद्वेः । हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः । न च तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दर्शनम्, न च तत्त्वविषयस्यापि तस्य दर्शनात् । (२) न च मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेवेति साम्प्रतम् मननाद्भेदेन तत्रतत्र दर्शनस्य निर्देशात् । न च मननमपि तर्कापरनामावश्यं तत्त्वविषयम् यथाहुः—‘तर्कोऽप्रतिष्ठ’ इति । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम् । तस्य च परत्वं स्वीकृत्यैवेति ।

एवं प्राप्ते उच्यते—

(३) ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः ।

अर्थ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेक्षते ॥

ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारश्चोत्सर्गतस्तत्त्वविषयः । क्वचित्तु वा
क्रोपनिपाते समारोपितगोचरो भवेत् । न चासत्यपवादे शक्य उत्सर्गस्त्यक्तुम् । तथा च
तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् । (४) अपि च वाक्यशेषेणैकवाक्यत
सम्भवे न वाक्यभेदो युज्यते । सम्भवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात् सममि
ह्वारा (५) च्चैकवाक्यता । तदनुरोधेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवधनविषयं ब्रह्मप
तस्मात्तु परः पुरुषो ध्यातव्यश्च ब्रह्मव्यश्च भवति । तदिदमुक्तम्—न चात्र जीवधनज्ञाने
प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, किन्तु जीवधनात् परात् परो यो ध्यातव्यो
व्यश्च तमेव कथयितुं जीवधनो जीवः खित्यभावमुपाधिब्रह्मशादापन्नः स उच्यते । 'स साग्री
रुचीयते ब्रह्मलोकमि'त्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवधनः । स हि समस्तकरणत्वात्
सुत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां तत्र सङ्ग
इति भवति जीवधनः । तदेवं त्रिमात्रोह्वारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम् । अत एव चात्र
देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिब्रह्मत्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मुक्तिः । 'ब्रह्म वेद
भवती'ति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः । अपरन्तु ब्रह्मैकमात्रायतनमुपास्यमि
मन्तव्यम् ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

“अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं-सूक्ष्मं गुहाप्रायं-पुण्डरीकसंनिवेशं
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्” । (६) आगमान्तर्गते

(१) अर्थभेदत इति द्वितीयहेतुं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे नचेति ।

-(२) ननु युक्त्या पर्यालोचनमिहेक्षणं तच्च तत्त्वविषयमित्याशंक्याह न च मननमिति ।

(३) ईक्षणध्यानयोरर्थभेदं निराकुर्वन्निदान्तसंग्रहश्लोकमाह ईक्षणगतिः । कार्यकारणभूतयोरिक्षणनयोरर्थः । तथेक्षतेरीक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमोक्षार्थिकम्, न चेदापवादः कश्चित्ता ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वात् । स्यादन्त्याऽन्यद् ध्यायत्यन्यत्पश्यतीति हेतुहेतुमत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ।

(४) प्रकारान्तरणार्थमेदं निराकरोति अपि चति ।

(५) 'स ईक्षित' इति प्रकृतप्रत्ययनिर्देशाच्चेत्यर्थः । असदनुरोधेन प्रमाणद्वयानुरोधेन ।

(६) उक्तछान्दोग्यस्थविषयवाक्यघटकान्वेषणशब्दार्थं वक्तुमारभते आगमंति ।

पा० ३ सू० १४]

दहराधिकरणम् ।

१४१

देशाभ्यां श्रवणं च, तदविरोधिना तर्केण मननं च, तदन्वेषणं तत्पूर्वकेण चादरनैरन्तर्यदर्शि-
कालासेवितेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेण साक्षात्कारो विज्ञानम् । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वभ्यः (१) ।
तदिच्छा विजिज्ञासनम् । अत्र संशयमाह—“तत्रे”ति । (पृ० ३२४ पं० ४) तत्र
प्रथमं तावदेष संशयः “किं दहराकाशादन्यदेव किञ्चिदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासेतव्यं च उत दह-
राकाश” इति । यदापि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाश आहो शरीर आत्मा किं
वा परमात्मेति । संशयहेतुं पृच्छति—“कुत” इति । तद्धेतुमाह “आकाशब्रह्मपुराणशब्दा-
भ्यामि”ति । तत्र प्रथमं तावद्भूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति—“तत्राकाशश-
ब्दस्य भूताकाशे रूढत्वादि”ति । एष तु बहुतरोत्तर(२)सन्दर्भविरोधात्पुच्छः पू-
र्वपक्ष इत्यपरितोषेण पक्षान्तरमालम्बते पूर्वपक्षी—“अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तम्” ।
(पृ० ३२५ पं० १) युक्तमित्यर्थः । तत्र—

(३) आधेयत्वाद्विशेषाच्च पुरं जीवस्य युज्यते ।

देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः ॥

(४) असाधारणेन हि व्यपदेशा भवन्ति, नद्यथा क्षितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधा-
नजन्माऽप्यङ्कुरः शालिबीजेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्कुर इति, न तु क्षित्यादिभिः तेषां कार्या-
न्तरेण्वपि साधारण्यात् । तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम्, ब्रह्मणः स-
र्वविकारकारणत्वेनातिसाधारण्यात् । जीवभेदधर्माधर्मोपाजितं तदित्यसाधारणकारणत्वाज्जीवेन
व्यपदिश्यत इति युक्तम् । (५) अपि च ब्रह्मपुर इति सप्तम्यधिकरणे स्मर्यते, तेनाधेयेना-
नेन सम्बन्धव्यम् । न च ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्यानाधेयस्याधारसम्बन्धः
कल्पते । जीवस्त्वाराप्रमात्र इत्याधेयो भवति । तस्माद् ब्रह्मशब्दो रूढिं परित्यज्य
देहपदिवृंहणतया जीवे यौगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः । चैतन्यं च भक्तिः । (६) उप-
धानानुपधाने तु विशेषः । “वाच्यत्वं” गम्यत्वम् । स्यादेतत्, जीवस्य पुरं भवतु
शरीरं, पुण्डरीकदहरगोचरता त्वन्यस्य (७) भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोज्जयिन्यां मैत्रस्य
अधेत्यत आह “तत्र पुरस्वामिन” इति । अयमर्थः । वेश्म खल्वधिकरणमनिर्दिष्टाधे-
यमाधेयविशेषापेक्षायां पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन सम्बद्धं सदनपेक्षं नाधेयान्तरेण स-

(१) पूर्वभ्यः—श्रवणमनननिदिध्यासनेभ्यः ।

(२) ‘एष आत्मे’त्यादावात्मशब्दादेर्भूताकाशोऽयुक्तत्वेनेत्यादिः ।

(३) आधेयत्वादिति । ब्रह्मपुरशब्दोक्तं देहलक्षणं पुरं परिच्छिन्नत्वेनाधेयत्वात्सर्वोपाजितशरीरेण
सम्बन्धविशेषाच्च ब्रह्मणः पुरमिति वष्टीसम्भवाज्जीवस्य सम्भवति, ब्रह्मणस्तु कहेतुद्वयाभावात् न युक्तं पु-
रमित्यर्थः ।

(४) विशेषादिति हेतुं व्याचष्टे असाधारणेनेति । जीवभेदो—जीवविशेषः ।

(५) आधेयत्वहेतुं व्याचष्टे अपि चेति । तेनाधिकरणेन सह अनेन ब्रह्मशब्दार्थेनाधेयेनान्वेतव्यम् ।
समासामिहितसम्बन्धसामान्यस्याधाराधेयभाव एव विश्रान्तत्वादिति भावः ।

(६) यद्युभयत्र भक्तिप्रयोजकं चैतन्यं समं तर्हि जीवब्रह्मणोः को विशेषस्तत्राहोपधानेति । उपा-
धितदभावावेत्यर्थः । वाच्यत्वमिति । भक्त्या च ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमिति भाष्ये वाच्यत्वं तात्पर्यगम्यत्वं भा-
कत्वे सत्यमिधेयत्वविरोधादित्यर्थः ।

(७) ब्रह्मणः ।

स्वन्धं कल्पयति । ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगायतनमिति को हृदयपुण्यरीकेऽस्य विवेकः यत्तदेवास्य सचेत्यत आह—“मनउपाधिकश्च जीव” इति । ननु मनोपि चलति सकलदेहवृत्ति पर्यायेणेत्यत आह—“मनश्च प्रायेणे”ति । आकाशशब्दश्चापत्वादि सामान्येन जीवे भाक्तः । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति तथाप्यदोष इत्याह—“न चात्र दहरस्याऽऽकाशस्याऽन्वेष्ट्यत्वमि”ति ।

एवं प्राप्ते उच्यते । भूताकाशस्य तावन्न दहरत्वं यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हो आकाश इत्युपमानविरोधात् । तथाहि—

(१) तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत् ।

अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न युज्यते ॥

अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य गतिः । (२) न चानवच्छिन्नपरिमाणमवाच्छिन्नं भवति, तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः । (३) न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणो विधीयते, येन ‘ज्यायानाकाशादिति’ श्रुतिविरोधः स्याद्, अपि तु भूताकाशोपमानेन पुनश्च कोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते । अपि च सर्वेष्वोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूताकाशत्वं संशेधन्तीत्याह “न च कल्पितभेद” (पृ० ३२६ पं० १४) इति । नापि दहराकाशो इत्याह—“यद्यप्यात्मशब्द” इति (पृ० ३२७ पं० ३) ॥

(४) उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते ।

तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् ॥

देहे हि ब्रह्मोपलभ्यत इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु कारतया । (५) तथा च ब्रह्मशब्दार्थो मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं, यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्य भवति, एवं जीवस्य पुरे हृत्पुण्डरीकं ब्रह्मदत्तं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मालेखेभ्यो ब्रह्मणोऽवधारणात् । (६) ब्रह्मणो हि बाधके बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथंचिदभेदविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते । न चेहं ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं साधकं वाऽस्ति जीवस्य । ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादयति ब्रह्मोपलब्धिस्थानतया (७) । अर्भकौकत्वं चोक्तम् । तस्मात्साते सम्भवे ब्रह्मणि तस्मात्तत्र नात्राणि व्याख्यानमुचितमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवभूताकाशाविति । (८) अवधारणतया

(१) उपमानोक्तेरन्यथासिद्धिमाशङ्क्याह तेनेति । अस्तनायतनत्वादिना ‘रामरावणयोर्युद्धं रामरावणरिषेत्त्यत्रागत्या भेदमारोप्योपमेयत्वं युक्तमन्यथा नेत्यर्थः । इदमेवाहासितं त्वित्यादिना ।

(२) उपाध्यपेक्षयाऽऽकाशे भेदारोपेऽपि न बाह्याकाशतुल्यत्वं हार्दाकाशस्येत्याह नचेति ।

(३) यद्यनन्तार्हार्दनमसौ न बाह्योपमेयता इन्ताधिकत्वाद्ब्रह्मणोऽपि न स्यादत आह न भूतेति ।

(४) आधेयत्वहेतुं पूर्वपक्ष्युपपत्तं निरस्यत्राह उपलब्धेरिति । तेनेत्यादिना विशेषस्त्वहेतुविशेषः । लोकार्थः सुगमः । (५) लोकार्थं व्याचक्षाणो मुख्याधेयत्वानिराकरणे हेतुमाह तत्रापीति ।

(६) ननु लिङ्गानि ब्रह्मभेदपराण्येव कुनो नेत्यत्राह ब्रह्मणो हीति । इह ब्रह्मणि बाधकं जीवसाधकं प्रमाणं नास्ति ब्रह्मबाधकत्वेन जीवसाधकत्वेन चाभिमतस्य संनिधेरल्लेखार्थादित्यर्थः ।

(७) एवं च पुरस्य ब्रह्मसम्बन्धोपपादनाद्ब्रह्मशब्देन जीवानभिधानाजीवसंनिधिरसिद्ध इति भाष्येति ।

(८) ‘अथ सटिप्पणभामत्यां’ इति भाष्यस्थानावनुशब्दार्थमाह योति । अनुभूय-साक्षात्कृत्येति विद्वेदार्थः । कामा-विषयः, चार-उपलब्धिः ।

ननु विषय ब्रह्मानुभूय चरणं चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः । (१) स्यादेतत् , दहराका-
शास्यान्वेष्टव्यत्वे सिद्धे तत्र विचारो युज्यते, न तु तदन्वेष्टव्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदेव किं-
चिद्विद्युक्तमित्यनुभाषते "यदप्येतदि"ति (पृ० ३२७ प० १) अनुभाषितं दूषयति-
"अत्र ब्रूम" इति । यथाकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्तदेवोपरि व्युत्पादनीयमाकाशव्यु-
त्पादनं तु क्रोपयुज्यत इत्यर्थः । चोदयति "नन्वेतदपी"ति । आकाशकथनमपि तदन्तर्ब-
न्धित्वस्तु सद्भावप्रदर्शनार्थैव । अथाकाशपरमेव कस्माच्च भवतीत्यत आह "तं चेदं ब्रूयु"-
रिति । आचार्येण हि 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासित-
व्यमित्युपदिष्टेऽन्ते वासिनाऽऽक्षिप्तं, किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम् । पुण्डरीकमेव तावत्सूक्ष्म-
तरं तदवकृद्माकाशं सूक्ष्मतमम् । तस्मिन्सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः । तत्किम-
न्वेष्टव्यमिति । तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः-
'उमे अस्मिन्वावापृथिवी समाहिते' इति । तस्मात्पुण्डरीकावरुद्धाकाशाश्रये वावापृथिव्यावेवा-
न्वेष्टव्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परिहरति "नैतदेवम्" । "एवं ही"ति । (२) स्यादे-
तत् , एव मैवैतन्नो खल्वभ्युपगमा एव दोषत्वेन चाद्यन्ते इत्यत आह-"तत्र वाक्यशेष"-
इति । वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य फलवत्त्वं ज्ञेयं, यच्च फलवत् तत्कर्तव्यतय
चोद्यते, यच्च कर्तव्यं तदिच्छतीति, 'तदन्वेष्टव्यं तद्वाव जिज्ञासितव्यमिति' दहराकाशविषय-
मवतिष्ठते । स्यादेतत् , वावापृथिव्यावेवात्मनौ भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते,
आकाशशब्दवत्, ततश्चाकाशाधारौ तावेव परामृश्येते इत्यत आह—"अस्मिन्कामाः
समाहिताः"प्रतिष्ठिताः । "एष आत्माऽपहतपाप्मे"ति । अनेन हि प्रकृतं वावापृ-
थिवीसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य" वावापृथिव्यायभिधानव्यवहितमपीति (३)
शेषः । ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत्फलं, तदनन्तरं निर्देशाद्, न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत
आह-"समुच्चयार्थेन च शब्देने"ति । अस्मिन्कामा इति च एष इति चैकवचनान्तं न
ह्येवावापृथिव्यौ पराम्रष्टुमर्हतीति दहराकाश एव पराम्रष्टव्य इति समुदायार्थः । (४) तद-
नेन क्रमेण 'तस्मिन्यदन्तरि'त्यत्र तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य हस्पुण्डरीके परामृशती
त्युक्तं भवति । तस्मिन् हस्पुण्डरीके यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

(सू०) गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चः । (५) एतमेव दहराकाशं प्रकम्य बताहो कष्टमिदं वर्तते ज-
न्तानां तत्त्वावबोधविकलानां यदेभिः स्वाधनिमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा चिरन्तननिष्ठ-

(१) आयसशयस्थपूर्वपक्षमनुष्य सिद्धान्तयन्नाह स्यादेतदिति ।

(२) वावापृथिव्यायन्वेष्टव्यापत्तिरित्यत्र भाष्ये इष्टापत्त्यभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति । 'तर्ह्यथ य-
थास्मिन्'त्यत्रात्मशब्दः कथमत आह ताभ्यामिति । तथा च भूताकाशस्य दहरत्वाभिज्ञिरित्यर्थः ।

(३) व्यवहितमपीति । 'उमेऽस्मिन् वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इति पूर्ववाक्ये आकाशनिर्देशा-
नन्तरं वावापृथिव्यादिनिर्देशाद् व्यवधानमप्राकृत्येति भाष्यार्थो बोध्यस्तथाच 'अस्मिन्कामा' इत्यस्मिन्श-
ब्देन वावापृथिव्याधार आकाश एव परामृश्यते समानाधारत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च वावापृथिव्यौ, एवं चैव इत्या-
द्येति तदुपरितन शब्दाभ्यामप्याकाश इति निर्दिष्टं इति समाधानार्थतास्यम् ।

(४) यदि दहराकाशस्य ज्ञेयत्वं कथं तर्हि तदधिष्यस्य ज्ञेयत्वोपदेशोऽत आह तदनेनेति ।

(५) अस्य श्रुतिः प्रवृत्त इत्यन्वायः ।

निबिडमलपिहितानां कलघौतशकलानां पथि पतितानामुपर्युपरि सञ्चरीद्भिरपि पान्थैर्धनायात्रेः प्रावखण्डनिवहविभ्रमेणैतानि नोपादीयन्त इत्यभिसन्धिमती सादृभुतमिव सखेदमि श्रुतिः प्रवर्तते 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ती'ति । स्वापक हि सर्व एवायं विद्वानविद्वान्श्च जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्तेः नायविद्यातमः पटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमापन्नोऽहमस्मीति न वेद । सोऽयं ब्रह्मलोकश्च स्तदगतिश्च प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहतुः । तदेतदाह भाष्यक "इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेषः" इति (पृ० ३२९ पं०) तदनेन गतिशब्दो व्याख्यातौ । 'तथाहि दृष्ट'मिति सूत्रावयवं व्याचष्टे—“तथाह दहरहर्जीवानां”मिति । वेदे च लोके च “दृष्टम्” । यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लोके प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते । 'इदंशो नामेयं वैदिकी सिद्धिर्यल्लोकेऽपि गीयते' इति । यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽर्थो योजनः । लिङ्गं चेति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्यमुखेनावतारयति—“ननु कमलासनलो कमपी”ति । परिहरति—“गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोकः” इति । (२) अत्र तादृशस्थपतिन्यायेन षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव, तथापीह षष्ठीसमासनिराकरणे कर्मधारयस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदप्युक्तं सूत्रकारेण (३) । तथाहि लोकवेदश्रीसह दहरब्रह्मलोकप्राप्त्यभिधानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्तेर्विपक्षादसम्भवाद्भावर्तमानं षष्ठीसमासाद्धौ व्यावर्तयद्दहराकाशप्राप्तावेवावतिष्ठते, न च दहराकाशो ब्रह्मणो लोकः, किन्तु तद्वद्वेति । ब्रह्म च तल्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति । लोक्यत इति लोकः । हृत्पुण्डरीकस्य खल्वयं लोक्यते । यत्खलु पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याहृतेतरकरणानां योगेन निर्मल इवोदके चन्द्रमसो भिम्बमतिस्वच्छं चैतन्यं ज्योतिस्स्वरूपं ब्रह्म विलोक्यत इति॥

(सू०) धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥१६॥

सौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः । अस्य धारणतः अणस्य महिम्नोऽस्मिन्नेवेश्वर एव श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेः । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥१६॥

(सू०) प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

(४) न चैयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणविभुत्वादिगुणयोगावृत्तिः साम्प्रतिकी, यथा

(१) धनेच्छावद्भिः ।

(२) कर्मधारयस्य षष्ठीसमासाद्वलीयस्वाभिज्ञोपन्यः सवैयर्थ्यमाशङ्क्यः पुञ्चयार्थत्वेन परिहरति अन्तावदित्यादिना । 'निषादस्थपतिं याजयेदे'त्यत्र निषादस्थपतिर्लैवार्गिकानामन्यतम उताप्य इति संशयेऽपि विद्यावत्त्वेन समर्थत्वादिनिषादेऽपि निषादानां स्वामीतिशब्दमवृत्तिसम्भवादप्यतम इति प्राप्ते, कर्मधारयसमासे निषाद एव स्थपतिर्ग्राह्यो औतार्थत्वात्मेन शब्दसामर्थ्यात् षष्ठीसमासे लक्षणाद्यपनेरिति मीमांसया स्थितेति लिङ्गाधिक्यसूचनार्थमत्र षष्ठीसमासमनादृत्य कर्मधारयस्थापनमिति भावः ।

(३) चकार प्रयुज्जानेनेति शेषः । सूत्रावयवार्थमार्हं तथाहीति । विपक्षाद्वावृत्तौ हेतुरसम्भवादि ।

(४) प्रसिद्धिशब्दस्य रूढिवाचित्वभ्रममपनयति न चेति । रथाङ्गमितीनाम्नश्चक्रवाके लक्षणया समस्यैव प्रयोगः रथाङ्गशब्दपर्यायस्य चक्रप्रातिपदिकस्य चक्रवाकशब्दावयवत्वेन निवेशात्, आकाशशब्दस्य च सुप्रसङ्गनादिकाले बहुकृत्वः प्रयोगात्तल्लक्षणस्यैव ।

रथाज्ञानमा चक्रवाक इति लक्षणा, किन्त्वत्यन्तनिरुद्धेति सूत्रार्थः । (१) ये स्वाकाशशब्दो ब्रह्म-
 ष्यपि मुख्य एव न भवदित्याचक्षते, तैर्न्यायस्थानेकार्यत्वमिति 'चानन्यलभ्यः शब्दार्थ'
 इति च मीमांसकानां मुद्रामेदः कृतः । लभ्यते ह्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि
 ब्रह्म । (२) न च ब्रह्मण्येव मुख्यो न भावे तु तेनैव गुणयोगेन वस्त्यतीति वाच्यम् । लोका-
 धीनावधारणत्वेन शब्दार्थसम्बन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात् । (३) ननु 'यावा-
 न्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इति व्यतिरेकनिर्देशाच्च लक्षणा युक्ता । (४) नहि
 भवति गङ्गायाः कूले विवक्षिते (५) गङ्गायां गङ्गेति प्रयोगः (६) तत्किमिदानीं 'पौर्णमास्यां पौर्ण-
 मास्या यजेतामावास्यायामवास्यये'त्यसाधुवैदिकः प्रयोगः । न च पौर्णमास्यमावास्याशब्दावाम्ने-
 मादिषु मुख्यौ । यच्चोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र पुनरन्यतोऽर्थे निश्चिते श-
 ब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति । तदयुक्तम्, उभयस्यापि व्यभिचारात् । 'सोमेन यजेते'ति
 शब्दादर्थः प्रतीयते, न चात्र कस्यचित्लक्षणिकत्वमृते वाक्यार्थात् । न च 'य एवं विद्वा-
 न्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्या'मित्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दो न लक्षणिकौ ।
 तस्माद्यत्किञ्चिदेतदिति ॥ १७ ॥

सू० इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं काल्पन्यं जहातीति सुषुप्तिः सं-
 प्रसादो जीवस्यावस्थाभेदो, न ब्रह्मणः । तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य न
 त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैवाक्यशेषगतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मावगम्यते दहराकाश, एवं वा-
 क्यशेषगताभ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्माच्चावगम्यते ? तस्माच्चा-
 स्ति विनिगमनेति शङ्क्यार्थः । 'नासम्भवात्' संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न
 जीवपरः, किन्तु तदीयसात्त्विकरूपब्रह्माभावपरः । तथा चैष परामर्शो ब्रह्मण एवेति न संप्र-
 सादसमुत्थाने जीवल्लिङ्गमपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्यादित्यमे वक्ष्यते । आकाशोपमानादयस्तु ब्र-
 ह्माव्यभिचारिणश्च ब्रह्मपराश्चेत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सू० उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

(१) पञ्चपादिकाकारमतं दूषयन्नाह ये विविति । तैरिति । नभसि ब्रह्मणि च ऊर्ध्वभ्युपगमेऽनेकार्थत्वात्,
 चामसगुणयोगाद्ब्रह्मणि वृत्तिसम्भवश्च शक्तिकल्पनायां गौरवान्मीमांसकानां नियमद्वयं खण्डितं स्यादिति भावः ।
 (२) अस्तु, तर्ह्यनेकार्थत्वनिरासाय ब्रह्मण्येव मुख्यत्वमाकाशशब्दस्येत्यत आह नचेति । तेनैव—
 विभुत्वादिगुणयोगेन ।

(१) ऊर्ध्ववादी प्रसिद्धगुणवृत्तिवैषम्यं शङ्कते नृषि । 'अन्तर्हृदय आकाश' इति ब्रह्मण्याकाशश-
 ब्दस्य प्रयोगादेवाकाशगुणयोगस्य लक्ष्यस्य सिद्धौ लभ्यायामपि तद्व्यतिरेकेण 'यावान्वा अयमाकाशस्तावा-
 न्वा'त्याकाशशब्दावयवस्य निर्देशात्लक्षणा न युक्तेत्यर्थः ।

(४) कूलमिति विवक्षिते इति मु० मु० पु० पाठः ।

(५) लक्षणास्थले लक्ष्यांशस्य पृथगनिर्देशे वृष्टान्तमाह नहीति । गंगापदेन गंगायाः कूलमित्यर्थे
 विवक्षिते गङ्गापदमेव प्रयुज्यते न तु गङ्गया इति लक्ष्यसम्बन्धे पृथगुक्त्वा गङ्गेति प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

(६) परिहरति तत्किमिति । आग्नेयादौ पौर्णमास्यादिशब्दप्रयोगादेव लक्ष्यभूतकालसम्बन्धस्य सि-
 द्धमपि पौर्णमास्यामिति पुनस्तद्विद्वान्बुद्ध्यान्वयो व्यभिचारीति भावः ।

दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते । यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानप्नोति सर्वं च
मान् तमात्मानं विविदिषन्तौ सुरासुरराजाविन्द्रविरोचनौ समित्पाणी प्रजापतिं वरिवसितुः (१)
माजग्मतुः । आगत्य च द्वात्रिंशत् वर्षाणि तत्परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमूषतुः । अथैतौ प्रजा-
तिरुवाच—‘किं कामाविहस्थौ युवामि’ति । तावूचतुः—‘य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विवि-
दिषाव’ इति । ततः प्रजापतिरुवाच—‘य एषो ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहत-
पमत्वादिगुणो, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः । एतदमृतमभयम्’ । अथैतच्छ्रुत्वेतावप्रक्षिण-
कमषावरणतया छायापुरुषं जगृहतुः । प्रजापतिं च पप्रच्छतुः—‘अथ योयं भगवोप्सु दृश्यते
यश्चादर्शे यश्च खड्गादौ कतम एतेष्वसावथ वैक एव सर्वेष्वि’ति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्र-
जापतिर्वताहो सुदरमुदभ्रान्तवेतौ, अस्माभिरक्षिस्थान आत्मोपदिष्टः, एतौ च छायापुरुषं प्रति-
पन्नौ, तद्यदि वयं भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूमस्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विना-
नितौ सन्तौ दौर्मेनस्येन यथाबहुपदेशं न गृह्णीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुसृत्य प्रथमं प्रा-
यिष्याम इत्यभिसन्धिमान्प्रत्युवाच—‘उदशराव आत्मानमवेक्षेथामस्मिन्यत्पश्यथस्तद्ब्रूतमि’ति
तौ च दृष्ट्वा सन्तुष्टहृदयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतप्राहिणौ मा भूनामित्याव-
वाप्पप्रच्छ ‘किमत्रापश्यतमि’ति । तौ होचतुः—‘यथैवावामतिचिरब्रह्मचर्यचरणसमुपजातावतन-
खलोमादिमन्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नखलोमादिमदुदशरावेऽपश्यावेति । पुनरेतयोश्चा-
त्मविभ्रममपनिनी (२) धुर्यथैव हि छायापुरुष उपजनापायधर्माभेदेनावगम्यमान आत्मलक्षण-
विरहान्नात्मैवेवमेवेदं शरीरं नात्मा, किन्तु ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयात्
मित्याशयवान्प्रजापतिरुवाच—‘साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्य-
मात्मानम्, यच्चात्र पश्यथस्तद्ब्रूतमि’ति । तौ च साध्वलंकृतौ सुवसनौ छिन्ननखलोमा-
भूत्वा तथैव चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तामेव छायामात्मन ऊचतुः । तदुपश्रुत्य प्र-
जापतिरहो वताद्यापि न प्रशान्त एनयोर्विभ्रमः, तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि ताव-
कालेन कल्मषे क्षीणेऽस्मद्वचनसन्दर्भपौर्वापर्यपर्यालोचनयाऽऽत्मतत्त्वं प्रतिपत्स्येते स्वम-
वेति मत्वावाच—‘एष (३) आत्मैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे’ति । तयोर्विरोचनो देहानुपातिस्त्वा-
याया (४) देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य तथैवासुरानुपदिदेश । (५) देवेदे-
स्त्वप्राप्तनिजसदनोऽध्वन्येव किञ्चिद्विरलकल्मषतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायि-
तन्तं दोषं परिभाषयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समित्पाणि-
पुनरेवेयाय । आगतश्च प्रजापतिनाऽऽगमनकारणं पृष्टः पथि परिभाषितं जगाद । प्रजापति-
स्तु ‘सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्मषावरणतया नाग्रहीस्तत्पुनरपि तत्प्रक्षयाय चरापरा-

(१) शुभ्रवसितुम् ।

(२) अपनेतुमिच्छुः, अस्य प्रजापतिरुवाचेत्यन्वायः ।

(३) एषः—देहायागमापायसाक्षी ।

(४) छायाया इति । यथा नीजानीलपटयोरादर्शे दृश्यमानयोर्यन्नीलं तन्महार्हमित्युक्ते न छायाया
महार्हःवमेवं छायाकारदेहस्यैवात्मत्वमिति विरोचनो मन्यते स्मेत्यर्थः ।

(५) इन्द्रस्वरूपपापत्वाच्छूद्धानतया न प्रतिबिम्बमेवास्मेति मत्वा प्रजापतिसमीपमुपजगामेत्यने-
‘इत्स्विति ।

नि द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमथ प्रक्षीणकल्मषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयो व्याख्यास्यामी' ।
 त्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद । उपसन्नाय चास्मै प्रजा-
 पतिर्व्याचष्टे 'य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणोक्षिणि दर्शितः सोऽयं य एष स्वप्ने महीयमानो
 वनितादिभिरनेकधा स्वप्नोपभोगान् भुञ्जानो विहरती'ति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श ।
 'यद्यप्ययं छायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतति, तथापि शोकभयादिविविधबाधानुभवाच्च तत्रा-
 प्यस्ति स्वस्तिप्राप्तिरि'त्युचवति मघवति 'पुनरपराणि चर द्वात्रिंशत् वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्मचर्य-
 मिदानीमप्यक्षीणकल्मषोऽसी'त्यूचे प्रजापतिः । अथास्मिन्नेवकार(१)मुपसञ्जे मघवति प्रजापति
 स्ताच-'य एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितोऽक्षिणि च स्वप्ने च स एष यो विषयेन्द्र-
 वेत्येवयोगविरहात्प्रसन्नः सुषुप्तावस्थायामि'ति । अत्रापि नेन्द्रा निर्ववार(२) । 'यथा हि जाग्रद्वा
 स्वप्नगतो वाऽयमहस्मीति इमाणि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किञ्चिदपि वेदयते,
 तदा खल्वयमचेतयमानोऽभावं प्राप्त इव भवति तदिह का निश्चैतिरिति' एवमुचवति
 मघवति 'वताद्यापि न ते कल्मषक्षयोऽभूत्, तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमि'त्य-
 वोचत्प्रजापतिः । तदेवमस्य मघोनस्त्रिभिः पर्यायैर्व्यतीत्युः षण्णवतिर्वर्षाणि । चतुर्थे च पर्याये
 पञ्च वर्षाणीत्येकोत्तरं चातं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य संपेदिरे । अथास्मै ब्रह्मचर्य-
 सम्पदुन्मृदितकल्मषाय मघवते य एषोऽक्षिणि (३)यश्च स्वप्ने यश्च सुषुप्तावनुस्यूत एष आ-
 त्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितः, तमेव 'मघवन् मर्त्यं वै शरीरमि'त्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे
 प्रजापतिः । अयमस्याभिसन्धिः—यावत्किञ्चित्सुखं दुःखमागमापायि तत्सर्वं शरीरेन्द्रियान्तः—
 करणसम्बन्धि, न त्वात्मनः । स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाद्यविद्यावासनावशादात्मत्वेना-
 भिप्रतीतस्तद्गतेन सुखदुःखेन तद्वन्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते । यदा त्वयमपहतपाप्मा-
 दिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति, अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न
 देहादिष्वर्मसुखदुःखप्रसङ्गोऽस्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्यानन्दधने रूपे व्यव-
 स्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति । एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः, दुः-
 खं त्वविद्यानिर्माणमिति न विद्वानाप्नोति ।

अशीलितोपनिषदां व्यामोह इह जायते ।

तेषामनुग्रहायेदमुपाख्यानमवर्तयम् ॥

एवं व्यवस्थित उत्तराद्वाक्यसंदर्भात्प्राजापत्यादक्षिणि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे
 च पर्याये 'एष(४) संप्रसादोऽस्माच्छरीरादुत्थाये'ति जीवात्मैवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्यो-
 ज्यते । नो खलु परस्याक्षिस्थानं संभवति, नापि स्वप्राख्यवस्थायोगः, नापि शरी-
 रसमुत्थानम् । तस्माद्यस्यैतत्सर्वं सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः । जीवस्य चैतत्सर्वमिति
 एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापहतपाप्मादिभिः परं ब्रह्म गम्यते । ननु जीव-
 तापहतपाप्मात्वादयो न संभवन्तास्त्युक्तम् । वचनाद्भविष्यन्ति । किमिव वचनं न कुर्यात्,
 अस्ति वचनस्यातिभारः । न च मानान्तरविरोधः । नहि जीवः पाप्मादित्वभावः, किन्तु

(१) एषकारम्—एषकृत्वा । (२) न सुखितोऽप्यदित्यर्थः । (३) अश्रुपलक्षिते जाग्रतीत्यर्थः ।

(४) चतुर्थपर्यायमेव प्रतीकृत उपादत्ते एष इति ।

वाग्बुद्धिशरीरारम्भसम्भवो (१)ऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति धूम इव धूमश्च जायते
व इति वाक्यार्थः—निराकरोति—“तं प्रति ब्रूयात् आविर्भूतस्वरूपस्तु” (पृ० ३३१
पं० ११) । अयमभिसन्धिः । पौर्वापर्यपर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकप्रपञ्च
ब्रह्म, (२) तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विवर्तो रज्जोरिव मुजङ्ग इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । तथा च
जीवोऽप्यविद्याकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वभाविकः । एवं च नापहतपाप्मा
त्वाद्यस्तस्मिन्नाविद्यापाधौ संभविनः । आविर्भूतब्रह्मरूपे तु निरुपाधौ संभवन्तो ब्रह्मणो
एव न जीवस्य । (३) एवं च ब्रह्मैवापहतपाप्मादिगुणं श्रुत्युक्तमिति तदेव दहराकाशो
जीव इति । स्यादेतत्, स्वरूपाविभावे चेद्ब्रह्मैव न जीवः, तर्हि विप्रातिषिद्धमिदमभिधायकं
‘जीव आविर्भूतस्वरूप इति’ अत आह—“भूतपूर्वगत्ये”ति । “उद्देशरावब्राह्मणेने”ति
(पृ० ३३४ पं० १) । यथैव हि मघोनः प्रतिबिम्बान्युद्देशराव उपजनापायधर्मकण्यता
लक्षणविरहान्नात्मा, एवं देहेन्द्रियाद्यप्युपजनापायधर्मकं नास्मेत्युद्देशरावदृष्टान्तेन शरीरात्मता
व्युत्थानं बाध इति ।

चोदयति—“कथं पुनः स्वं च रूप”मिति (पृ० ३३५ पं० १) । द्रव्यान्त
संसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि, कूटस्थनित्यस्य पुनरन्ते
संसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः । न च संसारावस्थायां जीवोऽनभिव्यक्तो, दृष्ट्या
ह्यस्य स्वरूपं ते च संसारावस्थायां भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः ।

परिहरति—“प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्ते”रिति । अयमर्थः—यद्यप्यस्य कूटस्थनित्य
स्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति, यद्यपि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं चास्ति, त
प्यनिर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्त
प्रविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते । तथा च देहेन्द्रियादिगतैस्तापादिभिस्तापादिमति
भवतीति । उपपादितं चैतद्विस्तरणाध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते । (४) यद्यपि स्फटिक
दयो जपाकुसुमादिसंनिहिताः, संनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्, तथा च संयुक्ताः, त
न साक्षाज्जपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति । “वेदना” हर्षभयशोकाद
दार्ष्टान्तिके योजयति—“तथा देहादी”ति (पृ० ३३६ पं० ३) ‘सम्प्रसदोऽस्माकं
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत’ इत्येतद्विभजते—“श्रुति
विवेकविज्ञानमि”ति । तदनेन श्रवणमननध्यानाभ्यासाद्विवेकज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेक

(१) वार्गिति । वाग्बुद्धिशरीराणां कार्यभूतो य आरम्भः क्रिया ततः सम्भवो यस्य पाप्मादेरारम्भ
स्तथा ।

(२) एतेनेश्वरस्यैव जीवत्वमिति जीववादिनः पक्षो निरस्तः । ईश्वरस्य जीवप्रत्यगात्मत्वमिति त
पक्षान्तरं निरस्यति तदतिरिक्तं चेति । तथाचेति । रज्ज्वां मुजङ्गवत् जगत्परमात्मनि कल्पितम्, एवं जीव
द्वितीयचन्द्रवद्देनाध्यस्त इति नायमपि पक्षो युक्त इति भावः ।

(३) अभ्युपेयेश्वरस्य जीवप्रत्यक्त्वमत्र वाक्ये ईश्वरस्य प्रतिपादनं न मन्यत इति जीववादिरस्त
यपक्षोऽपि न युक्त इत्याह एवं चेति । श्रुत्युक्तं—श्रुत्या प्रज्ञापतिवाक्ये उक्तमित्यर्थः ।

(४) भाष्येऽन्यासंसर्गिण आत्मनोऽभिव्यक्तिसम्भवेऽन्यसंसर्गिस्फटिकदृष्टान्तवर्णनमयुक्तमिदं
परिहसति यद्यपीति । जपाकुसुमादिना संयुक्तं भूतत्वं तेन निकट एव संग्रहो येषां स्फटिकादीनां ते संयु
संयोगास्तद्रूपत्वं तदभिव्यक्तिः, तथा च अविद्याभावेन संयुक्तं इत्यर्थः ।

ज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः, स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपात्वात् कतकफलवत् प्रलीयते । तथा च निर्मृशनिखिल-प्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति(१) । तदिदमुक्तं 'परं ज्योतिरूपसम्यगे'ति । (२) अत्र चोपसम्पत्तावुत्तरकालायामपि क्त्वाप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वापितीति-वन्मन्तव्यः । (३) यदा च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्थानं, न तु शरीरापादानकं गमनम्, तदा तत्सशरीरस्यापि सम्भवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह—'तथा विवेका-विवेकमात्रेणे'ति । न केवलं 'स यो ह वै तत्परमं, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुति-स्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसन्दर्भपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमि-त्याह—'कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यमि'ति । (४) स्यादेतत्, प्रतिच्छायात्मवज्जीवं पर-मात्मनो वस्तुतो भिन्नमप्यमृताभयात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मानममृताभयादिमन्तं प्र-जापतिर्ग्राहयति, न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मन इवेत्यत आह—'नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षित' इति (पृ० ३३७ पं०) । अक्षिलक्षितोप्यात्मैवोप-दिश्यते न छायात्मा । तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । किं च द्वितीयादिष्वपि पर्याये'त्वेतं त्वेव ते भूयोनुग्राह्यास्यामी'त्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषोऽपि तु ततोऽन्यां द्रष्टास्मेति दर्शयत्यन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह—'तथा द्वितीयेऽपी'ति । अथ छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति, तथा च छायापुरुष एवैतमिति परामृश्यत इत्यत आह—'किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमि'ति । 'किञ्चे'ति—समुच्चयाभिधानं पूर्वोपपत्ति-साहित्यं ब्रूते, तच्च शङ्कानिराकरणद्वारेण । छायापुरुषोऽस्थायी, स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । 'नाहं खल्वयमेवे'ति । अयं-सुषुप्तः । 'सम्प्रति' सुषुप्ताव-स्थायाम् । अहमात्मानमहङ्कारास्पदमात्मानम् । न जानाति । केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह—'अयमहमस्मीमानि भूतानि चे'ति । 'यथा जागृति स्वप्ने चे'ति । 'नहि विशातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादि'त्यनेना(५) विनाशित्वं सिद्धपदेत् कुर्वता सुतोऽस्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्—'य एवाहं जागरित्वा सुप्तः स एवैतर्हि जागर्मी'ति । आचार्यदेशीयमतमाह(६)—'के चित्त्वि'ति । यदि(७) ह्येतमित्यनेनानन्तराकं चक्षुर-

(१) अयमेव ज्ञानावृत्तस्वरूपस्फुरणात्मक उपसम्पत्तिशब्दार्थ इति भावः ।

(२) ननु स्वरूपाभिनिष्पत्तिर्बुद्धिस्तयाऽपसारिते आवरणे पञ्चाङ्ग्योतकूपसम्पत्तिस्तत्कथं न्युत्क-मेव कथनमत आहवा चेति ।

(३) यदेति । प्रथमं परोक्षज्ञानं शरीरात्समुत्थानमुक्तम्, इदानीं तस्य फलपर्यन्तत्वात्तत्फलं साक्षा-त्कारोपि शरीरात्समुत्थानत्वेनानूदित इति न पौनरुक्त्यम् ।

(४) प्रतिबिम्बस्यालिपुरुषत्वेन निर्देशवारकं 'नापि प्रतिच्छायेत्या'दिभाष्यमप्रासंगिकमिवेति पूर्वपक्षि-तद्वद्वृत्तानिराकरणपरत्वेन प्रकृते संगमयाति स्यादेतदिति ।

(५) अविनाशित्वादिति हेतोः साध्याविशेषमाशङ्क्याह अनेनेति । असिद्धस्यापि हेतोः सिद्धिनिर्देशेन सिद्धिहेतुत्वं प्रमाणं सूचितमित्यर्थः । तदेव प्रमाणं दर्शयति य एवाहमिति ।

(६) आचार्यकल्पमतं ननु वास्तवाचार्यमतमित्यर्थः ।

(७) एकदेशे प्रत्यवस्थानं जीवा दहर इति पूर्वपक्षेऽन्तर्भावप्रतिपत्तिरिति पूर्वपक्षिणां तावच्छाया-

विद्वानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्यते ततो न भवेच्छायापुरुषः । न त्वेतदस्ति, वाक्ते
पक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शाद्, न(१) खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसम्प
इत्यर्थः । तदेतद्दूषयति—“तेषामेतमि”ति । सुशोधम्(२) ।

(३)मतान्तरमाह—“अपरे तु वादिन” इति (पृ० ३३८ पं० ८) । यदि
जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुध्येरन् । सुत्रकारस्य
च ‘नासम्भवादि’ति कुप्येत । तत्खलु ब्रह्मणो गुणानां जीवेऽसम्भवमाह । न चाभेदे ब्र
णो जीवानां ब्रह्मगुणानामसम्भवो जीवेष्विति तेषामभिप्रायः । तेषां वादिनां शारीरकैवेति
दत्तम् । तथाहि—पौर्वापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधाव
ल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । (४)न च वस्तुतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु
सम्भवन्ति । नो खलु वस्तुसत्या रज्ज्वा धर्माः सेव्यत्वादयः समारोपिते भुजङ्गे सम्भवि
न च समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वा भिन्नः तस्मान्न सुत्रव्याकोपः । (५)अविद्याकल्पितं च क
त्वभोक्तृत्वं यथा लोकसिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः इयेनादिविधय इव निषिद्धेऽपि
हिंस्यात्सर्वा भूतानी’ति साध्यांशेऽभिचारेऽतिक्रान्तनिषेधं पुरुषमाश्रित्याविद्यावत्पुरुषात्
त्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम् । तदिदमाह—“तेषां सर्वेषा”मिति ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्म चेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह—

(सू०) अन्यार्थश्च परामर्गः ॥ २० ॥

जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्टव्यो, न चासौ जीवमपरामृश्य शक्य उपदे
मिति तिसृष्ववस्थासु जीवः परामृष्टः, तद्भावप्रविलयनं तस्य परिमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्शय
मित्यर्थः ॥ २० ॥

(सू०) अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यताम् ॥ २१ ॥

(सू०) अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

(६)अमानं तेजसो दृष्टं सति तेजोन्तरे यतः ।

वह्नाऽऽरोपेण स्वत एव वा देहादिवियोगमपेक्ष्यामृताभयत्वादि जीवस्येवेति एतं त्वेव त—इत्यस्मिन्पुरुष
कर्मणमङ्गकृतम्, इदानीन्तु परामर्शस्याप्यविषयत्वेन स एवैकदेशी भूत्वा प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः ।

(१) ननु परमात्मपरामर्शो जीवः परामृष्ट एव तदभेदादत आह न खल्विति ।

(२) पृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेर्लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यते नोपास्तिविधिः, इत्य
चर्यावसानानन्तर्यार्था भविष्योक्तिरिति परिहाराभिप्रायः ।

(३) एवमौपाधिको जीवोऽवच्छिन्ने च नापहतपाप्मत्वादिसम्भव इति एकदेशिमतं निरस्य पार
कजीवब्रह्मविभागमतप्रदर्शनायाह मतान्तरमिति ।

(४) ननु यदि जीवब्रह्मभेदः शारीरकार्थस्तर्हि ‘नासम्भवात्’ १।३।१० इति सूत्रबोधितभेदस्य का
तिरत आह नचेति । औपाधिकभेदेन गुणसङ्कर इत्यर्थः ।

(५) कर्मविध्युपरोधं वारयति अविद्येति । अविद्याकल्पितकर्तृत्वाद्याश्रयेण कर्मविधिप्रवृत्तौ वेद
यावत्पुरुषाभयत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तमध्यासभाष्ये ।

(६) न तत्रेत्यादि सुशुद्धकथयितव्यमिति तत्रेति विषयसमीचीकारे तद्भासयतीति निजध्यातार

तेजो धात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥

बलीयसा हि सौर्ग्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं दृष्टं, न तु तेजसोऽन्येन ।

(१) येऽपि विधायका प्रदीपस्य गृहघटादयो न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीक्षते । श्रूयते च 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्याद्यपेक्षः । (२) न चातुल्यरूपेऽनुमानमित्यनुकारः सम्भवति । नहि गावो वराहमनुधावन्तीति कृष्णविहङ्गानुधावनमुपपद्यते गवाम्, अपि तु तादृशसूकरानुधावनम् । तस्माद्यद्यपि 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोत'मिति ब्रह्म प्रकृतं, तथाप्यभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणबाधया तेजो धातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म लिङ्गानुपपत्तेः । (३) तत्र तं तस्येति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावगम्यन्ति । न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शाति नियमः समस्ति । नहि 'तेन रक्तं रागात्' 'तस्यापस्यम्' इत्यादौ पूर्वोक्तं किञ्चिदस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीतमपि तेजोन्तरमलौकिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते, उच्यते—

(४) ब्रह्मण्येव हि तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके ।

तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥

'तमेव भान्तमि'त्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा सूर्यादीनामनुमानमुपपाद्यताम्, किं वा 'भारूपः सत्यसङ्कल्प' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणो भानेन सूर्यादीनां मानमुपपाद्यतामिति विशये, न श्रुतसम्भवेऽश्रुतस्य कल्पना युज्यत इत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति, तदेतदाह—'प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति' । (५) १४१पं ४) विरोधः (५) माह—'समत्वाच्चे'ति । ननु स्वप्रतिमाने सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्षन्ते, दृष्टान्धेनैते दृश्यन्ते । तथा तदेव चाक्षुषं तेजो बाह्यसौर्यादितेजभाष्यायितं रूपादिप्राज्ञायति नानाप्यायितम्, अन्धकारेऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह—'यं भान्तमभायु'रिति । (६) नहि तेजोन्तरस्य तेजोन्तरापेक्षा व्यासेधामः, किन्तु तद्वानमनुमानम् । न

श्रुतसिद्धसमीमादाय पूर्वपक्षसंग्रहलोकमाह भानमिति । यस्मात्सूर्यादितेजोन्तरे वर्तमाने चन्द्रतारकादितेजोलोमिभवेनामानं दृष्टम् तस्मात्तेजःप्रत्यभिभावकत्वलिङ्गादनुमानलक्षणानुकाराच्च तत्र शब्देन तेजोधातुर्लभं पदार्थान्तरं गम्यते इति लोकार्थः । तत्र प्रथमार्थं व्याचष्टे बलीयसेति । अत्र विमतं तेजः तदभिभावकत्वात् सूर्यवदित्यनुमानं पूर्वपक्षिमेते द्रष्टव्यम् ।

(१) उक्तानुमानेऽनैकान्तिकत्वमात्रं व्याह येपीति । भासकत्वे सतीति हेतौ विशेषणञ्च व्यभिचारित्यर्थः । (२) अनुकाराच्चेति द्वितीयाधीनं व्याचष्टे नचेति ।

(३) ननु मन्त्रस्थतच्छब्देः प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यतेऽत आह तत्रेति । प्रदर्शनीयवक्ष्यमाणमलौकिकं तेजोन्तरं गृहीष्यन्तीत्यर्थः ।

(४) सिद्धान्तसंग्रहलोकमाह ब्रह्मण्येवेति । तत्र—उक्तमन्त्रनिष्ठमनुमानं ब्रह्मण्येव लिङ्गं 'तस्य भो-रूप' इत्यादिश्रुतौ चैतन्यप्रकाशत्वलिङ्गेस्तदध्यस्तसूर्यादेस्तदनुमानसम्भवात्, न तेजस्यलौकिकत्वाद्देशनचित्तत्वाच्च । तस्मादिति । तेजःपक्षे उपास्तिकल्पनादवष्टार्थकं वाक्यं स्याद्ब्रह्मपक्षे तु प्रस्तुतस्य तेजसः सम-पक्षेऽवष्टार्थकत्वमित्यतोपि ब्रह्मपक्ष एव युक्त इत्यभिप्रायः ।

(५) अनपेक्षाद्वारकं भास्यभासकत्वविरोधमित्यर्थः ।

(६) किं भानेऽपेक्षा तेजस उक्त भासकत्वे इति विकल्प्य क्रमेण दूषयित्वा समाधत्ते नहीति । भास-मानतेजसा न तेजो भातीति निर्वनाद्विरोध इत्यर्थः ।

च लोचनभानमनुभान्ति सूर्याप्यः, तदिदमुक्तम्—“नहि प्र हीप” इति । पूर्वपक्षस्य
 भाष्य व्यभिचारमाह—“यदप्युक्तमिति । एतदुक्तं भवति—यदि स्वरूपसाम्याभावमपि
 प्रत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः (१) । अथ क्रियासाम्याभावं, सो ऽसिद्धः । क
 स्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोरपि नियतदिग्देशवहनक्रियासाम्यम् । वह्नयः पिप
 योस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासाम्य
 व्याख्येयम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते—“तस्य चे”ति ।
 “चतुर्थमिति । “(२) ज्योतिषाम् सूर्यादीनाम्, ब्रह्मज्योतिः” प्रकाशकमित्य
 थः । तेजोन्तरेणानिन्द्रियभावमापन्नेन (३) सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । (४) सर्व
 च्दस्य हि स्वरसतो निःशेषमिधानं वृत्तिः । सा तेजोधातावलौकिके रूपमात्रप्रकाशके सङ्कु
 त, ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः सङ्कुचतीति । “तत्र शब्दमा
 माहुरांश्च”ति (पृ० ३४३ पं० ७) । सर्वत्र खल्वयं तत्रशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शः । “(५) ज
 रक्तं रागादित्यादावपि प्रकृतेः परस्मिन्प्रत्यये ऽर्थभेदे ऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थ
 पूर्ववृत्तत्वमस्तीति, तेनेति तत्परामर्शान्न व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपसा
 पयति । तेन भवतु नाम प्रकरणाच्छिन्नं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्वलीयसीति श्रौतमिह ब्रह्म
 गम्यत इति । अपि चापेक्षितानपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह—“अनन्तरं
 हिरण्यमये परे कोश” इति । अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं
 ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते—“न तत्र सूर्य” इति । स्वातन्त्र्येण तूच्यमाने
 ऽनपेक्षितं स्याद’दृष्टार्थमिति । “ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पत” इति ।
 अयमभिप्रायः—“न तत्र सूर्यो भाती”ति नेयं सतिसप्तमी, यतः सूर्यादीनां तस्मिन्सत्यभिप्राय
 प्रतीयेत, अपि तु विषयसप्तमी (६), तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्यादीनां
 प्रकाशकतया भान्ति, किन्तु ब्रह्मैव सूर्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भाति, तस्यैव
 स्वयं प्रकाशम्—“अगृह्यो नहि गृह्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः” इति ॥ २२ ॥

(सू०) अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

“न तद्भासयत” इति ब्रह्मणोऽप्राह्यत्वमुक्तं, “यदादित्यगतमिति”त्यनेन तस्यैव प्रा
 कत्वमुक्तमिति ॥ २३ ॥

(सू०) शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

(१) व्यभिचारः—धूलिपवनयोरयोदहनयोर्भिन्नस्वभावयोरपि अनुकृतिदर्शनाद्व्यभिचारः ।

(२) ज्योतिषां ज्योतिरिति भाष्योदाहृतश्रुतिं व्यचष्टे ज्योतिषामिति ।

(३) इन्द्रियेण सूर्यादिभानादिन्द्रियत्वमनापन्नेनेति तेजोन्तरस्य विशेषणं देयमित्यर्थः ।

(४) अथवा न सूर्यादीनामिति भाष्यं व्याचष्टे सर्वेति ।

(५) तेन रक्तमिति । उक्तसूत्रेपि प्रकृतेः परो यः प्रत्ययस्तस्मिन्परोर्ध्वविशेषस्तस्मिन्वाख्यायमाने
 त्रयाधस्तनप्रकृत्यर्थस्यास्ति प्रस्तुतत्वमित्यर्थः ।

(६) विषयसप्तमीति । सतिसप्तमीपक्षे न भातीति श्रुते वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन्साति न भास्य
 त्यश्रुतमविष्यत्वं कल्प्यं प्रत्यक्षविरोधानिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतनिजभाहारमात्रे
 ल्यम् न श्रुतत्याग इति स्मरणमतेः ब्रह्मणि विषये सूर्यादीनां प्रकाशकत्वमित्यर्थः ।

(१) नाजसा मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते ।

भूतमव्येक्षितं जीवे नाजसी तेन संशयः ।

किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथं विद्याख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथं विधीयताम् । (२) तत्रान्यतरस्यान्यतरानुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेन शानश्रुतिर्नैतव्या । (३) अपि च युक्तं हृत्पुण्डरीकदहरस्थानत्वं परमात्मनः, स्थानभेदनिर्देशात् । तद्धि तस्योपलब्धिस्थानं शालग्राम इव कमलनाभस्य भगवतः । न च तथेहाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च 'मध्य आत्मनी'त्यत्र स्थानभेदोऽवगम्यते । आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वभाववित्रधीननिरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशाच्च ज्ञायते कस्य मध्य इति । न च जीवपरयोरस्ति मध्यमज्जसेति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाणभेदश्च परस्मिन्न संभवतीति जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः, स खल्वन्तःकरणाद्युपाधिकल्पितो भागः परमात्मनः, अन्तःकरणं च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्माऽप्यङ्गुष्ठमात्रो नभ इव वंशपर्वावच्छिन्नमरान्निऽमात्रम् (४) । अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रत्वं स्मर्यते —

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्ष यमो बलात् । इति ।

नहि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निर्घर्षः कल्पते । यमो हि जगौ—

हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः

प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः । इति ।

तेनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवे निश्चयाद् आपेक्षिकं किञ्चिद्भूतमभ्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम् । 'एतद्वै तदि'ति च प्रत्यक्षजीवरूपं परामृशतीति । तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति, प्राप्तेऽभिधीयते—

(५) प्रश्नोत्तरत्वादीशानभ्रवणस्याविशेषतः ।

जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥

(१) इह हि भूतमव्यमात्रं प्रति निरङ्कुशमीशानत्वं प्रतीयते । प्राक् पृष्ठं चात्र ब्रह्म

(१) जीवपरयोः समानधर्मादर्शनेपि भुत्वोर्विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्याह नाजसेति । परिमाणराहिते परमात्मनि मुख्याङ्गुष्ठमात्ररूपः परिमाणविशेषो नास्ति, एवं जीवे भूतमव्येक्षितत्वं मुख्यं न सम्भवतीत्येकत्र योग्यता वाच्या सा च क्रयज्ञानात्संशय इत्यर्थः ।

(२) पूर्वपक्षमाह तत्रेति । विशये—संशये । नेतव्येति । लक्षणेति शेषः ।

(३) दहरविचारेणास्य न पुनरुक्तिरित्याहापि चेति । शङ्कानिरासः समुच्चयार्थः । परमात्मोपलब्ध्यर्थः, स्थानविशेषानिर्देशात् हृदयकमलदहरस्थानत्वमौपाधिकं तत्रोपदर्शितं नैवमत्रेत्यर्थः ।

(४) समुष्टिः सकनिष्ठिकः करोऽरन्तिः ।

(५) सिद्धास्तसङ्गठनोक्तामाह प्रश्नेति । अङ्गुष्ठवाक्यस्य 'अन्यत्र धर्मात्' इति प्रस्तुतपरमात्मप्रश्नो-
त्तरत्वादीशानभ्रवणस्य परमात्मनि अविशेषात् उपहितपरिमितजीवानुवादेन विरुद्धांशं त्यक्त्वा जीवस्येश-
ानत्वादिशानभ्रवणस्य परमात्मनि अविशेषात् उपहितपरिमितजीवानुवादेन विरुद्धांशं त्यक्त्वा जीवस्येश-

‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि’त्यादिना । तदनन्तरस्य सन्दर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति ‘एतदिति’ ब्रह्माभिधानं युक्तम् । तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते तथापि न तत्परमेतद्वाक्यं, किन्त्वङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरम् । एवं निरङ्कुशमीशानत्वं संकोचयितव्यम् । न च ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या, तेन यथा ‘तत्त्वमसी’ति विज्ञानात्मनस्तत्पदार्थस्य तदिति परमात्मनैकत्वं प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यत इति युक्तम् ॥ २४ ॥

(सू०) हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

“सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्ये”ति (पृ० ३१ पं० १) (२)जीवाभिप्रायम् । न चान्यः परमात्मन इह प्रहणमर्हतीति (१)न जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः । “मनुष्यानेवे”ति । त्रैवर्णिकानेवेति(३) । “अर्थित्वा”दिति अन्तःसंज्ञानां(४) मोक्षमाणानां च काम्येषु कर्मस्वधिकारं निषेधति । “शक्तत्वादि”ति तिर्यग्वर्षाणामशक्तानां(५) अधिकारं निवर्तयति । “उपनयनादिशास्त्राच्चे”ति(६) श्रद्धाणामनधिकारितां दर्शयति । “यद्यप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेष्वे”ति । यद्येतत्परमात्मपरं, किमिति तर्हि जीव इहोच्यते । ननु परमात्मैवोच्यताम्, उच्यते च जीवः, तस्माज्जीवपरमेवेति भावः । परिहरति—“तत्प्रत्युच्यत” इति । जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम्, न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(सू०) तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकाराचिन्ता समन्वयलक्षणेऽसंगतेत्यस्याः प्रासङ्गिकी सङ्गीतदर्शयितुं प्रसन्न(७)माह—“अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिरिति”ति (पृ० ३४६ पं० १२) । स्वाते तत्, देवादीनां विविधविचित्रानन्दभोगभागिनां वैराग्याभावाच्चाथित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत्र आह—“तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमिति”ति (पृ० ३४७ पं० १) । क्षयातिशयोक्तस्वर्गाद्युपभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः । ननु देवादीनां विप्रहाद्यभावेनेन्द्रियार्थसंनिर्घञ्जायाः(८) प्रमाणादिवृत्तेरुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह—“तथा

(१) ननुक्तवाक्यस्यापीधपीरिमतजीव असत्त्वबोधकत्वाद्ब्रह्मणः परिमाणकथनमफलमत आह चेति । जीवभावापन्नब्रह्माभिप्रायमित्यर्थः ।

(२) न जीवपरिमिति जीवनिर्देशावधारणमिह न क्रियते तथासत्यनुवादाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(३) मनुष्यप्रहणं श्रद्धादावधिकारिण्यतिप्रसंजकामिति सङ्कोचयति त्रैवर्णिकानेवेति ।

(४) स्थावरानाम् । चित्तशुद्ध्यर्थं नित्येषु मुमुक्षूणामधिकार इति सूचयितुं काम्येष्विति ।

(५) अत्र तिरस्का वेदार्थज्ञानादिसामग्र्यभावाद्देवानां स्वदेवस्य कर्मणि स्वोद्देशेन इत्यत्यागायोगात्तन्नामार्थेयवर्णे ऋष्यन्तराभावाच्चेत्यशक्तौ हेतवो बोध्याः ।

(६) ‘श्रद्धो यत्तेऽनवकल्पत’ इति पर्युदासात् ‘उपनयनीत, तमध्यापयी’त इति शास्त्राच्च श्रद्धादिके कर्मण्यनधिकार इत्यर्थः ।

(७) प्रसङ्गमिति । यद्यपीयमधिकारीचिन्ता न देवादिवपुस्वर्या तथापि क्रमशुक्तिफलोपास्तितु गङ्गाया मुक्तिकाममनुष्यप्रवृत्त्यर्थेति प्रसङ्गमकृतिमित्यर्थः ।

(८) अनेन कीर्तिनीमुपलक्षणे बोधेयम् ।

सामर्थ्यमपि तेषामि"ति । यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्ठादुपपादयिष्यते । ननु शुद्धवदुपनयनासंभवेनाध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्यत आह—“न चोपनयनशास्त्रे-
णे”ति । न(१) खलु विधिवद्गुरुमुखाद्गृह्यमाणो वेदः फलवत्कर्मब्रह्मवाधहतुरपि त्वध्य-
यनोत्तरकालं निगमनिरुक्तव्याकरणादिविदितपदतदर्थसंगतेरधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य पुंसः
स्मर्यमाणः(२), स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि भवे विधिवदधीत आम्नाय
इह जन्मनि स्मर्यमाणोऽत एव स्वयं प्रतिभातो वेदः संभवतीत्यर्थः । न च कर्मानधिकारे
ब्रह्मविद्यानाधिकारो भवतीत्याह—“यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तमि”ति ।
वत्वादीनां हि न वत्वाद्यन्तरमस्ति, नापि मृगवादीनां मृगवाद्यन्तरमस्ति । प्राचां वसुसृगुप्र-
सृतीनां क्षीणाधिकारत्वेनेदानीं देवर्षित्वाभावादित्यर्थः ॥ २६ ॥

(सू०) विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तराविरोधे सत्युपेयो, न तु विरोधे । प्रमा-
णान्तरविरुद्धं चेदं विग्रहवत्त्वादि देवतायास्तस्मात्‘यजमानः प्रस्तर’ इत्यादिवदुपचरितार्थो
मन्त्रादिव्याख्यायः । तथा च विग्रहाद्यभावाच्छब्दोपाहितार्थोऽर्थोपहितो वा शब्दो देवतेत्य-
चेतनत्वाच्चैवास्याः कचिदप्यधिकार इति शङ्कार्थः(३) । निराकरोति—“न” (पृ० ३४८
पं० ९) । “कस्मादनेकरूपप्रतिपत्तेः” । सैव कुत इत्यत आह—“दर्शनात्”
श्रुतिषु स्मृतिषु च । तथा ह्येकस्यानेककायनिर्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा ?
तत्रादर्शनमसिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात् । नहि लौकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टम-
दृष्टं भवति । मा भूयागादीनामपि स्वर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति । (४)मनुष्यशरी-
रस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमादसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः ? संभवे वाऽनभि-
तोपि धूमः स्यादिति बाधदर्शनमिति चेत् । (५)हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि
मातापितृसंयोगजं सिषाद्यधिषसि ? तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः । स्वेदजोद्भिज्जानां शरीरा-
णामतदेतत्त्वात् । इच्छामात्रनिर्माणत्वं देहादीनामदृष्टचरमिति चेत्, न । भूतोपादानत्वेन-
च्छामात्रनिर्माणत्वासिद्धेः । (६)भूतवशिनां हि देवादीनां नानाकायचिकीर्षावशाद्भूतक्रियो
ततो भूतानां परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च वशिन् इच्छावशाद्दश्ये क्रिया,
तथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषशकलप्रेरणम् । न च विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानद-

(१) ननु देवादीनां वेदार्थस्य स्वयं प्रतिभातेऽपि गुरुमुखाच्चद्रष्टव्यस्याभावेनापुरुषार्थत्वं ज्ञानस्य स्या-
त्त आह न खल्विति ।

(२) अस्य फलवद्ब्रह्मवाधोपधेतुरित्यनेनाश्वयः ।

(३) भीमोसकमते विग्रहवत्यचेतनाया देवताया अस्वीकारात् ‘अग्नये स्वाहा’ इत्यादौ चतुर्थ्यन्त-
स्यमतीतिमात्रं शब्दोऽहितं तादृगर्थनियमितः शब्दो वा देवतेति विग्रहाद्यभावात्कथं देवतानां कर्मण्यधिकार
इति शङ्काभिप्रायो भीमोसकानां बोध्यः ।

(४) अदर्शनपक्षं निरस्य बाधपक्षेणाशङ्कते मनुष्येति । अनेन देवादयो न शरीरेणः मातापितृरहितत्वा-
त्तदित्युक्तमानं देवताशरीरस्वीकारे बाधकमिति सूचितम् । विपक्षे बाधकमाह सम्भवे इति ।

(५) उक्तभीमोसकानुमानं यूकादावनेकान्तिकमित्याह हन्तति ।

(६) भूतवशिनामिति । अनेन भूतानामपि देवादीनां कर्मण्यधिकारशङ्का अशङ्का ।

शानाद्यवहितविप्रकृष्टभूतादर्शनाद्देवादीनां कथमधिष्ठानमिति वाच्यम् । काचाभ्रपटलपिहितस
विप्रकृष्टस्य भौमशनैश्चरोर्दर्शनेन व्यभिचारात् । (१) असक्ताश्च दृष्टयो देवादीनां काचाभ्र-
पटलादिवन्महीमहाधिरादिभिर्न व्यवधीयन्ते । न चास्मदादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवहित-
प्रकृष्टादिदर्शनासंभवोऽनुमीयत इति वाच्यम् । आगमविरोधिनोऽनुमानस्योत्पादायोगात्
अन्तर्धानं चाब्जनादिना मनुजादीनामिव तेषां प्रभवतामुपपद्यते, तेन संनिहतानामपि
ऋतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्सूक्तं 'मनेकप्रतिपत्तेरिति' । "तथाहि कति देवा इत्यु-
पक्रम्ये"ति । वैश्वदेवशस्त्रस्य (२) हि निविदि 'कति देवा' इत्युपक्रम्य निविदैवोत्तरं
शाकल्याय याज्ञवल्क्येन "त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे"ति । निवि-
जाम शस्यमानंदवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । एतदुक्तं भवति—वैश्वदेवस्य निवि-
कति देवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—'त्रयश्च त्री च
शते'त्यादि । यावत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि संख्याता देवास्त एतावन्त (३) इति । पुनश्च
कल्येन 'कतमे त' इति संख्येयेषु पृष्टेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—'महिमान (४) एवैषामेते
यस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति' । 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्च
त्रयस्त्रिंशद्देवाः । तत्रामित्र पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्रा-
चेति वसवः । एते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परिणमन्तो वर्णा-
सर्वं वासयन्ति, तस्माद्वसवः । कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मेन्द्रि-
दश । एकादशं च मन इति । तदेतानि प्राणाः, (५) तद्वृत्तिरत्वात् । ते हि प्राण-
वृत्तिकामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः । कतम आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्याव-
पुनःपुनः परिवर्तमानाः प्राणमृतामायुषि च कर्मफलोपभोगं चादापयन्तीत्यादित्याः । (६)
शानिरिन्द्रः सा हि वलं सा इन्द्रियस्य परमा ईशता तथा हि सर्वान् प्राणिनः प्रमापयति
स्तनयिनुरशानिरिन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं च पशवः प्रजापति-
(७) एत एव त्रयस्त्रिंशद्देवाः षण्णाममिष्टाथिवीवाध्वन्तरिक्षादित्यदिवा महिमानो न ततो मि-
षडेव तु देवाः । ते तु षडभि पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं
कृत्य त्रयो लोकास्त्रय एव देवा भवन्ति । त्रय एव च त्रयोऽनप्राणयोरन्तर्भवन्तोऽप्य-
द्वौ देवौ भवतः । तावप्यध्यद्वौ देव एकः । कतमोध्यर्द्धः ? योयं वायुः पवते (८) । क-

(१) ननु काचादीनां स्वच्छत्वादस्मदादिदृगव्यवधायकत्वं युक्तं शैलभूम्यादयस्तु देवादिवर्तीनां
भायका भविष्यन्ति इत्याशङ्क्याहासकाश्चेति । असक्ताः—अप्रतिबद्धाः ।

(२) श्रुतिगतवैश्वदेवपदस्य व्याख्या शस्त्रस्येति ।

(३) एतावन्तः—अधिकत्रिशतानि अधिकमहस्राणि चेति । (४) विस्ताराः ।

(५) इन्द्रियेषु प्राणशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह तद्वृत्तिरत्वादि । तस्मात्प्राणाद्वृत्तिवर्तनं
भावस्तत्त्वादिभ्यर्थः ।

(६) भूतो त्रयस्त्रिंशतां पूरणाविन्मृजपती उक्तौ तौ च स्तनायित्युपपत्त्येन व्याख्यातौ, पुन-
स्तनायितुः कतमो यज्ञ इति पृष्ट्वा यथाक्रममशानिरिति पशव इति च प्रयुक्तं तदुपपादयति अशानिरिति
यदिना । परमा ईशता परमेश्वर्यम् । रूपं यज्ञं द्रव्यतया रूपयन्तो यज्ञस्य रूपं पशवस्ते प्रजापतिः ।

(७) षडभिर्भविष्येति भाष्ये आशङ्क्य इति भवेति । (८) जगत् पुनरिति ।

मेक एवाध्यर्द्धः? यदस्मिन्सति सर्वमिदमध्यर्धादुद्यर्द्धं प्राप्नोतीति, तेनाध्यर्द्धं इति । कतम एक इति? (१) स एवाध्यर्द्धः प्राण एको ब्रह्म । सर्वदेवार्त्तत्वं बृहत्त्वाद्ब्रह्म तदेव सदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन, तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपतामाह श्रुतिः । स्मृतिश्च निगदव्याख्याता । अपि च पृथग्जनानामप्युपायानुष्ठानवशात्प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां युगपन्नानाकायनिर्माणं श्रूयते, तत्र कैव कथा देवानां स्वभावसिद्धानामित्याह—“प्राप्ताणि माद्यैश्वर्याणां योगिना”मिति (पृ० ३४९ पं० ८) ‘अणिमा लघिमा महिमा’ (२) प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्र कामावसायिते’त्यैश्वर्याणि ।

“अपरा व्याख्ये”ति । अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं, तस्य दर्शनात् । तदेव परिस्फुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं तावदाह—“कवचिदेक” इति । न खलु बहुषु श्राद्धेभ्यो ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह—“कवचिद्वेक” इति । (पृ० ३५० पं० १) यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः कियतं बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजमानैर्नानादेशावस्थितैर्युगपद्विस्तृत्यते, तस्याश्च तत्रासिद्धिताया अप्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युगपाद्वैप्रकृष्टानेकाशेषलम्भसामर्थ्यमित्युपपादितम् ॥ २७ ॥

शब्द इति चेत्, नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

(३) गोत्वादिवत्पूर्वावमर्शाभावादुपाधेरप्येकस्याप्रतीतिः पाचकादिवद् अकाशादिशब्दवद् व्यक्तवचना एव वस्वादिशब्दाः तस्याश्च नित्यत्वात्तथा सह सम्बन्धो नित्यो भवेत् । विप्रश्रुतियोगे तु सावयवत्वेन वस्वादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं वस्वादिशब्दो न स्वार्थेन सम्बद्ध आसीत्स्वार्थस्यैवाभावात् । ततश्चोत्पन्नो वस्वादौ वस्वादिशब्दसम्बन्धः प्रादुर्भवन् देवदत्तादिशब्दसम्बन्धवत्पुरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि पुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनजन्मेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याहन्येतेति शङ्क्यः ।

उत्तरम्(४) । “न” “अतः प्रभवाद्” वसुत्वादिजातिवाचकाच्छब्दात्तज्जातीयां व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्ध्यावालिख्य तस्याः प्रभवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति । यद्यपि न शब्द उपादानकारणं वस्वादीनां ब्रह्मोपादानत्वात्, तथापि निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण । न चैतावता शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वं, वसुत्वादिजातेर्वा तदुपाधेर्वा यथा कयाचिदाकृत्या उपच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते—“ननु जन्माद्यस्य यतः” इति । ते निगदव्याख्याते । तत् किमेदानीं स्वयम्भुवा वाङ् निर्मिता कालिदा-

(१) स ब्रह्म त्वद् इत्याचक्षते इति वाक्यं व्याचष्टे स एवेति ।

(२) प्राप्तिरगुलंप्रेण चन्द्रस्पर्शः । प्राक्स्थित्याभिज्ञानमिधातः । ईशित्वं सृष्टिशक्तिः । वशित्वं विनयशक्तिः । संकल्पमात्रादिहलाभो यत्र कामावसायिता । अप्यस्तुगमम् ।

(३) गोत्वादिवदिति । अयं भावः । प्रत्यभिज्ञा खलु पूर्वावमर्शः, स चावृष्टे वस्वादौ न सम्भवति, अतः चोपाध्यामवोऽपि, उपाधेरपि नरपतित्वादिवत् किञ्चिदघटकपदार्थगतजात्यवच्छेदेनानुगतीकर्तव्यत्वात् घटकपदार्थेऽप्यलौकिकेषु प्रत्यभिज्ञाभावेनानुगतजात्यसिद्धिरित्यर्थः । अन्यथ शङ्क्यः सुगमः ।

(४) मन्त्रादिसिद्धे वस्वादी अतो वसुत्वादीपि वसुति पदमस्ति स्वयम्भुवत्, त्रिविधत्वादिजात्यवच्छिन्नैरेतेषु पाकत्वावच्छिन्नपाकयोगेभ्योपाधिकत्वेऽपि शक्यः शब्दार्थसंगतिप्रह इत्युत्तरार्थः । अन्यस्तुगमम् ।

सादिभिरिव कुमारसम्भवादि, तथा च तदेव प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यत्वादप्रामाण्यमापत्तिरिति
 त्यत आह—“उपसर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मकः” इति । (५० १५
 पं० १७) सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्परयाऽध्ययनम् । एतदुक्तं भवति । स्वयम्भुवो वेदं
 स्वेऽपि न कालिदासादिवत् स्वतन्त्रत्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनुसारेण । एतच्चास्माभिरुपपादितम्
 उपपादयिष्यति चाग्रे भाष्यकारः । अपि चाद्यत्वेऽप्येतद् दृश्यते तद्दर्शनात् प्राचामपि कृतम्
 तथाभावोऽनुमीयत इत्याह—“अपि च चिकीर्षितमि”ति (५० ३५३ पं० ४)
 आक्षिपति (१)—“किमात्मकं पुन”रिति । (२) अयमभिसन्धिः । वाचकशब्दप्रभवत्वं
 देवानामभ्युपेतध्यम्, अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात् । (३) तत्र न तावद्वस्वादीनां वक्ष्य-
 राद्यो वर्णा वाचकास्तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसङ्गतिप्रहृत्वात्, अगृहीतसङ्गतेष्वपि वा-
 क्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अपि चैते प्रत्येकं वा स्वार्थमभिदधीरन् मिलित्वा वा ? न तावत् प्रत्येक-
 एकवर्णोच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मि-
 लिताः, तेषामेकवक्तुप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्गवतां मिथः साहे-
 सम्भवाभावात् । न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति । (४) न च स्वरूपसं-
 त्याभावेऽपि वर्णानामाग्रेयादीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति साम्प्रतम्, विकल्पा-
 त्वात् । (५) को नु खल्वयं संस्कारोऽभिमतः किमपूर्वं नामाग्रेयादिजन्यमिव, किं वा भाव-
 परनामा स्मृतिप्रभवबीजम् । न तावत् प्रथमः रूपः, नहि शब्दः स्वरूपतोऽज्ञतो वा-
 दितोऽ(६) विदितसङ्गतिरर्थधीहेतुरिन्द्रियवत् । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य
 ऽगृहीतसङ्गतेरप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितसङ्गतिर्विदितसमस्तज्ञापनाङ्ग-
 धमादिवत् प्रत्यायकोऽभ्युपेयः । तथाचापूर्वाभिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाङ्गमित्यर्थप्रस-
 त्प्रागवगन्तव्यः, न च तदास्यावगमोपायोऽस्ति, अर्थप्रत्ययात्तु तदवगमं समर्थयमानो
 त्तरमितरेतराश्रयमाविशति—संस्कारावसायादर्थप्रत्ययस्ततश्च तदवसाय इति । (७) भावना-
 धानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनो, न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भा-
 वना

(१) वैयाकरणैस्तावत् स्फुटचते वर्णैर्भ्यज्यत इति व्युत्पत्त्या वर्णव्यंग्योऽर्थस्य व्यञ्जको
 गवादिशब्दरूपो नित्योऽङ्गीक्रियते, नैयायिकैश्च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितान्यवर्णैरेवाथोत्पत्ति-
 त्यभ्युपेयने तदुभयमते जगद्भुतत्वं शब्दस्य न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाक्षिपतीत्यर्थः ।

(२) न्वनित्यत्वेऽपि वर्णानां महाभूतवद्देवादिहेतुतेत्याशङ्क्याह अयमिति ।

(३) नैयायिकपक्षं निरस्यब्राह्म तत्रेति ।

(४) नैयायिकमतेनाशङ्कते नचेति । यथाग्रेयादीनां कलकरणत्वान्यथानुपपत्त्याऽपूर्वमवश्यमेव
 र्णानामर्थधीहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या संस्कारः साहित्यमवश्यमेवमित्याशङ्कार्थः ।

(५) विकल्पप्रदर्शनद्वारा क्रमेण दूषयति को नु खल्विति ।

(६) स्वरूपेणाविदितस्यार्थधीहेतुत्वनिषेधो दृष्टान्तार्थः । यथा स्वरूपेण विदितस्यार्थबुद्ध्या हेतु-
 मेवमङ्गतोपीत्यर्थः । अविदितसङ्गतिरिति हेतुर्थः । शब्दः महाज्ञेन ज्ञातोऽर्थधीहेतुः सम्बन्धप्रधानम-
 बोधकत्वाद्धूमवदित्यर्थः । इन्द्रियवदिति वैधर्म्यवृष्टान्तः ।

(७) भावनेति । भावनाख्यः संस्कार आत्मनो वर्णस्य स्वस्यैव विषयस्य स्मृतिप्रसवसामर्थ्यम्, न
 च तस्माद्वर्णविषया स्मृतिस्तत्तत्संस्कारः, तस्मादस्ति वक्तव्यम्, तत्र किमर्थमसवसामर्थ्यमेवार्थधीजनन-
 ततोऽर्थधीशक्तिरुदेतीति विकल्पद्वयमप्यसम्भवतीत्याह नचेति ।

मर्हति । नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम् । (१) नहि यैव बह्वेदं हनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः, नापि दहनशक्तिः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युत्क्रमेणोच्चरितेभ्यो वर्णैभ्यः सैवास्ति स्मृतिर्बाजं वासन्त्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत, न चास्ति । (२) तस्मान्न कथंचिदपि वर्णा अर्थबहिर्भवो, नापि तद्विरक्तः स्फोटोत्पत्त्या, तस्यानुभवानारोहात् । अर्थधियस्तु कार्यात्तदवगमे परस्परश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थबहिर्हेतुभावे सर्वदाऽर्थप्रत्ययो-
त्पादप्रसङ्गो निरपेक्षस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुपपन्नमिति ।
अत्राचार्यदेशीय (३) आह—“स्फोटमित्याहे”ति । मृध्यामहे न वर्णाः प्रत्या-
ज्ञा इति, न स्फोट इति तु न मृध्यामः, तदनुभवानन्तरं विदितसङ्गतेरर्थधीसमुत्पादात् ।
न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति । गौरित्येकं पदं गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमि-
ति (४) नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजननीनत्वात् । न चायमसति बाधके एक-
पदवाक्यानुभवः शक्यो मित्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः स्वत्वेकधीप्राप्तता वा
स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवखादिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः
समस्ति, तथा सति धवखादिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता, तद्धेतुत्व-
स्य वर्णेषु व्यासेधात् । तद्धेतुत्वेन तु (५) साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः—साहित्यात्तदे-
तत्त्वं तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमबाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भा-
सो वर्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते स स्फोट इति । (६) तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तो-
ऽपि न द्वागित्येव विशदयन्ति, येन द्वागर्थधीः स्यात्, अपि तु रजतज्ञानवत् यथास्वं द्वि-
विचक्षणपक्षवद्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति वि-
चारे पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागनुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनी-
नाम् । नापि प्राचां, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुप्रहामावात् । अन्यस्य
विसः केवलस्याजनकत्वात् । (७) न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधास्यन्ति
अथो वर्णाश्चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्यक्तावमासितायाः प्रत्यक्षज्ञा-
नविपत्त्या, स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त

(१) उक्तविकल्पद्वयासम्भवे क्रमेण निर्दर्शनमाह नहीति ।

(२) नैयायिकमतनिरासमुपसंहरन् वैयाकरणमतखण्डनमतिदिशति तस्मादित्यादिना । एरस्परेति ।
स्फोटे जातेऽर्थधीस्ततश्च स्फोटार्थरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गो बोध्य इति भावः । सत्ताया हेतुत्वाच्चोक्तदोष इत्या-
दिना सचेति ।

(३) वैयाकरणः, स्फोटवादमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः ।

(४) जानेति । नानावर्णातिरिक्तैकपदवाक्यगतेर्नानापदातिरिक्तैकवाक्यावगतेऽर्थः ।

(५) साहित्यमेकत्वम् ।

(६) नचूक्तः स्फोटः किमेकेकवर्णास्फुटस्ति किंवा मिलितेभ्यः ? नायः, एकवर्णादेव स्फोटव्यक्तौ तत्
वर्णधीषिद्धेरितरेष्वर्थार्थात्, नान्यः, वर्णसाहित्यस्य भवताऽनङ्गीकारादत आह तं चेति ।

(७) नन्वेवं स्फोटन्यायेनाथोऽपि प्रत्येकं ध्वनिभिर्यजप्रतो पूर्णध्वनिकसंस्कारसहितमन्यसेतोऽर्थस्य
अन्यतु इत्याशङ्क्य समाधने न चेत्यादिना । व्यक्ताः । अमिहितेऽर्थधी नाव्यक्तः सन्निधस्तु ना-
स्ति । स्यात्, प्रत्यक्षे तु प्रतिसाधिकर्षे विशदाविशदनिश्चयसम्भव इत्यर्थः ।

एवोपजनो न वा स्यान्न पुनरस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाच्यो न वर्णो इति ।

तदेतदाचार्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति—“वर्णा एव तु न शब्द इति । (१) एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽभ्युपेयेत, यदि वर्णानां वाचकत्वं न सम्भवेत्, स चानुभवपद्धतिमध्यासीत् । (२) द्विधा चावाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकत्वेनाशक्यसंभवे ग्रहत्वाद्वा व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा । न तावत्प्रथमः कलरः, वर्णानां क्षणिकत्वे मातृभावात् । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञानानुभवविरोधात् न चासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञानमिति साम्प्रतम् । सादृश्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपाताद्वाऽऽस्थीयेत, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभिचारदर्शनात् तत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन तदुत्प्रेक्षायामुच्यते वृद्धैः स्वतः प्रामाण्यवादिभिः—

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बोधनम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥ इति ।

प्रपक्षितं चैतदस्माभिर्न्यायकणिकायाम् । (३) न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न ग्राह्यव्यक्तिविषयं, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भात् । अत एव शब्दभेदोपलम्भाद्वक्तृत्वे उच्यते, सोमशर्माऽधीते न विष्णुशर्मेति युक्तम् । यतो बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुण्यो भवः परीक्ष्यताम् । यथा कालाक्षी च स्वस्तिमतीं चक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सख्येन तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं न क्रास्ति, किं वा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाभिज्ञेन मिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव, तथा गव्यक्तिराजानत एकाऽपि व्यञ्जकभेदात्तर्मांनुपातिनीव प्रथत इति भवन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु । (४) तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो त्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गडुना गत्वेनामुक्तेन । यथाहुः—

(५) तेन यत्प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लप्स्यते ।

व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्बुधा ॥

(६) न च स्वतिसत्यादिवद् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति, तथा च

(१) स्फोटे प्रमाणसत्ता विकल्प्य तं खण्डयन्नाह एवं हीति ।

(२) वाचकत्वानुपपत्तावपि विकल्पद्वयमाह द्विधेति । व्यस्तानामेकैकवर्णानां समस्तानां वा वाचक्यमिति प्रकारद्वयाभावाद्द्वैत्यर्थः ।

(३) सामान्यतोद्दृष्ट्यातिप्रसङ्गादप्रामाण्यमभिधाय वर्णभेदग्राहकं प्रत्यक्षं बाधकमाशंक्याह नचेति । युक्तमित्यन्वाख्यः । भेदेनोपलब्धौ युक्तिरत एवेति । अयुक्तत्वे हेतुमाह यत इति । बहुषु गकारमुच्चारयत्सु योऽनुभवो जायते स किं व्यक्तिभेदावमर्शपूर्वकं जातिविषय उतौपाधिकभेदवदेकव्यक्तिविषय इति निपुणं निरूपणे ध्वन्युपाधिकभेदमन्तरेण स्वाभाविकव्यक्तिभेदो न भासत इत्यर्थः ।

(४) व्यक्तिभेदपक्षे च कल्पनागौरवमाह तत्रेति ।

(५) येन वर्णेषु व्यक्तिभेदो न स्फुटस्तेन, यत् प्रत्यभिज्ञानं जातेः प्रार्थ्यते, व्यक्तिजभ्यं भेदज्ञानमिति कारिकार्थः ।

(६) व्यक्त्युपपत्तिमुपपादये गोत्वमुच्चारयन्त्याह नचेति । दशवारमुच्चारितवानित्येकवर्णगकारस्योच्चारणेष्वावृत्तिप्रतीतिः ।

दश गकारानुदचारयच्चैत्र इति प्रत्ययः स्यात्, न स्याद्दशकृत्व उदचारयद्गकारामिति । (१) न
 वैष जात्यभिप्रायोऽभ्यासो यथा—‘शतकृत्वस्ति त्तिरीनुपायुक्त्वा देवदत्त’ इति । अत्र हि सौर-
 स्त्राहं (२) ऋन्दतोऽपि गकारादिव्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रत्ययस्याविनिवृत्तेः । चोदकः
 प्रत्यभिज्ञानवाधकमुत्थापयति (३) “कथं ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चारयतामि” इति
 (पृ० ३५६ पं ९) । यद्युपपद्विरुद्धधर्मसंसर्गवत् तन्नाना, यथा गवाद्वादिर्द्विशफेकशफके-
 सरगलकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांश्चायं वर्णस्तस्मान्नाना भवे-
 तुमर्हति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्मा न वर्णधर्मा इति साम्प्रतम्, व्यञ्जकाहस्य वायवः ।
 तेषामभ्रावणत्वे कथं तद्धर्माः भ्रावणाः स्युः । इदं तावदत्र वक्तव्यम्—नहि गुणगोचरमिन्द्रियं
 गुणिनमपि गोचरयति, सा भूयन् प्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथेग्यु-
 दकाकाशा गोचराः । एवं च सा नाम भूद्वायुगोचरं श्रोत्रम् तद्गुणांस्तूदात्तादीन् गोचरयि-
 ष्यति । (४) ते च शब्दासंसर्गग्रहात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्य-
 भिज्ञानावधूतैकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्परविरोधिनाऽपर्यायेण सम्भवन्ति ।
 तस्माद्यथा मुखस्यैकस्य मणिकृपाणदर्पणाद्युपधानवशान्नानादेशपरिमाणसंस्थानभेदविभ्रमः,
 एवमेकस्यापि वर्णस्य व्यञ्जकध्वनिनिबन्धनोऽयं विरुद्धानाधर्मसंसर्गविभ्रमो, न तु भाविको ना-
 नाधर्मसंसर्ग, इति स्थितेऽभ्युपेत्य परिहारमाह भाष्यधारः—“अथ वा ध्वनिकृत”
 इति । अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भवेतां नाम गुणगुणिनवैकेन्द्रियप्राप्तौ, तथाप्यदोषः,
 ध्वनीनामपि शब्दवच्छ्रावणत्वात् । ध्वनिस्वरूपं प्रज्ञपूर्वकं वर्णभ्यो निष्कर्षयति—“कः पु-
 नरयमि” इति । न चायमनिर्द्धारितविशेषवर्णत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्तद-
 विव्यञ्जकध्वनिप्रत्यय इति साम्प्रतम् । (५) उस्यानुनासिकत्वादिभेदभिन्नस्य गादिव्यक्तिवत्प्र-
 त्यभिज्ञानाभावादप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्मादवर्णात्मको
 वैष शब्दः शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः शब्दव्यञ्जकः भ्रावणोऽभ्युपेयः । उभयथापि चाक्षुः (६)
 व्यञ्जनेषु च तत्तद्ध्वनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते
 न तु स्वतः शब्दस्य धर्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासन्ते
 भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता, नहि तेषु प्रत्यभिज्ञानमास्त, येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न
 तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः । (७) “एवं च साते सालम्बना” इति
 (पृ० २५७ पं २) । यथेष परस्याग्रहो धर्मिण्यष्टमाणे तद्धर्मा न शक्या प्रहीतुमिति । एवं
 नामास्तु तथा तुध्यतु परस्तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रबन्धेन क्षणिकत्वेन वर्णानामशक्य-
 सञ्चतिग्रहतया यदवाचकत्वमापादितं वर्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तसमस्तप्रकारसम्भवेन तु

(१) उक्तव्यस्यान्यथाश्लिष्टिमाशङ्क्याह न वैष इति ।

(२) साविष्कारम् ।

(३) उक्तमपि बाधकं गतिनिरूपणाय पुनरुत्थापयतीत्यर्थः । एतेन वर्णेषु भेदाभेदविशेषपरं ‘कथं
 वेति भाष्यमिति रत्नप्रभाकारादिमतं प्रकृतार्संगेतर्युक्तमिति सूचितम् ।

(४) भवत्त्वाभ्रावणवायुधर्माः भ्रावणाः, कथं तेषां शब्दधर्मत्वप्रतीतिरत आह ते चेति ।

(५) तस्याति । ध्वनेर्भिन्नत्वात् प्रत्यभिज्ञानसंभवेन ध्वन्युत्पत्तिप्रत्ययस्य न जातिविषयत्वमित्यर्थः ।

(६) स्वरेषु । (७) ‘एवं च सति’ इति दूषणाङ्गीकरणवादः, दूषणाभातिरिक्तत्वादित्यर्थः ।

यदासञ्जितं तन्निराचिकीर्णराह—“वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेरिति”ति । कल्पनाममृष्यमाण एके
 इयाह—“न कल्पयामी”ति । निराकरोति—“न अस्या अपि बुद्धे”रिति । निर-
 पयतु तावत् गौरित्येकं पदमिति धियमायुष्मान् । किमियं पूर्वानुभूतान् गकारादीनेव सामान्ये
 नावगाहते, किं वा गकाराद्यतिरिक्तं गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणम् ? यदि गकारादि-
 लक्षणमवभासयेत् गकारादिरूपितः प्रत्ययो न स्यात्, नहि वराहधीर्महिषरूपितं वराहम-
 गाहते । (१) पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्तो ध्वनयः प्रयत्नभेदमिज्ञास्तुल्यस्थानकरण-
 ष्याद्यतयाऽन्योन्यविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकध्वनिसादृश्येन स्वव्यञ्जनीयस्यैकस्य पदतत्त्वस्य पितृ-
 विसदृशानेकपदसादृश्यान्यापादयन्तः सादृश्योपधानभेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवति-
 भासयन्ति मुखमिवैकं नियतवर्णपरिमाणसंस्थानभेदमपि मणिकृपाणदर्पणादयोऽनेकमनेक-
 परिमाणसंस्थानभेदम्, एवं च कल्पिता एवास्य भागा वर्णा इति चेत् । (२) तत्किमिदं
 वर्णभेदानसत्यपि बाधेति मिथ्येति वक्तुमभ्यवसितोऽसि । एकधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चे-
 दन्तास्यां नाना वर्णाः प्रथन्त इति नानात्वावभास एवैकत्वं कस्मान्न बाधते । (३) अथ
 वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे, नो खलु सेनावनबुद्धौ गजपदादितुरगादीनां च
 काशोर्कशुक्रादीनां च भेदमपवाधमाने उदीयेते, अपि तु मिज्ञानामेव सतां केनचिदेक-
 पाधिनाऽवच्छिन्नानामेकत्वमापादयतः । न चोपाधिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुद्ध-
 नह्योपचारिकर्माभ्रत्वं माणवकस्य स्वाभाविकनरत्वविरोधि । तस्मात्प्रत्येकवर्णांनुभवजनित-
 वनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णवागाहिनि स्मृतिज्ञान एकस्मिन् भासमानानां वर्णानां त-
 कविज्ञानविषयतया वैकार्यधीहेतुतया वैकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यम् (४) न वैकार्यधीहेतु-
 कत्वमेकत्वेन वैकार्यधीहेतुभाव इति परस्पराश्रयम् । नह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतावन्तो वर्णा ए-
 स्मृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते, न च तत्प्रधानन्तरं वृद्धस्यार्थधीर्नोन्नयिते, तदुन्नयनाच्च त-
 मेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वाध्यवसानमिति नान्योन्याश्रयम् । न चैकस्मि-
 समारोहिणा क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथाकथञ्चित्प्रयुक्तैभ्य एतैभ्यो-
 र्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उक्तं हि—

यावन्तो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

(१) पदबुद्धौ वर्णोल्लेखस्यान्यथासिद्धिं शङ्कते पदतत्त्वमिति । एकमभागमभिव्यञ्जयन्तो नाने-
 भागवदिव भासयन्तीत्यन्वयः । विभागरूपे हेतुमाह सादृश्योपधानेति । सादृश्यमेवोपधानमुपाधिः । कार-
 भेदमुपपादयति अन्येत्येति । ये हि गकारौकारविभर्जनीया गंगा औष्ण्यं वृक्षः इति विसदृशपदव्यञ्जक-
 रुदृशा अपरे गकारादयो ध्वनयो गौरित्येकं पदं व्यञ्जयन्ति । विभागरूपेऽपि कथं वर्णरूपितपदप्रतिपादन-
 आह कल्पिता एवेति । व्यञ्जकवर्णात्मकत्वं व्यंग्येष्वारोप्यत इति भावः ।

(२) दूषयति तत्किमिति ।

(३) औपाधिकत्वस्वाभाविकत्वाभ्यामेकत्रैकत्वनानात्वे अवस्थापयज्ञात्थवेति ।

(४) एवं चात्रैकप्रत्ययानारोहेऽप्येकस्मृतिविषयत्वं वर्णानामुपाधिरित्यर्थः । उपचारे सति निमित्त-
 उद्वरणं न तु निमित्तानुसारोपचार इति न भवद्विदादिभ्यतिप्रसङ्गः । एतेन सप्रदितानां वर्णानामर्थज्ञान-
 नकत्वमित्युपपादितम् ।

(१) ननु पङ्क्तिबुद्धावेकस्यामकमायामपि वास्तवी शालादीनामस्ति पङ्क्तिरिति तथैव प्रथा युक्ता, न च तथैह वर्णानां नित्यानां विभूनां चास्ति वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु भवेत्, सचैक इति कुतस्त्यः क्रम एषामिति चेत् । न । एकस्यामपि स्मृतौ वर्णरूपवत्क्रमवत्पूर्वानुभूततापरामर्शात् । तथाहि-जरा राजेति पदयोः प्रथयन्त्योः स्मृतिविधोस्तत्त्वेऽपि वर्णानां क्रममेवापदभेदः स्फुटतरं चकास्ति । तथा च नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्यां वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाहुः-

(२) पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतिः ॥ इति ।

शेषमतिरोहितार्थम् (३) । दिङ्मात्रमत्र सूचितं, विस्तरस्तु तत्त्वविन्दाववगन्तव्य इति । अलं वा नैयधिकैर्विवादेन, सन्तवन्ति एव वर्णास्तथापि गत्वायवच्छेदेनैव सञ्जतिग्रहोऽनादिश्व व्यवहारः सेतस्यतीत्याह—“अथापि नामे”ति (पृ० ३५९ पं० २) ॥ २८ ॥

(सू०) अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तरिकं पुनः साध्यत इत्यत आह—“स्व-तन्त्रस्य कर्तुरस्मरणदेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वम्” इति । नह्यनित्याजगदुत्पत्तुमर्हति, तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मान्नित्यो वेदो जगदुत्पत्तिहेतुत्वाद् ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढीकृतम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९ ॥

(सू०) (४) समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

शङ्कापदोत्तरत्वात् सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति “अथापि स्यादि”ति । (पृ० ३६० पं० १) अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि सम्बन्धनित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाध्येतुपरम्पराविच्छेदे वेदस्य (५) नित्यत्वं स्यात् । निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलयेऽत्यन्तासतत्वापूर्वस्योत्पादेऽभिधानाभिधेयावत्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः सम्बन्धः स्यात् । अध्यापकाध्येतुसन्नानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । न च जीवास्तद्वासनावासिताः सन्तीति वाच्यम् । अन्तःकरणायुपाधिकल्पिता हि ते तद्विच्छेदे न स्थातुमर्हन्ति । (६) न च ब्रह्मणस्तद्वासना,

(१) भाष्ये पङ्क्तिबुद्धौ विपीलिकाक्रमवत् स्मृतौ वर्णक्रमसिद्धिरित्युक्तं, तदाक्षिप्य समाधने नान्वित्यादिना ।

(२) पदेति । तत्र राजा जारेत्यत्र क्रम उपायः, गौर्गोमनित्यत्र न्यूनातिरिक्तत्वे, स्वरो भाविकादिः पञ्चमना इत्यादौ, वाक्यं पदान्तरसमभिध्याहारः यथाज्ञो गच्छतीति, न लुङ्मत्माख्यातम्, क्रियान्तरोपायनात्, श्रुतिरुद्धिदो यागनामपरत्वं समानाधिकरणश्रुतिगम्यम्, स्मृतिर्युगयत्सर्ववर्णविषया ।

(३) बुद्धव्यवहारे चेत्यादिकल्पना स्यादित्यन्तं भाष्यं स्पष्टार्थमित्यर्थः ।

(४) महाप्रलये जोतेरभावाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं सूत्रं समानेत्यादि ।

(५) वाक्यरूपस्येत्यर्थः ।

(६) ननु जीवानामनवस्थितावप्यभिधानादिवासितस्य ब्रह्मणोऽवस्थितिः स्यात्तत्राह न चेति । निरनित्यत्वाविषासिद्धप्रमाणानाश्रयत्वात् तज्जवासानाश्रयत्वमित्यर्थः ।

तस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात् । (१) ब्रह्मणश्च सृष्ट्यादावन्तःकरणादयस्तत्त्व-
च्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्माविद्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अर्हन्त्या-
तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसम्बन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति । अभिधातुप्रहणेनाप्य-
पकाध्यतारानुक्तौ (२) । शङ्का निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—“तत्रेदमभिधीयते समा-
नामरूपत्वादि”ति । यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणादयः समुदाचरद्वृतयः सन्ति
तथापि स्वकारणेऽनिर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण-शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपकाविद्या-
सनाभः (३) सहावतिष्ठन्त एव । तथा च स्मृतिः—

(४) आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविक्षेप्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ इति ।

(५) ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिताः, यथा कूर्मदेहनिर्लीनान्यङ्गानि ततो नि-
रन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्तमृद्भावाणि मण्डूकशरीराणि तद्वासनावासिततया घनघनावर-
सारावसेकसुहितानि पुनर्मण्डूकदेहभावमनुभवन्ति, तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननामरू-
प्युत्पद्यते । (६) एतदुक्तं भवति—यद्यपीश्वरात्प्रभवः संसारमण्डलस्य, तथापीश्वरः प्रा-
प्तमाविद्यासहकारी तदनुरूपमेव सृजति । न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामन्तरणैतदुप-
पत्त इति सर्गप्रलयाभ्युपगमेऽपि संसारानादिता न विरुध्यत इति । तदिदमुक्तं “मुपपद्यत-
चाप्युपलभ्यते चागमत” इति । स्यादेतत्, भवत्सनादिता संसारस्य, तथापि स-
प्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह—“अनादौ च संसारे यथा स्वा-
प्रबोधयोरिति”ति । (८) यद्यपि प्राणमात्रावशेषताभिः शेषते सुषुप्तप्रलयावस्थयोर्विशेष-
तथापि कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलक्षणविद्यावशेषतासाम्येन स्वापप्रलयावस्थयोरभेद-
द्रष्टव्यम् । ननु नापरायेण सर्वेषां सुषुप्तावस्था, केषांचित्तदा प्रबोधात्, तेभ्यश्च सुषुप्ते-
स्थितानां प्रहणसम्भवात्, प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वा-
नायां स्मरणोपपत्तेः शब्दार्थसम्बन्धवेदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते । महाप्रलयस्त्वपरायेण

(१) अथानपेक्ष्य वासनाः ब्रह्म जगत्सृजेत्तत्राह ब्रह्मजज्ञेति ।

(२) द्वयोरप्युच्चारयितृत्वादित्यर्थः ।

(३) कर्मेति । कर्मविक्षेपकाविद्याः भ्रान्तयस्तासां वासनाभिरित्यर्थः । वासनाऽभावे च हिंसाहित-
व्यवस्था न स्यादिति बोध्यम् ।

(४) आसीदिति । सृष्टेः पूर्वमिदं जगदन्तःकरणादिरूपं प्रत्यक्षतोऽज्ञातमननुमेयं तर्कागोचरो भ-
वतश्चाविक्षेप्यमतः सर्वतः प्रसुप्तमिव तमोरूपमासीदित्यर्थः ।

(५) ते चेति । अवधिसुत्तरकालं प्राप्य पूर्वसमाननामरूपाणि भूत्वोत्पद्यन्त इत्यग्रेऽन्वयः । इ-
ईक्षणम् । कूर्माङ्गनां दर्शनादर्शनाभावं नोत्पत्तिरित्युदाहरणान्तरमाह यथोक्तिः । घनाः—निविडाः, घ-
घनाः मेघाः, तेषामाकारेण सन्ततभारावर्षेण श्रुतितानि इत्यर्थः ।

(६) ननु अविद्यायाः पूर्ववासनाभ्रयत्वेन जगद्धेतुत्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वविरोध इत्याशङ्क्या,
कारणस्य स्वातन्त्र्याविघातकत्वाच्च विरोध इत्याशयेन परिहरति एतदिति ।

(७) उक्तन्यायेनानादित्वमित्यर्थः ।

(८) माप्यस्वसुषुप्तिस्थाने वैश्वदेवमोक्षद्वयपरिहरणं यथोक्तिः । लीयते इत्यां सर्वं कार्यामिति ब्र-
ह्मणाविवेक्यार्थः ।

धन्मात्रवर्ती, प्रायणकालविप्रकर्षौ च तत्र संस्कारमात्रोच्छेदहेतूस्त इति कुतः सुषुप्तवत्पू-
र्वद्वेषव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति चोदयति—“स्यादेतत्स्वाप” इति (पृ० ३६१
पं० ३) । परिहरति—“नैष दोषः । सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनी”ति । अथामे-
सन्धिः—न तावत्प्रायणकालविप्रकर्षौ सर्वसंस्कारोच्छेदकौ, (१) पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुसन्धाना-
जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः । मनुजजन्मवासनानां चानेकजात्यन्तरसहस्रव्यवाहितानां
पुनर्मनुष्यजातिसम्बर्तकेन कर्मणाऽभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात् । तस्मान्निष्पद्यिष्यामि यत्र
सत्यपि प्रायणकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासनानुवृत्तिस्तत्र कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवै-
राग्यैश्वर्यातिशयसम्पन्नानां हिरण्यगर्भप्रसृतां महाधियाम् । यथा वा आ च मनुष्येभ्य-
आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निकषः । एवमा मनुष्येभ्य एवा च भगवतो हिरण्य-
गर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि सम्भाव्यते । तथा च तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यम-
प्रायुहमनुवृते । एवं चात्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तर-
सम्बन्धिनिखिलव्यवहारानुसन्धानमिति । सुगममन्यत्(२) । स्यादेतत्, अस्तु कल्पान्तर-
व्यवहारानुसन्धानं तेषामस्यां तु सृष्टावन्य एव वेदाः, अन्य एव चैषामर्थाः, अन्य एव वर्णा-
श्रमाः, धर्माच्चानर्थोऽर्थश्चाधर्मात्, अनर्थश्चेत्सितोऽपूर्वत्वात् सर्गस्य, तस्मात्कृतमत्र क-
ल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानेनाकिञ्चित्करत्वात्, तथा च पूर्वव्यवहारोच्छेदाच्छब्दार्थसम्बन्धश्च
वेदश्चानित्यौ प्रसज्येयातामित्यत आह—“प्राणिनां च सुखप्राप्तय” इति (पृ० ३६२
पं० ७) । यथावस्तुस्वभावसामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभावसामर्थ्यमन्यथयितुम-
र्हति । नहि जातु सुखं तत्त्वेन जिहास्यते, दुःखं चोपादित्यते । न च जातु धर्माधर्मयोः
सामर्थ्यविपर्ययो भवति, नहि मृत्पिण्डात्पटो घटश्च तन्तुभ्यो जायते, तथा सति वस्तुसा-
मर्थ्यनियमाभावात् सर्वं सर्वस्माद्भवेदिति पिपासुरपि दहनमाहृत्य पिपासासुपशमयेत्, शीतार्तो-
वा तोयमाहृत्य शीतार्तिमिति । तेन सृष्ट्यन्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरेवाऽर्थहेतुश्च यागादि-
रित्यानुपूर्व्यं सिद्धम् ।

एवं च य एव वेदा अस्मिन्कल्पे त एव कल्पान्तरे त एव चैषामर्थास्त एव च वर्णा-
श्रमाः । दृष्टसाधर्म्यसम्भवे तद्वैधर्म्यकल्पनमनुमानागमविरुद्धम् ।

(३) आगमाश्चेह भूयांसो भाष्यकारेण दर्शिताः ।

श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यास्तदुत्कोपोऽन्यथा भवेत् ॥

तस्मात्सुष्ठूक्तं “समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध” इति । “अग्निर्वा
अकामयते”ति (पृ० ३६४ पं० ५) । वृत्तिमाभित्य यजमान एवाभिरुच्यते(४),
न परमैवेतान्तरमभिरस्ति ॥ ३० ॥

(१) प्रायणकालविप्रकर्षयोस्तसंस्कारानुच्छेदकत्वे हेतुमाह पूर्वाभ्यस्तेति । इदं न्यायसूत्रम् । विपक्षे
शेषमाह मनुजेति ।

(२) अन्यथिति । तथा चेत्यादि, विद्यादित्येतत् ।

(३) आगमा इति । तेषां ये यानीत्यादिस्मृतिरूपा आगमा इत्यर्थः ।

(४) यजमानो भाविष्या वृत्त्या यदाग्निर्दानमग्नये निर्वपति तदा भविष्यदयतनाऽस्त्युत्पन्ननामता ।
तु किमिति भाविष्या वृत्त्या यजमानोऽग्निरुच्यतेऽग्निर्देवतामग्नये निर्वपेत् नैवेद्यं नैवेद्यं । सत्ये वा स ए-
तस्मात्सुष्ठूक्तं शक्यते यागकाले इति प्राचीनो वृथा स्यादित्यर्थः ।

(सू०) मध्वादिष्वसम्भवादनाधिकारं जौमिनिः ॥ ३१ ॥

(१) ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते—किं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वधिकारेण सर्वेषां, किं वा कासुचिदेव केषाञ्चित् । यद्यविशेषेण सर्वासु, ततो मध्वादिविद्यास्वसंभवः ।

(२) “कथमसौ वाऽऽदित्यो देवमध्वित्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्या-
सेनोपासीरन्” (पृ० ३६ पं० ४) । उपास्योपासकभावो हि भेदाधिष्ठानो न स्वात्-
न्यादित्यस्य देवतायाः सम्भवति, न चादित्यान्तरमस्ति, प्राचामादित्यानामस्मिन् को
क्षोणाधिकारत्वात् । “पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्युक्रमे”ति ।
अयमर्थः—‘असौ वा आदित्यो देवमध्वि’ति देवानां मोदनान्मध्विव मधु । (३) भ्रामरमधुपारु-
प्यमाहास्य श्रुतिः—‘तस्य मधुनो यौरेव तिरश्चीनवंशः । अन्तरिक्षं मध्वपूपः’ । (४) आदित्यस्य
हि मधुनोऽपूपः पटलमन्तरिक्षमाकाशं तन्नावस्थानात् । (५) यानि च सोमाज्यपयःप्रसृतानि-
ग्नौ ह्वयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निस्त्वंलितैस्तपन्नपाकान्यमृतीभावमापन्नान्यादित्यमण्डल-
मन्त्रमधुपैर्नयन्ते । (६) यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमानव-
न्येवमृच्छन्ना भ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणादिभिर्ऋग्वेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्य
तन्निष्पन्नमकरन्दमादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीनरश्मिनाडीभिरानयन्ति, तदमृतं वषट्
उपजीवन्ति । (७) अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभी रश्मिनाडीभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्म-
कुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेदमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डल-
मानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति । तथाऽस्यादित्यमधुनः प्रतीचीभी रश्मिनाडीभिः
कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साम-
मन्त्रस्तोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन
उदीचीभिरतिकृष्णाभी (८) रश्मिनाडीभिरथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं

(१) देवादीनां स्वमिध्विद्यस्वनधिकारेऽपि ब्रह्मविद्याधिकारसम्भवादाक्षेपासम्भवमाशङ्क्य विकल्पः
सूत्रमवतारयति ब्रह्मविद्यास्त्विति ।

(२) मधुविद्यावाक्यं भाष्यमुखेनादत्ते कथमिति ।

(३) भ्रमरोति । भ्रमैर्निर्वृत्तं भ्रामरम् । तस्येति । यौः स्वर्गस्तिर्यग्गतवंशे इवादित्यं मधु हि तत्र
तत्र लग्नमित्यर्थः ।

(४) अन्तरिक्षं मध्वपूप इति श्रुतिं व्याचष्टे आदित्यस्य हेति । पटलं इति अपूपव्याख्यानम् ।
तत्रेति प्रसिद्धमध्वपूपसाम्योक्तिः ।

(५) श्रुतिनिर्दिष्टपञ्चाशृतान्याह यानि चेति । ‘तस्यादित्यस्य ये प्राचो रश्मयस्तो एवास्य प्राचो मधु-
नाडयः, ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्यं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः एतमृग्वेदमभ्यतर्पस्तस्मै-
भित्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रमोऽजायत तज्जगत्तदादित्यमभितोऽभ्यचक्ष्वा एतद्वेदेतदादित्यस्य
रोहितं रूपम्’ इत्यादिश्रुतावाग्मानातानि पञ्चाशृतानि बोध्यानि । ‘ताश्चाशृतसाधनत्वाद्मृता इति श्रुत्यर्थः ।

(६) ऋच एव मधुकृत इत्येतद्व्याचष्टे यथेति । मन्त्रैः प्रयुक्तं कर्मफलात्मकं रसे स्वयन्तीभूत्वा मधु-
पसाम्यं बोध्यम् ।

(७) अयं यस्मै दक्षिणेन इत्यादिश्रुतिं व्याचष्टे अथादित्यादिना ।

(८) परः कृष्णाभित्यमृतं श्रुतौ निर्दिष्टं तद्वदभ्युपाधिकमिन्द्राह अतिकृष्णाभिरिति ।

सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नमथर्वाङ्गिरसमन्त्रभ्रमराः(१), तथाश्वमेधवाचःस्तोमकर्मकुमुमा-
दितिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति । (२) अश्वमेधे वाचःस्तोमे च पारिप्लवं
शंसन्तीति श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः । तदमृतं मरुत उपजीवन्ति । अ-
श्वस्य या आदित्यमधुन (३) ऊर्ध्वा रश्मिनाज्यो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमराः प्रणवकुमुमादा-
दृयादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । (४) ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः
पञ्च रोहितादयो रश्मिनाज्य ऋगादिसम्बद्धाः क्रमेणोपदिश्येति योजना । एतदेवामृतं दृष्टोप-
लभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्यशस्तेजइन्द्रियसाकल्यवीर्यान्नाद्यान्यमृतं तदुपलभ्यादिर्ये तृ-
प्यन्ति । तेन खलमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु । एतदुक्तं भवति—
न केवलमुपास्योपासकभाव एकस्मिन् विरुध्यतेऽपि तु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्त्यप्रापकभावश्चे-
ति(५)। “तथाग्निः पाद” इति । अधिदैवतं खल्वाकाशे ब्रह्मदृष्टिविधानार्थमुक्तम् । आका-
शस्य हि सर्वगतत्वं रूपादिहानित्वं च ब्रह्मणा सारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चत्वारः
पादा अन्यादयोऽग्निः पाद इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा । न गवा विद्युज्यन्ते,
एवमन्यादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादाः । तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्टिं
विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकुमुपास्यं विधातुं महीकरोति—“वायुर्वाव संवर्गः” तथा
स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं विधातुं महीकरोति—“आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश” उपदेशः ।
अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३१ ॥

यद्युच्येत (६) नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षीणां सर्वाणु ब्रह्मविद्यास्वाधिकारः किन्तु यथासम्भ-
वमिति । तत्रेदमुपतिष्ठते—

सू० ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

लौकिकौ ह्यादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ न चैतेषामस्ति चैतन्यं,
न ह्येतेषु देवदत्तादिवत्तदनुरूपा दृश्यन्ते चेष्टाः । “स्यादेतन्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराण-
लौकेभ्य” इति । तत्र “जगृम्भ(७) ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमि”ति च, “काशिरिन्द्र

(१) इतिहासपुराणमन्त्रा यत्र प्रयुज्यन्ते तस्य कर्मणः पुष्पत्वेन निर्देशात्तन्मन्त्रा मधुकृत इत्याशयेना-
श्वयोङ्गिरसेति । कर्मकुमुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतममृतमथर्वमन्त्रा आदित्यमण्डलं नयन्तीत्यन्वयः । इतिहास-
पुराणमन्त्रप्रयोगयोग्यं कर्माह तथाश्वमेधेति । कर्मकुमुमादाहृत्येत्यनुषङ्गः ।

(२) ननु कथमितिहासादिमन्त्राणां वाचस्तोमसम्बन्धोऽत आहृश्वमेधेति । पारिप्लवो यवच्छर्वा जु-
ह्वित्यमन्त्रशंसनम् । सर्वग्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्तीति श्रवणादितिहासिकान्यापि गृह्यन्ते इति भावः ।

(३) अयं येऽस्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पमिति पञ्चमपर्यायं व्या-
पदेऽर्ध्वा इति । (४) व्याख्यातमधुविद्यामुपसंहरति ता एता इति ।

(५) एकस्मिन्नादित्ये उपास्योपासकभावो विरुद्धः, वस्वादौ तु स च प्राप्त्यप्रापकभावश्चेत्यर्थः ।

(६) देवादीनां सर्वेषां सर्वविद्यास्वाधिकार इति कल्पे निरस्तेऽपि । यथासम्भवमधिकार इति इत्याशङ्कने
युज्येतेति ।

(७) तत्र जगृम्भेति । हे इन्द्र ते दक्षिणं हस्तं जगृम्भ गृहीतवन्तो वयम् । यदीमे रोदसीन्द्र गृह्णासि तर्हि
वयं काशिशुष्टिः सुष्टौ सम्माते इदं अथास्यार्थः । काशिशुष्टिः पशुमीमांसायां अश्वमेधः सप्तकाशोदरः, सुनाहुरिन्द्रो-
न्मथोऽनस्योऽयुक्तस्य मदे हवै सति वृत्राणि शत्रून् जिघ्नते इतवानिति मन्त्रार्थवादायः ।

इदि"ति च । काशिर्मुष्टिः । तथा 'तुविम्रीवो वपोदरः सुवाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्रो जिघ्रते' इति विप्रहवस्वं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति । तथा हविर्मोजनं देवताया दर्शयन्ति—'अद्धेन्द्र पिब च (१)प्रस्थितस्ये'त्यादयः । तथेशानाम्(२)—'इन्द्रो दिव इन्द्र पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमो मेधव्य इन्द्र' इति, तथः 'ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुष' इति । तथा वरिषो तारं (३)प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति—'आहुतिभिरेव देवान् हुवा प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यच्छन्ती'ति । 'तुप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति' च । धर्मशास्त्रकारा अप्याहुः—

ते तुप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः । इति ।

पुराणवर्चांसि च भूयांसि देवताविप्रहादिपञ्चक(४)प्रपञ्चमाचक्षते । लौकिका अपि देवताविप्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च । तथाहि—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं वाहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च 'देवता हविर्भुङ्क्ते' इति । तथेशानामिमामाहुः—'देवप्रामो देवक्षेत्रमि'ति । तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः—'प्रसन्नोऽस्य पतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमनेन लब्धमि'ति । तदेतत्पूर्वपक्षोऽप्ययति—'नेत्युच्यते । नहि तावल्लोको नामे'ति (पृ० ३६६ पं० १) न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किन्तु प्रत्यक्षादिमूला देवप्रसादः सत्यतामश्नुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावत् मूलाभावाद्विप्लवते । न च विप्रहादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतममस्ति प्रमाणम् । न चेतिहासादि मूलं भवितुमर्हति, स्यापि पौरुषेयत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात्, प्रत्यक्षादीनां चात्राभावादित्याह—'इतिहासपुराणमपी'ति । ननूक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विप्रहादिपञ्चकप्रसिद्धिरित्यत आह—'अर्थवादा अपी'ति । विध्युद्देशेनैकवाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्राधान्ये लक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति हि शास्त्रन्यायविदः । प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थोऽपि यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम् तत्र प्रमाणान्तरात्वात्सोऽभ्युपेयते न तु शब्दसामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति यथा विप्रहादिपञ्चकसोऽर्थः शब्दादेवावगन्तव्यः, अतस्परश्च शब्देन तदवगमयितुमलमिति तदवगममाह—

- (१) प्रस्थितस्योपकारितस्य पक्षस्य हविषो भागमाग्निं सोमस्य सुतस्य भागं पिब चेत्यर्थः ।
 (२) ईशानमेतत्पर्यं, देवताया दर्शयति तस्थुषङ्कः । इन्द्र इति । इन्द्रो दिवः स्वर्गस्य पृथिव्या अपा-
 तानां वृधा—वीरुधा स्थावरानां, मेधिराणां मेधावतां जङ्गमानां चेशे ईष्टेऽतः प्राप्तस्य रक्षणेऽप्राप्तस्य नि-
 च हव्यो यष्टव्य इत्यर्थः । ईशानमिति । हे इन्द्र जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चेशानं स्वर्गस्य चेशानं त्वां वयं स्तुम इत्यर्थः ।

(३) पूजकम् । आहुतिभिरिति । हुतादौ हुतभक्षकाज् देवान् आहुतिभिः प्रीणयति यो होता तस्मै देवा इषममूर्जं बलं च यच्छन्तीत्यर्थः ।

(४) विप्रहो हविषा भोगं ऐश्वर्यं च प्रसजता ।

फलप्रदानमित्येतत्पञ्चकं विप्रहादिकम् ।

इति देवताविप्रहादिपञ्चकं द्रष्टव्यम् ।

तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम् । न चैकं वाक्यमुभयपरं भवतीति वाक्यं भिद्येत । न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो युज्यते । तस्मात्प्रमाणान्तरानधिगतविग्रहादिमत्ताऽन्यपरा-
च्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च ग्रीष्मादिवच्छ्रुत्यादिभिस्तत्रतत्र विनि-
युज्यमानाः प्रमाणभावाननुप्रवेशिनः कथमुपयुज्यन्तां तेषुतेषु कर्मस्वित्यपेक्षायां (१) दृष्टे प्रकारे
सम्भवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं, स्मृत्वा चानुतिष्ठन्त्य-
नुष्ठितारः पदार्थान् । (२) औत्सर्गिकीं चार्थपरतां पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थस्मरणता-
त्पर्याणां मन्त्राणां नानधिगते विग्रहादावपि तात्पर्यं युज्यत इति न तेभ्योऽपि तत्सिद्धिः ।
तस्माद्देवताविग्रहवत्तादिभावग्राहकप्रमाणाभावात्प्राप्ता षष्ठप्रमाणगोचरताऽस्येति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

“तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयती”त्यादि (पृ० ३६ ७ पं० ५) “भूतघातोरादि-
त्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते” (पृ० ३६८ पं० ८) इत्यन्तमतिरोहितार्थम् । “मन्त्रा-
र्यवादादिद्वयवहारादि”ति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां
अवहारः प्रवृत्तिस्तस्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते—“यदप्युक्तमि”ति । एकदेशमतेन
तावत्परिहरति—“अत्र द्रूम” इति । तदेतत्पूर्वपक्षिणमुत्थाप्य दूषयति—“अत्राह”
पूर्वपक्षी । शाब्दी खल्वियं गतिः—यत्तात्पर्याधीनवृत्तिस्त्वं नाम, न ह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र
प्रमाणं भवितुमर्हति । नहि त्रिविनिर्णेजनपरं (३) ‘इवेतो धावती’ति वाक्यमितः सारमेयवे-
गवद्गमनं गमयितुमर्हति । (४) न च नञ्वति महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्यो-
ऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमात्रास्सोऽप्यर्थोऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् । (५) न
पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः, न ह्युदकाहरणार्थिना घटदर्शनायाम्नीलितं चक्षुर्घटपटौ वा
पदं वा केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह—“अ-
त्रोच्यते विषम उपन्यास” इति (पृ० ३६९ पं० ३) । अयमभिसन्धिः—लोके वि-

(१) ये सिद्धवादिनो मन्त्रा न ते विधिश्रमा इति तत्स्वरूपमेव श्रुत्यादिभेदश्चत्यादिभिस्तत्र तत्र
कर्मणि विनियुज्यतेऽतो न प्रमाणं चेत्तर्हि किमुच्चारणमात्रोपयोगा अविवक्षितार्थाः ? नेत्याह दृष्टे प्रकारे
इति । नन्वनधिगतमेयामावे कथं दृष्टार्थेत्यत आह दृष्ट्येति । प्रयोगसमवेतो ब्रह्मदेवतादिः स च विधि-
पिज्ञात इति स्मार्थः, मन्त्राश्च विधय इव निरपेक्षा देवतायामिदधतीति नाप्रमाणम् । नन्वविहितायाः स्मृत्यैः
कथं धारतेत्यत आह स्मृत्वा चेति । सामर्थ्याद् धारतेत्यर्थः ।

(२) ननु देवतास्मरण इव देवताविग्रहादावप्यस्तु मन्त्राणां तात्पर्यं तेषामपि मन्त्रपदैरवबोधादित्याशं-
क्याहौत्सर्गिकं चेति । उद्दिश्यत्यागस्य हि देवतास्वरूपमात्रं विवक्षितं न विग्रहादि तद्वोधकदानामुत्सर्गमात्रम-
प्यर्थपरत्वं विध्यनपेक्षत्वादपोष्यत इत्यर्थः ।

(३) त्रिवित्री कुष्टी, निर्णेजनं शोधनम्, कुष्टी वलं शोधयतीति विवक्षायामितः श्वा गच्छतीति वा-
न्यार्थज्ञानं ‘इवेतो धावती’ति वाक्याज्जायते इत्यर्थः ।

(४) वेदेति ‘न सुरा पिबेद्’ इति नञ्श्रुत्यै महावाक्ये तात्पर्यं विना सुरापानरूपोऽवान्तरवाक्यार्थबोधो
भवतीत्याह नचेति ।

(५) यदि तात्पर्याच्छब्दबोधस्तर्हि प्रत्यक्षादिष्वपि तथा स्यादत आह न पुनरिति ।

शिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रस्मरणे पर्यवस्यन्ति । स्वार्थस्मरणमात्राय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः, वाक्यार्थे तु दृश्यते, न चैतान्यस्मात् तत्स्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीशते इति स्वार्थस्मरणं वाक्यार्थमित्येव व्यापारः कल्पितः पदानाम् । न च यदर्थं यत् तत् तेन विना पर्यवस्यतीति न स्वार्थत्राभिधानेन पर्यवसानं पदानाम् । (१) न च नञ्वति वाक्ये विधानपर्यवसानम्, तथा नञ्पदमनर्थकं स्यात् । यथाहुः—

(२) साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥

वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

सैयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । (३) यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण सम्बन्धस्तु लोकांशुसारतो भूतार्थयुत्पत्तौ च सिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पदवसितवृत्तिनः पश्चात्कुताश्चिद्धेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्पते । यथा 'वायुर्वैद्ये पिष्टा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमात्मनो' इत्यत्र । (४) इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतन्त्रेणैव्यक्ततो भूतार्थमात्रपर्यवसितार्थवादा विध्युद्देशेन नैकवाक्यतामगमिष्यन् । तत्स्वाध्यायविधिवशात् कैमर्थ्याकाङ्क्षायां वृत्तान्तादिगोचराः सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्यं संप्रयन्ति, न पुनरविवक्षितस्वार्था एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव न भवेत्, मिथेयाविनाभावस्य तद्वीजस्याभावात् । (५) अत एव 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वसम्बद्धमेव तीरं लक्षयति न तु समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः ? स्वार्थप्रत्यासत्त्यभावात्, न कै तस्य स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादा दृश्यन्ते यथा 'ऽऽदित्यो वै यूषो यजमानः प्रस्तर' इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणान्तरविरोधो न स्तुत्यर्थता तदुभयसिद्ध्यर्थं 'गुणवादस्त्विति च 'तत्सिद्धिरिति चासूत्रयज्जैमिनिः । (६) तस्य

(१) मा धृत्स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं किमस्तत्राह न च नञ्वतीति ।

(२) साक्षादिति । यथा काष्ठानि ज्वालाकरणेऽपि पाकार्थान्येव तथा वर्णाः पदार्थप्रतिपादनेऽपि वर्णार्थान्येवेति श्लोकद्वयार्थः ।

(३) एवं सोदाहरणां पदैकवाक्यतां दर्शयित्वा विध्यर्थवादेषु वाक्यैकवाक्यतामाह यत्र स्थितिः । कांशुसारत इति । यथा 'क्रय्या गौर्देवदत्तस्य यतो बहुक्षीर' इत्यादौ बहुक्षीरत्वादेरासवाक्यावगतोर्विध्यर्थयोरस्ति वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः ।

(४) कुतश्चिद्धेतोरिति वाक्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यत्वे सूचितं हेतुं विवृणोति इह हीति । अनेन मिथेयार्थपर्यवसायिनां पदानां काऽपेक्षेति शङ्का वार्धते ।

(५) ननु यदि लक्षणायामभिधेयविवक्षा तत्कथं विरुद्धार्थवादेषु सा स्यात्तत्राभिधेयस्य विरुद्धत्वं विवक्षासम्भवादत आह त एवेति ।

(६) ननु विरुद्धार्थवादेषु कथमभिधेयाविनाभावानिमित्ता प्राशस्त्यलक्षणा विरोधेनाभिधेयाभावात् आह तस्मादिति । यजमानादिशब्दैस्तत्सिद्ध्यदि लक्ष्यते, ततश्च प्राशस्त्यं लक्षितलक्ष्यस्याप्याभिधेयाविवक्षितत्वादिति भावः ।

अत्र सोऽर्थोऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा ।
 (१) यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति, द्वयोः
 परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकत्वं, प्रमाता
 ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमवगच्छति न तथाऽऽप्रायतस्तत्र व्युत्पत्त्याद्यपेक्ष-
 त्वात्, न तु प्रमाणापेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । (२) नन्वेवं मानान्तरविरोधे-
 ऽपि कस्माद्गुणवादो भवति ? यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कस्माच्च बाध्यते, वेदान्तर-
 वाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोचराः, कस्माद्वार्थवादवेद्धान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते ।
 (३) अत्रोच्यते । लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च । यथैक-
 स्मिन् वाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो विषयः, एवं वाक्यद्वयैकवाक्य-
 तांयामपि, यथेयं देवदत्तीया गौः केतव्येत्येकं वाक्यमेषा बहुक्षरित्यपरं, तदस्य बहुक्षीर-
 त्वप्रतिपादनं द्वारम्, तात्पर्यं तु केतव्येति वाक्यान्तरार्थं । तत्र यद्वारतस्तत्प्रमाणान्तरवि-
 रोधेऽन्यथा नीयते, यथा 'विषं भक्ष्ये'ति वाक्यं 'मा ऽस्य गृहे भुङ्क्ष्वे'ति वाक्यान्तरार्थपरं
 सत् । यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौरुषेयप्रमाणमेव भवति । वेदान्तास्तु पौर्वा-
 पर्यपर्यालोचनया निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा अपौरुषेयतया स्वतःसिद्धतात्वि-
 कप्रमाणभावाः सन्तस्तात्त्विकप्रमाणभावात् प्रत्यक्षादीनि प्रत्याख्य सांख्यवहारिके तस्मिन्
 व्यवस्थापयन्ति । न चा'ऽऽदिलो वै यूप' इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु
 यूपस्तुतिपरम् । तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारीभूतो विषयो गुणवादेन नीयते, यत्र तु प्रमाणा-
 न्तरं विरोधकं नास्ति यथा देवतविग्रहादौ तत्र द्वारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न शक्य-
 स्यक्तुम् । न च गुणवादेन नेतुं, को हि मुखे सम्भवति गौणमाश्रयेदतिप्रसङ्गात् । तथा
 सत्यनधिगतविग्रहादि प्रतिपादयद् वाक्यं भिद्येतेति चेत् । अद्धा । (४) भिन्नमेवैतद्वाक्यम् ।
 (५) तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेत् । न । द्वारतोऽपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनाया
 अयोगात् । न च यत्र यस्य न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यम्, तथा सति विशिष्टपरं वा-
 क्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्, विशेषणाविषयत्वात् । विशिष्टविषय-
 त्वेन तु तदाक्षेपे परस्परश्रयत्वम्—आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं वि-
 शिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपरेभ्योऽपि पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमा-
 नानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताप्यभ्युपेयानि यथा, तथान्यपरेभ्योऽप्यर्थवाद-
 वाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तुम्, नहि

(१) नन्वनुवादकार्थवादानामप्रामाणिकत्वात् कथं विध्यैकवाक्यतेत्यत आह यत्र त्विति ।

(२) ननु मानान्तरसिद्धार्थत्वेऽपि स्मृतिवदर्थवादानां यदि न सापेक्षत्वं तदा विरुद्धार्थानामपि तदस्तु,
 गौणार्थत्वं कुत इत्याशयेनाशङ्कते नन्विति ।

(३) वेदान्तानां निष्पञ्चब्रह्मपरतया निरवकाशत्वाद्दिरोधिप्रत्यक्षादिवोभक्तत्वम् न त्वर्थवादानामतत्प-
 रत्वेन सावकाशत्वादिति विशेषण प्रतिबन्दी परिहराहान्नोच्यत इत्यादिना ।

(४) भिन्नमिति । विध्यन्वितस्यार्थवादवाक्यस्य महावाक्यरूपेण प्राशस्त्यबोधकत्वात्स्वरूपेणावान्तर-
 श्रयतया विग्रहादिवोभक्तत्वाच्च भिन्नमेवैतद्वाक्यमित्यर्थः ।

(५) तथेति । अपौरुषेये वेदे पौरुषेयवाक्यावृत्त्यसम्भवेन कथं तात्पर्यभेदोऽङ्गीकारिष्यत इत्यर्थः ।

मुख्यार्थसम्भवे गुणवादो युज्यते । न च भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्तु-
येन मानान्तरासम्भवे भवेदप्रमाणमित्युक्तम् (१) । स्यादेतत् (२), तात्पर्यैक्येऽपि को-
वाक्यभेदः कथं तर्ह्यैकत्वादेकं वाक्यम् ? न (३), तत्र तत्र यथास्वं तत्तत्पदार्थविशिष्ट-
दार्थप्रतीतिपर्यवसानसम्भवात् । स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः क्वचिद्भारभूतः
चिद्भारित्येतावान् विशेषः । नन्वेवं (४) 'सत्योदनं भुक्त्वा प्रामं गच्छती'त्यत्रापि वाक्यभेद-
प्रसङ्गः, अन्ये हि संसर्ग ओदनं भुक्त्वेति, अन्यस्तु प्रामं गच्छतीति । न (५), एकत्र प्र-
तीतेरपर्यवसानात् । 'भुक्त्वे'ति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चेयं प्रतीति-
रपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरेण पर्यवस्यति । तस्माद्यावति पदसमूहे पदाहिताः पद-
स्मृतयः पर्यवस्यन्ति, तावदेकं वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैताः (६) पर्यवस्यन्ति, विवै-
विधिवाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतेः । (७) न च द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात्
पञ्चषपदवति वाक्ये एकस्मिन्नानात्वप्रसङ्गः, नानात्वेऽपि विशेषणानां विशेष्यस्यैकत्वात्,
तस्य च सकृच्छ्रुतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्तनायोगात् । प्रधानभेदे न
वाक्यभेद एव । तस्माद्विधिवाक्यादर्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्र-
यावसितव्यापारयोः पश्चात् कुतश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम् । "अपि च वि-
धिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानी"ति (पृ० ३७० पं० २) । देवतामुद्दिश्य हविरवधुस्य न
तद्विषयस्वत्वस्याग इति यागशरीरम् । न च चेतस्यनालिखिता देवतोद्देशं शक्या, न च
स्वरूपरहितो चेतसि शक्यते आलेखितुमिति यागविधिनैव तद्रूपापेक्षिणा यादृशमन्यपरेभ्यो-
ऽपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते, (८) रूपान्तरकल्पनायां मानाभावात्, म-
न्त्रार्थवादयोरत्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाच्च । यथा हि 'व्रात्यो व्रात्यस्तोमेन यजेते'ति व्रात्य-
स्वरूपापेक्षायां 'यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्य'इति सिद्धवद् व्रात्यस्वरू-
मवगतं व्रात्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा स्वर्गस्य रूपमलौकिकं
'स्वर्गकामो यजेते'ति विधिनाऽपेक्षितं सदर्थवादतोऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा देवता-

(१) इत्युक्तमिति । वाक्यस्य सतः सापेक्षत्वे पौरुषेयत्वमुपाधिरिति समन्वयसूत्रे उक्तमित्यर्थः ।

(२) यदि विधेः प्राज्ञस्त्यपरा अप्यर्थवादा भिन्नं वाक्यं तर्हि 'अग्न्यैकत्वादेकं वाक्ये साक्षात्' चेति
स्यादित्यधिकरणविरोध इत्याशयेनाक्षिपति स्यादेतदिति ।

(३) परिहरति नेति । यथा सत्यपि वाक्यैक्ये प्रयाजादिवाक्यानामवान्तरभेद एवमर्थवादानामप्य-
स्त्वित्यर्थः । तर्हि प्रयाजादिवाक्यानामर्थवादवाक्यानां च को भेद इत्यत आह स स्थितिः । स्तुतिप्रतिपादना-
विप्रवादि प्रयाजादि तु नाभ्यप्रतिपत्तौ द्वारं किन्तु द्वारि इति भावः ।

(४) एवं सति—विध्यैकवाक्यत्वेऽप्यर्थवादेषु पृथक्पदार्थसंसर्गप्रतीत्या वाक्यभेदे सति ।

(५) प्रतीतिपर्यवसानतदभावाभ्यामुभयत्र वैषम्यमाह नेति ।

[६] वाक्येभ्येताः—इति पाठान्तरम् ।

(७) ययर्थवादेषु द्वारभूतार्थभेदात् वाक्यभेदस्तदाप्यातिप्रसङ्ग इत्याशंक्य परिहरति नचेति । पञ्चष-
पदवति 'अरुणयैकहायन्ये'त्यादिवाक्ये नावान्तरवाक्यभेदप्रसङ्गो विशेषणानां भेदेपि विशेष्यक्रयादेरेकत्वात्
गुणानुरोधेनावृत्तेरभावाद्गुणा एव तत्र ससुच्येया इत्येकवाक्यतेत्यर्थः । इदमेव व्यतिरेकद्वारोपपादयति न
धानभेदे स्थितिः । 'आयुर्यज्ञेन कल्पतामि'त्यादौ प्रधानभेदाद्वाक्यभेद इति भावः ।

(८) रूपान्तरं—आरोपितदेवतः रूपान्तरं इत्यर्थः ।

रूपमपि । (१) ननु देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुनः रूपसंतामपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यते इति समारोपितमेव रूपं देवतायाः मन्त्रार्थवादैरुच्यते । (२) सत्यम्, रूपज्ञानमपेक्षते, तच्चान्यतोऽसम्भवान्मन्त्रार्थवादभ्य एव, तस्य तु रूपस्यासति बाधकेऽनुभवारूढं तथाभावं परित्यज्यान्यथात्मननभूयमानमसाम्प्रतं कल्पयितुम् । तस्याद्विध्यपेक्षितं मन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धानुपनिधीयमानं विधिप्रमाणकमेवेति युक्तम् । स्यादेतत्, विध्यपेक्षायामन्यपरादपि वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षेत्र तु नास्ति, शब्दरूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यत आह—“न च शब्दमात्र”-मिति । न केवलं मन्त्रार्थवादतो विग्रहादेसिद्धिरपि त्वितिहासपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थवादमूलेभ्यो वा प्रत्यक्षादिमूलेभ्यो वेत्याह—“इतिहासे”ति । श्लिष्यते—युज्यते । निगदव्याख्यातमन्यत । (३) तदेवं मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविग्रहादौ गुर्वादिपूजावेदेवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफलोऽवकल्पते (४) अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपद्यमानस्य तदनुपपत्तिः । (५) न चैवं यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावाद्देवतातः फलोत्पादे यागभावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलांशं वा प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया एव हि फलवत्या यागलक्षणस्वकरणावान्तरव्यापारस्वाद्देवताभोजनप्रसादादीनां कृषिकर्मण इव तत्तदवान्तरव्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वम्, आग्नेयादीनामिवोत्पत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्मते स्वर्गसाधनत्वम् । तस्मात्कर्मणोऽपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानम्, न तु देवताया विग्रहादिमत्याः प्राधान्यमिति न धर्ममांसायाः सूत्रम् ‘अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वे देवताश्रुतिः’ इति विरुध्यते (६) । तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकारः ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

(७) अवान्तरसङ्गतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह—“यथा मनुष्याधिकारे”ति (पृ. ३७२ पं. २) । शङ्खाबीजमाह—“तत्रे”ति । (८) निर्मृष्टनिखिलदुःखानुषङ्गे शाश्वतिकआनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थता नास्ति, येनार्थिताया अभावाच्छुद्धो नाधिक्रियेत । ना-

(१) मन्त्रार्थवाद्योरोरोपितरूपोल्लेख एवेत्यभिप्रायेणाख्येपति नन्विति ।

(२) परिहरति सत्यमिति ।

(३) दृष्टानुसाराच्च चेतना देवतत्याह तदेवमिति । (४) शब्दमात्रस्येत्यर्थः ।

(५) देवतातः फलोत्पत्तौ श्रुतहानिमाशङ्क्याह नचैवमिति । हानामावे हेतुमाह यागेति ।

(६) विरुध्यत इति । तथाचातिथिवत् देवता धर्मप्रयोजिकेति पूर्वपक्षे अपिचेति सिद्धान्तसूत्रे मीमांसकैर्यज्ञकर्मणो प्रधानमङ्गमाह न देवता ‘यजेत स्वर्गकाम’ इत्यागतफलसाधनतायाः शब्दपूर्वत्वात् देवताश्रुतेरपि श्रुतत्वाद्भव्यस्य यागस्य गुण इति गुणत्वे देवताशब्दो वर्तत इति सिद्धान्तितं तदस्मन्मतेपि देवताया गुणत्वस्वीकाराच्च विरुध्यत इति भावः ।

(७) अवान्तेति । देवताधिकरणान्तेऽप्यशुद्राधिकरणवर्णनेऽवान्तरसङ्गतिमित्यर्थः । यथाऽवर्णिकानां निवासस्वधिकारस्तथा शङ्खानामपि तथात्वात् स स्यादित्यवान्तरसङ्गतिरिति भावः ।

(८) पूर्वपक्षमाह निर्मृष्टेति ।

प्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः । द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चान्तुकं (१) च । तत्र द्विविधं नामिव शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहतम् । अध्ययनाधानाभावादागन्तुकसामर्थ्याभावे सत्यनधिकार इति चेद् । हन्ताऽऽधानाभावे सत्यग्न्यभावादमिसाध्ये कर्मणि मा भू अधिकारः, न च ब्रह्मविद्यायामभिः साधनमिति किमित्यनाहिताभयो नाधिक्रियन्ते । (२) न चाध्ययनाभावात्तत्साधनायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति साम्प्रतम् । (३) यतो युक्तं 'यदाहवन्ती जुहोती'त्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्तद्रूपस्यालौकिकतयानारभ्याधीतवाक्यविहितादाधानादन्यतोऽनधिगमादाधानस्य च द्विजातिसम्बन्धितया विधानात् तत्साध्येऽग्निरलौकिको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति, न च शूद्रब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । (४) अध्ययननियम इति चेत् । न विकल्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुरुषार्थे वा नियम्येत, यथा धनार्जने प्रतिग्रहादि, कर्त्तव्ये वा, यथा 'ब्रीहिनवहन्ती'त्यवघातः । न तावत् कर्त्तव्ये, नहि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति चेत् । न चित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य 'ब्रीहिनवहन्ती'ति । (५) न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्रतुना सम्बन्धेतापयनम्, नहि यथा जुह्वाद्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धमेवं स्वाध्याय इति । तस्मान्नैष कर्त्तव्ये विवक्ष्येनापि पुरुषार्थे । पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा । तदुपायेऽपि हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिवन्धनैव । इतिकर्तव्यतासु तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव (६) । नह्यनधिगतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटेत् । तस्माद्विध्यधीनप्रवृत्तितयाऽङ्गानां कर्त्तव्यता । (७) क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधि पराश्रयति विषयिणम्, तेनार्थ्यते विषयीक्रियत इति कर्त्तव्यः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग् विधेः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्नैव पुरुषार्थः स्यात् । (८) यदि चाध्ययनेनैव पुरुषार्थबोधरूपं नियम्यते ततो मानान्तरविरोधः, तद्रूपस्य विनाप्यध्ययनं पुस्तकादिपाठेनाप्य

(१) शास्त्रीयमित्यर्थः । (२) ननु कर्मण्याग्निविद्यायामध्ययनं हेतुरित्याशङ्कते नचेति ।

(३) समाधत्ते यत इति । कर्मण्यग्नेर्नियतत्वादध्ययनस्य च विद्यायामनियतत्वाद्विषमो दृष्टान्तः समाधानतात्पर्यम् ।

(४) अध्ययनक्रियायां लौकिकत्वेपि तन्नियम एव वैधत्वादलौकिकं साधनं ब्रह्मविद्यायां स्यादिति प्रायेणाशङ्कतेऽध्ययननियम इति ।

(५) प्रकारणाध्ययननियमस्य कर्त्तव्यत्वं निरस्य वाक्यादपि तन्निराकरोति नचेति । व्याप्ताया व्यापके क्रतौ बुद्धिस्थीकृते वाक्यं पर्णतां क्रतुना सम्बन्धयति, स्वाध्यायस्तु स्वशाखात्मकोऽवयवी न विशेषेण व्याप्त इत्यनुपस्थापिते कर्मणि कथं वाक्यमध्ययनस्य कर्मसम्बन्धं वदेदित्यर्थः ।

(६) विधिपराधीनैवेति । येन पुंसां विधितः करणविशेषो नाधिगतः स इतिकर्तव्यतासु न नहि करणसामान्यमतिकर्तव्यतापकार्यं किन्तु विहितः कथं भावाकाङ्क्षः करणविशेषः, तत्र च यदेकं करणं नियतो विशेषतश्च तत्र सर्वत्र विध्यधीनैव प्रवृत्तिरिति भावः ।

(७) ननु क्रतुविध्योर्भेदात्कर्तव्यं विध्यधीनप्रवृत्तिकता कर्त्तव्यतेत्येत आह क्रतुरिति । क्रतुरिति शब्दो विषयेण क्रतुना तदभिधायकं विषयिणं विधिश्च लक्षणया परामृशतीत्यर्थः ।

(८) अध्ययनादीनां पुमर्थता तदाभितादृष्टनियमश्च मा भूत्, अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनार्थमेवाभ्यस्तु कुतो न नियम्यते इत्याशङ्क्याह याद चेति ।

धिगमात् । (१) तस्मात् 'सुवर्णं भार्यामे'ति वदध्ययनादेव फलं कल्पनीयम् । तथा चाध्ययन-
विधेरनियामकत्वाच्छूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मवि-
द्यायामधिकृतः । मा भूद्वाऽध्ययनाभावात्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः संवर्गविद्यायां तु भवि-
ष्यति, 'अहहारे स्वा शूद्र' इति शूद्रं सम्बोध्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चैष शूद्रशब्दः कदाचिदवयव-
न्युत्पत्त्याऽशूद्रे वर्णनीयः, अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्त्वात् ।
तस्माद्यथाऽनधीयानस्येष्टौ निषादस्थपतेरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्या-
धिकारो भविष्यतीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादिति । अयमभिसन्धिः—यद्यपि
'स्वाध्यायोऽप्येतद्व्य' इत्यध्ययनविधिर्न किञ्चित्फलवत्कर्मारम्भ्यमानतो, नाप्यव्यभिचरितकतु-
सम्बन्धपदार्थगतः, नहि जुह्वादिवत्स्वाध्यायोऽव्यभिचरितकतुसम्बन्ध(२)स्तथापि स्वा-
ध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमयन् किं पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्गं वा
सुवर्णं भार्यामिति वदार्थवादिकं वा फलं कल्पयित्वा (३) विनियोगभङ्गेन स्वाध्यायेनाधीयी-
तेत्येवमर्थः कल्पतां, किं वा (४) परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षितमधिगम्य निर्दुणोऽस्ति विज्ञेयं,
न दृष्टद्वारेण परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ च सम्भव-
न्त्यां श्रुतविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलकल्पनोचिता । (५) दृष्टश्च स्वाध्यायस्याध्ययन-
संस्कारस्तेन हि पुरुषेण सम्प्राप्यते, प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन-
मुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारेण परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृ-
त्त्य(६) साक्षाद्वारणादेव विनियोगभङ्गेन फलं कल्पते । (७) यदा चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्या-
येन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं, तदा यस्या-
ध्ययनं तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य, यस्य चोपनयनसंस्कार-
स्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेवेत्युपनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठित-
स्वाध्यायजन्मोऽर्थावबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावाच्च शूद्रो-
ब्रह्मविद्यायामधिकृत इति सिद्धम् । "यज्ञेऽनवकल्लस" इति (पृ. ३७२ पं. ६) यज्ञ-
ग्रहणमुपलक्षणार्थम्, विद्यायामनवकल्लस इत्यपि द्रष्टव्यम्, सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वक-
त्वान्न्यायस्य चोभयत्र (८) साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते—"यत्पुनः संवर्गवि-

(१) परिशेषाध्ययनमपूर्वविधिरित्याह तस्मादिति ।

(२) वाक्यप्रकरणयोरभावेऽपि कल्पनालाघवेन सामर्थ्यरूपलिङ्गेन चातुर्गृहीतस्तद्व्यप्रत्ययः कर्मपाषा-
न्यमवगमयजध्ययनस्य संस्कारकर्मत्वमापादयतीत्याह तथापीति ।

(३) विनियोगः पदान्वयः ।

(४) परम्परयेति । अश्वरप्राप्तिपदार्थं युत्यातिविचारपरस्परयेत्यर्थः । अन्यतः—अनुष्ठानतः, अपे-
क्षितमर्थबोधमित्यर्थः ।

(५) अर्थबोधेऽध्ययनस्य सामर्थ्यं प्रदर्शयन्नाह दृष्टद्वारेति । संस्कारोऽवाप्तिः, श्वेव प्रदर्श्यते तेन हीति ।

(६) श्रुतविनियोगाभ्यावृत्त्य ।

(७) लिखितपठितवेदार्थावबोध इति पूर्वपक्षमुक्तं दृश्यन्नाह यदा चेति ।

(८) 'तस्माच्छूद्र' इति पतञ्जलपरामृष्टन्यायस्य यज्ञविद्योस्तुल्यत्वादित्यर्थः ।

द्याया”मिति । दूषयति—“न तल्लिङ्गम्” । कुतः ? “न्यायाभावात्” । न तात्-
च्छूद्रः संवर्गविद्यायां साक्षाच्चोद्यते यथैतया निषादस्थपतिं याजयेदिति निषादस्थपतिः, हि
त्वर्थवादगतोऽयं शूद्रशब्दः स चान्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति न तु प्रापयतीत्यध्वरमीमा-
सकाः । (१) अस्माकं त्वन्यपरादपि वाक्यादसति बाधके प्रमाणान्तरेणार्थोऽवगम्यमानो वि-
धिना चापेक्षितः स्वीक्रियत एव । न्यायश्चास्मिन्नर्थे उक्तो बाधकः । न च विध्यपेक्षासि-
द्धिजात्याधिकारप्रतिलम्बेन विधेः पर्यवसानात् । विध्युद्देशगतत्वे त्वयं न्यायोऽपोद्यते वच-
नबलानिषादस्थपतिवन्न त्वेष विध्युद्देशगत इत्युक्तम् । तस्मान्नार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारासिद्धि-
रिति भावः । अपि च किमर्थवादबलाद्विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्प्यतां संवर्गविद्याया-
वा ? न तावद्विद्यामात्र इत्याह—“कामं चायमि”ति । नहि संवर्गविद्यायामर्थवादः
श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकारः
इत्यत आह—“अर्थवादस्थत्वादि”ति (२) । तत्किमेतच्छूद्रपदं प्रमत्तगीतं ? न चैतदुक्तं
तुल्यं हि साम्प्रदायिकमित्यत आह—“शक्यते चायं शूद्रशब्द”इति । (३) एवं क्लिष्टो-
पाख्यायते—“जानश्रुतिः पौत्रायणो (४) बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्वन्तः ।
स च तेषुतेषु प्रामनगरश्चट्टकेषु (५) विविधानामन्नपानानां पूर्णानतिथिभ्य आवसथान्का-
यामास—“सर्वत एत्यैतेष्ववसथेषु ममान्नपानमर्थिन उपयोक्ष्यन्त” इति । अथास्य राज्ञो दान-
शौण्डस्य (६) गुणगरिमसन्तोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निरु-
धसमये दोषा (७) हर्म्यतलस्थस्योपरि मालामावध्याजगमुस्तेषामग्रेसरं हंसं सम्बोध्य पुत्रं
व्रजभेकतमो हंसः सादभुतमभ्युवाच—“भल्लाक्ष भल्लाक्ष (८) ! जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य
द्युनिशं बुलोक आयतं ज्योतिस्तन्मा (९) प्रसादक्षीमैतत्त्वा धाक्षीदि”ति । तमेवमुक्त्वन्त-
प्रगामी हंसः प्रत्युवाच—“कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुगवानमिव रैकमात्थ” । अयमर्थः—
वर इति सोपहासमवरमाह । अथ वा वरो वराकोऽयं जानश्रुतिः । कमित्याक्षेपे, वरमा-
वराकस्तस्मात्कमेनं किंभूतमेत (१०) त्सन्तं प्राणिमात्रं रैकमिव सयुगवानमात्थ । (११) पु-
गन्त्री शकटी, तया सह वर्तत इति सयुगवा रैकस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्थ
रैकस्य हि ज्योतिरस्यं न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसम्पन्न

(१) अतस्परः शब्दो नाज्ञातार्थबोधीतिमते मा भूल्लिङ्गदधिकारासिद्धिः शूद्रस्य, सिद्धान्तमते तु
न स्यादत आह अस्माकं त्विति ।

(२) विधिवैक्यस्थत्वाविषादशब्दस्याधिकारिसमर्पकत्वेपि शूद्रशब्दस्य विद्याविधिपरार्थवादस्थत्वा-
धिकारिवोधकत्वमसामर्थ्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधकत्वासम्भवादिति उतरभाष्यभावः ।

(३) शूद्रशब्दस्यावयववृत्तिप्रदर्शनार्थमाख्यायिकां औत्तमीमुक्तामिति एवं क्लिष्टेति ।

(४) पुत्रसंज्ञस्यापत्यं पौत्रः तस्यापत्यं पौत्रायण इत्यर्थः । श्रद्धया देयं यस्य स तथा । पाक्य-
बहुविधं यस्य गृहं स तथा ।

(५) चतुष्पथेषु । (६) शूरस्य । (७) राज्ञो, अव्ययपदमिदम् ।

(८) विरुद्धलक्षणयाऽन्धेभ्युपालम्भार्थं सम्बोधनम् ।

(९) स्वर्गगमने प्रसक्तिं माकुर्वित्यर्थः । (१०) एतद्वचनमात्थेति सम्बन्धः ।

(११) युजेवेति । युजिधातोः कर्तरि ‘अन्येभ्योपि दूषयन्त’ इति सूत्रेण कनिषि कृते युजेति सिद्धं
स्वारुढं पुरुषं देशान्तरेण युनक्तित्यर्थः ।

रैक्यस्य ब्रह्मविदो धर्मे त्रैलोक्योदरवर्तिप्राणमृन्मात्रधर्मोऽन्तर्भवति न पुनरैकधर्मकक्षां कस्य-
चिद्धर्मोऽवगाह्य इति । अथैष हंसवचनादात्मनोऽत्यन्तनिकर्षमुत्कर्षकाष्ठां च रैकस्योपश्रुत्य
विषण्णमानसा जानश्रुतिः कितव इवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःशस्त्रनुद्वेलं (१) कथमपि नि-
शीयमतिवाह्याबभूव । ततो निशान्तपिशुनमनिश्रुतवन्दारुन्दप्रारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितं (२)
मङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य उत्पतलस्थ एव राजैकपदे (३) यन्तारमाह्वयादिदेश — “रैकाह्वयं ब्रह्म-
विदमेकस्मिन् सयुगवानमतिविवेकेषु तेषुतेषु विपिननगानिकुञ्जनादीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्र-
यत्नतोऽस्मभ्यमाचक्ष्वे”ति । स च तत्रान्विष्यन् क्वचिदतिविवेके देशे शकटस्याधस्तात्
गामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणायन (४) मद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च रैक्यं भवितेति प्रतिभावानुपविश्य
सविनयमप्राक्षीत् — “त्वमसि हे भगवन् ! सयुगवा रैक” इति । तस्य च रैकभावानुमतिं च
तैस्तेरिज्जितैर्गार्हस्थ्येच्छां धनया (५) चोक्षीय यन्ता राज्ञे निवेदयामास । राजा तु तं निश-
म्य गवां षट्शतानि निष्कं च द्वारं चाश्वतरीरथं चादाय सत्वरं रैकं प्रतिचक्रमे । गत्वा
चाभ्युवाद “हे रैक ! गवां षट्शतानीमानि निष्कश्च हारश्चायमश्वतरीरथ (६) एतदादस्व, अ-
नुशाधि मां भगवन्नि”ति । अथैवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च सस्पृहं चोवाच रैकः — “अह
हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति । अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे । हारेण युक्ता
इत्वा गन्त्री रथो हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु किमेतन्मात्रेण मम घनेनाकल्पवर्तिनो गार्ह-
स्थ्यस्य निर्वाहानुपयोगिनेति भावः । ‘आह्वर त्वे’ति तु पाठोऽनर्थकतया च गोभिः सहैत्यत्र
प्रतिसम्बन्धनपदानेन चाचार्यैर्दूषितः । तदस्यामाख्यायिकायां शक्यः शूरशब्देन जानश्रुती
राजन्योऽप्यवयवव्युत्पत्त्या वक्तुं, स हि रैकः परोक्षज्ञतां चिख्यापयिषुरात्मनो जानश्रुतेः शूद्रे-
ति श्रुचं सूचयामास । “कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति ? उच्यते,
“तदाद्रवणात्” । तद्वथाचष्टे — “शुचमभिदुद्राव” जानश्रुतिः । श्रुचं प्राप्तवानिच्छर्थः ।
‘शुचा वा’ जानश्रुतिः “द्रुद्रुवे” शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा शुचा रैकं जानश्रुतिर्दुद्राव,
गतवान्, तस्मात्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुगवा जानश्रुतिर्वा रैको वा परामृश्यत
इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

सू० (७) क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

“इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं” (पृ० ३७४ पं० ८) प्रक-
रणनिरूपणे क्रियमाणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते । चैत्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः
प्रकरणं निरूपयति — “उत्तरत्र संवर्गविद्या वाक्यशेषे” चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा निश्चित-
क्षत्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याहाराल्लिङ्गात् संदिग्धक्षत्रियभावो जानश्रुतिः
क्षत्रियो निश्चीयते । “अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सु-

(१) चिन्ताविष्टत्वादपारम् ।

(२) स्तावकसमूहकृतस्तुतिस्तुतमित्यर्थः ।

(३) झटिति ।

(४) ब्रह्मवेधधारिणम् ।

(५) धनेच्छाम् ।

(६) अश्वतरीयुक्तो रथः ।

(७) एवन्तावन्त्यायनत्वेन शूद्रशब्दाल्लिङ्गमप्यथोपवादितम् । अथवा लिङ्गादधिकारवारकबहुलिङ्गाविरो-
धेऽपि तथेत्याह क्षत्रियत्वगतेष्वेत्याभ्याधिकरणसमाप्तिपर्यन्तम् ।

देन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्ष इति” प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारिभिक्षया चास्याशुद्रत्वमवगम्यते । नहि जातु ब्रह्मचारी द्वाभं भिक्षते । याजकेन च कापेयेन योगायाज्योऽभिप्रतारी, क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात्, ‘तस्माच्चैत्ररथिनामैकः क्षत्रपातिरजायते’ति वचनात् । (१) चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याजकेन योगात् । “एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाज्यन्ति” छन्दोगानां द्विषे श्रूयते । तेन चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः । (२) एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सवै कापेयानां याज्यो भवति यदि चैत्ररथिः स्यात्, समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वयाजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथित्वादभिप्रतारी काक्षसेनिः क्षत्रियः । तत्समभिव्याहारात् जानश्रुतिः क्षत्रियः सम्भाव्यते । (३) इतश्च क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह “क्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च” । (पृ० ३३५ पं० ७) क्षत्रप्रेषणे चार्थसम्भवे (४) च तादृशस्यान्यवदान्यप्रवृत्तैश्च प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति ॥ ३५ ॥

सू० संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

(५) न केवलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन न शूद्रस्याधिकारः, किन्तु तेषु तेषु विधौ पदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिधानाद्ब्रह्मविद्यायामनाधिकार इति । नन्वुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते ‘तान्हानुपनीयैवे’ति, तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो भविष्यतीत्यत आह—“तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिः” । (पृ० ३७६ पं० १) प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं (६) तेषामेव तत्रिष्यते । तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति ॥ ३६ ॥

सू० तदभावाभिधारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

“सत्यकामो ह वै जाबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छत्—‘अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्वीतुं भवती किंगोत्रोऽहमि’ति । साऽब्रवीत्—‘त्वज्जबालपरिचरणपरतया नाहमहाखिषं यद्गोत्रं तवे’ति । स त्वाचार्यं गौतममुपससाद । उपससो वाच ‘हे भगवन् ! ब्रह्मचर्यमुपेयां त्वयी’ति । स होवाच—‘नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति किंगोत्रोऽसी’ति । अथोवाच सत्यकामो—‘नाहं वेद स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जबालामपृच्छं सापि न वेदे’ति । तदुपश्रुत्याभ्यधातुतमः—‘नाद्विजन्मन आर्जयुक्कमीदृशं वचस्तेन

(१) नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह चैत्ररथित्वं चेति ।

(२) ननु कापेययाज्योऽभिप्रतारी चित्ररथ एव किं न स्यादत आह एव चेति । नामभेदादन्यत्वे हि तद्वैक्यत्वात्तयाजके न याज्यत्वमित्यर्थः ।

(३) एवं वाक्यारम्भे सन्देहं स्वीकृत्य वाक्यशेषाभिर्निर्यर्थं विधायेदानीं तु सन्देह एवायुक्तः शूद्रस्य परामर्शात्प्रागेव ‘सह चत्वारमुवाचे’त्यमात्यपैषादिना क्षत्रियत्वनिश्चयादिस्थाह इत्येति ।

(४) बहुदायी बहुपाक्य इति अर्थसम्भवोपि क्षत्रियस्यैव दृष्ट इति भावः ।

(५) आद्यसूत्र एवाध्ययननियमस्य सूत्रित्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्याह न केवलमिति ।

(६) प्राप्तिमिति । ‘ते ह ममिष्याणमप्राप्ते ममिष्यामि’ (अथ० १११०) इति पूर्ववाक्ये प्राप्ता उपनयनार्थमागता इति प्राप्तमुपनयनं निषिध्यत इत्यर्थः ।

स्मिन्न शब्दत्वसम्भावनास्तीति त्वां द्विजातिजन्मानमुपनेष्य' इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबालं गौतमः प्रवृत्तः । तेनापि शब्दस्य नाधिकार इति विज्ञायते । "न सत्याद्गा" इति । न सत्यमतिक्रान्तवानसीति ॥ ३७ ॥

सू० (१) श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३८ ॥

सू० कम्पनात् ॥ ३९ ॥

(२) प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं भङ्क्त्वा वायुः पञ्चवृत्तिराध्यात्मिको बाह्याश्चात्र प्रतिपाद्यः । तथाहि—प्राणशब्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशौ । अशनिश्च वायुपरिणामः वायुरेव हि बाह्यो धूमज्योतिःसलिलसम्बलितः पञ्चन्यभावेन परिणतो विद्युस्तनयित्नुवृष्ट्यशानभावेन विवर्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सवायुकं प्रतीयते, तथापि सर्वशब्द आपेक्षिकोऽपि न स्वाभिधेयं जहाति किन्तु सङ्कुचितवृत्तिर्भवति । प्राणवज्रशब्दौ तु ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थमेव त्यजतः । तस्मात्स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसङ्कोचः स्वार्थलेशावस्थानात् । अमृतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकम् तदभावं ब्रूते, ज्योतिर्जीवितयापि तदुपपत्तेः, यथा अमृता देवा इति । तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्यनुरोधाद्वायुरेवात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् ।

एव प्राप्ते उच्यते—'कम्पनात्' सवायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात् प्रमित इति (३) मण्डुकच्छ्रुत्याऽनुषज्यते । ब्रह्मणो हि विभ्यदेतज्जगत् कृत्स्नं स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तते न तु मर्यादामतिवर्तते । (४) एतदुक्तं भवति—न श्रुतिसङ्कोचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुरपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां सम्बलितः श्रुतिसंकोचः । तदिदमुक्तं "पूर्वापरयोर्ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमही"ति (५० ३७८ प० १२) । तदनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता । प्रकरणादपीति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । (५) यत् खलु पृष्ठं तदेव

(१) स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह श्रवणेति । प्रतिषेधात्—वेदं शृण्वतः पठतो वा शब्दस्य सीसलाक्षाभ्यां तत्ताभ्यां श्रोत्रद्वयपुरणात्मकेन प्रायश्चित्तेन तस्याध्ययननिषेधस्मरणात् इति सूत्रार्थः ।

(२) ननु तदेव श्रुक्तं तद्वद्वेति च, भयादाग्निस्तपतीति च प्राचीनपराचीनवचनसङ्घट्टतयाऽप्य तदेकवाक्यत्वादप्यत्र धर्मादिति ब्रह्मप्रकरणाच्च ब्रह्मपरत्वागतेः कथं पूर्वपक्षोत्थापनमत आह प्राणवज्रेति । वायुपरिमहे वज्रशब्दः श्रुतिवृत्तः स्यादिति श्रुतिः । प्राणश्रुतिबलाद्वायुराध्यात्मिको शारीरः, वज्रश्रुतिबलाद्वायुवज्र प्रतिपाद्यः, नहि प्राणमात्रस्य वज्रोपग्रहहेतुता, उभयोश्च चिन्तनमेकं संवर्गविषयादिति न वाक्यभेद इति भावः ।

(३) मण्डुकेति । यथा मण्डुको बहून् विहाय स्वपङ्क्तिगतमण्डूकं प्रति प्लवते एवं शब्दादिति व्यवहारेणापि प्रतिज्ञा हेतुनाऽनुषज्यत इत्यर्थः ।

(४) ननु प्राणवज्रश्रुत्योः स्वार्थत्यागभयोत्सर्वशब्दसङ्कोच उक्तः तत्कथं सवायुकजगत्प्रतीतिरत आह एतदुक्तमिति ।

(५) अङ्गाकाङ्क्षस्य प्रधानस्य वचनं प्रकरणमिति प्रकरणलक्षणं प्रस्तुते वर्तयन्नाह यत्प्रतिषेधितम् । पुष्टे विज्ञास्यत्वात्प्रधानं तस्य नियन्तृत्वाद्वापि प्रतिपत्तावङ्गानि प्रतिवचननं निरूप्यन्ते इति प्रकरणासिद्धिरित्यर्थः ।

प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्टादन्यस्मिंस्तुच्यमाने शास्त्रमप्रमाणं भवेत्सम्बद्धप्रलापित्वात् । यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति । 'अपुनर्मृत्युं जयती'ति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना । न केवलमपश्रुत्या तदापेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधानात् तोन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । न ह्यार्ताभ्यासादनार्तो भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

सू० ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

(१) अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्ब्रह्माणि जघन्यत्वात् प्रकरणाच्च श्रुतेर्वर्लीयस्त्वात् पूर्ववच्छ्रुतिसंकोचस्य चात्राभावात्, प्रत्युत ब्रह्मज्योतिःपक्षे क्त्वाश्रुतेः पूर्वार्थायाः पीडनप्रसङ्गात्, समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः, (२) तथाहि—समुत्थानमुदयमनमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम् । उदगमनं च तेजःपक्षेऽर्चिरादिमार्गेणोपपद्यते । आदित्यश्चार्चिराद्यपेक्षया परं ज्योतिर्भवतीति । 'तदुपसम्पद्य' तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, कार्यब्रह्मलोकप्राप्तौ क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वापनिष्पत्तिः । (३) न च देहादिविविक्तब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिनिष्पातेः, सा हि ब्रह्म भूयात् प्राचीना न तु पराचीना सेयमुपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्तिसृष्वि श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात्तेज एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् ? दर्शनात् । 'तस्य हीह प्रकरणेऽनुवृत्तिर्दृश्यते' (पृ० ३८१ पं० २) । यत् खलु प्रतिपद्यते यच्च मध्ये परामृश्यते यच्चोपसंहियते स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तःपातिवसु सर्वे तदनुगुणतया नेतव्याः, न तु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणादप्रकटव्या इति हि लोकोक्तिः । अन्यथोपाश्रुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तःपातिवसु 'विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधेन पृथग् विधयः प्रसज्येरन् । (४) तत्किमेतदानीं तिस्रः साहस्योपसदः (कार्या) द्वादशाहीनस्येति (५) प्रकरणानुरोधात् समुदायप्रसिद्धिर्ललब्धमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयव्युत्पत्त्या साहं ज्योतिष्टोममभिधानं तत्रैव द्वादशोपसत्तां विधत्ताम् । स हि कृत्स्नविधानाज कुतश्चिदपि हीयते क्रतोरीत्यहीनः ।

(१) ननु ज्योतिषां ज्योतिरिति ब्रह्मापि ज्योतिःशब्दवाच्यमिति कथमादित्य इति पूर्वपक्षस्याप्यत्र हेति ।

(२) ननु समुत्थानं विवेक इति दहराधिकरणे व्याख्यातमत आह तथाहीति । अप्रसिद्धेन विवेकज्ञानमित्यर्थः ।

(३) नन्वभिनिष्पत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्कारः स्यादित्यत आह नचेति । साक्षात्काररूपाभिनिष्पत्तिर्ज्योतिर्विदुः सम्पत्तेः प्राप्तेः पूर्वा सती परत्वेन वक्तुमशक्येत्यर्थः ।

(४) प्रकरणमनुरोधेन श्रुतिमङ्गलधिकरणविरोधं शङ्कते तदिति ।

(५) प्रस्तुतेऽतिप्रसङ्गपदशनायाप्त्यं पूर्वपक्षमाह प्रकरणेति । अत्रोपसद इष्टयस्तत्स्वित्वं ज्योतिर्विदुः स्यैव, द्वादशत्वं तु साहस्योपाहीनस्येति विचारः । साहं एकादशज्योतिष्टोमोऽहीनोऽहर्गणसाध्यत्वमात्रं शाहादिः । अहीनश्रुतिरहर्गणे रुडा, पाणिनिस्तु स्वार्थे प्रत्ययमनुशास, अतः सा ज्योतिःश्रुतिरेव प्रकरणरुडा साहमभिध्यात् तत्रैव च द्वादशोपसत्तां विदध्यात् तात्किम् विधत्ताम्, अमुक्तं हि विधातुमुक्तं सिद्धान्तितत्वात् ।

वाक्यो वक्तुम् । मैवम् । (१) अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति श्रुत्या प्रकरणवा-
चनात् द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम् । नाप्यतोपकृष्टः सप्तह-
रणस्य विधत्ते, परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याध्यवात् । असंबद्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकर-
णस्य पुनरनुसन्धानकेशात् । तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाहीनस्येति वाक्येन साहस्य तिस्र उपसदः
कार्या इति विधि स्तोतुं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्प्रकृतित्वेन च सर्वाहीनेषु प्राप्ता नि-
वीतादिवदनुषते (२) । तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणबाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकर-
णपदकषो ज्योतिष्टोमप्रकरणान्मातस्य । (३) पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य अल्लिङ्गबलात्प्रकरणबाधे-
नापकर्षस्तदगत्या, पौष्णादौ च कर्मणि तस्यार्थवत्त्वादिह त्वपकृष्टस्याचिरादिमार्गोपदेशे फल
स्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिविशदे 'एष सम्प्रसाद' (४) इति वाक्यस्याविशदैकदेशमात्रप्रतिपाद-
कस्य निष्प्रयोजनत्वात् । न च द्वादशाहीनस्येतिवद्यथोक्तमध्यानसाधनानुष्ठानं स्तोतुं 'मेष
सम्प्रसाद' इति वचनमचिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम् । स्तुतिलक्षणायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्प-
र्यपरित्यागप्रसङ्गात्, द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये प्रकरणविच्छेदस्य प्राप्तानु-
वादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते । न चैतद्दोषभयात्समुदायप्रसिद्धिमुल्लङ्घ्याव-
यवप्रसिद्धिमुपाश्रित्य साहस्यैव द्वादशोपसत्तां विधातुमर्हति, त्रिव्याद्वादशत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गात् ।
न च सत्या गतौ विकल्पो न्याय्यः, साहाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थ-
क्यप्रसङ्गात्, प्रकरणादेव तदवगतेः, (५) इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये नोक्तदोषप्रसङ्ग इति
पौर्वापर्यपर्यालोचनया प्रकरणानुरोधाद्बुद्धिमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुणेन
ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । (६) यत्तुक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको
मोक्षः, किन्तु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । (७) न च क्रममुक्त्यभिप्रायं स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत इति
वचनम्, न ह्येतत्प्रकरणोक्तं ब्रह्मतत्त्वं विदुषो गत्युत्क्रान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः—'न तस्मा-
त्प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्त' इति । (८) न च तद्द्वारेण क्रममुक्तिः । अचिरादि-

(१) परमसिद्धान्तेन परिजिहीर्षुरेकदेशमनुजानाति अवयवेति ।

(२) निवीतादिवदिति । 'निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणां पृथीतं देवानामिति दर्शपूर्णमास-
प्रकरणे ब्रह्मातम् । तत्रोपवीतं विधीयते इतरयोस्तु विधिरर्थवादो वेति संशये इयोरुपवीतवद्विधिः इति पूर्व-
पक्षे, मनुष्याणां क्रियास्तु सौकर्येण निवीतस्य पितृयज्ञे वचनान्तरेण प्राचीनावीतस्य च प्राप्तत्वाच्चाथवाद एवा-
पवीतं स्तोतुं यथा तद्वदित्यर्थः ।

(३) पूषादिमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्तानामगत्यापकर्षस्वाकार इत्याह पूषादीति ।

(४) एष सम्प्रसाद इति का० सु० पु० पाठः ।

(५) अस्तु तर्हि ज्योतिर्वाक्येष्वपि श्रुतिवशादादित्यवादिनो निर्गुणानुपयोगादचिरादिमार्गे उपयोग-
वोक्तर्षस्तत्राह इह स्थिति ।

(६) ननु 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति प्रस्तावोत् आदित्यस्येत्यप्यस्ति प्रकरणमित्यु-
क्तमनुवदति यत्त्विति । परिहरति नेति । दहदुर्विद्याफलं ब्रह्मलोकांवाप्तिरादित्यद्वारोक्ता; इदं तु 'य आत्मा-
वपहतपाप्मे'त्यादिकं निर्गुणप्रकरणमित्यर्थः ।

(७) नन्वात्यन्तिकमोक्षोऽपि ब्रह्मलोकद्वारा प्राप्य इति तत्र वक्तव्यम्—किं मोक्षस्य गतिपूर्वकानाप्यत्रै-
वाक्ये तद्वक्तव्यं क्रममुक्तिपरत्वात् (विशेषतः) गतिपूर्वकानामभिमतमिति । तत्राप्यं निरस्यति नचेति । समव-
नीयन्ते—लीयन्ते ।

(८) द्वितीयं निराकुर्वन्नाह न च तद्द्वारेणेति । तच्छब्दो ब्रह्मलोकवाचकः ।

मार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावो, जीवस्य तु निरुपाधिनित्यशुद्ध-
ब्रह्मभावसाक्षात्कारहेतुके मोक्षे कृतमर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या, अत्रापि ब्रह्मविद-
दुपपत्तेः । (१) तस्मान्न ज्योतिरादित्यमुपसम्पद्य सम्प्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण प्राप्ता-
र्थिकेन ब्रह्मणाऽभिनिष्पत्तिराज्ञसीति श्रुतेरत्रापि क्लेशः । (२) अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपु-
द्गतीहैवोपरिष्ठाद्विशेषणात्तेजसो व्यावर्त्यपुरुषविषयत्वेनावस्थापनाज्ज्योतिष्पदस्य परगोच-
ज्योतिर्न तु तेज इति सिद्धम् ॥ ४० ॥

सू० आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

यद्यपि 'आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र ब्रह्मलिङ्गदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितं, तथा-
तद्वदत्र परमात्मलिङ्गदर्शनाभावाज्जामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेऽप्यवकाशदानेनोपपत्तेरकस्माच्च-
रुद्धिपरित्यागस्यायोगात्, 'नामरूपे अन्तरा ब्रह्मे'ति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहितुरन्-
तरालत्वमाहापि तु ब्रह्मणस्तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता । ब्रह्म चैतयोरन्तरालं म-
सारमिति यावत् । (४) न तु निर्बोद्धैव ब्रह्म अन्तरालं वा निर्बोद्ध । तस्मात्प्रसिद्धे भूताकाश-
वाकाशो न तु ब्रह्मेति (५) प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते—परमेवाकाशं ब्रह्म, "कस्मान् ? अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशा-
(पृ० ३८२ पं० ८) । नामरूपमात्रनिर्बोद्धकमिहाकाशमुच्यते । भूताकाशं च विकारक-
नामरूपान्तःपाति सत्कथमात्मानमुद्वहेत् । नहि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी स्वेन स्कन्धेनात्म-
बोद्धुमुत्सहते । न च नामरूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे सङ्कोच-
सति सम्भवे युज्यते, न च निर्बोद्धकत्वं निरङ्कुशमवगतं ब्रह्मलिङ्गं कथंचित्क्लेशेन परत्वे-
नेतुमुचितम् (६) । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति च तत्सक-
मतिस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते । ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्त-
मुक्तम् । एवं च निर्बोद्धितुरेवान्तरालतोपपत्तेरन्यो निर्बहिताऽन्यच्चान्तरालमित्यर्थभेदक-
पि न युक्ता । तथा च ते नामरूपे यदाकाशमन्तरेत्ययमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भव-
काशस्य । तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्तथा 'तद्ब्रह्म तदमृतमि'ति व्यपदेशाद्ब्रह्मैवाकाशमि-
सिद्धम् ॥ ४१ ॥

सू० सूषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

(७) आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् ।

- (१) तस्मादिति । आदित्यमुपसम्पद्येति व्याचक्षाणानां मध्ये ब्रह्मलोकप्राप्तिव्यवायाङ्गीकारेण कथ-
त्यनाञ्जस्यमुभयमतेष्वपि समानमिति नास्मन्मत एव तदनुपपत्तिरुद्भाष्येति भावः ।
(२) प्रकरणादिव श्रुतिवशादपि श्रुतिभङ्गमाहापि चेति ।
(३) अन्तराधिकरणेनागतार्थत्वसङ्गती वक्ति अकस्माच्चेति । पूर्वत्र प्रकरणदानार्थक्यवदश्रुति-
इह तु न ब्रह्मप्रकरणं नाप्याकाशश्रुतेरानर्थक्यं नामरूपाभिधानब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वादाकाशस्येति भावः ।
(४) व्यतिरेकयुक्तेनैतदेव विशदयति नस्ति । निर्बोद्धा य आकाशस्त नैव ब्रह्म, अन्तरालमृतं च-
तदपि निर्बोद्धित्वार्थः । (५) भूताकाशो न तु ब्रह्मेति सु० सु० पु० पाठः ।
(६) सत्यव्यवकाशदातृत्वेऽभिधानमिदं नामरूपमिति ब्रह्मणोऽप्यवकाशो न घटत इति भा-
(७) पूर्वपक्षसङ्ग्रहादकलोकमाहादीति । आदावने च विज्ञानमयज्ञानद्वन्द्वे मध्ये स्याद्युक्तेनैव

तत्परं ग्रन्थसन्दर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥

संसार्यैव तावदात्माऽहंकारास्पदं प्राणादिपरीतः सर्वजनसिद्धः । तमेव च 'योऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिसन्दर्भे आदिमध्यावसानेष्वाभ्युपगम्यतीति तदनुवादपरो भवितुमर्हति ।
एवं च संसार्यात्मैव कश्चिदपेक्ष्य महान्, संसारस्य चानादित्वेनानादित्वादज उच्यते, न तु
तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्म-
ना (सं)परिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः, किन्त्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनस्तेन सुषु-
प्त्युत्क्रान्त्यवस्थायां विशेषविषयाभावात्संपिण्डितप्रज्ञेन (१) प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न
किञ्चिद्वेदेत्यभेदेऽपि भेदवदुपचारेण योजनीयम् । यथाहुः 'माज्ञः संपिण्डितप्रज्ञ' इति ।
पत्यादयश्च शब्दाः संसारिण्येव कार्यकरणसंघातात्मकस्य जगतो जीवकर्माजिततया तद्भोग्यतया
च योजनीयाः । तस्मात्संसार्यैवानुद्यते न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते (२) — 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' व्यपदेशात् (पृ० ३८४ पं० ८२) ।
इत्यनुवर्तते । (३) अयमभिधानिः । किं संसारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्संसार्यात्म-
परं योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति वाक्यम्, आहोस्विदिह संसारिव्यतिरेकेण परमात्मनोऽसं-
कीर्तनात्संसारिणश्चादिमध्यावसानेऽव्यवसायसंसार्यात्मपरम् ? न तावत्संसार्यतिरिक्तस्य तस्या-
भावः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमा 'ईक्षतेर्नाशब्दं, गतिसामान्यादि'त्यादिभिः
सुत्रसन्दर्भैरुपपादिताः । (४) न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः, सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो-
त्तसंकीर्तनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति सम्भवे राहोः शिर इतिवदौ-
पचारिकं युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरुद्ध इतिः कथंचिदज्ञविषयो व्याख्यातुमु-
चितः । न च प्रज्ञाप्रकर्षोऽसङ्गच्छति (५) विंदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविदोऽन्यत्र सम्भवति ।
नचेत्यभ्युपगम्य जीवात्मा, तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन जीवात्प्राज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशात् 'योऽयं
विज्ञानमय' इत्यादिना जीवात्मानं लोकसिद्धमनूय (६) तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रति-
पाद्यते । न च जीवात्मानुवादमात्रपराण्येतानि वचांसि, अनधिगतार्थावबोधपरं हि शाब्द-
प्रमाणम्, न त्वनुवादमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति । (७) अत एव च संसारिणः परमात्मभाववि-
द्यानायादिमध्यावसानेऽनुवादव्यतयाऽवमर्श उपपद्यते । एवं च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वग-
तस्य नित्यस्यात्मनः सम्भवाज्ञापेक्षिकं कल्पयिष्यते । यत्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासा-
दिति, नानेनावस्थावरत्वं विवक्ष्यते, अपि त्ववस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तमव-
स्थारहितं परमात्मानं विवक्षति "उपरितनवाक्यसन्दर्भलोचनादि"ति ॥ ४२ ॥

प्रतिपादके ग्रन्थे सम्भवति 'महानज' इत्यादिकं संसारिण्येव सङ्गच्छत इति श्लोकार्थः । श्लोकार्थमेवाहः
संसार्यैवेत्यादिना । (१) सम्पिण्डितप्रज्ञेन — विषयसम्बन्धकृतविक्षेपाभावादनीधृतप्रज्ञेन ।

(२) अभिधीयते इति पु० सु० पु० पाठः ।

(३) नवसिद्धे ईश्वरधर्मिणि भेदव्यवहारोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह अपामिति ।

(४) द्वितीयकल्पं निरस्यज्ञाह न चात्रापीति ।

(५) अनेन जीवस्यापि ज्ञाः आदिविषयप्रज्ञाप्रकर्षोऽस्तीति निरस्तम् ।

(६) एतेन वाक्यभेदापासिजिह्वा Kanya Maha Vidyalaya Collection.

(७) नवभ्यासाज्जीवपरत्वं वाक्यस्य स्यादित्याशङ्क्याहात एवेति ।

सू० पत्यादिशब्देभ्यः ॥४३॥

“सर्वस्य वशी” (पृ० ३८५० पं० ८) वशः सामर्थ्यं, सर्वस्य जगतः प्रभव-
त्ययम्, (१) व्यूहावस्थानसमर्थ इति । अत एव सर्वस्येशानः, सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्व-
स्येष्टे तदिच्छानुविधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ताऽन्तर्यामिनि-
यावत् । किञ्च ‘स एवम्भूतो ह्ययन्तज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयात्-
त्कृष्टो भवतीत्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवा-
त्मानं मानान्तरसिद्धमनूय तस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनपरो ‘योऽयं विज्ञानमय’ इत्यादिवाक्य-
सन्दर्भ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां प्रथम-

स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सू० अनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शारीररूपकवि-
न्यस्तगृहीतेदर्शयति च ॥ १ ॥

स्यादेतत्, ब्रह्माजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् ‘जन्माद्यस्य यत्’ इति, तत्त्वे-
लक्षणं न प्रधानादौ गतं येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किन्तु ब्रह्मण्येवेति ‘ईक्षतेर्नाशब्दादि-
ति प्रतिपादितम्, गतिसामान्यं च वेदान्तयाक्यानां ब्रह्मकारणत्वाद् प्रति विद्यते, न प्रा-
नकारणत्वाद् प्रतीति प्रपञ्चितमधस्तनेन सूत्रसन्दर्भेण, तत्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः सन्दर्भ-
आरभ्यते, न च ‘महत्तः परमव्यक्तमि’त्यादीनां प्रधाने समन्वयेऽपि व्यभिचारः, नतो-
प्रधानकारणत्वं जगत आहुः, अपि तु प्रधानसङ्गावमात्रम्, न च तत्सङ्गावमात्रेण ‘ज-
न्माद्यस्य यत्’ इति ब्रह्मलक्षणस्य किञ्चिद्दीयते, तस्मादनर्थक उत्तरः सन्दर्भ इत्य-
आह—“ब्रह्माजिज्ञासां प्रतिज्ञाये”ति (पृ० ३८६ पं० ९) । न प्रधानसङ्गावमात्र-
प्रतिपादयन्ति ‘महत्तः परमव्यक्तमि’त्यादयः (२) किन्तु जगत्कारणं प्रधानमिति, ‘महत्तः पर-
मि’त्यत्र हि परशब्देऽविप्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह, तथा च (३) कारणत्वम्, ‘अजामेकमि’त्या-
दीनां तु कारणत्वाभिधानमतिस्फुटम्, (४) एवं च लक्षणव्यभिचारात् तदव्यभिचाराय पुन-
उत्तरसूत्रसन्दर्भारम्भ इति । पूर्वपक्षयति—“तत्र य एवे”ति (पृ० ३८७ पं० ३) ।
सांख्यप्रवादरूढिमाह—“तत्राव्यक्तमि”ति । सांख्यस्मृतिप्रसिद्धेर्न केवलं रुढिरव्यक्त-
सिद्ध्याप्ययमेवार्थोऽवगम्यत इत्याह—“न व्यक्तमि”ति । शान्तधोरसूडशब्दादिहो-
त्वाच्चेति (५) । श्रुतिरुक्ता । स्मृतिश्च सांख्यीया । न्यायश्च—

(१) विभागेन जगत्साध्ये समर्थः ।

(२) य अजामेकमि’त्यादय इति सु० सु० पु० पाठः ।

(३) तथाचेति । अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यनियतप्राक्सत्वरूपकारणत्वसिद्धि रित्यर्थः ।

(४) एवं चेति । जगतः प्रधानकारणत्वे प्रोक्तमित्या सिद्धे जन्मादिरूपलक्षणस्य अप्राप्तिरित्युक्त-
गतत्वेन व्यभिचारपसङ्गात् तत्राव्यभिचारं दर्शयितुमुत्तरसन्दर्भारम्भ इत्यर्थः ।

(५) एतेन ‘शब्दादिहोत्वाच्चेति भाष्यस्य प्रधानकालेऽपि सूत्रसङ्गादिभावात् सुगवैषम्योत्तर-
लभाविशब्दादिहोत्वाच्चेति इत्यर्थो ग्राह्य इति सूचितम् ।

(१) भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥

कारणमस्त्यव्यक्तम्' इति ।

न च 'महतः परमव्यक्तमिति' प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरगोचरम्, शरीरस्य शान्तघोरमूढरूपशब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यते इति प्राप्ते, उच्यते—“नैतदेवं न ह्येतत्काठकं वाक्यमिति” । (२) लौकिकी हि प्रसिद्धिः, (३) रुढिवैदार्थनिर्णये निमित्तं तदुपायत्वात् । यथाहुः—“य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्थ्या” इति, न तु परीक्षकाणां परिभाषिकी, पौरुषेयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनं सिद्धौषधादिप्रसिद्धिवत् (४) । तस्माद्भूतितस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते, (५) योगस्त्वन्यत्रापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तश्रुतावन्यथासिद्धायां (६) प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोऽयमव्यक्तशब्दः । यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथापि दर्शयिष्यते । (७) तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयास्तद्गोचरान् विद्धि । यथाऽऽवोऽध्वानमालम्ब्य चलत्येवमिन्द्रियहयाः स्वगोचरमालम्ब्येति । (८) आत्मा भोक्त्याहुर्मनीषिणः । कथमिन्द्रियमनोयुक्तं योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थमनःसन्निकर्षेण हि आत्मा गन्धादीनां भोक्ता । प्रधानस्याकाङ्क्षामवतो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं (९) विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामवतारयति—“तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतै” इति (पृ० ३८८ पं० ९) । असंयमाभिधानं व्यतिरेकमुखेन संयमावदातीकरणम् । परशब्दः श्रेष्ठवचनः । नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह “अर्था ये शब्दादयः” इति । नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च विवक्षाधीनं, ग्रहेभ्यश्चेन्द्रियेभ्योऽतिप्रहृतयाऽर्थानां प्रधान्यं श्रुत्वा (१०

(१) भेदानामिति । परिमाणादव्यापित्वात्, समन्वयाच्चददुरागविज्ञानवेद्यत्वात्, कारणगतशक्तिः कार्यस्य प्रवृत्तेः, वैश्वरूप्यस्य जगतः सृष्टिकाले इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति विभागात् प्रलये च तदोर्विभागाभावाच्च हेतोर्महदादिकार्यविशेषाणामव्यक्तं कारणमस्तीति साध्यकारिकार्थः ।

(२) अव्यक्तपदेन । किं रुढ्या प्रसिद्ध्या प्रधानं गृह्यते, योगाद्या स्मार्तक्रमानुगृहीतयोगाद्वैति विकल्प्याद्यनिराकरोति लौकिकी इति । यथाहुरिति । शाबरभाष्यकारा इत्यर्थः । पारिभाषिकी रुढिरित्यनुवच्यते । अत्र हेतुमाह पौरुषेयीति । अत्र पुरुषसङ्केतो नास्ति । विवेदार्थज्ञानहेतुः पुनर्तेर्विचित्रत्वादिष्यनुमानाकारो बोध्यः ।

(३) प्राप्तिरुढिरिति सु० सु० पु० पाठः ।

(४) अत्र प्रा० का० सु० पुस्तके सु० सु० पुस्तके च ‘वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौषधादिप्रसिद्धिवदित्येव पाठो वर्तते, अनन्तकृष्णशालिमिश्र वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौ निमित्तं औषधादिप्राप्तिवत्’ इति संस्करणं कृतमस्मत्कृतसंस्करणं च विद्वत्सन्तोषकं भवेदिति आशास्महे ।

(५) द्वितीयविकल्पं निरस्यब्राह्म योगस्त्विति । अन्यत्र—अन्यस्मिन्सूक्ष्मेस्व दुर्लक्ष्ये च ।

(६) प्रकरणेति । प्रकरणनिरूपणेन परिशेषाच्चाव्यक्तशब्दो शरीरवाचकः सिध्यतीत्यर्थः । (‘तृतीयं निराकरोति प्रकरणेति’ इत्यादि प्रतीकदर्शनात् इयं भामती स्मार्तक्रमानुगृहीतयोगाद्वैति तृतीयकल्पनिराकरणपरेति कल्पतरुकारैरव्याख्यातम्, किन्तु भामतीस्यैतद्ग्रन्थस्यैतद्विकल्पनिरासकत्वापरत्वात्तत् न युक्तम् इति सुधीभिर्ध्येयम् । ‘न तु परीक्षकाणां’ मित्यादिभामतीग्रन्थ एव तृतीयविकल्पनिराकरणं पर इति वयं ब्रूमः ।

(७) विषयास्तेषु गोचरानिति श्रुतिं व्याचष्टे तेष्विति ।

(८) आत्मेन्द्रियमनोयुक्तमिति व्याचष्टे आत्मेति ।

(९) इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वम्’ इति ३१ बृहदारण्यकग्रन्थेऽर्थः ।

विवक्षितमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात् परत्वं भवति । प्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमे-
हस्तत्वचो ह्रीन्द्रियाणि श्रुत्याद्यौ ग्रहा उक्ताः, गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति खल्वेतानि पुरुषपञ्चमिति ।
न चैतानि स्वरूपतो वशीकर्तुमीशते यावदस्मै पुरुषपञ्चमे गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मा-
र्शाक्षोपहरन्ति । अत एव गन्धादयोऽष्टावतिग्रहास्तदुपहारेण ग्रहाणां ग्रहत्वोपपत्तेः । तद्वि-
मुक्तम् “इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेति”ति
(पृ० ८९९ पं० ५) । (१)ग्रहत्वेनेन्द्रियैः साम्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषणार्थेभ्यः
परत्वमाह “विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं”मिति । कस्मात्पुना रथित्वेनोपक्षितो यस्त-
इत्यत आह—“आत्मशब्दादि”ति । तत्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—
“भोक्तुश्चे”ति । तदनेन जीवात्मा स्वामितया महायुक्तः । अथ वा श्रुतिस्मृतिभ्यां हे-
प्यगर्भी बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्यत आह—“अथ वे”ति । “पूरि”ति । भोगवत्त-
स्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूतदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भबुद्ध्येकनीलत-
हिरण्यगर्भबुद्धेर्महत्त्वं चापनादात्मत्वं च । अत एव बुद्धिमात्रात्पृथक्करणमुपपन्नम् । नन्वे-
स्मिन् पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वाच्च रथिन आत्मनो भोक्तुरत्रोपादानमिति न रथमात्रं परि-
शिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह—“एतस्मिंस्तु पक्ष” इति (पृ० ३९० पं० १) ।
(२)यथा हि समारोपितं प्रतिबिम्बं विम्बाच्च वस्तुतो भिद्यते तथा न परमात्मनो विज्ञानात्
वस्तुतो भिद्यत इति परमात्मेव रथवानिहोपात्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथारि-
रूपककल्पनायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह—“शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिवि-
यवेदनासंयुक्तस्य ही”ति । वेदना—सुखाद्यनुभवः । प्रत्यर्थमश्रुतीति(३) प्रत्यगात्मे-
जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिः । न च जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तरासिद्धं, येनात्र नागमोऽपेक्ष-
तेत्याह—“तथा चे”ति । (४)वागिति च्छान्दसो द्वितीयालोपः । शेषमतितरोहितावर्षम् ।
पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजनिराकरणपरं सूत्रम्(५) ।

सू० सूक्ष्मं तु तदहत्त्वात् ॥ २ ॥

प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात् प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकार उपचर्यते । यथा ‘गोभिः श्रीणीते’
गोशब्दस्तद्विकारे पयसि । अव्यक्तात् कारणाद् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दाहर्त्वे प्र-
णमाह—“तथा च श्रुतिरिति”ति (पृ० ३९१ पं० १) अव्याकृतमव्यक्तमित्यर्थः
न्तरम् ॥ २ ॥

नन्वेवं सति(६) प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेवम्भूतादेव स-
रणाद्भवितुमर्हति कारणात्मकत्वात्कार्यस्य, यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्सत्त्वम्, यच्च त-
दुःखात्मकत्वं तद्गजः, यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तमः, तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतामिति

- (१) ननु मनस इन्द्रियत्वेनार्थेभ्योऽपरत्वात्कथं ‘अर्थेभ्यश्च परं मन’ इति सङ्गच्छत इत्यत आह—
ग्रहत्वेनेति । (२) ननु रथिनः संसारिणः कथमसंसार्यात्मत्वेन निर्देशोऽभवत् आह यथाहीति ।
(३) अवगच्छति । (४) वागिति । यच्छेदः द्वनसीत्येत्यर्थः ।
(५) सूत्रमिति । पूर्वपक्षपरतोऽनिराकरणाय शरीरेभ्यः रूपकोऽप्येन विन्यस्तमित्यर्थः ।
(६) कार्यकारणभेदे सति ।

शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—

सू० तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

प्रधानं हि सांख्यानां (१) ईश्वराणामनीश्वराणां ईश्वरात् क्षेत्रज्ञेभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम् । ब्रह्मणस्त्विद्यमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या, तत्त्वेनान्यत्त्वेन वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नाम । सोऽयमव्याकृतवादस्य प्रधान-वादाद्भेदः । अविद्याशक्त्येवराधीनत्वं तदाश्रयत्वात् । न च द्रव्यमात्रमशक्तं कार्या-यालमिति शक्तेरर्थवत्त्वं, तौदेदमुक्तमर्थवादिति । (२) स्यादेतत्, यदि ब्रह्मणोऽविद्याश-क्त्या संसारः प्रतीयते हन्त मुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादवस्थ्यात्, तद्विनाशे वा समस्तसंसारोच्छेदस्तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह—“मुक्तानां च पुनर्वन्धस्यानुत्पत्तिः, कुतः ? विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्” (पृ० ३७२ पं० २) । अयमभिसन्धिः । न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकमाचक्ष्महे येनैव-मुपालभेमहि, किं त्वयं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्याऽ-पनीयते न जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविषयोरविरोधात्, तत्कृतः समस्तसंसारो-च्छेदप्रसङ्गः ? प्रधानवादिनां त्वेष दोषः, प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । प्रधानभेदेऽपि चेत्तद्विवेकख्यातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वनिबन्ध-नौ बन्धमोक्षौ तर्हि कृतं प्रधानेनाविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । न चाविद्योपाधिभे-दाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविद्योपाधिभेद इति परस्परश्रयादुभयासिद्धिरिति साम्प्र-तम् । अनादित्वाद्वीजाङ्कुरवदुभयसिद्धेः । (३) अविद्यात्वमात्रेण चैकत्वोपचरोऽव्यक्तमिति चाव्याकृतमिति चेति । नन्वेवमविद्यैव जगद्वीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह “परमेष्ठ-राश्रये”ति । नह्यचेतनं चेतनानधिष्ठितं कार्यं पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमि-त्तयो(४)पादानतया चाश्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहिबिभ्रमस्येव रज्ज्वधिष्ठा-नत्वम्, तेन यथाऽहिबिभ्रमो रज्जुपादान एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानस्तस्माज्जीवाधिकर-णाप्यविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया, वि-द्यास्वभावे(५) ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति । अत एवाह “यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा” इति । यस्यामविद्यायां (६) सत्यां शेरते जीवा, जीवानां स्व-रूपं वास्तवं ब्रह्म तद्बोधरहिताः शेरत इति लय उक्तः, संसारिण इति विशेष उक्तः । “अव्यक्ताधीनत्वज्जीवभावस्ये”ति । यद्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापयं

(१) विज्ञानमिहवादीनाम् मते ईश्वरात्, अनीश्वराणां प्राच्यसांख्यानां क्षेत्रज्ञेभ्य इति सम्बन्धः ।

(२) एकैवाविद्येति मन्वानस्याशङ्क्य स्यादेतदित्यादिना ।

(३) यद्यविद्या नाना तर्हि कथं श्रुताव्यक्तमित्येकवचनमत आहविद्यात्वेति ।

(४) निमित्ततया—प्रेरकतयाऽविद्याविषयत्वेन चाविद्याप्रेरकत्वमीश्वरस्य गन्धस्येव प्राणं प्रतीति भावः ।

उपादानतया जगद्विभ्रमाधिष्ठानतयेत्यर्थः ।

(५) निरवयामिति श्रुत्युक्तमिदं ब्रह्मणोऽविद्यासदसत्त्वमविद्यास्वभावस्येव ।

(६) उपाधिभूताऽविद्याप्रबोधेऽपि कारणमित्याह सत्यामिति ।

तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षित्वैतदुक्तं “सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीना”मिति ।
(१) गोबलीवर्दपदवदेतद्दृष्टव्यम् ।

आचार्यदेशीयमतमाह “अन्ये त्वि”ति (पृ० ३९३ पं० १) एतद्दृष्टव्यमि-
“तैस्त्वि”ति । प्रकरणशरीरशेष्ययोरुभयत्र तुल्यत्वाजैकग्रहणनियमहेतुरस्ति । शङ्कते—
“आम्नातस्यार्थ”मिति । अत्यक्तपदमेव स्थूलशरीरव्यावृत्तिहेतुर्व्यक्तत्वात्तस्येति शङ्क-
र्थः । निराकरोति—“नैकवाक्यताधीनत्वादि”ति । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाऽप्रसङ्गे-
कवाक्यत्वे सम्भवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वमुभयं च प्रकृतमि-
त्युभयं प्राह्यत्वेनेहाकाङ्क्षितमित्येकाभिधायकमपि पदं शरीरद्वयपरम् । (२) न च मुख्य-
वृत्त्याऽतत्परमित्यौपचारिकं न भवति । यथोपहन्तुमात्रनिराकरणाकाङ्क्षायां काकपदं प्रयुज्य-
मानं श्वादिसर्वहन्तुपरं (३) विज्ञायते । यथाहुः—

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति वालोऽपि नोदितः ।

उपघातप्रधानत्वाच्च श्वादिभ्यो न रक्षति ॥ इति ।

ननु न शरीरद्वयस्यात्राकाङ्क्षा, किन्तु दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु षाट्कौ-
कस्य स्थूलस्य, तद्वि दृष्टवीमत्सतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधीयतुमित्यत आह—
“न चैवं मन्तव्य”मिति (पृ० ३९४ पं० १) । विष्णोः परमं पदमवगमयितुं परं प-
मत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः । अलं वा विवादेन भवतु सूक्ष्-
शरीरं परिशोधयं तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभ्युपेत्याह—
“सर्वथापि त्वि”ति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

इतोऽपि नायशब्दशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः । सांख्यैः खलु प्रधानाद्विवेकेन पुरु-
निःश्रेयसाय ज्ञातुं वा विभूत्यै वा प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, न चेह जानीयादिति चोपासीतेति
वा विधिविर्भाज्युतिरस्ति, अपि त्वव्यक्तपदमात्रं, न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भव-
तीति भावः ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—

(सू०) वदतीति चेन्न, प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

निगदव्याख्यातमस्य साध्यम् ॥ ५ ॥

(सू०) त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसम्वादवाक्यपञ्चतिरासमाप्तेः कठबल्लीनां लक्षणे

(१) गोबलीवर्दपदवदिति । यथा बलीवर्दमानयेत्युक्ते गामानयेति प्रयोगे गोपदमितरगोविषययो-
जीवत्वनियामकेऽव्यक्ते पूर्वत्वमुपचरितमित्यर्थः ।

(२) ननु अव्यक्तपदस्य स्थूलदेहं मुख्यत्वाभावादौपचारिकत्वमिति न युक्तं, सकृच्छ्रुतस्य सूक्ष्मस्य
लदेहविषयतया मुख्यगौणत्वे वैकल्यापातादिन्याशङ्क्याह न चेति ।

(३) विज्ञायत इति । तथा पुरुषपरत्वप्रतिपत्त्यर्थं मुख्यवृत्त्याकाङ्क्षितप्रस्तुतशरीरद्वयं ज्ञेयमित्येव न
यदव्यक्तपदं न सूक्ष्ममेवामिधेय इति पूरणीयम् ।

मृत्युर्नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताय पुष्टञ्जीन् वरान् प्रददौ, नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनात्मविद्याम्—‘वराणामेष वरस्तृतीय’ इति वचनात् । न तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठवल्लीध्वमिजीव-परमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न त्वप्रक्रान्तप्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह—“इतश्च न प्रधान-स्याव्यक्तशब्दवाच्यत्व”मिति (पृ० ३९५ पं० २१) । ‘हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमि’त्यनेन (१) व्यवहितं जीवविषयं ‘यथा तु मरणं प्राप्यात्मा भवति गौत-मे’त्यादिप्रतिवचनमिति योजना । अत्राह चोदकः—किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः, किं ज्ञान्यो जीवस्य ‘येयं प्रेत’मनुष्य इति प्रश्नोऽन्यश्च परमात्मनोऽन्यत्र धर्मादि’त्यादिः । एकत्वे (२) सूत्रविरोध—‘स्त्रयाणामि’ति । भेदे तु सौमनस्यावाप्त्यन्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदा-नानन्तर्भावोऽन्यत्र धर्मादि’त्यादेः प्रश्नस्य । (३) तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति श्रुतिबाधप्रसङ्गः । (४) वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानाख्यानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदाने-ऽस्तु महत्तः परमव्यक्तमित्याक्षेपः ।

परिहरति “अत्रोच्यते नैवं वयमिहे”ति । (पृ० ३९७ पं० ११) । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः, (५) अत एव प्रतिवचनमप्येकं, सूत्रं त्ववा-स्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्रतत्र श्रुत्युपन्यासेन भगवता भाष्य-कारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्येत्यादि । ‘येयं प्रेत’ इति हि नचि-केतसः प्रश्नमुपश्रव्य तत्तत्कामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्य मृत्युर्विद्याभीप्सिर्न नचिकेतसं म-न्य’ इत्यादिना नचिकेतसं प्रशंस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन्प्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमुवाच—“तं बुद्धंशमि”ति (पृ० ३९९ पं० ७) । यदि पुनर्जावात्प्राज्ञो भिद्येत जीवगोचरः प्रश्नः प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन सङ्गच्छेत । (६) अपि च यदि विषयं प्रश्नमुपश्रुत्य मृत्यु-नैव प्रशंसितो नचिकेता यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरे चावदध्यात् ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात्, प्रश्नान्तरे त्वसावस्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह—“यत्प्रश्ने”ति । यस्मि (७) : प्रश्नो यत्प्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥

(सू०) महद्ब्रह्म ॥ ७ ॥

अनेन सांख्यप्रसिद्धेवैदिकप्रसिद्धया विरोधान्न सांख्यप्रसिद्धिर्बेद आदतंव्येत्युक्तम् । सां-ख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्रं पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्तस्य भावः सत्ता तन्मात्रं-महत्तत्त्वमिति ।

(१) ‘व्यवहितं जीवविषयम्’ (पृ० ३७६ पं० १८) इति भाष्यस्यव्यवहितपदार्थमाह इत्यनेनेति । ‘हन्ते’त्यादि ‘सनातन’मित्यन्तं परमात्मप्रतिवचनप्रतिज्ञावाक्यं, तेन व्यवहितं यथेत्यादि जीवप्रश्नस्य प्रति-वचनमित्यर्थः । (२) अग्न्यात्माविद्ययोर्हिंत्वादित्यादिः ।

(३) यदि प्रभान्यथानुपपत्त्या वरान्तरं कल्प्यते तत्राह तुरीयेति ।

(४) वरवयमेवास्तु परमात्मप्रभश्च तदनन्तगत एव यथाऽनृतरत्नमालादानमित्याक्षेपे आह वर-प्रदानानन्तर्भावे इति । (५) अतएव—जीवपरयोरभेदादेव ।

(६) एवं प्रतिवचनेन जीवपरभेदं साधयित्वा शब्दप्रवृत्त्यापि साधयति अपि चेति । तदुचरे-तस्य मृत्युचरे, तमेव विषयं यद्यवदध्यात्तदुत्तरं प्राप्नुयामि इति भाष्यार्थः ।

(७) विषये न तु प्रश्ने, विषयगौरवेण प्रश्नप्रशंसासम्भवात् इति यत्प्रश्नेत्यादि भाष्यार्थो बोध्यः ।

सू० चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

(६) अपारिणामिनीति । कूटस्थानित्यत्वात्सर्वत्र मुखादिरूपेणापरिणामिनी, परिणामिन्यां बुद्धौ तु तोऽपविष्टत्वादप्रतिभङ्गमात्राभिर्भासादिति भावः । तदाह ननु प्रमाणोपपत्त्यर्थमुक्तमस्ति । विषयनिष्ठत्वेन चैक्येन बुद्धिधर्मानात्मन्यभिमन्यमाना मुखादिमतीव चितिशक्तिरात्मा बभूवेति सम्बन्धः ।

न्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव बभूव । तदिदमुक्तं—“सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवे-
कतया संसरति, एकः । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलवासनाविद्यानुबन्ध-
स्त्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिं—तदिदमुक्तं “मन्यः पुन”रिति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—
“कृतभो गापचर्गाम्” । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः, (१) गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गः, अपवृ-
ज्यते हि तथा पुरुष इति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न ‘तावदजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य’
इत्येतदात्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु सिद्धमात्मभेदमनूय बन्धमोक्षौ प्रतिपादयतीति, (२) स
चातुर्दितो भेद

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’

इत्यादिश्रुतिभिरात्मैकत्वप्रतिपादनपरामिर्विरोधात्काल्पनिकोऽवतिष्ठते । तथा च न सांख्य-
प्रक्रियायाः प्रत्यभिज्ञानमित्यजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिप्लवमानं न स्वतन्त्रप्रधाननिश्चयाय
पर्याप्तं, तदिदमुक्तं सूत्रकृता—“चमसवद्विशेषादि”ति ॥ ८ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते—तत्र त्विदं तच्छिर इति । सूत्रमवतारयति—
अत्र ब्रूमः ।

सू० ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

(३) सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखान्तरोक्तरोहितादिगुणयोगिनी तेजोवच्चलक्ष-
णा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतप्रामप्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । ‘रोहितशुक्ल-
कृष्णामि’ति रोहितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानाच्च तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः, तस्या
अप्रामाणिकतया श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादज्ञानादिना च रोहिताद्युपचारस्य सति मुख्यार्थस-
म्भवेऽयोगात्, तदिदमुक्तं “रोहितादीनां शब्दानामि”ति (पृ० ५०३ पं० ४) ।
अजापदस्य च समुदायप्रासिद्धिपरित्यागेन न जायत इत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयणे दोषप्रसङ्गात् ।
(४) अत्र तु रूपककल्पनया (५) समुदायप्रसिद्धेरेवानपेक्षायाः स्वीकारात् । (६) अपि चायमपि
श्रुतिकलापोऽस्मदर्शनानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगुण इत्याह—“तथेहापी”ति । “किं
कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्ये”ति । ब्रह्मस्वरूपं तावज्जगत्कारणं न भवति विशुद्धत्वात्तस्य,
यथाहुः—

पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्

इत्याशयवतीत्यं श्रुतिः पृच्छति “किंकारणं” ? यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिस्तत्किंका-
रणं ब्रह्मेत्यर्थः । ‘ते ब्रह्मविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता, अपश्यन्ति’ति योजना । “यो

(१) कृतत्वोपपत्त्यर्थमपवर्गशब्दस्तदुपायपर इत्याह गुणेति ।

(२) न चानुवादसामर्थ्यप्रमाणं कल्प्यं विरोधादित्याह स चेति ।

(३) विप्रकृष्टतया शाखान्तरेण ब्रह्मनिर्णयसम्भवमाशङ्क्याह सर्वेति ।

(४) कल्पनायामिति सु० सु० पु० पाठः ।

(५) ननु ‘अजापदजे’तिगुणवृत्त्यङ्गीकारे क्लृप्तेः पारित्यक्ता स्यादित्यत आहाव स्थिति । कूडेरपह्ने
के कूडार्थगुणसम्बन्धात् सिद्धा वृत्तिराभितेति कूडिपि स्वीकृताभ्युपगम्य गुणयोगस्यैवाभिज्ञेतिर्यर्थः ।

(६) न केवलं शाखान्तरादेव किन्तु प्रकरणादपि अव्याकृतपक्ष एव युक्त इत्याशापिचेति ।

यानि योनिमि'ति । अविद्या शक्तियोनिः सा च प्रतिजीवं नानेत्युक्त(१)मतो कोपोपचा । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते "कथं पुनरि"ति (पृ७ ४९४ पं० १) । अत्राकृषिर्जातिस्तेजोबन्धेषु नास्ति । न च तेजोबन्धानां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोप्यजाशब्दः सम्भवतीत्याह—“न च तेजोबन्धानामि”ति । सूत्रमवतारयति—“अत उत्तरं पठति” ।

मू० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबद्धचिरोधः ॥ १० ॥

ननु किं छागा लोहितशुक्लकृष्णैवान्यादृशीनामपि छागानामुपलम्भादित्यत आह—“कृच्छये”ति । बहुवर्कः—बहुशावा । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ १० ॥

मू० न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

(२) अवान्तरसङ्गतिमाह—“एवं परिहृतेपीति (पृ० ४०५ पं० ८) । (३) पञ्चजन इति हि समासार्थः पञ्चसंख्यया सम्बध्यते । न च 'दिक्संख्ये संज्ञायामि'ति समासविकल्पात् ननु जेषु निहृदोऽयं पञ्चजनशब्द इति वाच्यम् । तथाहि सति पञ्च मनुजा इति स्यात् । एतच्च आत्मनि पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तात्पर्यं सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात् । तस्माद्दूरेरसम्भवात्तत्त्यागेनात्र योग आस्थेयः । जनशब्दश्च कथञ्चित्तत्त्वेषु व्याख्येयः । (४) अपि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्ते उत तदतिरिक्ता अन्यएव वा केचित्तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया काण्वमाध्यन्दिनवाक्ययोर्विरोधात्, एकत्र हि ज्योतिषा पञ्चत्वमत्र नेतरत्र । न च षोडशिमहणाग्रहणवद्विकल्पसम्भवोऽनुष्ठानं हि विकल्प्यते न बहुवस्तुतत्त्वकथा चेयं नानुष्ठानकथा, विध्यभावात्, तस्मात्तत्त्वानि चिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्राणैकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशति तत्त्वानि स्मर्यन्ते इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्ते इति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधारस्त्वेनात्मव्यवस्थानात्स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधाद् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंशतिर्जना इति स्यान्न पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम् । (५) सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने प्रकृत्यतिभागैः सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथा च सत्याकाशात्मन्यां सप्तविंशतिसंख्यायां पञ्चविंशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत् । न । मूलप्रकृतितत्त्वानि

(१) उक्तमिति । आनुमानिकाधिकरण इति शेषः ।

(२) अवान्तरिति । पूर्वत्राध्यात्मप्रकरणे रुढच्छागाया असम्बन्धादजातेजआदिकेत्युक्तमिहापि मनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गादवयववृत्त्या सांख्यस्मृततत्त्वपरतत्त्ववान्तरसङ्गतिमाधेयत्वमिति तिमाहेत्यर्थः ।

(३) ननुपसर्जनस्य संख्यायाः संख्यान्तरेण विशेषणायोगात्कथं पञ्चविंशतिलभोऽत आह नाज इति ।

(४) ननु रुढव्याप्तेन मनुष्यसम्बन्धेनः प्राणादयो लक्ष्यन्ते तथाच निस्तात्पर्यमत आह तति । रुढव्यग्रहेऽपीत्यर्थः ।

(५) आत्मकाशभिन्नानां त्रयोविंशतितत्त्वानामपि प्रधानस्य त्रिधाकरणात्पञ्चविंशतित्वं युज्यते । ननु तत्त्वेष्व्वात्मकाशावन्तमोव्य प्रधानं चाभिन्ना पञ्चविंशतितत्त्वगणनेत्यविरोध इत्याशयेनोत्तरयति अतएव

या०४ सू०११] संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।

१९३

जैकौकृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः । (१) हिस्मावेन तु तेषां सप्तविंशति-
 त्वाविरोधस्तस्मान्नाशाब्दी सांख्यस्मृतिरिति प्राप्ते (२) मूलप्रकृतिः प्रधानम्, नासावन्यस्य
 विकृतिरपि तु प्रकृतिरेवं तदिदमुक्तं “मूले”ति (पृ० ४०५ पं० १५) । महदहङ्कारः
 पञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिश्च विकृतिश्च, तथाहि—महत्तत्त्वमहङ्कारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूल-
 प्रकृतेस्तु विकृतिः, एवमहङ्कारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मा-
 त्राणाम्, तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम्, पञ्चतन्मात्राणि चाहङ्कारस्य विकृ-
 तिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिस्तदिदमुक्तं “महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षो-
 डशकश्च विकारः” षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मा(३)त्रा-
 ष्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि
 (४) न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वम-
 भिमतं नोपादानमात्रत्वमित्याविरोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित्प्रकृ-
 तिर्नापि विकृतिरिति ।

एवं प्राप्ते ऽभिधीयते—“न संख्योपसङ्ग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशङ्का
 कर्तव्या । कस्मात् ? नानाभावात् । नाना हेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि नैषां
 पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मो ऽस्ति” (पृ० ४०६ पं० ३) । न खलु सत्त्वरजस्त-
 मोमहदहङ्काराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्या-
 वृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदस्ति (५) । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुप्राणानां, नापि रसनच-
 क्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचां, (६) नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां, येनैकेनासाधारणेनोपगृहीताः पञ्च
 पञ्चका भवितुमर्हन्ति । पूर्वपक्षैकदेशिन(७)मुत्थापयति—“अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यै-
 सेषमि”ति । यद्यपि परस्यां संख्यायामवान्तरसंख्या द्विवादिक्ता नास्ति, (८) तथापि त-
 त्पूर्वं तस्याः सम्भाव्यत्वौर्वापर्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्यस्यत
 इति । दूषयति “अयमेवास्मिन्पक्षे दोष” इति । न च पञ्चशब्दे जनशब्देन सम-
 स्तोऽसमस्तः शक्यो वक्तुमित्याह—“परश्चात्र पञ्चशब्द” इति (पृ० ४०७ पं० १)

(१) पृथग्भावेन ।

(२) भाष्योक्ता मायामाह मूलेति । अत्र ‘प्राप्तं मूलेती’ति सु० सु० पु० पाठः । अभ्यवसायो महदाख्या
 उद्भिः, अभिमानोऽहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्माणि इत्यादिसांख्यतत्त्वकौमुद्या विस्तरेण विवृतम् ।

(३) स्थूलरूपाणि ।

(४) पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतिकत्वात्कथं षोडशको विकार एवेत्यत्राह नत इति । उभयेषां स्थूल-
 तेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वमित्यर्थः ।(५) अस्तीति । तथाचाकाशात्मनौ विहाय या पञ्चविंशतिसंख्योक्ता तस्यां नावान्तरत्वेन पञ्च-
 पञ्चानिवेश इति भावः ।(६) नापीति । एवं च साधारणोपाध्यमाश्रय उद्भिकाकाशानां पृथिव्यादीनां ज्ञानेन्द्रियेभ्यो ग्राह्यमादाय,
 तथा तदतिरिक्तानां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियेभ्यो वाचमाहृत्य, एवमुद्बोधितवाचां कर्मेन्द्रियाणां च न मनसा
 पञ्चत्वलाभ इति भावः ।

(७) पञ्चजनशब्दे समासमनङ्गकुर्वन्तामित्यर्थः ।

(८) नास्तीति । अपेक्षमुद्भिर्जीवोऽस्मिन्निर्दिष्टास्ति शेषः । अत्रास्तीति । अहङ्कार्याभावेऽपि हेतुहेतुम-
 त्त्वरूपलक्षणाबीजसम्बन्धसत्त्वान्महासङ्ख्याया अवान्तरसङ्ख्यासम्बन्धः सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु भवतु समासस्तथापि किमित्यत आह—“समस्तत्वाच्चे”ति । अपि च वाङ्मयो पञ्चकद्वयग्रहणे दशैव तत्त्वानीति न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानामेव समासमभ्युपेत्याह—
 “न पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चे”ति । (१) न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यानन्तरेण शक्या विशेषष्टम्, पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणानां संयोगादित्याह—“एकस्याः पञ्चसंख्याया” इति । तदेवं पूर्वपक्षैकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति—“नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एवे”ति (पृ० ४०८ पं० १) । अत्र सावद्रूहौ सत्यां (२) न योगः सम्भवतीति वक्ष्यते, तथापि यौगिकं पञ्चजनञ्च वदमभ्युपेत्य दूषयति—“युक्तं यत् पञ्चपूर्णीशब्दस्ये”ति । (३) पञ्चपूर्णीशब्दस्य यद्यपि पृथक्त्वैकार्थसमवायिनी पञ्चसंख्यावच्छेदिकाऽस्ति तथापीयं समुदायिनोऽवच्छिन्नानां न समुदायं समासपदगम्यमतस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिहिता पञ्चसंख्या सम्बध्यते पञ्चेति, पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्समुदायस्य च पञ्चपूर्णीवदत्राप्रतीतेर्न पदान्तराभिहिता संख्या सम्बध्यते । स्यादेतत्, संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भविष्यति, (४) नहि साप्यवच्छिद्येत्यत आह—“भवदपीदं विशेषणमि”ति (१) उक्तोऽपि दोषः, नह्युपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्चशब्द एव तावत्संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह विशेषणं तस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे, (६) विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यादसामर्थ्याच्चाहि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति समासोऽपि तु वृत्तिरेव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः । “अतिरेकाच्चे”ति अभ्युपेक्ष्यमात्रम् । यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेन कीकृत्यात्माकाशौ तत्त्वेभ्यो व्यतिरिच्येते तदा सिद्धान्तव्याकोपः । अथ तु सत्त्वरजस्तमांसि मिथो भेदेन विवक्ष्यन्ते, तथापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेना (७) त्मा निष्कृष्यतामात्रे यान्तरेभ्यस्त्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति गमयितव्यम् । “कथं च संख्यामात्रश्रवणे सती”ति (पृ० ४०९ पं० ५) । (८) दिक्संख्ये संज्ञायामिति संज्ञा

(१) असमासपक्ष एव वीक्षा विहाय विशेषणपक्षमाशङ्क्याह नचैकेति ।

(२) सत्यामिति । तद्द्वारा प्राणादिषु लक्षणायां च सत्यामित्यर्थः ।

(३) अनाकाङ्क्षां दर्शयति पञ्चपूर्णीत्येवेति । तथाचेवन्तद्विषयसमासो समाहाराभिधानात् पदान्तरोपपन्नसङ्ख्या समाहारस्योत्पत्तिशिष्टया समानपदस्थया समाहारिणां पृथानां चावच्छेद्यत्वात्पञ्चपूर्णीत्यस्यात्माकाङ्क्षा, पञ्चजना इत्यत्र त्वीवन्तत्वाभावेन समाहारप्रतीत्या जनानां च स्वपदगतसङ्ख्यायाऽवच्छिन्नत्वात् सङ्ख्यानन्तराकाङ्क्षेति भावः ।

(४) नहि सोपीति । आत्माश्रयप्रसङ्गात् सङ्ख्या तयाऽवच्छिद्यतेऽतः सङ्ख्यानन्तराकाङ्क्षेत्यर्थः ।

(५) तत्र चोक्तो दोष इति परिहारमाश्रित्यपाह उक्त इति ।

(६) नह्युपसर्जनस्यापि विशेषणत्वः । किं न स्यादत आह विशेषणापेक्षायां त्विति । सापेक्षस्याप्यनेन उदाहरणमाह नहि भवतीति । इत्यर्थः—उदाहृतमाश्रयस्यायमर्थः ।

(७) आधारत्वेन—भोक्तुरात्मनो भोग्यप्रतिष्ठेऽतुत्वेन ।

(८) ननु पञ्चसङ्ख्याद्वयात्पञ्चविंशतिसिद्धौ ‘कथञ्चे’ति भाष्ये कथं सगच्छते इत्याशङ्क्याह विवक्ष्यते इति । दिक्संख्यायाश्चिद्वै संज्ञायां ग्रन्थप्रसङ्गात् सङ्ख्यायां सङ्ख्येयत्वेन यथा दक्षिणाग्निः सत्त्वस्य इति प्रार्थः । एवं चैकैव पञ्चसंख्या द्वितीयपञ्चशब्दस्य संज्ञा समासपदस्य न संख्यार्थेतेति प्रत्ययतात्पर्यम् ।

समासस्मरणात् पञ्चजनशब्दस्तावदर्थं क्वचिन्निरुद्धः । न च रुढौ सत्यामवयवप्रसिद्धेर्महणं सापेक्षत्वात्, निरपक्षत्वाच्च रुढेः । तद्यदि रुढौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव प्रहीतव्योऽ-
य त्वसौ न वाक्ये सम्बन्धाद्दः पूर्वापरवाक्यविरोधी वा ततो रुढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरे-
णार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनयिम्, यथा 'इयेनेनाभिचरन् यजेते'ति इयेनशब्दः श-
कुनिविशेषे निरुद्धश्रुतिस्तदपरित्यागेनैव निरपत्त्यादानसादृश्येनार्थवादिकेन (१) क्रतुविशेषे वर्त-
ते (२), यथा सप्तर्षिशब्दो वसिष्ठ एकस्मिन् सप्तसु च वर्तते । न चैष तत्त्वेषु रुढः पञ्चविं-
शतिसंख्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः, रुढौ सत्यां पञ्चविंशतेरेव संख्याया अभावात् कथं
तत्त्वेषु वर्तते । ॥ ११ ॥

(सू०) प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्पन्ने ॥ १३ ॥

(३) एवं च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृह्यन्तामुत
पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति विशये, तत्त्वानामप्रामाणिकत्वात्प्राणादीनां च वाक्यशेषे श्रवणात्तत्त्व-
परित्यागे श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव पञ्चजनाः । (४) न च काण्वमाध्यन्दि-
नयोर्विरोधाच्च प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रहणमिति साम्प्रतम्, विरोधेऽपि तुल्य-
बलतया षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः । (५) न चेयं वस्तुस्वरूपकथाऽपितुपासनानुष्ठान-
विधिर्मनसैवानुष्ठप्रव्यमिति विधिभ्रवणात् । 'कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः'
इति । जनवाचकः शब्दो जनशब्दः, पञ्चजनशब्द इति यावत्, तस्य कथं प्राणादिभ्वजनेषु
प्रयोग इति व्याख्येयम् । अन्यथा (६) तु प्रत्यस्तमितावयवार्थे समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो
नास्तीत्यप्यनुयोग एव । रुढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति—'जनसम्बन्धाच्चे'ति
(५०४१०-पं० २) जनशब्दभाजः—पञ्चजनशब्दभाजः । ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ
समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नं, सम्भवति च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्राप्तिरित्यत आह—
'समासबलाच्चे'ति । (७) स्यादेतत्, समासबलाच्चेद्रूढिरास्थयिते इन्त न दृष्टतर्हि
तस्य प्रयोगोऽश्वकर्णादिवद्वृक्षादिषु, तथा च लोकप्रसिद्धभावाच्च रूढिरित्याक्षिपति—कथं
पुनरस्तीति । (८) जनेषु तावत्पञ्चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यस्ति प्रथम-

(१) 'यथा वै इयेनो निरपत्त्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृभ्यं निरपत्त्यादत्ते यमभिचरति इयेनेन' इत्यर्थवा-
चकेन रुढ्यार्थपरित्यागेनैव क्रतुविशेषबोधकः इयेनशब्द इति भावः ।

(२) वर्तते इति । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नरा' इत्यमरासिंहोक्तैरवयवार्थपञ्चसंख्यास-
म्बन्धानपेक्ष एकस्मिन्नपि पुरुषे वर्तते इति भावः ।

(३) ननु रुढ्यभावेऽपि पञ्चजनशब्दस्तत्त्वेषु लाक्षणिकः स्यादित्याशङ्क्याह एवं चेति ।

(४) वाक्यशेषयोर्विरोधाच्च प्राणादयः पञ्चजना इत्युक्तं निरस्यग्राह नचेति ।

(५) यद्योक्तं वस्तुति न विकल्प इति, तत्राह नचेति ।

(६) अन्यथा—जनवाचकत्वेन पञ्चजनशब्दव्याख्यतानामावे, सिद्ध्यन्त्यभिपत्तेऽवयवार्थशून्ये समुदाय-
शब्दार्थे प्राणादौ चोद्यानुपपत्तिरनुकोपोलम्भत्वात् स्यादिति भावः ।

(७) व्याकरणस्य प्रयोगानुरोधित्वेन तदभावात्कथं रूढिरित्याभिप्रायेणाशङ्क्याप्यवयवतारपति स्यादे-
वेत्यादिना ।

(८) मनुष्येषु पञ्चजनशब्दस्य लोक एव प्रयोगदर्शनात्तत्त्वसम्बन्धाभावादिषु स्फुटो वृत्त्युपपत्ति 'ज-

प्रयोग इत्यसिद्धमिति स्थवीयस्तयानभिधायाम्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभावं समाधत्ते—“शक्यो
द्भिदादिवदि” इति । आचार्यदेशीयानां मतभेदेष्वपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सिद्ध्यन्ति
परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह—“कैश्चिच्चि” इति । शेषमति-
रोहितार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

सू० कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्वयपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे (१) विरोधाविरोधाचिन्ता, भविता हि तस्याः स्थान-
विरोधलक्षण (२) मित्यत आह—“प्रतिपादितं ब्रह्मण” इति (पृ० १२ पं० १०) । अ-
मर्थः—नानैकशाखागततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्यवासेते सति (३) प्रमाणान्तर-
विरोधेन वाक्यार्थावगतेरप्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनमविरोधल-
णार्थः, (४) प्रासङ्गिकं तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनं न तु ल-
गार्थः, तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते, इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्पर-
विरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः सेद्धुमर्हति, तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं,
न च तत्र गतिसामान्यं, न च तत्सिद्धये प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनम्, तस्माद्वाक्यानां वि-
रोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थाक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय एवोपपाद्यत इति समन्वयलक्षणे सङ्गत-
मिदमधिकरणम् ।

(५) वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः ।

समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदि’त्यादीनां कारणविषयाणाम् ‘असद्वा इदमग्र आसीदि’त्यादि-
भिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः, कार्यविषयाणमपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः
तथा हि कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि, कानिचित्स्वयंकर्तृकाम् (६) ।
सृष्ट्या च तत्कार्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्षणे
विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तल्लक्ष्ये ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्व-
यः

नसम्बन्धाच्च’ इति भाष्येण सूचितां पृथङ्गाह भाष्यकारः, किन्तु प्रौढ्या कूटं समर्थयत इत्याह जनेश्वरि-
स्थवीयस्तया—स्फुटतया ।

(१) अनवसरे ।

(२) अविरोधलक्षणम्—मानान्तरविरोधपरिहारार्थं द्वितीयाध्यायः ।

(३) पर्यवसिते सति अविरोधव्युत्पादेन इतरेतरविरोधपरिहारेण प्रामाण्यव्यवस्थापनमिति योजना ।

(४) यदि मानान्तरविरोधो द्वितीयाध्यायार्थः वियत्पादादौ कथं श्रुतीनामन्योन्याविरोधचिन्तोक्तत्वात्
इत्याह प्रसङ्गिकमिति । तत्रैवेति । निषेधात् परपक्षाणामनपेक्ष्यत्वे उक्ते स्वपक्षस्यापि तत्प्रसङ्गे तद्विज्ञापक-
पमयोजनं तत्रैव प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः ।

(५) पूर्वपक्षसंग्राहकत्वलोकमाह वाक्यानामिति । कारणताबोधकानां कार्यविषयाणां च वाक्यानां पर-
स्परविरोधात्कार्यक्षरगम्ये जगद्योनौ परमात्मनि न समन्वयसिद्धिरिति तदर्थः । इलोकार्थं विवृणोति ब्रह्म-
वेति । विभिजेति । विभिन्ना अक्रमा च युगपद्भाविनी योत्पत्तिस्तत्प्रतिपादकानामित्यर्थः । तथाच ‘आत्म-
आकाशस्तत्तेजोऽमृतं’ इति भिन्नक्रमेण ‘स इमांल्लोकानमृजते’त्यक्रमेण कारणविषयाणामन्योन्याविरोध-
बोध्यः ।

(६) स्वयंकर्तृत्वमिति कानिचिदग्रहणं भाष्यकारेण, किन्तु तत्रैव विप्रतिपत्तिः स्वयंकर्तृत्वमुत्पत्तिं वदन्तीति कार्य-
विषयविरोधो दर्शितः । विरोधमुपपाद्य समन्वयमक्षिपति सृष्ट्या चेति ।

पा०४ सू०१४]

कारणत्वाधिकरणम् ।

१९७

यामावाञ्च समन्वयगम्यं ब्रह्म । वेदान्तास्तु कर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरतयोपचरितार्था अविवक्षितार्था वा जगोपयोगिन इति प्राप्तम् । क्रमादीत्यादिप्रहणेनाक्रमो गृह्यते । एवं प्राप्त उच्यते—

(१) सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते ।

सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्वचित् ॥

न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानं, श्रुतीनामविरोधात्, तथाहि—(२) अनेकशिल्पपर्यवदातो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोत्यथ तदुपकरणः कुम्भं, कुम्भोपकरणस्वाहरत्युदकम्, उदकोपकरणश्च संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं, पिण्डोपकरणस्तु पचति घृतपूर्णं, तदस्य देवदत्तस्य सर्वत्रैतस्मिन्कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चक्रादि सम्भूतं तस्माच्चक्रादेः कुम्भादीति, शक्यं च देवदत्तात्कुम्भः समुद्भूतस्तस्मादुदकोहरणादीत्यादि । नह्यस्त्यसम्भवः, सर्वत्रास्मिन् कार्यजाते क्रमवत्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तुरनुस्यूतत्वात्, तथेहापि यथाप्याकाशादिक्रमेणैव सृष्टिस्तथाप्याकाशानलानिलादौ तत्रतत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं परमेश्वरादाकाशः सम्भूत इति, शक्यं च वक्तुं परमेश्वरादनलः सम्भूत इत्यादि । यदि 'त्वाकाशाद्वायुर्वायोस्तेज' इत्युक्त्वा 'तेजसो वायुर्वायोराकाश' इति त्रयाद्भवेद्विरोधो न चैतदस्ति (३) तस्मादमृषामविवादः श्रुतीनाम् । एवं 'स इमान् लोकानसृजते'त्यक्रमामिधायिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा, एषा हि स्वव्यापारमभिधानक्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां क्रमं निरुणद्धि, ते तु यथाक्रमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते, यथाक्रमवन्ति ज्ञानानि जातानीति, तदेवमविगानम् । (४) अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते सृष्टौ खल्वेतद्विगानम् । स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते, नात्र श्रुतिविगानं मात्रयाप्यस्ति । (५) न च सृष्टिविगानं स्रष्टरि तदधीन-निरूपणे विगानमावहतीति वाच्यम् । नह्येष सृष्टृत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'त्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा । तच्चास्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । (६) तज्ज्ञानं च फलवत्, 'ब्रह्मविदाप्नोति परं तरति शोकमात्मविदिति' श्रुतेः, सृष्टिज्ञानस्य तु न फलं भूयते, 'फलवत्संनिधावफलं तदज्ञमिति' सृष्टिविज्ञानं स्रष्टृब्रह्मविज्ञानात् तदनुगुणं सद्ब्रह्मज्ञानावतारोपायतया व्याख्येयम्, तथा च श्रुतिः—'अन्नेन सोम्य शुक्नेनापो मूलमन्विच्छे'त्यादिका । शुक्नेनाग्नेण, कार्येणेति यावत् । तस्माच्च सृष्टिविप्रतिपत्तिः स्रष्टरि विप्रतिपत्तिमावहति, अपि तु

(१) सिद्धान्तसंग्रहब्लोका माह सर्गेति । स्वयं कर्तृत्वान्यकर्तृकत्वाभ्यां सर्गे क्रमाक्रमेण सतत्क्रमे च विवादे सत्यपि स्रष्टरि विवादो नास्ति, तथा सतः कारणस्य 'असद्वे'त्यादि असङ्गिकरौपचारिकी निराकरणाय त्वेनानुवादो असद्वच इति श्लोकार्थः । श्लोकार्थमेवाह न तावदिति ।

(२) विभिन्नक्रमत्वं परिहरति अनेकेति । पर्यवदातः—कुशलः । संयवनं—मिश्रणम् । घृतपूर्णं—यक्षा-विशेषः ।

(३) अस्तीति । ईदृग्वक्तव्यं नास्ति श्रुतौ कुत्रापि स्थितः । तथा चाकाशवायुतेजसां क्रमेणोत्पत्तिमभिधाय व्युत्क्रमामिधाने विरोधः स्याच्च तु तेजसः साक्षाद्ब्रह्मणः सृष्टिमात्रामिधाने, न ब्रह्मेन क्रमो बाध्यत इति भावः ।

(४) न स स्रष्टरीति श्लोकोद्वितीयपादं व्याचष्टे अभ्युपेत्येति ।

(५) कार्यविगानेनोक्तं समन्वयाकोपं प्रदर्श्य परिहरति नचेति । सत्यादिलक्षणं ब्रह्मावगमस्य तदानस्योपादयिषया जगतस्तत्रारोपः श्रुत्या सृष्टिक्रमात्, न तु तत्र तात्पर्यमतीति मित्याभूतायां सृष्टौ विगानं न वेदान्तिनां दूषणमपि न्यलङ्कार इत्यर्थः ।

(६) ननु सृष्टिः किमित्यात्मज्ञानाभ्यां तेषां शक्यं तज्ज्ञानं चेति ।

१९८

सटिप्पणभामत्यां

[३०]

‘गुणे त्वन्याद्यकल्पने’ति तदनुगुणतया व्याख्येया। (१) यच्च कारणे विगानम्—‘असद्’ इदमपि आसीदिति, तदपि ‘तदप्येष श्लोको भवती’ति पूर्वप्रकृतं सद्ब्रह्माकृत्य ‘असदवेदमप्र आसीदिति’त्युच्यमानं त्वसतोऽभिधानेऽसम्बद्धं स्यात्(२)। श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः। तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम्। (३) ‘तद्वैक आहुरसदवेदमप्र आसीदिति’ति तु निराकार्यतयोपन्यस्तमिति न कारणे विवाद इति। सूत्रे चशब्दस्त्वर्थः पूर्वपक्षं निवर्तयति। आकाशादिषु सृजमानेषु क्रमविगानेन न सृष्टारं विगानम्। कुतः? यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव श्रुत्यन्तरेषूक्तेः, केन रूपेण? कारणत्वेन, अपरः (४) कल्पो यथा व्यपदिष्टः क्रम आकाशादिषु, ‘आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नरपोऽद्भ्यः पृथिवी’ति तत्क्रमस्यानपवाधनेन ‘तत्तेजोऽसृजते’त्यादिकाया अपि सृष्टेरुक्तेन सृष्टावपि विगानम्॥१५॥

सू० समाकर्षात् ॥ १५ ॥

नन्वेकत्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजःकारणत्वेन तत्कथमविगानमत आह—‘कारणत्वेने’ति (पृ० ४१६ पं० ७) हेतौ तृतीया, सर्वत्राकाशानलानिलादौ साक्षात्कारणत्वेनात्मनः। प्रपञ्चितं चैतदधस्तात्(५)। ‘व्याक्रियत’ इति च कर्मकर्तारं कर्मणि रूपम्, न चेतनमतिरिक्तं कर्तारं प्रतिक्षिपति किन्तूपस्थापयति, न हि ‘लूयते केदारः स्वमेवेति वा, लूयते केदार इति’ वा लवितारं देवदत्तादिं प्रतिक्षिपति, अपि तूपस्थापयत्येव। तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

सू० जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

सू० जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

(६) ननु ‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’ति ब्रह्माभिधानप्रकरणादुपसंहारे च ‘सर्वान्पाम्नोऽपहस्य सर्वे च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदे’ति निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मवेदनादन्यस्य तदसम्भवात्, (७) आदित्यचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च ‘यस्य वैतत्कर्मे’ति चास्यासत्त्वच्छेदे सर्वान्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवात्कथं जीवमुख्यप्राणाशङ्का। (८) उच्यते—‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’ति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय तत्तादादित्यादिगताब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम्। (९) यस्य चाजातस्यो ‘शेवै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्मे’ति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रति-

(१) ‘सतस्त्वसद्ब्रह्मो भवत्ये’ति श्लोकोऽंशं व्याकुर्वन्नाह यच्चेति।

(२) ‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे’ति प्रस्तुतं ब्रह्म तत्रशब्दसमानार्थकतच्छब्देन परामृश्य श्लोकेनासत्त्वभिधाने श्लोकवाक्यमसम्बद्धं स्यादित्यर्थः।

(३) निराकार्यतया कचिदिति श्लोकभागं विभजते तद्वैक इति।

(४) एवं कारणविगाननिषेधपरत्वेन सूत्रं व्याख्यायामुक्ता कार्यविगाननिषेधपरतया योजयति अत्र इति। कल्पः—प्रकारः। (५) घृतपूर्णटीकायाम्। (६) सिद्धास्थ्याशङ्कते नमिति।

(७) उपक्रमोपसंहाराभ्यां जीवप्राणलिङ्गयोर्ब्रह्मपरत्वं प्रदर्श्य मध्येऽपि ब्रह्मपरामर्शमाहाऽऽदित्येति पुरुषकर्तृत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवादित्यत्रान्वयः। अवच्छेदके—प्रकरणादौ।

(८) अत्र ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिवाक्याद्ब्रह्म मन्यते सिद्धांती राजवाक्याद्वा, नात्र इत्याह पूर्वपक्षी उच्यत इत्यादिना। (९) न द्वितीया इत्याह यस्येति।

ज्ञातम् । (१) न चान्यदयिनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । (२) तस्मादजातशत्रोर्वा-
क्यसन्दर्भपौर्वापर्यलोचनया योऽस्यार्थः प्रतिभाति स एव प्राह्यः । अत्र च कर्मशब्दस्ताव-
द्यापारे निरुद्धवृत्तिः, कार्येषु क्रियते इति व्युत्पत्त्या वर्तेत । न च रुढौ सत्यां व्युत्पत्तिर्युक्ताश्र-
यितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे चा'स्यास्मिन्प्राण एवै-
कधा भवती'ति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोप-
दिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थाविशेषत्वा-
दादित्यादिदेवतानां 'कृतम एको देवः प्राण' इति श्रुतेः । उपक्रमात्तुरोधेन चोपसंहारे सर्व-
शब्दः सर्वान्पाम्न इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकवृत्तिः (३) बहून्पाम्नो बहूनां भू-
तानामित्येवम्परो द्रष्टव्यः । एकस्मिन्वाक्ये उपक्रमात्तुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः । (४) यदि
तु हसबालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधाभिनमपोद्याजातशत्रोर्वचनं ब्रह्माविषयमेवान्यथा तु तदुक्ता-
द्विशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसम्बद्धं स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद्ब्रह्माभिधानं भविष्यतीति,
अपि तु जीवाभिधानमेव, (५) यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तृवेदनायोपेतं
बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्रयामन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभो-
क्तृत्वमस्वामित्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रति-
बोधयति, परस्तादपि (६) —तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति एवमेवैष
प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेते आत्मान एनमात्मानं भुञ्जन्तीति श्रवणात्, यथा
श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भुङ्क्तेः करणभूतैर्विषयान्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति,
ते हि श्रेष्ठिनमशनाच्छादनादिग्रहणेन भुञ्जन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतै-
रात्माभिर्विषयान्भुङ्क्ते, ते ह्यादित्यादय आलोकवृष्ट्यादिना साचिव्यमाचरन्तो जीवात्मानं
भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदुःसृष्टहविरादानादादित्यादयो भुञ्जन्ति, तस्माज्जीवा-
त्मैव ब्रह्मणोऽभेदाद्ब्रह्म वेदितव्यतयोपदिश्यते । (७) यस्य चैतत्कर्मेति (५० ४९८
पं० ३) जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः
कर्मशब्दवाच्यत्वं इत्यनुसारात्, तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य, धर्माधर्माक्षिप्तत्वाच्चादित्यादीनां
भोगोपकरणानां तेषु जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम् । उपपन्नं च प्राणमृत्वाज्जिवस्य प्राणशब्द-

(१) ननु बालाकिवाक्यस्य ब्रह्मप्रातिसर्गैव राजवाक्यं तत्परं भवतु अभिशक्तादिचार्यवाक्यमित्या-
शङ्क्याह नचेति । तत्र वक्तृभेदेभ्येकवाक्यताग्निरभिर्देशिताऽऽचार्यस्तु ते गतिं वक्तोति, इह तु तदभावाद्वा-
क्यभेद इत्यर्थः ।

(२) तर्हि बालाकिवाक्ये ब्रह्मशब्दस्य का गतिरित्यत्राह तस्मादिति । राजवाक्यमेव प्राह्यं बालाकि-
वचनत्वं ब्रह्मदत्तपूर्वपक्षतया न ग्राह्यमिति भावः । राजवाक्ये च ब्रह्मपरत्वमसम्भवीत्याह अत्र चेत्यादिना ।

(३) सङ्कोचेतद्वृत्तिः, सर्वशब्द इत्यर्थः, सङ्कोचमेवाह बहूनेति ।

(४) विप्रनृपवाक्ययोरेकत्वेपि पूर्वपक्षसङ्क्रमनाभिप्रायेणाह यदि स्थितिः ।

(५) जीवाभिधाने हेतुमाह यत्कारणमिति । उपेतं—अन्तेवासित्वेनागतम् ।

(६) वक्ष्यमाणोपसंहारादपि जीवपरत्वमित्याह परस्तादपीति ।

(७) ननु विमुनो निरवयस्य च जीवस्यापि स्पन्दायसम्भवात्कथं तत्परत्वे 'यस्यैवै तत्कर्मे'ति वा-
क्यस्य निर्देशोऽत आह यस्येति । तथाचोपचारेण लक्षणेनोक्तं कर्मशब्दस्य धर्माधर्मवाचकत्वं स्वीकृत्य
जीवपरमुक्तवाक्यं व्याख्येयमिति भावः ।

स्वम् । ये च प्रश्नप्रतिवचने 'कैष एतद्बालके पुरुषोऽशयिष्ठ, यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यती'ति, अनयोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते । जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते, तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ब्राह्मो न परमेश्वर इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—

(१) मृषावादिनमापोद्य बालकिं ब्रह्मवादिनम् ।

राजा कथमसम्बद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति ॥

(२) यथा हि केनचिन्मौणिलक्षणज्ञमानिना काचे मणिरेष वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं मणिर्न तल्लक्षणायोगादित्यभिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञापयिषोस्तत्त्वाभिधानमसम्बद्धम्, अमणौ मण्यभिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापादयति, स्वयमपि मृषाभिधानात्, तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम्, एवमजातशत्रुणा दत्तबालकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणाभिधाने असम्बद्धमुक्तं स्यात्, ततयोर्वाऽब्रह्मणोर्ब्रह्माभिधाने मिथ्यामिहितं स्यात्, तथा च न कश्चिद्विशेषो बालकेर्गौर्यादजातशत्रोर्भवेत् । तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यं, तथासत्यस्य न मिथ्यावयम् । (३) तस्माद् 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति ब्रह्मणोपक्रमात्सर्वान्प्राप्मनोपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति यं एवं वेदे'ति च सति सम्भवे सर्वश्रुतेरसंकोचाच्चिरतिशयेन फलेनोपसंहाराद् (४) ब्रह्मवेदनादन्यतश्च तदनुपपत्तेरादित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्मण्येव सम्भवादन्वेषां हिरण्यगर्भादीनां तत्पारतन्त्र्यात् (५) 'कैष एतद्बालके' इत्यादेर्जीवाधिकरणभवनापादानप्रश्नस्य 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयरवं निश्चीयते । अथ कस्मान्न भवतो हिरण्यगर्भगोचर एव प्रश्नोत्तरे, तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्येतच्चिराचिकीर्षुः पठति— "एतस्मादात्मनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्त" इति । एतदुक्तं भवति । आत्मैव जीवप्राणादीनामधिकरणं नान्यदिति (६) । यद्यपि च जीवो नात्मनो मिद्यते; तथाप्युपाध्वच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधाराधेयभावो द्रष्टव्यः । एवं च जी

(१) सिद्धान्तसङ्ग्रहकवलोकमाह मृषेति । आदित्यादीन् ब्रह्माभिधान् ब्रह्मेतिमिथ्यावादिनं बालकिं 'मृषा मा संवादिषा' इति निरस्य राजा सत्यं ब्रह्माभिधित्सन् जीवं प्राणं वा यदि ब्रूयाच्चदाऽसंबद्धपलापितमिथ्यावादी स्यात्तत्रार्हमिति वलोकार्थः ।

(२) दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं वलोकार्थं विवृण्वन्नाह यथेति ।

(३) मिथ्याभिधानम् । एवं च भिन्नवस्तुत्वावयवस्यस्यापि भ्रमप्रसक्तिनिरासपरतयैकवाक्यत्वाद्ब्रह्मोपक्रमे सिद्धेऽस्योपसंहारेण सङ्ग्रामत्वात्सर्वस्य सन्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति ।

(४) अयं श्रुत्यसङ्कोचे हेतुः ।

(५) हिरण्यगर्भे व्यतिरेकनिर्देश इति पूर्वपक्षिणोक्तं दूषयन्नाह कैष इति । अत्र 'हे बालके एतपुरुषः केतदशयिष्ठ' इति प्रश्ने, एतदित्यमिति जीवाभ्यां, क वा एतदभूदिति भवनसम्बन्धी, कुत एतदागदिति अपादानविषयः प्रनस्तथा प्राण एवैकधा भवति इति भवनप्रश्नस्य, तदेनं वाक्यसर्वैर्नामभिसंज्ञायते इति श्रयनप्रश्नस्य उत्तरमेव मन्ये प्रश्ना उत्तराणि च हिरण्यगर्भे न सम्भवन्ति जीवस्य जीवान्तरात्मत्वाद्योपादिति भावः ।

वभवनधारत्वमपादानत्वं च परमात्मन उपपन्नम् । तदेवं बालाक्यजातशत्रुसंवादाक्यस-
न्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते 'यस्य वैतत्कमे'ति व्यापारमभिधाने न संगच्छत इति कर्मशब्दः
कार्याभिधायी भवति, एतदिति सर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं सन्निहितपराम-
र्शः, न च किञ्चिदिह शब्दोक्तमस्ति सन्निहितम् । न चादित्यादिपुरुषाः सन्निहिता अपि पराम-
र्शाहः बहुत्वापुल्लिङ्गत्वाच्च । एतदिति चैकस्य नपुंसकस्यभिधानात् 'एतेषां पुरुषाणां कर्ते'त्य-
नेनैव गतार्थत्वाच्च । तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं सम्बन्धार्हं जगदेव पराम्रष्टव्यम् ।
(१) एतदुक्तं भवति—अत्यव्यभिचिद्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तेति,
किंतु कृत्स्नमेव जगदस्य कार्यमिति वाशब्देन सूच्यते । जीवप्राणशब्दौ च ब्रह्मपरौ (२) जीव-
शब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वाद्, न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरस्तथा सति हि ब्रह्मसमज्जवं
स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतार्थबोधनस्वरसस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम् । नाप्यनाधि-
गतेनाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम् । (३) न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्यायः । वा-
क्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनात्रयविधाने वाक्यत्रयं भवेत्पौर्वापर्यपर्यालोचनया
तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकवाक्यतैव । तस्मान्न जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम् ।
स्यादेतत्, निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्यास्तद्विषया तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिस्ते
यस्येदं कर्मेति निर्दिश्येते, ततः कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह—'नापि पुरुषविषयस्ये'ति
(पृ० ४२०—पं० २) । (४) (एतदुक्तं भवति) कर्तृशब्देनैव कर्तारमोभदधता तयोरुपात्तत्वादाक्षिः
मत्त्वान्निहि कृतिं विना कर्ता भवतिनापि कृतिर्भावनापराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु
यदीदमा जगत्परामृष्टं ततस्तत्रान्तर्भूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमत
आह—'एतदुक्तं भवति । य एतेषां पुरुषाणां'मिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

सू० अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्याना-

भ्यामपि चैवमेकं ॥ १८ ॥

ननु 'प्राण एवैकधा भवती'त्यादिकादपि वाक्याज्जीवातिरिक्तः कुतः प्रतीयत (५) इत्यतो
वाक्यान्तरं पठति—'एतस्मादात्मनः प्राणा' इति (पृ० ४२२ पं० ४) । अपि च
सर्ववेदान्तसिद्धमेतादित्याह—'सुषुप्तिकाले चे'ति । वेदान्तप्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहार-
व्याजेनाह—'तस्माद्यत्राऽस्य' आत्मनो यतो निःसम्बोधाऽतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति
स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव लयविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात्, समुदाचरदृष्टातिविक्षेपाभा-

(१) ननु सिद्धान्तिमतेऽपि ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वादादित्यादिकर्तृत्वाभिधानं पुनरुक्तं स्यादत आह एतदुक्त-
मिति । बालाकिभ्रमापनोदार्थं पुनरेकदेशोक्त्या न पुनरुक्तिरित्यर्थः ।

(२) ब्रह्मपराविति । प्राणयतीति योगात्प्राणशब्दः जीवमुपस्थितानधूतब्रह्मलक्षणार्थः, पुरुषशब्दश्च जीव-
वाच्यपि ब्रह्मपर इत्यर्थः । असमञ्जसं—विश्वकर्तृत्वादिरूपम् ।

(३) ननु किं जीवस्य ब्रह्मोपलक्षकत्वेन, प्रसिद्धापि जीवप्राणावच्य नामादिवहुपास्तिर्विधितामि-
त्याशङ्क्य निराकुर्वन् जीवमुख्येति (अ० १ पा० १० सूत्र २१) व्याचष्टे नचेति ।

(४) () एतद्विज्ञान्तर्गतः पाठः का० सु० प्रा० पुस्तके नास्ति ।

(५) प्राणशब्दो हिरण्यमभिधीयते कुतो ब्रह्ममतीतिरित्यशङ्क्य आत्मशब्द इत्यत इति परि-
हारार्थः ।

वमात्रेणोपमानम्(१) । एतदेव विभजते—“उपाधिभि”रन्तःकरणादिभि“जिनैतं”
यद्विशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्वहितं स्वरूपमात्मनो, (२)यदि विज्ञानमित्येवोच्येत तत्र
स्तद्विशिष्टमनवच्छिन्नं सद्ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति नोपाधिजनितं नापि तद्वहितं स्वरूपं
ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणात्, अत उक्तं विशेषेति । यदा तु लयलक्षणाविशेषोपवृंहितो विक्षेपसं-
स्कारः समुदाचरति तदा विशेषविज्ञानोत्पादात्स्वप्नजागरावस्थातः परमात्मनो रूपाद्व्यंशसह-
पमागमनमिति । न केवल कौषीतकिब्राह्मणे वाजसनेयेष्वेवमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तपा-
मनन्ति परमात्मानमित्याह—“अपि चैवमेक” इति । नन्वत्राकाशं शयनस्थानं तत्कृतः
परमात्मप्रत्यय इत्यत आह—“आकाशशब्दश्चे”ति । न तावन्मुख्यस्याकाशस्यान्मा-
धारत्वसम्भवः । यदपि च द्वासप्ततिसहस्रहिताभिधाननाडीसंचारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीत-
दवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्माद्दहरोस्मिन्नन्तराकाश इतिवदाकाशशब्दः परमा-
त्मनि मन्तव्य इति । प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाद्य सूत्रमिदमवतारितं तत्र मन्दिषा-
नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मा भूदित्याशयवानाह—“प्राणनिराकरणस्यापी”ति
(पृ० ४२३ पं० ३) । ‘तौ ह(३) बालाक्यजातशत्रू सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्तमजातशत्रू-
नामभिरामन्त्रयांचक्रे ‘वृहत्पाण्डुरवासः सोमराजजिगति, स आमन्त्र्यमाणो नोत्तस्थौ, तं पा-
णिनापेधं बोधयांचकार, स होतस्थौ स होवाचाजातशत्रू’र्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूदे’त्यादि, सोऽयं
सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति ॥ १८ ॥

सू० वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

(४)ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्यश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेया
भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागरण उक्ते मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वार्थिनी प्र-
च्छ—‘यन्नु म इयं भगोः(५)सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्यामुत ने’ति ।
तत्रनेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैवं ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य
तु नाशास्ति वित्तेन । एवं वित्तेनामृतत्वशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वाय युज्ये-
रन्, तदेव तु नास्ति, ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य, कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां तत्सहभाविता-
नुपपत्तेरिति भावः । सा होवाच मैत्रेयी—‘येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भग-
वान्वेद तदेव मे ब्रूहि’ । अमृतत्वसाधनमिति शेषः । तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैर-
म्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषुतेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो ‘न वा अरे
पत्युः कामाये’त्यादिवाक्यसन्दर्भमुवाच । (६)आत्मौपाधिकं हि प्रियत्वमेषां न तु साक्षा-
स्त्रिप्रयाण्येतानि, तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य यत्र साक्षात्प्रेम स एवात्मा वा अरे

(१) उपमानमिति । भ्रमसंस्कारं सत्यपि मोद्भूतभ्रमाभावाद्भुक्त्योपमानं सुषुप्ते रूपशब्देन भाष्ये
कृतमित्यर्थः ।

(२) उपाधिजनितविशेषविज्ञानेति भाष्ये विशेषपदव्यावृत्तिमाह यदीति । राहित्याभावे हेतुः ब्रह्मस-
मावस्याप्रहाणादिति ।

(३) भाष्योक्तप्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशं दर्शयति-तौ हेति ।

(४) मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्यश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेयी

(५) भगवन् ।

(६) भाष्योक्तवाक्यसन्दर्भं व्याचष्टे आत्मैति ।

पा०४ सू०१९]

वाक्यान्वयाधिकरणम् ।

२०३

द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । वाशब्दोऽवधारणे । आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षा-
 र्कर्तव्यः । एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि 'श्रोतव्य' इत्यादिना । "कस्मात्" ?
 आत्मनो वाऽरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः । यतो
 नामरूपात्मकस्य जगत्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजङ्गस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जु-
 स्तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति रज्ज्वाभिव विदितायां समारोपि-
 तभुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं भवति यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत्स्वरूपेण
 द्रष्टव्यम् । (१) कुतः ? यतो ब्रह्म तं परादाद्ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्यभिमान इति यावत् ।
 परादात्—पराकुर्यात्, अमृतत्वपदात्, कं ? योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद । एवं
 क्षत्रादिष्वपि द्रष्टव्यम् । आत्मैव जगत्तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं तदित्यत्रैव भगवती श्रुति-
 रूपपत्तिं दृष्टान्तप्रबन्धेनाह । (२) यत् खलु यद्ग्रहं विना न शक्यते ग्रहीतुं तत्ततो न व्य-
 तिरिच्यते, यथा रजतं शुक्तिं दद्यात् भुजङ्गो वा रज्जोः, दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छ-
 ब्दमेदाः, न गृह्यन्ते च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि तस्मान्न चिदात्मनो
 भिद्यन्ते, तदिदमुक्तं—“स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्ये”ति । दुन्दुभिग्रहणेन तद्वत्
 शब्दसामान्यमुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चविदास्माग्निरेकेणाग्रहणाच्चि-
 दात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च
 नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्जुगादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद् दृष्टान्तेन
 साधयति भगवती श्रुतिः—स यथा (३) द्वैधोभेरभ्याहितस्य प्रथमवृत्ता विनिश्चरन्त्येवं वा अरे-
 ऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेद' इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्तः, इतिहास
 इत्यादिनाऽष्टविधं (४) ब्राह्मणमुक्तम् । एतदुक्तं भवति—यथाभिमात्रं प्रथममवगम्यते क्षुद्राणां
 विस्फुलिङ्गानामुपादानम्, अथ ततो विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति न चैतेमेतत्त्वान्यत्वाभ्यां
 शक्यन्ते निर्वक्तुम्, एवमृगवेदादयोऽप्यल्पप्रयत्नाद्ब्रह्मणो व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वा-
 भ्यां निरुच्यन्ते ऋगादिभिर्नामोपलक्षयते, यदा च नामधेयस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूप-
 धेयस्य कैव कथेति भावः । न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः,

(१) आत्मदर्शनफलमुत्पत्त्यात्मवृद्धौ दोषदर्शकं वाक्यमवतारयति कुत इति । ब्राह्मण्याभिमानो
 नियोज्यत्वाविर्भावनेनात्मतत्त्वादर्शनेतिर्यः ।

(२) 'स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न ब्रह्मण शब्दाशक्त्याद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्या-
 पातस्य वा शब्दो गृहीत' इत्यादि (वृ० ४।१।८) श्रुतिसूचितानुमानं विशदयति यदिति । स दृष्टान्तो
 यथा लोके दुन्दुभेर्हन्यमानस्य लक्षणाया हन्यमानदुन्दुभ्याभिव्यक्तशब्दत्वसामान्यस्य विशेषभूतात् सामान्या-
 शक्तत्वेन गृहीतं शब्दनुयादिति व्यतिरेकः, एवमवयवोऽपि दुन्दुभिग्रहणस्य ग्रहणेन तद्दिशेषशब्दो आघातसंज्ञको
 गृहीत आघातस्य वा ग्रहणेन तदवयवविशेषशब्दो गृहीत इति सत्यर्थः ।

(३) और्ध्वोभेरिद्धिः आर्द्धाः, अभ्याहित—उपचितः ।

(४) 'ऊर्ध्वशी हाप्सराः पुरुरवसं चक्रमे' इत्यादिरितिहासः (१), 'सदेव साम्येदमग्र आसीद' इत्यादिष्वर्ग-
 कथनात्मकं पुराणम् (२), 'देवयजनविद्याया विद्या' (३), 'प्रियमिष्येतदुपासीत' इत्यादिरहस्योपासनात्मिका
 उपनिषदः (४), 'तदेते ब्लोका' इत्यादिनिर्दिष्टा ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रब्लोकाः (५), 'आत्मैवेवोपासीत' इत्यादि-
 मन्त्रसङ्ग्रहावयवानि सूत्राणि (६), सङ्ग्रहावयवरूपाण्यनुव्याख्यानानि (७), मन्त्रव्याख्यात्मकानि व्याख्यानानि (८)
 इत्येवमष्टविधं ब्राह्मणं बोध्यम् ।

प्रलयसमये च तदनुप्रवेशात्तो न व्यतिरिच्यते, (१) यथा सामुद्रमेवाम्भः पृथिवीतेजःसम्-
कांत्कीठन्यमुपगतं सैन्धवं खिल्यः स हि स्वाकरे समुद्रे क्षिप्तोऽम्भ एव भवत्येवं चिदम्भोक्षे
लीनं जगच्चिदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यत इति । एतद्दृष्टान्तप्रबन्धेनाह—“स यथा
सर्वासामपामि”त्यादि(२) । दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकं योजयति “एवं वा
अरे इदं महद्दि”ति । वृहत्त्वेन ब्रह्मोक्तम् । इदं ब्रह्मेत्यर्थः । भूतं सत्यम्, अनन्तम् नि-
त्यम्, अपारं सर्वगतं, विज्ञानघनो विज्ञानैकरस इति यावत् । एतेभ्यः कार्यकारणभावेन
च्यवस्थितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय कार्यकारणसंघातस्य ह्यवच्छेदा(३)दुः-
खित्वशोक्तिवादयस्तदवच्छिन्ने चिदात्मनि तद्विपरीतेऽपि प्रतीयन्ते यथोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्र-
मसि तोयगताः कम्पादयस्तदिदं साम्येनोत्थानं, यदा स्वागमाचार्योपदेशपूर्वकमनननिदिष्टा-
सनप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार उपावर्तते तदा निर्मृष्टानिखिलसवासनाविवा-
मलस्य कार्यकरणसङ्घातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिश्रितात्मनः खि-
ल्यभावो विनश्यति । ततो न प्रेत्य कार्यकरणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञाऽस्तीति, न प्रेत्य सं-
ज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मा नास्तीति मन्यमाना सा मैत्रेयी होवाच—‘अत्रैव मा भवता-
नमुमुहन्मोहितवान् न प्रेत्य संज्ञास्तीति’ । (४) स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायं द्वैते हि रूपा-
दिविशेषसंज्ञानिबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः । (५) आनन्दज्ञानैकरसब्रह्माद्वयानुभवे तु तत्केन
कं पश्येत् (६) ब्रह्म वा केन विजानीयात् नहि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वात् । एव-
मुक्तं भवति—न संज्ञामात्रं मया व्यासेषि किन्तु विशेषसंज्ञेति । तदेवममृतत्वफलेनोपक-
मान्मध्ये चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाद् उपसंहारे च ‘महद्भूतमनन्तमि-
त्यादिना च ब्रह्मरूपमिधानाद्द्वैतनिन्दया चाद्वैतगुणकीर्तनाद्ब्रह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं
अवितामेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम् ।

(७) अत्रोच्यते । भोक्तृत्वज्ञातृताजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपेक-
कृतः । पतिजायादिभोग्यसम्बन्धो नाभोक्तुर्ब्रह्मणो युज्यते, नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षात्

(१) ‘स यथा सैन्धवखिल्य’ इति वाक्येन ज्ञाननिमित्तक आत्यन्तिकः प्रलयः प्रपञ्चस्योक्तस्तथा-
यथेति । खिल्यो—धनः ।

(२) इदमप्युपनिषत्प्रतीकम् । अनेनात्यन्तिकप्रलये प्राकृतलयो दृष्टान्तत्वेनोक्त इत्यर्थः ।

(३) अल्पत्वात् ।

(४) ‘यत्र हि द्वैतमिव भवती’त्यादिवाक्यं विभजते सहोवाचेति ।

(५) ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवे’त्यादिवाक्यं विवृणुते आनन्देति ।

(६) विषयभावेऽपि आत्मभूतं ब्रह्म जानीयादिति ज्ञानानिवृत्त्यर्थं ‘विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति
वाक्यं व्याचष्ट ब्रह्म वेति ।

(७) यद्यप्यत्र जीवब्रह्मालिङ्गसंशये सर्वात्मकब्रह्मण्यन्तर्भवन्तो जीवधर्मा न ब्रह्मरतया योज्यन्त प्रा-
र्दनाधिकरण एव तस्मिन्नेनपि प्रसिद्धजीवावुपादेनाप्रसिद्धब्रह्मात्मबोधनपरत्वमवधार्यते सुषुप्त्युक्तात्म्यभिर-
रणैव तस्मिन्नेस्तथापि जीवमनूप ब्रह्मत्वबोधनादनुभावविधेययोर्भेदाभेदाविति मतनिरासैकान्तिकपदै-
प्रतिपाद्यत इत्याह अत्रोच्यत इत्यादिना सिद्धान्ती । मैत्रेयीब्राह्मणविषये तु भेदपरत्वेन शक्यमानावा भोक्तृ-
त्वज्ञातृत्वादीनां समाधये जीवमात्रपरत्वेन पूर्वपक्ष उपन्यस्त इत्याह भोक्तृत्वेति । तदेव क्रमशो विभजते
पतीति ।

पा० ४ सू० २०-२२] वाक्यान्वयाधिकरणम् ।

२०५

महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह, अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यत्वमुपयुज्यते इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । भोक्त्रार्थत्वाच्च भोग्यजातस्येति तदु-
पोद्बलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः ॥ १९ ॥

तदेवं पौर्वापर्यालोचनया मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते भोक्त्रा जीवात्मनोप-
क्रममाचार्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्ते सूत्रकारः--

सू० प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाहमरथः ॥ २० ॥

यथा हि बह्वेर्विकारा व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गान् बह्वेरत्यन्तं भिद्यन्ते तद्रूपानिरूपणत्वा(१)जा-
पि ततोऽत्यन्तमभिज्ञा बह्वेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मनोपि ब्रह्मविकारा न
ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्ते चिद्रूपत्वाभावप्रसङ्गाच्चाप्यत्यन्तं न भिद्यन्ते परस्परं व्यावृत्त्यभावप्र-
सङ्गात्, सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च । तस्मात्कर्णचिद्वेदो जीवात्मनामभेदश्च । तत्र तद्वि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये
विज्ञानात्मनोपक्रम इत्याश्मरथ्य आचार्यो मेने ॥ २० ॥

आचार्यदेशीयान्तरमतेन समाधत्ते--

सू० उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्पौडुलोमिः ॥ २१ ॥

जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुध्युपधानसम्पर्कात्सर्वदा कलु-
षस्तस्य च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्सम्प्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमा-
त्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम् । एतदुक्तं भवति--भविष्यन्तमभेदमुपादाय भेदकाले-
ष्यभेद उक्तः । यथाहुः पाञ्चरात्रिकाः--

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदेतोरभावतः ॥ इति ।

अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति--“श्रुतिश्चैव”मिति (पृ० ४२५-२२) । पूर्वं देहेन्द्रि-
याद्युपाधिकृतं कलुषत्वमात्मन उक्तं, सम्प्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्व-
लक्षणे कालुष्यं पार्थिवानामणूनामिव(२) श्यामत्वं केवलं पाकेनेव ज्ञानध्यानादिना तदपनीय
जीवः परात्परतरं पुरुषमुपैतीत्याह--“क्वचिच्च जीवाश्रयमपी”ति (पृ० ४२६-
५० २) । नदी निदर्शनं यथा ‘सोम्येमा नद्य’ इति ॥ २१ ॥

तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्त्वात्रापरितुष्यन्नाचार्यमतमाह सूत्रकारः--

सू० अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

एतद्व्याचष्टे--“अस्यैव परमात्मन” इति । न जीव आत्मनोऽन्यो नापि तद्वि-

(१) बह्विरूपनिरूपणत्वात् । तत इति । अत्यन्तमभेदे हि ब्रह्मवत्परस्परव्यावृत्तिप्रसङ्गात् ब्रह्मव-
तिरिक्तजीवाभावे च तस्यैवोपदेशः स्यात्तस्य चायुक्तत्वादिति दार्ष्टान्तिकान्तार्थो बोध्यः ।

(२) ‘अणुश्यामताभेदेतस्यात्’ इति गौतमसूत्रेषु धृतस्य प्राचीननैयायिकमतस्य दृष्टेः समुक्तं, त-
थाच यथाह नदिरप्यणुश्यामता पाकेन विनश्यति तथा जीवस्य स्वाभाविकमपि कालुष्यं ज्ञानादिना नश्य-
तीति भावः ।

कारः किं त्वात्मैवाविधोपाधानकल्पितावच्छेदः, आकाश इव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात् । स्थूलदर्शिलोकप्रतीतिसौकर्यायोगादधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृतः । अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—“तथा चे”ति । अविकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवत्याकाशादेवदित्याह—“न च तेजःप्रभृतीनामि”ति । नहि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते एवं जीवस्येति । आचार्यविरचितं विभजते—“काशकृत्स्नस्याचार्यस्ये”ति । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावभावात् अनात्यन्तिकोऽभेद आस्थेयस्तथा च कथंचिद्भेदोपीति तमास्थाय कार्यकारणभाव इति (२) । मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निर्धारयति—“तत्र-तेषु मध्ये काशकृत्स्नीयं मत”मिति (पृ० ४२७० पं० ३) । आत्यन्तिके हि जीवपरमात्मभेदे तात्त्विकेऽनाद्यविधोपाधिकल्पितो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशश्रवणमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यया शक्यः समूलकायं कश्चि रज्ज्वामहिविभ्रम इव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण राजपुत्रस्येव च म्लेच्छकुले बद्धमानस्याप्यसि समारोपितो म्लेच्छभावो राजपुत्रोऽसीति आपोपदेशेन । न तु मृद्विकारः शरावादिः शरशोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्भावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुं, तत्तत्तद्भेदोस्तस्यापि मृदो भेदाभिन्नस्य तात्त्विकत्वाद्, वस्तुनस्तु ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वाद् सोऽयं (१) प्रातिपिपादयिषितार्थानुसारः । अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्वप्रकृतावप्यये सति नामृतत्वस्याशास्तीत्यपुरुषार्थत्वममृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधश्च काशकृत्स्नमते त्वेतदुभयं नास्तीत्याह—“एवं च सती”ति । ननु यदि जीवो न विकारः किन्तु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपाश्रयत्वश्रुतिः कथं च यथामेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति ब्रह्मविकारश्रुतिरित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति—“अतश्च स्वाश्रयस्ये”ति । यतः प्रातिपिपादयिषितार्थानुसारव्यामृतत्वप्राप्तिश्च विकारपक्षे न सम्भवतः, अतश्चेति योजनं । द्वितीयपूर्वपक्षबीज (३) मनयैव त्रिसूत्रपाकरोति—“यदप्युक्त”मिति । शेषवति रोहितार्थं व्याख्यातार्थं च । (४) तृतीयपूर्वपक्षबीजनिरासे काशकृत्स्नीयेनैवेत्यवधारणं तन्माताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात् । (५) ऐकान्तिके ह्यद्वैते आत्मनोऽन्यकर्मकरणे ‘केन कं पश्येदि’ति आत्मनश्च कमत्वं ‘विज्ञातारमरे केन विजानीयादि’ति शक्यं निषेद्धुम् । भेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतदद्वैताश्रयमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः । न केवलं काशकृत्स्नमते

(१) कार्यकारणभाव इति । आश्रयमरथ्यमते आत्यन्तिकेऽभेदे आस्थिते सति कार्यकारणभावमात्रमप्रसङ्गात् ईषद्भेदोप्यायातीति भावः । (२) सोयं—परपरयोरत्यन्ताभेदः ।

(३) परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानरूपं द्वितीयपूर्वपक्षबीजमित्यर्थः ।

(४) विज्ञातृशब्देन कर्तृनिर्देशलिङ्गरूपतृतीयं पूर्वपक्षबीजन्तु काशकृत्स्नमतेनैव परिहरणीयमित्याहुः ।

(५) शक्यनिराकरणत्वमेवाह ऐकान्तिके ईति । ‘केन कं पश्येदि’त्यनेनान्यकर्मकरणे निषिद्धे सति ‘केन कं विजानीयादि’त्यनेन ज्ञानकर्मत्वं निषेधेन शक्यं काशकृत्स्नमते भेदपक्षे भेदाभेदपक्षे च प्रमाणदेः सत्यं शक्यमिति भावः ।

स्तीयदर्शनाश्रयणेन भूतपूर्वगत्या विज्ञातृत्वमपि तु श्रुतिपौर्वापर्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह—
 “अपि च यत्र ही”ति (४२८-१८) । कस्मात्पुनः काशकृत्स्नस्य मतमास्थीयते-
 नेतेषामाचार्याणामित्यत आह—(१)दर्शितं तु पुरस्तादि”ति (पृ० ४२९ पं०-
 ७) । काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोपसं-
 हारोपक्रममाह—“अतश्चे”ति । कश्चित्पाठ आतश्चेति । तस्यावश्यं चेत्यर्थः । (२)ज-
 ननजरा मरणभीतयो विक्रियास्मासां सर्वोसां ‘महानज’ इत्यादिना प्रतिषेधः, परिणामपक्षे-
 ऽन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरा एकमेवाद्वितीयमित्यादयो द्वैतदर्शननि-
 न्दापराध्वान्योसावन्योहमस्मीत्यादयो जन्मजरादिविक्रियाप्रतिषेधपराक्षेप महानज इत्यादयः-
 श्रुतय उपरुच्येरन् । (३)अपि च यदि जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदावास्थीयेयातां ततस्तयोर्मिथो-
 विरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्त्वे नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत बलीयसैकेन-
 दुर्बलपक्षावलम्बनो ज्ञानस्य बाधनात् । (४)अथ त्वगृह्यमाणविशेषतया न बलावल्लाघारणं,
 ततः संशये सति न सुनिश्चितार्थमात्मनि ज्ञानं भवेत्सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते-
 वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति । तदतदाह—“अन्यथा मुमुक्षूणामि”ति । एकस्व-
 मनुपश्यत ईति श्रुतिर्न पुनरेकत्वानेकत्वे अनुपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोर-
 भेदो भाविकः, कथं तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदौ क्षेत्रज्ञः परमात्मेति, कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
 स्वभावस्य भगवतः संसारिता ? अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत्, कस्येयमविद्या, ?
 न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभावात्, नापि परमात्मनस्तस्य विद्यैकरसस्या-
 विद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावत्स्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्विबुद्धि-
 व्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोपि भाविक इत्यत आह—“स्थिते च परमात्मक्षे-
 त्रज्ञात्मैकत्व” इति (पृ० ४३० पं० १) । (५)न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भवि-
 तुमर्हत इति विपश्चितं प्रथमे पादे । (६)द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वा-
 पर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा बिम्बादवदातात्तात्त्विके प्रतिबिम्बानाम-
 भेदोऽपि नीलमणिःकृपाणकाचाद्युपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदो वर्त-
 यति इदं बिम्बमवदातामिमानि च प्रतिबिम्बानि नीलोत्पलपलाशश्यामलानि वृत्तदीर्घादि-
 भेदभाजि बहूनी”ति, एवं परमात्मनः शुद्धस्वभावाज्जीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्वचनीयाना-
 यविद्योपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदावयं च परमात्मा शुद्धा-
 त्वमात्र इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज इति वर्तयति । अविद्योपधानं च यद्यपि-
 विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिबिम्बकल्पजीवद्वारेण परस्मि(७)मु-

(१) पुद्गलैरेवेण श्रुत्यनुमानाद्वरं प्रत्यक्षश्रुतिदृष्टं मतं गृहीतमिति परिहारभाष्यार्थोऽत्र बोध्यः ।

(२) ‘सर्वाविक्रियाप्रतिषेधादि’ति (पृ० ४२९-२०) भाष्यं विवृण्वन्नाह जननेति ।

(३) ‘अन्यथा निरपवादानुपपत्तेरिति भाष्यं व्याचष्टे अपि चेति ।

(४) ‘सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेरिति भाष्यस्याभिप्रायमाहायस्त्विति । समबलबोधितविपर्यये विषये सत्प्र-

विषयाद्यनुमानवत्संशय एव स्यादित्यर्थः ।

(५) ननु भेदाभेदसम्भवाच्चैताभेदासिद्धौ मृषाभेद इति भाष्योक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह न तावदिति ।

(६) तर्हि भेद एवास्तु तात्त्विक इत्याक्षेप आह इति ।

(७) ब्रह्मणि, उच्यते प्राचीनाचार्यैरिति शेषः ।

च्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागाश्रया विद्या अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । अत एव 'कानुद्दिश्यैष ईश्वरो मायामारचयत्यनर्थिकामुद्देश्यानां सर्गादौ जीवानामभावात्, कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदनाभाजं कुर्यादिति'त्याद्यनुयोगो निरवकाशः । (१) न खल्वदिमान् संसारो नाप्यादिमानविद्याजीवविभागो येनानुयुज्येतेति । अत्र च नामग्रहणेनाविद्यामुपलक्षयति । स्यादेतत्, यदि न जीवाद्ब्रह्म भिद्यते हन्त जीवः स्फुरति ब्रह्मापि तथा स्यात्तथा च 'निहितं गुहायामि'ति नोपपद्यत इत्यत आह—“नहि सत्यमि”ति । यथा हि बिम्बस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या गुहा इति(२) । यथा प्रतिबिम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्नमपि गुह्यमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म गुह्यम् । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यद्गुह्यमित्यत आह—“न च ब्रह्मणोऽन्य” इति । ये त्वाद्भ्रमप्रसृतयो “निर्वन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थमि”ति । (३) ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादित्यत्ववत्तदाश्रितो मोक्षोपि तथा स्यात् । यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयुस्तत्राह—“न्यायेने”ति । (४) एवं ये नदीसमुद्रनिदर्शनेनामुक्तेर्भेदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्यास्थिवत् तेषामन्यायेनासंगतिः, नो जातु घटः पटो भवति । ननूकं यथा नदी समुद्रो भवतीति । का पुनर्नैद्यमिमताऽऽयुष्मतः ? किं पाथः परमाणव उतैषां संस्थानभेद आहोस्वित्तदारब्धवयवौ ! तत्र संस्थानभेदस्य वाऽवयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रेणैकता, नदीपाथः परमाणूनां तु समुद्रपाथः परमाणुभ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः, एवं समुद्रादपि तेषां भेद एवावेति । (५) तु काशकृस्तीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनोऽशमाचख्युस्तेषां कथं 'निष्कलं निष्कलं शान्त'—मिति न श्रुतिविरोधः । (६) निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासेधि न तु सांशत्वम्, अंशश्च जीवपरमात्मनो नभस इव कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं वायोरिव च शरीरमवच्छिन्नं पञ्चद्व्युतिः प्राण इति चेत् । न (७) तावन्नभो नभसोऽशस्तस्य तत्त्वात् । कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नमंश इति चेद्, (८) हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन कर्णनेमिमण्डलं वा तत्संयोगवैयुक्तं भवति । न च कर्णनेमिमण्डलं तस्यांशस्तस्य ततो भेदात् । तत्संयोगो नभोधर्मत्वात् तस्यांश इति चेत् । न । अनुपपत्तेः, नभोधर्मत्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिन्नमिति तत्संयोगः ।

(१) अतएवेत्यादिकमेव विवृणोति न खल्विति । अयं भावः—अविद्याधीनस्य जीवविभागस्यानादित्वाद्भेदाभावोऽसिद्धः, अनादित्वाच्च मायाया आरचनाभावः, संसारस्यानादित्वात्संसारिणं कथं कुर्यादित्यवयवम्, मायाकृतसंसारे गन्धर्वनगरादिभ्रमवज्र प्रयोजनानुयोग इति ।

(२) यथा दर्पणादयो सुखादाववदातत्वादेर्भाषानप्रयोजका तथाऽविद्याप्येकास्मिन्स्वयंपरो विरोधोऽभाषाने प्रवर्त्तयति असम्भावनीयावभासचतुरत्वादित्यर्थः ।

(३) आद्भ्रमप्रसृतं वेदान्तार्थबोधकत्वात् युक्तमित्यहं ब्रह्मण इति ।

(४) औडुलोमिमतेऽसंगतिं प्रदर्शयन्नाह एवं ये इति । भिन्नयोरैक्यासम्भवादकत्वशङ्कं तन्मतसिद्धेः स्यादित्यर्थः ।

(५) भास्करमतमनूय दूषयति ये त्विति ।

(६) भास्करमतेनाशङ्कने निष्कलमितीति ।

(७) समाधत्ते न तावदिति ।

(८) कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभोऽशः स्यादित्याशङ्कयामहं हन्तेति । नेम्याकारकर्णवलयपर्यन्तं गयोः प्राप्तयोरेवाकाशशरीरनिर्देशसम्भवेऽप्येव निर्देशाच्च कर्णनेमिनिर्देशात्तदनुपपत्त्यादपि कर्णस्तत्त्वयोरेवाकाशशः इत्युक्तं स्यादित्यर्थः ।

सर्वत्र प्रयेत । (१) न ह्यस्ति सम्भवोऽनवयवमव्याप्य वर्तत इति । तस्मात्तत्रास्ति चेष्टाप्यैव । न चेष्टाप्योति तत्रैव नास्त्येव । व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिस्वन्वध्यधीननिरूपणतया न सर्वत्र निरूप्यत इति चेत् । न नाम निरूप्यताम्, तत्संयुक्तं तु नमः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गः । (२) न च भेदाभेदयोरन्यतरांशः शक्यो निर्वक्तुम्, न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरैकत्रासमवायादित्युक्तम् । तस्मादनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित एवांशो नमसो न भाविक इति युक्तम् । (३) न च कल्पनिको ज्ञानमात्रायतनजीवितः, कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंस्थांशः कथं शब्दश्रवणलक्षणाय कार्याय कल्पते, न जानु रज्ज्वामज्ञायमान उरगो मयः कम्पादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञातत्वासिद्धेः, कार्यव्यंग्यत्वादस्य । (४) कार्योत्पादात् पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत् । (५) न, पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्यङ्ग्यत्वादस्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्च कल्पना तत्संस्कारप्रवाहस्य । अस्तु वाऽनुपपत्तिरेव कार्यकारणयोर्मयात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्हि मायामुपोद्बलयति । अनुपपद्यमानार्थत्वान्मायायाः । अपि च भाविकांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वाच्च ज्ञानध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् तदेवमाकांशांश इव श्रोत्रमनिर्वचनीयम् । एवं जीवो ब्रह्मणोऽंश इति काशकृत्स्नीयं मतमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

सू० प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

(६) स्यादेतत्, वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं समन्वयलक्षणमिति किमपरमवशिष्यते यदर्थमिदमारभ्यत इति शङ्कां निराकर्तुं सङ्गतिं दर्शयन् अवशेषमाह “यथाभ्युदये”ति । अत्र च लक्षणस्य सङ्गतिमुक्त्वा लक्षणेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिरुक्ता । एतदुक्तं भवति—सत्यं जगत्कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयस्तत्र कारणभावस्योभयथा दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्तत्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि । तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत उपादानकारणानुसरणे सांख्यस्मृतिरिति सिद्धं प्रधानमभ्युपेयम् । तथा च जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अतिव्याप्तेः प्रधानेऽपि गतत्वात् । असम्भवाद्वा । यदि तत्तरः पक्ष

(१) कर्णनेमिमण्डलपक्षं निरस्य संयोगपक्षे किं संयोगो व्यापि न वा? आद्यमनुपलम्भाजिरस्य द्वितीयं निराकरोति नहीति ।

(२) अधुनाशमात्रे साधारणदूषणमाह नचेति । वस्तुतो भिन्नयोर्महिषाश्ववज्रांशोऽस्ति, नाप्यभिव्यक्त्यैकवत्, नापि भिन्नाभिन्नयोस्तद्विरोधस्य समन्वयसूत्रे उक्तत्वादित्यर्थः ।

(३) अविद्याकल्पितोऽपि नमोऽंशो न सम्भवतीत्याह नचेति । यत्कल्पनिकं न तदज्ञातदशायामस्ति लक्ष्यलक्षणलक्षणलक्षणो यदि कल्पनिकत्वेन ज्ञानमात्रप्राप्तजीविकः प्रतीतस्तत्कालस्तर्हि कथमज्ञायमानोऽस्ति । इदमसङ्गतामाशङ्क्याह असंश्लेषेति । अज्ञातत्वेन हि श्रोत्रं शब्दधीहेतुस्तदज्ञातदशायो ययस्तस्यात्ततः शब्दज्ञानं स्यादित्यर्थः ।

(४) शङ्कते कार्योत्पादादिति । शब्दोपलब्धिकार्यलिङ्गकानुमानाया श्रोत्रस्याभिव्यक्तिः सा कार्यात्प्राप्तीति प्राक्कार्योदसच्छब्दो स्यात्तद्वलात्तत्सत्त्वे तु चक्रकापत्तिस्तथाच नियतप्राक्सत्वरूपकारणत्वं न स्यादिति भावः ।

स्ततो नातिव्याप्तिर्नाप्यव्याप्तिरिति साधुलक्षणम् । सोऽयमवशेषः । तत्र—

(१) ईक्षापूर्वकर्तृत्वं प्रभुत्वमसकृपता ।

निमित्तकारणेणैव नोपादानेषु कर्हिचित् ॥

तदिदमाह—“तत्र निमित्तकारणमेव तावदि”ति (पृ. ४३१. पं. ३) ।

आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तद्विशेषनियममागमो न प्रतिक्षिपत्यपि त्वनुम-

न्यत एवेत्याह—“पारिश्य्यादब्रह्मणोन्यदि”ति । ब्रह्मोपादानत्वस्य असकृपस्य प्रति-

षेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत इति । (२) एकविज्ञानेन

च सर्वविज्ञानप्राप्तेरज्ञानमुत तमादेशमि’त्यादिना, यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेति च दृष्टान्तः,

परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः । यथा सोमश्चर्मणैकेन ज्ञातेन सर्वे कठा ज्ञातो भवति ।

एवं प्राप्त उच्यते—प्रकृतिश्च । न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणं, कुतः ? प्रतिज्ञादृष्टान्त-
योरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावुपरुध्येयाताम्, तथाहि—

(३) न मुख्ये सम्भवस्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्यते ।

न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥

सर्वे हि तावद्वेदान्ताः पौर्वापर्येण शिक्षिताः ।

एकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ॥

तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थैवेव युक्तौ न तु ‘यजमानः प्रस्तर’ इति वदुःकरणकल्पन-
नेतव्यौ तस्यार्थवादस्यातत्परत्वात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मक-
त्वाच्चोपादेयस्य कार्यजातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्यादत्यन्त-
मिहामिति न तज्ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । (४) न च ब्रह्म-
णोऽन्यन्निमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव । न हि तदानीं ब्रह्मणि
ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वमध्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञा-
नात् । (५) ‘यत’ इति च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्यतेऽपि तु प्रकृतौ जनिकर्तुः प्रकृतिरिति ।
ततोऽपि प्रकृतिस्त्वमवगच्छामः । दुन्दभिग्रहणं दुन्दुभ्याघातग्रहणं च तद्वत्तत्त्वत्वसामान्यो-
लक्षणार्थम् ॥ २३ ॥

(१) ईक्षितृत्वश्रुतेरेकविज्ञानेन सवविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्म निमित्तकारणमुतोपादानकारणमपीति
सन्देहे पूर्वं मुख्यतः प्रतिज्ञाश्रयणेन वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तम्, अधुना निमित्तोपादानभेदादौपेति
सङ्गतिमभिसम्भाय पूर्वपक्षमाह ईक्षेति । अनेन ब्रह्म द्रव्यप्रकृतिः ईक्षितृत्वाकर्तृत्वात्स्वामित्वाच्च प्रमुखा-
न पृथिव्यादिप्रकृतिः असकृपत्वात् गन्धादिद्रव्यत्वादिन्याद्यनुमानं पूर्वपक्षिमतेन सूचितम् । इलोकार्थः सख ।

(२) ननु निमित्तोपादानभेदे कथं प्रतिज्ञादृष्टान्तयोर्भोजना तत्राह एकेति ।

(३) ननु प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्राधान्यपरो भाविष्यत इत्याशङ्क्याह न मुख्य इति । नन्वनुपादाना-
ज्ञानतास्त आह नचेति । आगमोपि निमित्तत्वपर एवास्तु तत्राह सर्वे हीति । वेदान्तिमते कार्यमात्रस्य ति-
वर्तत्वेनाधिष्ठानव्यतिरेकेण सर्वेषामभावाङ्गीकारात् सर्ववेदान्तवाक्यानामैकान्तिकाद्वैतपरत्वमित्यर्थः ।

(४) यदि कारणज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानार्थं ब्रह्मण उपपादनत्वं तर्हि ततोऽन्यन्निमित्तं स्यादित्यत्राह नचेति ।

(५) प्रतिज्ञाद्वैतैव अस्यापि पूर्वपक्षमनुमानं न भवति । अनिकर्तुरिति । जायमान-
कार्यस्य प्रकृतिरुपादानसंज्ञिका भवतीति पाणिनिस्त्वार्थः ।

सू० अभिधयोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

(१) अनागतेच्छा सकृत्पोऽभिध्या । एतया खलु स्वातन्त्र्यलक्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम् । 'बहु स्यामि'ति च स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

सू० साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

आकाशादेव ब्रह्मण एवेत्यर्थः । साक्षादिति चेति सूत्रावयवमनुष्य तस्यार्थं व्याचष्टे—
“आकाशादेवे”ति । (पृ. ४३३ पं. ८) श्रुतिर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती
उपादानान्तराभावं साक्षादेव दर्शयतीति साक्षादिति सूत्रावयवेन दर्शितामति योजना ॥ २५ ॥

सू० आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं निमित्तामत्यपि द्रष्टव्यं, (२) कर्मत्वेनोपादानत्वात्कर्तृत्वेन च त-
त्प्रति निमित्तत्वात् । “कथं पुनरि”ति सिद्धसाध्यगोरेकत्रासमवायो विरोधादिति ।
“परिणामादिति । ब्रूम” इति । पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारारमनो परिणामो-
ऽनिर्वचनीयत्वाद्भेदेनाभिज्ञ एवेति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः । एकवाक्यत्वेन व्या-
ख्याय परिणामादित्यवाच्छब्दः (३) व्याचष्टे—“परिणामादिति वे”ति । सच्चत्य-
च्चेति द्वे ब्रह्मणो रूपे । सच्चं सामान्यविशेषेणापरोक्षतया निर्वाच्यं पृथिव्यतेजोलक्षणम् ।
त्यच्च परोक्षमत एवानिर्वाच्यमिदन्तया वाग्व्याकाशलक्षणम् । कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं ? यदि
तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति ॥ २६ ॥

सू० योनिश्च हि गणिते ॥ २७ ॥

(४) पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुभाष्यागमविरोधेन दूषयति “यत्पुनरि”ति (पृ. ४३५
पं. ६) । एतदुक्तं भवति—ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेवेक्षापूर्वकजगत्कर्तृत्वात् कुम्भकर्तृकु-
लालवत् । (५) अत्रेश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षध्वाप्रसिद्धविशेषः । (६) यथाहुर्“नानु-
पलब्धे न्यायः प्रवर्तते” इति । आगमात्तद्विद्विरिति चेद्, हन्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो
गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः । स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेश्वरमवगमयतीति ।
(७) विशेष्याश्रयप्राप्त्यागमविरोधाच्चानुमानमुदेतुमर्हतीति, कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्य-
र्थः । (८) इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जु-
रेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् । न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैरुद्देशेन वा
परिणामः सम्भवति नित्यत्वादानेकदेशत्वादित्युक्तम् । (९) न च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते न

(१) सूत्रस्याभिध्याशब्दार्थमाहानागतेति । अनागतवस्तुनीच्छा—सकृत्स्यो वाऽभिध्या, तथा स्वातन्त्र्यं
दर्शितं तेन च निमित्तत्वमपि 'सोष्कामयते'त्यादिश्रुतौ दर्शितमित्यर्थः ।

(२) निमित्तोपादानत्वे हेतुपरं यत्कारणमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे कर्मत्वेनेति ।

(३) पृथक्कृत्वा । (४) नैयायिकस्य । (५) पूर्वोक्तनैयायिकांशुमाने । (६) न्यायभाष्यकाराः ।

(७) विशेष्येति । साध्यं प्रति विशेष्यस्य हेतुं प्रति चाश्रयस्य ग्राहकतयोपजीव्यागमविरोधादित्यर्थः ।

(८) ननु आत्मकृतेः परिणामादित्यनेन सूत्रेण परिणामवादो वेदान्तदर्शनकारस्याप्यभिमतो भातीत्या-
शङ्क्याह इयं चेति ।

(९) एवं च सौख्यपरिणामाद्ब्रह्मस्य विवर्तनं न वेदादित्येतेषां तत्राश्रयानुपपत्तिः परिणामत्वेन
लोकसिद्धस्य सुव्यसहत्वेन विवर्ततामाह न च मृद इति ।

चाभिज्ञा न वा भिज्ञाभिज्ञाः किं त्वनिर्वचनीया एव । यथाह श्रुतिः “मृत्तिकेत्येव सत्यमि”ति । तस्मादद्वैतोपक्रमादुपसंहाराच्च सर्व एव वेदान्तः ऐकान्तिकाद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव क्वचिद् द्वैतमाहुः, क्वचिद्भूतनिषेधेन, क्वचिद्ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः । एतावतापि तावद्भेदो निषिद्धो भवति, न तूपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारग्रह आस्थेयः । (१)नहि वाक्यैकदेशस्यार्थो स्तीति ॥ २७ ॥

स्यादेतत्, मा भूत्प्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्रह्मोपादानत्वं सिध्यति, परमात्मा दीनामपि तदुपादानानामुपप्लवमानत्वा(२)त्षामपि हि किञ्चिदुपोद्वलकमस्ति वैदिकं लिङ्गमित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः—

सू० एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं सूत्रम् ।

(१)प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः ।

वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रत्रिरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भामत्यां

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सम्पूर्णश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

सू० स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिहारलक्षणयोः सङ्गतिप्रदर्शनाय सुखग्रहणाय(४) चैतयोः सङ्क्षेपतस्तात्पर्यार्थमाह—“प्रथमेऽध्याय” इति (पृ० ४३७ पं० ५) । अनपेक्षवेदान्तवाक्यस्वरसासिद्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानकरणादनेन लक्षणेनास्ति विषयविषयिभावः सम्बन्धः । पूर्वलक्षणार्थो हि विषयस्तद्गोचरत्वादाक्षेपसमाधानयोरेष च विषयीति । तदेवमध्यायमवतार्य तदवयवमधिकरणमवतारयति—“तत्र प्रथमं ताव”दिति (पृ० ४२८ पं० १) । तन्मयते व्युत्पाद्यते मोक्षसाधनमनेनेति तन्म, तदेवाख्या यस्याः सा स्मृतिः तन्त्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता । अन्याद्याः सुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न खल्वमूषां स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवन् न्योऽवकाशः शक्यो वादितुमृते मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेन्नाभिदध्युरनवकाशाः सन्तोऽप्रमाणं प्रसज्येरन् । तस्मात्तदविरोधेन कथञ्चिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः । पूर्वपक्षमाक्षिपति—

(१) ननु मध्ये सृष्टिश्रुत्येव सप्रपञ्चता स्याद्ब्रह्मण इत्याशङ्क्याह नहीति । उपक्रमावयवगततत्संश्लेषणं वाक्यमध्यस्थाऽवाप्तरवाक्यस्य प्रधानानुरोधेन मायामयसृष्टिविषयत्वमित्यर्थः ।

(२) बुद्धौ प्रतिभासमानत्वात् ।

(३) अध्यायार्थसङ्काहकबलोकमाह प्रतिज्ञेति । प्रथमे सूत्रे विचारप्रतिज्ञा, द्वितीये लक्षणम्, तृतीये लक्ष्यमाणे वेदान्तवाक्यसमन्वयः, स च ब्रह्मण्येव नाभ्युपेति शिष्टायां त्रिपाद्यां साधितमित्यर्थः ।

(४) वृत्तेति । वृत्तिस्थि-समन्वय-विषयस्य प्रतिषेध-विषयस्य विरोधादध्यायस्य च सङ्गतिप्रदर्शनाय अनन्यत्वेन ज्ञानाय च ।

या० १ सू० १.]

स्मृत्याधिकरणम् ।

२१३

“कथं पुनरीक्षत्यादिभ्य” इति (पृ० ४३९ पं० ४) । प्रसाधितं खलु धर्ममीमांसायां (१) “विरोधे त्वनेपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमित्यत्र यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलतयाऽनपेक्षणीयत्वम्, तस्मान्न दुर्बलानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां युक्तमुपवर्णनमपि तु स्वतः सिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बलाः स्मृतीर्बाधन्त एवेति युक्तम् । पूर्वपक्षी समाधत्ते—“भवेदय”मिति । प्रसाधितोऽप्यर्थः श्रद्धाजडान् प्रति पुनः प्रसाध्यत इत्यर्थः । आपाततः समाधानमुक्त्वा परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी—“कपिलप्रभृतीनां चार्थ”मिति । अयमस्याभिसन्धिः—ब्रह्मा हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं ‘शास्त्रयोनित्वा’दिति, तेनैव वेदराशिप्रब्रह्मप्रभवः सत्त्वा (२) जानसिद्धानावरणभूतार्थमात्रगोचरतद्वुद्धिपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथिताजानसिद्धभावानां स्मृतयोऽनावरणसर्वविषयतद्वुद्धिप्रभवा इति न श्रुतिभ्योऽमुषामस्ति कश्चिद्विशेषः । न चैताः स्फुटतरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः शक्यन्तेऽन्यथयितुम् । तस्मात्तदनुरोधेन कथंचिच्छ्रुतय एव नेतव्याः । अपि च तर्कोऽपि कपिलादिस्मृतीरनुमन्यते, तस्मादप्येतदेव प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त आह—“तस्य समाधि”रिति । (३) यथा हि श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैवं स्मृतीनामविगानमस्ति प्रधाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनपराणां तत्रतत्र दर्शनात्, तस्मादविगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थेयो ननु स्मार्तो विगानादिति । तत्किमिदानीं परस्परविगानात् सर्वा एव स्मृतयोऽवहेया इत्यत आह—“विप्रतिपत्तौ च स्मृतीना”मिति (पृ० ४४० पं० १४) । “न चातीन्द्रियार्थानि”ति (पृ० ४४१ पं० १) अर्वागुद्गमिप्रायम् । शङ्कते—“शक्यं कपिलादीना”मिति निराकरोति—“न सिद्धेरपी”ति । न तावत्कपिलादय ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किन्तु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां तदनुष्ठानवतां प्राचि भवेऽस्मिन् जन्मनि सिद्धिरत एवाजानसिद्धा उच्यन्ते । यदस्मिन् जन्मनि न तैः सिद्ध्युपायोऽनुष्ठितः प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानलब्धजन्मत्वात्तत्सिद्धीनां, तथा चावधुतवेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थाभिधानं तदपबाधितमप्रमाणमेव । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशङ्कितं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य । तदेवं वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनादनास्वास इति पूर्वोक्तं (४) स्मारयति—“सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपी”ति । श्रद्धाजडान् बोधयति—“परत-

(१) ‘औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा प्रायेत्’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा ‘सर्वाभावेष्टेत्’ इति स्मृतिर्मानं न वेति संशये, स्मृतिर्मूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च स्वपराधीतश्रुतिवत्समबलतयोऽदितानुदितविकल्पासम्भवात्मानामेति पूर्वपक्षे, सिद्धान्ततयेदमुपतिष्ठते ‘विरोधे त्वि’ति मीमांसायाम्, असति विरोधे यतो मूलश्रुत्यनुमानं स्वपराधीतश्रुत्योस्तुल्यवत्प्रामाण्यसमबलताऽतः श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमित्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धेयं तु न श्रुत्यनुमानमर्थापहारेण मानस्याप्यपहारात् अतो मूलाभावादप्रमाणमिति ।

(२) आजानेति । आजानसिद्धा—स्वभावसिद्धा च सा अनावरणभूतार्थमात्रगोचरा या तद्वुद्धिर्ब्रह्मज्ञानं तत्पूर्वको वेदराशिः इत्यर्थः । सत्यानुताविषयवारणार्थं मात्रपदम् ।

(३) अयस्मृत्यनवकाश्चिद्विषयीति आरम्भे सिद्धमिति शङ्कते—‘प्रदक्ष्ये ब्रह्म’ इत्यादीत्यादिना अविगानं विरुद्धार्थानाभिधानम् ।

(४) ‘विप्रतिपत्तौ च’त्यादिभाष्येण पूर्वयुक्तम् ।

स्त्रप्रज्ञस्यापी”ति । ननु श्रुतिश्चेत्कपिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशयं बोधयति, कथं तेषां ध्वजनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत आह—“या तु श्रुति”रिति । न तावत्सिद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । न च विकल्पो वस्तुनि, सिद्धे तदनुपपत्तेः । अनुष्ठानमनागतोत्पाद्यं विकल्प्यते, न सिद्धम्, तस्य व्यवस्थानात् । तस्मात् श्रुतिसामान्यमात्रेण (१) भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति । स्यादेतत्, कपिल एव श्रौतो नान्ये मन्वादयः, ततश्च तेषां स्मृतिः कपिलस्मृतिविरुद्धाऽवहेत्येतत् आह—“भवति चान्या मनो”रिति (पृ० ४४२ पं० १) । तस्याप्यप्रामान्तरसम्वादाह—“महाभारतेऽपि चे”ति । न केवलं मनोः स्मृतिः स्मृत्यन्तरसंवादिनी श्रुतिसम्वादिन्यपीत्याह—“श्रुतिश्चे”ति । उपसंहरति—“अन” इति (पृ० ४४३ पं० ३) स्यादेतत्, भवतु वेदविरुद्धं कपिलं वचस्तथापि द्वयोरपि पुरुषबुद्धिप्रभवतया को विनिगमनार्था हेतुर्यतो वेदविरोधि कपिलं वचो नादरणीयमित्यत आह—“वेदस्य हि नरपेक्ष”मिति । अयमभिसन्धिः—सत्यं शास्त्रयोनिरीद्वरस्तथाप्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति स्वातन्त्र्यं कपिलादीनामिव, स हि भगवान् यादृशं पूर्वस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणास्मिन्नपि सर्गे प्रणीतवान्, एवं पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन्, पूर्वतमानुसारेण च पूर्वतर इत्यनादिरयं शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारणभावः (२) । तेनेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया येनास्य कपिलादिवस्वातन्त्र्यं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य स्वयमाविर्भवदपि न शास्त्रकारणतामुपैति, द्वयोरप्यपयांयेणाविर्भावात् । (३) शास्त्रं च स्वतो बोधकतया पुरुषस्वातन्त्र्याभावेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कं सदनपेक्षं साक्षादेव स्वार्थे प्रमाणम् । (४) कपिलादिवचांसि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभवपूर्वाः, तस्मात्तासामर्थ्यप्रत्ययाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत् स्मृत्यनुभवौ कल्प्येते तावत् स्वतः सिद्धप्रमाणभावयाऽनपेक्षयैव श्रुत्या स्वार्थो विनिश्चायित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थो बाध्यत इति युक्तम् ॥ १ ॥

सू० इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानस्य तावत् कचिद्वेदप्रदेशे वाक्याभासानि दृश्यन्ते, तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति । न च भूतेन्द्रियादिवन्महदादयो लोकसिद्धाः । तस्मादास्यान्तिकात् प्रमाणान्तरासम्वादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलाभावादभावो वन्ध्याया इव दौहित्र्यस्मृतेः (५) ।

(१) सगरपुत्रप्रतप्तुः सांख्यप्रणेतुश्च कपिल इति शब्दसाम्यमात्रेण ।

(२) कार्यकारणभाव इति । एवं च कार्यकारणभावस्यानादित्वेन न प्रागभूतस्य शास्त्रस्य तदर्थमानपूर्विका वृत्तना क्रिया किन्तु नियतक्रमस्य तस्य संस्काररूपेणानुवर्तमानस्य स्मरणेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः ।

(३) ननु गुणवद्वक्तृज्ञानज्यत्वाभावे कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत्, स्वत इत्याह शास्त्रं वेति ।

(४) नन्वेवं तर्हि वेदान्तिमते प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्कपिलादिवचस्तथा किं न स्यादित्यत आह कपिलादीति । यथाऽनपेक्षत्वेन शीघ्रतरप्रवृत्तश्रुत्या तद्विरुद्धलिङ्गस्य श्रुतिकल्पनापेक्षत्वेन विलम्बितप्रवृत्तेः परिच्छेदकत्वाभावेत्तथाऽनपेक्षश्रुत्या तद्विरुद्धकपिलवाक्यस्य सापेक्षत्वेन विलम्बिनः प्रामाण्याभाव इति भावः ।

(५) दौहित्र्यस्मृतीरिति । यथा वन्ध्या चेन्स्मरति इदं मे दौहित्रेण कृतमिति, सा स्मृतिर्मूलस्य बुद्धिः तदभावादप्रमाणमेवमेवापि मूलभूतानुभवभावात्स्मरणभाव इति भावः ।

वा०१ सू०३]

योगप्रत्युक्त्याधिकरणम् ।

३१५

न चार्थज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम् । तस्मात्त कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भापातज्जलादेः संध्या प्रामाण्यं निराक्रियते, किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तित्युच्यते । न चैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्रामाण्यमनुवीरन् । न चैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि, किन्तु (१) योगस्वरूपतत्साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युपादनपराणि । तच्च किञ्चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं पुराणेष्वेव (२) सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु, न तु तद्विवाक्षितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्तं तत्प्रतीयमानमभ्युपेयेत; यदि न मानान्तरेण विरुध्येत । अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तस्मात् प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रान्न प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताऽऽह स्वभगवान् वार्षगण्यः—

(३) गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमुच्छति ।

यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छम् ॥ इति ।

योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमात्रेणैव गुणा उक्ता, न तु भावतस्तेषामतात्त्विकत्वादित्यर्थः । अलोकसिद्धानामपि प्रधानादीनामनादिपूर्वपक्षन्यायाभासोत्प्रेक्षितानामनुवाद्यत्वमुपपन्नम् । तदनेनाभिसन्धिनाह—“एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानं योगस्मृतिरपि, प्रधानादिविषयतया, प्रत्याख्याता द्रष्टव्ये”ति (पृ० ४४४ पं०) । अधिकरणान्तरारम्भमाक्षिपति—“नन्वेवं सति समानन्यायत्वा”दिति । समाधत्ते—“अस्त्यत्राभ्याधिका शंका” । मा नाम सांख्यशास्त्रात् प्रधानसत्ता विज्ञायि, योगशास्त्रात् प्रधानादिसत्ता विज्ञापयिष्यते । बहुल हि योगशास्त्राणां वेदेन सह संवादो दृश्यते । उपनिषदुपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगोपेक्षास्ति । न जातु योगशास्त्रविहितं यमनियमादिबहिरङ्गमुपायमपह्यान्तरङ्गं च धारणादिकमन्तरेणोपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हति । तस्मादौपानेषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात् सवादबाहुल्याच्च वेदेनाष्टाकादिस्मृतेः (४) वयोगस्मृतिः प्रमाणम् । ततश्च प्रमाणात् प्रधानादिभ्रततिर्नाशब्दत्वम् । न च तदप्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं च यमादाविति युक्तम् तत्राप्रामाण्येऽन्यत्राप्यनाश्वसात् । यथाहुः—

(१) यागेति । योगस्वरूपं चित्तवृत्तिनिरोधः, तत्साधनं यमनियमादिः, तदवान्तरफलमणिमादिबिभृतिः, सुखफलं कैवल्यं चैतेषां व्युत्पादकानित्यर्थः ।

(२) सर्गः सृष्टिः, प्रतिसर्गः प्रलयः, वंशानुचरितं तत्कर्म ।

(३) गुणानामिति । यतः प्रधानादेरिवेकत्वा योगशास्त्रेणो गुणानां सत्त्वादीनां परमं रूपमधिष्ठानमात्रादृष्टिपथं न गच्छति, यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं दृश्यं प्रधानादि तन्मायैव सुतुच्छं मिथ्येत्यर्थः ।

(४) ‘अष्टकाः कर्तव्याः, तटाकं खनितव्यम्’ इत्यादिस्मृतयो प्रमाणं नवेति सन्देहे धर्मस्य वेदैक्यमागत्वात् तासां श्रयःसाधनत्वे वेदातुल्यत्वात् स्मृत्येव धर्मेणापि निर्माणसम्भवाच्च न प्रमाणमिति पूर्वपक्षे, वेदाद्यास्तुतामेव सनिबन्धनात् स्मृतिविषयकतां धर्मस्य वेदैक्यमागत्वात् प्रमाणमिति पूर्वमीनसां यथाऽष्टकादिस्मृतीनां प्रामाण्यमित्यर्थः ।

(१) प्रसरं न लभन्ते हि यावत् कचन मर्कटाः ।

नाभिद्रवन्ति ते तावत् पिशाचा वा स्वगोचरे ॥ इति ।

सेयं लब्धप्रसरा प्रधानादौ योगाप्रमाणतापिशाची सर्वत्रैव दुर्वारा भवेदित्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यभ्युपेयमिति नाशब्दं प्रधानमिति शङ्कार्थः । से “यमभ्यधिकाशङ्क-
तिदेशेन निवर्त्यते” । निवृत्तिहेतुमाह—“अथैकदेशसम्प्रतिपत्तावपी”ति (पृ० ४४५ पं० १) । यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत् भवेत् प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधे-
नाप्रमाणम्, तथा च तद्विहितेषु यमादिष्वप्यनाश्वासः स्यात्, तस्मान्न प्रधानादिपरं तत्,
किन्तु तन्निमित्तीकृत्य योगव्युत्पादनपरमित्युक्तम् । न चाविषयेऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्य-
मुपहन्ति, नहि चक्षू रसादावप्रमाणं रूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति । तस्माद्वेदान्तश्रुतिविरोधात्
प्रधानादिरस्याविषयो न स्वप्रामाण्यमिति परमार्थः । स्यादेतत्, अध्यात्मविषयाः सन्ति स-
हस्रं स्मृतयो बौद्धार्हतकापालिकादीनां, ता अपि कस्मान्न निराक्रियन्त इत्यत आह—
“सतीष्वपी”ति । तासु खलु बहुलं वेदार्थविसंवादिनीषु शिष्टानादतासु कैश्चिदेव तु पुरा-
णसदैः पशुप्रायैर्ल्लेच्छादिभिः परिगृहीतासु वेदमूलत्वाशङ्कैव नास्तीति न निराकृताः, तद्वि-
परीतास्तु सांख्ययोगस्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्युदस्यन्त इत्यर्थः । “न सांख्य-
ज्ञानेन वेदनिरपेक्षेणे”ति । प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः । “द्वैतिनो ।ह ते सांख्या-
योगाश्च” । ये प्रधानादिपरतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः । संख्या सम्प्रबुद्धिवैदिक्षी-
तया वतन्ते इति सांख्याः, एवं योगो ध्यानम्, (२) उपयोपेययोरभेदविवक्षया, चित्तवृत्ति-
निरोधो हि योगः, तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकतानता । एतच्चोपलक्षणम् ; अन्येऽपि यमनि-
यमादयो बाह्या आन्तराश्च धारणादयो योगोपाया द्रष्टव्यः । एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां
कणभक्षाक्षचरणादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । सुगममन्यत् ॥ ३ ॥

सू० न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शाब्दात् ॥ ४ ॥

(३) अवान्तरसङ्गतिमाह—“ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य
पक्षस्ये”ति (पृ० ४४६ पं० ६) । चोदयति—“कुतः पुनः”रिति । समानविषयते
हि विरोधो भवेत्, न चेहास्ति समानविषयता, धर्मवद्ब्रह्मणोपि मानान्तराविषयतयाऽतर्क-
त्वेनानपेक्षान्नायैकगोचरत्वादित्यर्थः । समाधत्ते—“भवेदय”मिति ।

(४) मानान्तरस्याविषयः सिद्धवस्त्ववगाहिनः ।

धर्मोऽस्तु कार्यरूपत्वाद्ब्रह्म सिद्धं तु गोचरः ॥

(१) प्रसरमिति । यथा मर्कटानां पिशाचानां वैकत्रप्रसरसम्भव एव सर्वत्र प्रदेशेषु प्रसरो भवति तथैव
योगशास्त्रस्यापि प्रधानादौ विषयैः प्रदेशे प्रामाण्यसम्भव एव यमादिसर्वयोगविषयेषु प्रामाण्यं सम्भवतीति
श्लोकार्थः ।

(२) ननु कथं चित्तवृत्तिनिरोधवाचकयोगशब्दस्य चिन्तारूपध्यानवाचकत्वम्तत्राह उपपत्तिः ।

(३) अवान्तरसङ्गतिमिति । स्मृतीनामप्रामाण्याचाभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तवैलक्षण्य-
दृष्टान्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमिति सङ्गतिमित्यर्थः ।

(४) “भवेदयम्” इत्यादिना धर्मार्थमात्रसङ्गोक्तत्वात् । मानान्तरस्येति । सिद्धपदार्थाविगाहिन-
भानान्तरस्य कार्यतया धर्मो विषयो न भवेद्ब्रह्म तु सिद्धत्वाच्च विषयं भवत्येवेत्यर्थः ।

पा० १ सू० ४]

विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

२१७

तस्मात्समानविषयत्वादस्यत्र तर्कस्यावकाशः । नन्वस्तु विरोधः, तथापि तर्कादरे को-
 हंतुरित्यत आह—“यथा च श्रुतीना”मिति (पृ० ४४६ पं० १२) । (१) सावका-
 शा बह्वथोऽपि श्रुतयोऽनवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकत-
 र्कविरोधे तदनुगुणतया बह्वथोऽपि श्रुतयो गुणकल्पनादिभिर्व्याख्यानमहन्तीत्यर्थः । अपि च
 ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयाऽनादिमविद्या निवर्तयन् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षसाधनमिष्यते, तत्र
 ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टसाधर्म्येणादृष्टविषयं विषयतोऽन्तरङ्गं,
 बहिरङ्गं त्वत्यन्तपरोक्षगोचरं शाब्दं ज्ञानं, तेन प्रधानप्रत्यासत्ताप्यनुमानमेव बलीय इत्याह—
 “दृष्टसाधर्म्येण चे”ति । अपि च श्रुत्याऽपि ब्रह्मणि तर्क आहत इत्याह—“श्रुतिरपी”-
 ति । सोऽयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनस्तर्केण प्रस्तुयते ।

(२) प्रकृत्या सह साहचर्यं विकाराणामवस्थितम् ।

जगद्ब्रह्मसहस्रं च नेति नो तस्य विक्रिया ॥

विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिभाक् ।

तेन प्रधानसाहचर्यात् प्रधानस्यैव विक्रिया ॥

(३) तथाहि—एक एव स्त्रीकायः सुखदुःखमोहात्मकतया पत्युश्च सपत्नीनां च चैत्रस्य च-
 ज्ञैष्यस्य तामविन्दतोऽपर्यायं सुखदुःखविषादानाघते । स्त्रिया च सर्वैर्भावा व्याख्याताः । त-
 स्मात्सुखदुःखमोहात्मतया च स्वर्गनरकोच्चावचप्रपञ्चतया च जगदशुद्धमचेतनं च, ब्रह्म तु
 चेतनं विशुद्धं च निरतिशयत्वात् । तस्मात् प्रधानस्याशुद्धस्याचेतनस्य विकारो जगज्ज-
 ण इति युक्तम् ।

ये तु चेतनब्रह्मविकारतया जगच्चैतन्यमाहुस्तान् प्रत्याह—“अचेतनं चेदं-
 जगदि”ति (पृ० ४४७ पं० १३) । व्यभिचारं चोदयति—“ननु चेतनमपी”-
 ति । परिहरति—“न स्वामिभृत्ययोरपी”ति । ननु मा नाम साक्षाच्चेतनश्चेतनान्तर-
 स्योपकारात्, तत्कार्यकरणबुद्ध्यादिनियोगद्वारेण तूपकरिष्यतीत्यत आह—“निरतिशया
 ह्यकर्तारश्चेतना” इति (पृ० ४४८ पं० २) । उपजनापायवद्धर्मयोगोऽतिशयः, तद-
 भावो निरतिशयत्वम् (४), अत एव निर्व्यापारत्वादकर्तारस्तस्मात्तेषां बुद्ध्यादिप्रयोक्तृत्वमपि-
 नास्तीत्यर्थः । चोदकोऽनुशयबीजमुद्घाटयति—“योऽपी”ति । अभ्युपेत्यापाततः समाधान-
 माह—“तेनापि कथंचिदि”ति । परमसाधनं तु सूत्रावयवेन वक्तुं तमेवावतारयति-
 “न चैतदपि विलक्षणत्वमि”ति । सूत्रावयवाभिसन्धि (५) माह—“अवगम्यमानमेव

(१) एकश्रुत्यनुसारेणैतरश्रुतिनयनदृष्टान्तमात्रात्तर्कवशेन श्रुतिसङ्कोचो न युज्यते वैपरीत्यस्यापि वक्तुं
 शक्यत्वादित्याशङ्क्याह सावकाशा इति । श्रुतीनां निमित्तकारणत्वे सावकाशत्वं तर्कस्यानौपाधिकत्वेनानवकाश-
 त्वमित्यर्थः ।

(२) सर्वत्र प्रकृतिसमानरूपत्वं विकारेष्वनुगतं दृश्यते, जगद्रूपविकारस्य विशुद्धचेतनात्मकब्रह्मसमा-
 नरूपत्वाभावाच्च तस्य जगदुपादानत्वं किन्तु सुखदुःखात्मकत्वात्तदात्मकप्रधानतुल्यरूपत्वं सम्भवतीति का-
 रिकाद्वयेन तर्काकारः प्रदर्शितः ।

(३) जगतः सुखाद्याभिरुक्तिर्विवृण्वान्मोक्षसाधनत्वादिना ।

(४) आगमापायिधर्मशून्यत्वम् ।

(५) ‘शब्दात्’ इति सूत्रैकदेशाभिप्रायम् ।

२१८

सटिप्पणभास्यार्थं

[अ०२]

हीदमि"ति । (१) शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतित्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमानमु-
पोद्वलितं मानान्तरेण साक्षाच्छ्रूयमाणमप्यचैतन्यमन्यथयेत्, मानान्तराभावे त्वार्योऽयं श्रुत-
यैनापबाधनीयो, न तु तद्वलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—“ननु चेतनत्वमपि कचिदि”ति (पृ० ४५
पं० ४) । न पृथिव्यादीनां चैतन्यमार्थमेव, किन्तु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः ॥
सूत्रमवतारयति—“अत उत्तरं पठति”—

सू० अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

विभजते—“तुशब्द” इति । नैताः श्रुतयः साक्षान्मृदादीनां वागादीनां च चैत-
न्यमाहुरपि तु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिवलेन न मृदादीनां वागा-
दीनां च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति । कस्मात् पुनरेतदेवमित्यत आह—“विशेषानुगति-
भ्याम्” । तत्र विशेषं व्याचष्टे—“विशेषा ही”ति । भोक्तृणामुपकार्यत्वाद् भूतेन्द्रि-
याणां चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धे “विज्ञानं चाभव”दिति श्रुतेषु
विशेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्रागुक्तः स नोपपद्यते । देवताशब्दकृतो वाऽत्र विशेषो विशेष-
ब्देनोच्यत इत्याह—“अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवाद”इति । अनुगति व्या-
चष्टे—“अनुगताश्चे”ति (पृ० ४५० पं० १) । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिवनुगता देवता
अभिमानिनीरुपदिशन्ति मन्त्रादयः । अपि च भूयस्यः श्रुतयोऽभिर्वाग् भूत्वा मुखं प्रापि-
चाद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्वक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्—(ऐ० आ०
२।४।२।४) इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च क्षेत्रज्ञभेदाच्चेतनाः ।
तस्मान्नेन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपत इति । अपि च प्राणसंवादवाक्यशेषे प्राणानामस्सदादि-
शरीराणामिव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन चैतन्यं ब्रह्म-
तीत्याह “प्राणसंवादवाक्यशेषे चे”ति । “तत्तेज ऐक्षतेत्यपी”ति । य-
पि प्रथमेऽध्याये(२) भाक्त्येन वर्णितं तथापि मुख्यतयापि कथंचिन्नेतुं शक्यमिति प्र-
व्यम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति—“तस्मादि”ति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

सू० दृश्यते तु ॥ ६ ॥

प्रकृतिविकारभावे हेतुं साकल्यं विकल्प्य दूषयति “अत्यन्तसारूप्ये चे”ति (पृ०
४५१ पं० २) । प्रकृतिविकारभावाभावे हेतुं वैलक्षण्यं विकल्प्य दूषयति—“विलक्षणत्वेन

(१) जगतोऽचेतनत्वभ्रवणमपि चैतन्यानामिव्यक्तिपरमिति प्रधानकारणवादिनः शङ्कानिरासार्थक-
व्यवस्थाऽनवगम्यमानपदं व्याचक्षाण आह शब्दार्थादिति । लोकोतोऽनवगम्यमानस्य चेतनप्रकृतिकत्व-
केवलश्रुतार्थापत्त्या कल्पनायामचेतनत्वप्रतिपादकशब्दविरुद्धस्य दूषणतयोद्भावनसामर्थ्याल्लोकादनुभव-
द्वारे श्रुतार्थापत्तेस्तद्विरोधो न दूषणं किन्तु प्रत्यक्षश्रुतिरेव चैतन्यानामिव्यक्तिपरतया व्याख्येया मवेति
तात्पर्यम् ।

(२) तत्रस्थे हि साक्षिकारण इत्यर्थः । ऐक्षतेत्यस्य मुख्यं तेज आदिशब्दा लक्षणिका एव तद्विस्त-
रकथंचिदिति ।

च कारणेने"ति । सर्वस्वभावानुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाविरोधि-तदनुवर्तने तादा-
त्म्येन प्रकृतिविकारभावाभावात्, मध्यमस्त्वसिद्धः, तृतीयस्तु निदर्शनाभावादसाधारण(१)-
इत्यर्थः । अथ जगद्योनितयाऽऽगमाद्ब्रह्मणोऽवगमादागमबाधितविषयत्वमनुमानस्य कस्मा-
न्नोद्भाव्यत इत्यत आह--"आगमविरोधस्त्विति । न चास्मिन्नागमैकसमधिगम-
नीये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यावकाशोऽस्ति, येन तदुपादायागम आक्षिप्येतेत्याशयवानाह--
"यच्छूक्तं परिनिष्पन्नत्वादब्रह्मणी"ति । यथा हि कार्यत्वाविशेषेऽप्यारोग्यकामः पथ्य-
मदनीयात्स्वरकामः सिक्ता अक्षयेदित्यादीनां मानान्तरापेक्षता, न तु 'दर्शपूर्णमासाभ्यां-
स्वर्गकामो यजेते'त्यादीनाम्, तत्कस्य हेतोः ? अस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् ।
एवं भूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मानान्तरागोचरत्वं न तु भूतस्यापि ब्रह्मणस्तस्यान्ना-
येकगोचरस्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमता स्मृत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि स्मृत्याग-
मैसिद्धं ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं कथं तर्हि श्रवणातिरिक्तमननिषिधानमित्यत आह--"यदपि
श्रवणव्यतिरेकेणे"ति । तर्को हि प्रमाणविषयविवेकतया तदितिकर्तव्यताभूतस्तदाश्रयो-
ऽसति प्रमाणेऽनुप्राप्त्याश्रयस्याभावात् श्रुक्ततया नादियते, यस्त्वागमप्रमाणाश्रयस्त-
द्विषयविवेकस्तदविरोधी स 'मन्तव्य' इति विधीयते । "श्रुत्यनुगृहीत" इति । श्रुत्या
श्रवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतोऽनुभवानुवृत्तेने"ति । (२)मतो हि भाव्य-
मानो भावनया विषयतयाऽनुभूतो भवतीति मननमनुभवाङ्गम् । "आत्मनोऽनन्वा-
गतत्वं"मिति । स्वप्नाद्यवस्थाभिरसंपृक्तत्वमुदासीनत्वमित्यर्थः । अपि च चेतनकारण-
वादिभिः कारणसालक्षणेऽपि कार्यस्य कथंचिच्चैतन्याविर्भावानाविर्भावाभ्यां विज्ञानं चावे-
ज्ञानं चाभवदिति जगत्कारणे योजयितुं शक्यम्, अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्योजने-
तत्, (३)नह्यचेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता सम्भविनी, चेतनस्य जगत्कारणस्य
सुषुप्ताद्यवस्थास्त्विव सतोऽपि चैतन्यस्यानाविर्भावतया शक्यमेव कथंचिद्विज्ञानात्मत्वं
योजयितुमित्याह--"योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेने"ति (पृ० ४५३ पं०) । पर-
स्यैव त्वचेतनप्रधानकारणवादिनः सांख्यस्य न युज्येत । "प्रत्युक्तत्वात्तु वैलक्षण्य-
स्ये"ति । वैलक्षण्ये कार्यकारणभावो नास्तीत्यभ्युपेत्येदमुक्तम्, परमार्थतस्तु नास्माभि-
रेतदभ्युपयते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सू० असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

(४)न कारणात्कार्यमभिन्नमभेदे कार्यत्वानुपपत्तेः, कारणवत्त्वात्मनि वृत्तिविरोधात्
शुद्धशुद्धादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च । अथ चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्याद्वेदः, तथा-

(१) सपक्षविपक्षव्युत्पत्तौ पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणो, यथा सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति, एवं चैतन्यान-
मित्यमपि असाधारण इत्यर्थस्तथाचास्याव्यव्यतिरेकदृष्टान्ताभावादसाधारणत्वं भाष्ये स्फुटीकृतम् ।

(२) श्रवणपादचात्यासम्भावनानिरासकवाचारम्भणत्वादितर्कामिप्राये मननस्य साक्षात्काराङ्गत्वं ध्या-
नव्यवधानेन न तु साक्षादित्याह मतो हीति ।

(३) नहीति । अचेतनस्य जगत्कारणस्य सर्गोत्तरकालं विज्ञानात्मकजीवस्वरूपता न सम्भवतीत्यर्थः ।

(४) उक्त्येनोऽप्युक्तं कारणस्य सत्त्वात्तदागमं कार्यं कथमस्त्येतदिति आह न कारणादिति ।

२३०

सटिप्पणभामत्यां

[अ० ३]

चेदं जगत्कार्यं सत्त्वेऽपि चिदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदसदुत्पद्यत इति स-
त्कार्यवादव्याकोप इत्याह—“यदि चेतनं शुद्धमिति” । परिहरति—“नैष दोषः” इति
कुतः ? “प्रतिषेधमात्रत्वात्” । विभजते—“प्रतिषेधमात्रं हीदमिति” । प्रतिपाद-
यिष्यति (१) हि ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ इत्यत्र । यथा कार्यं स्वरूपेण सदसत्त्वाभ्यां
नैर्निर्वचनीयम् अपि तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं च कारणसत्त्वेन
कार्यस्य सत्ता न ततोऽन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणे भवत्यसत् । (२) स्वरूपेण दृश्यते
प्रागुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतोऽसतो वात्पत्तिरिति निर्विषयः
सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

असमञ्जस्य विभजते—“अत्राह” चोदको, “यदि स्थौल्ये”ति (पृ० ४५४ पं०
३) । यथा हि (३) यूषादिषु हिङ्गुसैन्धवादीनामविभागलक्षणो लयः स्वगततरसादिभिर्यु-
रूपयत्येवं ब्रह्मणि विशुद्धयादिधर्मणि जगल्लीयमानमविभागं गच्छद् ब्रह्म स्वधर्मेण (४) रूपेण
चान्यथा लयो लोकसिद्ध इति भावः । कल्पान्तरेणासमञ्जस्यमाह—“अपि च समस्त-
स्ये”ति । नहि समुद्रस्य केनोर्भिबुद्बुदादिपरिणामे वा रज्ज्वां सर्पधारादिविभ्रमे वा निय-
मो दृष्टः, समुद्रो हि कदाचित्फेनोर्मिरूपेण परिणमते कदाचिद्बुद्बुदादिना, रज्ज्वां हि
कश्चित्सर्प इति विपर्यस्यति कश्चिद्वारेति । न च क्रमनियमः । सोऽयमत्र भोग्यादिविभागनि-
यमः क्रमनियमश्चासमञ्जस इति । कल्पान्तरेणासमञ्जस्यमाह—“अपि च भोक्तृणां”मि-
ति । कल्पान्तरं शङ्कापूर्वमाह—“अथेद”मिति ॥ ८ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्—

सू० न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नाविभागमात्रं लयोऽपि तु कारणे कार्यस्याविभागस्तत्र च तद्वर्माक्षणे सन्ति सर्व-
दृष्टान्ताः, तव (५) तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मरूपणे न दृष्टान्तलवोप्यस्तीत्यर्थः । स्यादे-
तत्, यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्मरूपणं कारणस्येत्यत आह—“अनन्यत्वे-
पी”ति (पृ० ४५५ पं० ७) । यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिर्न च शुक्ले
रजतमेवमिदमपीत्यर्थः । अपि च स्थित्युत्पात्तिप्रलयकालेषु त्रिविधं कार्यस्य कारणादभेदमभि-

(१) पृथुबुधोदराद्याकारेण कार्यं कारणाज भिन्नं, नाप्यभिन्नम्, न सज्ज चासदतस्तद्वत्त्वेण सत्ता दुः-
साध्येति वक्ष्यतीत्यर्थः ।

(२) न केवलमुत्पत्तेः प्रागेव स्वरूपेण कार्यस्यासत्त्वमस्माभिर्नैयाधिकवदङ्गीक्रियते किन्तु सर्वदेवत्या
स्वरूपेणेति ।

(३) यूषः—शाकरसः, जूस इति भाषायां प्रसिद्धः ।

(४) मिश्रयेत् । तथाच जगतो ब्रह्मकारणकत्वे कारणस्यापि कार्यवदशुद्ध्यादिष्वङ्ग इति सत्कार्या-
दिनः शङ्काभिप्रायः । ननु घटलये मृदो यथा न तद्रूपमिश्रणमेवमिहापि भवेदत आह नचेति । निरूपयता-
ज्ञानगुणमादोषद्वयवर्तमान एव लयो लोकप्रसिद्ध इति भावः ।

(५) सत्कार्यवादिनस्तद्वत्प्रसङ्गः ।

पा० १ सू० ११]

विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

२२१

दधतीं श्रुतिरतिशङ्कनीया, सर्वैरेव वेदवादिभिस्तत्र स्थित्युत्पत्त्योर्यः परिहारः स प्रलयेऽपि समानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम, तस्मान्नापीतिमात्रमनुयोजयमित्याह—“अत्यल्पं चेदमुच्यते इति । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तो यथा च स्वप्नदृशेक” इति (१) मुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । कल्पान्तरेणासामञ्जस्ये (२) कल्पान्तरेण दृष्टान्तभावं परिहारमाह—“यत्पुनरेतदुक्तमिति” । अविद्याशक्तेर्नियतत्वादुत्पत्तिनियम इत्यर्थः । “एतेने” इति । मेध्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः (३) प्रत्युक्तः, कारणभावे कार्यभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समुलघातं निहतत्वादिति ॥ ९ ॥

सू० स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं तावत्समानमेवोभयोः पक्षयोः, प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मत्पक्ष इति यद्यप्युपरिष्ठातप्रतिपादयिष्याम (४) तत्तथापि गुडजिह्विकया समानत्वापादनमिदानीमिति मन्तव्यमिदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखोपादानं क्लेशकर्मचयादीदमस्येति । सुगममन्यत् ॥ १० ॥

सू० तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति

चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

केवलागमगम्येऽर्थे स्वतन्त्रतर्काविषयेन सांख्यादिवत् साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण तर्कः प्रवर्तते । त्रयो येन प्रधानादिसिद्धिर्भवेत्, शुष्कतर्को हि स भवत्यप्रतिष्ठानात्, तदुक्तम्—यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते (५) ॥ इति ।

न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्यचित्तर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषाणामेव तार्किकाणां मियो-विप्रतिपत्तेरिति । सूत्रेण शङ्कते—“अन्यथानुमेयमिति चेत्” । तद्विभजते—“अन्यथा चयमनुमास्यामह” इति । (६) नानुमानाभासव्यभिचारेणानुमानव्यभिचारः शङ्कनीयः प्रत्यक्षादिष्वपि तदाभासव्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात् । तस्मात्स्वाभाविप्रतिबन्धवलिङ्घनानुसरणे निपुणेनानुमात्रा भवितव्यम्, तत्तथाप्रत्युहं प्रधानं सेरस्यतीति भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणां मप्रतिष्ठासाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयस्तदप्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह—“नहि-

(१) जगत्कारणस्य प्रसङ्गो सुषुप्त्यापमावादादोत्पत्तीति ।

(२) अपिच संमस्तस्येत्यादिनोक्ते द्वितीयेऽसामञ्जस्ये ।

(३) अपिच भोक्तृणां भिन्नतन्त्रे तृतीयकल्पान्तरणोक्तः प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(४) शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षेऽग्रिमे ।

(५) उद्भापोहनिपुणैरनुमितोऽप्यनुमानमगत्याऽप्यैर्निपुणतरस्य खण्डने क्रियतेऽतो नानुमानमात्रेण कस्यचिदर्थस्य संज्ञाः स्थापयितुं शक्य इति दलोकार्थः ।

(६) सर्वैस्तर्कोऽप्रतिष्ठितं वत् कश्चित् ? नाम्न्य इत्याह नानुमानाभासेति । स्वाभाविप्रतिबन्धो-
त्पादिः । नाप इत्याहापि चेति ।

प्रतिष्ठितस्तर्क एवे"ति । अपि च तर्काप्रतिष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः, न च श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चय इत्याह—“सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चे”ति । अपि च विचारात्मकस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं राक्षान्तमनुजानाति, सति चैव पूर्वपक्षविषये तर्कं प्रतिष्ठादहिते प्रवर्तते, तदभावे विचाराप्रवृत्तेः । तदिदमाह—“अयमेव च तर्कस्यालंकार” इति (पृ० ४५६ पं० ८) । तामिमांशङ्कां सूत्रेण परिहरति—“एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः” । न त्रयमन्यत्र तर्कमप्रमाणायाम्, किन्तु जगत्कारणसत्त्वे स्वभाविकप्रतिबन्धवन्न लिङ्गमस्ति । यत्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्रं, तदप्रतिष्ठादोषाच्च मुच्यत इति । कल्पान्तरेणानिमोक्षपदार्थमाह—“अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति” । भूतार्थगोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य, वैदिकं चेदं चेतनजगदुपादानविषयं विज्ञानं वेदोत्थतर्कैतिकर्तव्यताकं वेदजनितं व्यवस्थितम्, वेदानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तार्किकाणामन्योन्यं विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्धारणकारणाभावाच्च न ततस्तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम्, असम्यग्ज्ञानाच्च न संसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥११॥

सू० एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ व०

(१) न कार्यं कारणादभिजन्मभेदे कारणरूपवत् कार्यत्वानुपपत्तेः, करोत्यर्थानुपपत्तेः । न भूतप्रादुर्भावेन हि तदर्थः । न चास्य (२) कारणात्मत्वे किञ्चिद्भूतमस्ति यदर्थमयं पुरुषो वृत्तेत । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्, न, तस्या अपि कारणात्मत्वेन सत्त्वादसत्त्वे वा अभिव्यक्त्यस्यापि तद्वत्प्रसङ्गेन कारणात्मत्वव्याघातात् । नहि तदेव तदानीमेवास्ति नास्ति चेति युज्यते । (३) किञ्चेदं मणिमन्त्रौषधमिन्द्रजालं कार्येण शिक्षितं यदिदमजातानिरुद्धातिशयमव्यवधानमविदूरस्थानं च तस्यैव तदवस्थेन्द्रियस्य पुंसः कदाचित्प्रत्यक्षं परोक्षं च (४) येनास्य कदाचित्प्रत्यक्षमुपलम्भनं कदाचिदनुमानं कदाचिदागमः । कार्यान्तरव्यवधिरस्य पारोक्ष्यहेतुरिति चेत्, न, कार्यजातस्य सदातनत्वात् । अथापि स्यात्कार्यान्तराणि पिण्डकपालशर्कराभूर्णकणप्रवृत्तीनि कुम्भं व्यवदधते, ततः कुम्भस्य पारोक्ष्यं कदाचिदिति । तत्र । तस्य कार्यजातस्य कारणात्मनः सदातनत्वेन सर्वदा व्यवधानेन कुम्भस्यात्यन्तानुपलब्धिप्रसङ्गात् । कादाचित्कत्वे वा कार्यजातस्य न कारणात्मत्वं, नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य भेदकत्वात् । भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्र सहासम्भव इत्युक्तम् । तस्मात्कारणात्कार्यमेकान्तत्वं एव भिजम् । न च भेदे गवाश्ववत्कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति साम्प्रतम् । अभेदेऽपि कारणरूपवत्तदनुपपत्तेरुक्तत्वात् । (५) अत्यन्तभेदे च कुम्भकुम्भकारयोर्निमित्तनैमित्तिकभावस्य दृ-

(१) पूर्वं दूषितमपि सत्कार्यवादं नैयायिकमतेन दूषयितुमुपक्रमते आरम्भवादस्थापनपूर्वकमन्तर्गच्छन्नाय न कार्यमिति । (२) कार्यस्य ।

(३) कुलादिदिव्यापाराम्नां सृष्ट घटशून्या तदानीं योग्यत्वे सति अनुपलभ्यमानघटत्वात्, तत्रापि सर्वविरोधान् कार्यकारणयोरभेद इत्याह किञ्चेति । (४) अर्थगतप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वेन ।

(५) घटो यदि शूदो भिजस्तार्हि तत्कार्यं न स्यादश्ववदिति तर्कस्य स ततो यपभिजस्तार्हि तत्कार्यं न स्यादश्ववदिति प्रतिरोधमुक्त्वा शूलशैथिल्यमाह तस्येति ।

ज्ञानात् । (१) तस्मादन्यत्वाविशेषेऽपि समवायभेद एवोपादानोपादेयभावनियमहेतुः । यस्या-
भूत्वा भवतः समवायस्तदुपादेयं, यत्र च समवायस्तदुपादानम् । उपादानत्वं च कारणस्य
कार्यादल्पपरिमाणस्य दृष्टं यथा तन्त्वादीनां पटाद्युपादानानां पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् ।
चिदात्मनस्तु परममहत् उपादानात्तन्ताल्पपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हति । तस्माद्यत्रेदम-
ल्पतारतम्यं विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः सम्भवति तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः । (२) क्षो-
दीयोन्तरानन्त्ये तु मेरुराजसर्वपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवत्वादुभयोः । तस्मात्प-
रममहतो ब्रह्मण उपादानादभिन्नमुपादेयं जगत्कार्यमभिदधती श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामा-
ण्यतर्कविरोधात् । (३) स्रष्टृस्रष्टवत्संश्रुतिवत्कथंचिज्जघन्यवृत्त्या व्याख्येयेत्यधिकं शङ्कमानं
प्रति सांख्यदूषणमतिदिशति “एतेने”ति सूत्रेण (पृ० ४६० पं० १६) । अत्यार्थः—
कारणात्कार्यस्य भेदं ‘तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्य’ इत्यत्र निषेत्स्यामः । (४) अविद्यासमा-
रोपणेन च कार्यस्य न्यूनाधिकभावमप्यप्रयोजकत्वादुपेक्षिष्यामहे । तेन वैशेषिकाद्यामितस्य
तर्कस्य श्रृङ्खलत्वेनाव्यवस्थितेः सूत्रमिदं सांख्यदूषणमतिदिशति । यत्र कथंचिद्वेदानुधारिणो
मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतस्य सांख्यतर्कस्यैवा गतिस्तत्र परमाण्वादिवादस्यात्यन्तवेदवा-
द्यस्य मन्वाद्युपेक्षितस्य च कैव कथेति । “केनचिदंशेने”ति (पृ० ४६१ पं० २) ।
सुध्यादयो हि व्युत्पाद्यास्ते च किं नित्यसदसद्वा पूर्वपक्षन्यायोत्प्रेक्षितमप्युदाहृत्य व्युत्पाद्यन्त
इति केनचिदंशेनेत्युक्तम् । सुगममन्यत् ॥ १२ ॥

सू० भोक्तापत्तेराविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

स्यादेतत्, अतिगम्भीरजगत्कारणविषयत्वं तर्कस्य नास्ति, केवलागमगम्यमेतदित्युक्तं,
तत्कथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप इत्यत आह—“यद्यपि श्रुतिः प्रमाण”मिति । प्र-
त्ता हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतः प्रमाणत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षते, (५) प्रवर्तमाना पुनः स्फुट-
तरप्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधेन मुख्यार्थात् प्रच्याव्य जघन्यवृत्तिता नीयते, यथा मन्त्रार्थ-
वादादित्यर्थः । अतिरोहितार्थ भाष्यम् । “यथा त्वद्यत्वं” इति (पृ० ४६२ पं० १०) ।
यद्यतीतानागतयोः सर्गयोरेव विभागो न भवेत् ततस्तदेवाद्यतनस्य विभागस्य बाधकं

(१) ननु यदि कुम्भकारपृष्ठोरत्यन्तभेदस्तर्हि कथमुपादाननिमित्तव्यवस्थाऽत आह तस्मादिति ।

(२) ननु परमाणुरप्यक्षुद्रतरावयवारभ्यो घूर्तत्वादटवदिति अनुमानेन नात्पावयवविभक्तिरत आह
क्षोदीयान्तरानन्त्ये त्विति ।

(३) स्रष्टेति । ‘पञ्चपञ्चाशतस्त्रिभुतः सम्बत्सरा’ इत्यादिवाक्ये सम्बत्सराशब्दस्य व्युत्पत्तिवाक्ये सु-
ख्यार्थलाभात्तावदायुष्करस्रादिष्वमनुष्णाद्याधिकारिता स्यादिति पूर्वपक्षे, ‘ब्राह्मशाहे प्रयस्त्रिभुतो भवन्ति’
इत्यादिना त्रिवृदादिशब्दानां त्रिवृदादिस्तोत्रविशिष्टाहपरत्वात्पञ्चपञ्चाशतस्त्रिभुतः सम्बत्सरा इत्याद्युत्पात्ति-
वाक्येष्वहःपरित्रिवृदादिशब्दैः सामानाधिकरण्यादहपरतैवेति सिद्धान्तितं, तत्र यथा स्रष्टृसम्बत्सराशब्दस्य
तावद्विन्नाध्यकर्मपरत्वं यथा लक्षणया तथाऽत्र लक्षण्यैवोत्पत्तिश्रुतेर्नसपरत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

(४) आरम्भे हि न्यूनपरिमाणान्महदुदयनियमो न निर्वर्तते, उज्जततरागिरीशिखरवार्तिमहातरुषु भूमि-
दस्य दूर्वाकारिर्भासप्रतिभासोपलम्भादिन्याहाविद्यासमारोपेणेति ।

(५) स्वविषयप्रतिष्ठाविरोधितर्केण सद्योमज्जन्ती निमज्जन्ती च बलात्तलविषेकमपेक्षमाणेत्यर्थः । प्र-
तिष्ठितोऽनुपचरितः ।

स्यात्, स्वप्नदर्शनस्येव जाग्रदृर्शनं, न त्वेतदस्ति अबाधिताद्यतनदर्शनेन तथोरपि तथात्वा-
नुमानादित्यर्थः । इमां शङ्कामपाततोऽविचारितलोकसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति
सूत्रकारः “स्याल्लोकवत्” ॥ १३ ॥

परिहाररहस्यमाह—

सू० तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

(१) पूर्वस्मादविरोधादस्य विशेषाभिधानोपक्रमस्य विभागमाह—“अभ्युपगम्य चे-
ममि”ति (पृ० ४६३ पं० १५) । स्यादेतत्, यदि कारणात्परमार्थभूतादनन्यत्वमाका-
शादेः प्रपञ्चस्य कार्यस्य कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपञ्चावतार इत्यत आह “व्यति-
रेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यत” इति (पृ० ४६४ पं० २) । न खल्वनन्यत्वमि-
त्यभेदं ब्रूमः, किन्तु भेदं व्यासेधामस्ततश्च नाभेदाश्रयदोषप्रसङ्गः, किन्त्वभेदं व्यासेधमि-
वैशेषिकादिभिरस्मात् साहायकमेवाचरितं भवति । भेदनिषेधहेतुं व्याचष्टे “आरम्भणश-
ब्दस्ताव” इति । एवं हि ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं जगत्तत्त्वतो ज्ञायेत यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो
मयेत्, यथा रज्ज्वां ज्ञातायां भुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवति, सा हि तस्य तत्त्वम् । (२) तत्त्वज्ञानं
च ज्ञानमतोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अत्रैव वैदिको दृष्टान्तो “यथा सौम्यैकेन मृत्पि-
ण्डेने”ति । स्यादेतत्, मृदि ज्ञातायां कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति, न हि तन्मृदात्म-
कमित्युपप्रादितमवस्तात् (३), तस्मात्तत्त्वतो मित्रं न चान्यास्मिन् विज्ञातेऽन्यद्विज्ञातं भव-
तस्यत आह श्रुतिः “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” वाचया केवलमारम्भ्यते विकारजातं,
न तु तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतद्, यथा ‘पुरुषस्य चैतन्यमिति, राहोः शिर इति’
विकल्पमात्रम् । यथाहुर्विकल्पाविदः—“शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प” इति ।
(यो० सू० १।१२) तथा चावस्तुतयाऽनृतं विकारजातं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । तस्माद्वद-
शरावोदञ्चनादीनां तत्त्वं मृदेव, तेन मृदि ज्ञातायां तेषां सर्वेषामेव तत्त्वं ज्ञातं भवति ।
तदिदमुक्तं “न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यत” इति । निदर्शनान्तरत्वं
दर्शयन्नुपसंहरति—“तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानामि”ति (पृ० ४६५ पं० १)
(४) ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुसन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादयः, तथा च सर्वं विकार-
जातं, तस्मादवस्तुसत् । तथाहि यदस्ति तदस्त्येव, यथा चिदात्मा, नह्यसौ कदाचित् क-
चित् कथंचिद्वास्ति, किन्तु सर्वदा सर्वत्र सर्वथास्त्येव, न नास्ति, न चैवं विकारजातं, तस्य

(१) पूर्वाधिकरणेऽपि भेदमाहिमानाविरोधोक्त्या पुनरुक्तिमाशङ्क्याह पूर्वस्मादिति । भेदमाहिमानस्य
प्रामाण्यमङ्गीकृत्य भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधः पूर्व परिहृतः, इदानीमनङ्गीकृत्य तत्त्वावेदकत्वात्मक्याव्य-
वहारिके व्यवस्थाप्यते इति भावः ।

(२) ननु परिमाणपक्षेऽप्यभेदाज्ञेन सर्वज्ञानं स्यादत आह तत्त्वज्ञानं चेति । भेदालीकताया उक्त-
दित्यर्थः ॥

(३) अवस्तादिति । शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे (ब्र० अ० १ पा० ३ सू० १४-१५) इत्यर्थः ।

(४) दृष्टान्तमङ्गीकृत्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यतीति व्याचष्टे हेतुं व्याचष्टाणं आह
इति । क्वचिद्वदं पुनर्नष्टमदृष्टमित्यर्थः । प्रतीतिसमयेऽपि सत्त्वव्यावृत्त्यर्थं दृष्टपदम् ।

कदाचित् कथंचित् कुत्रचिदवस्थानात् । तथाहि (१) सत्त्वभावं चेद्विकारजातं, कथं कदा-
चिदसत्, (२) असत्त्वभावं चेत्कथं कदाचिदसत्, सदसतोरेकत्वाविरोधात्, न हि रूपं कदा-
चित् क्वचित् कथंचिद्वा गन्धो भवति । अथ तस्य सदसत्त्वे धर्मौ ते च स्वकारणाधीनज-
न्मतया कदाचिदेव भवतः, तत्तर्हि विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न विकारः कस्य-
चित् । अथासत्त्वसमये तन्नास्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽसत्त्वम्, न हि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्धर्मो-
ऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य न धर्मः किन्त्वर्थान्तरमसत्त्वं, किमायातं भावस्य,
न हि घटे जाते पटस्य किंचिद्भवति । (३) असत्त्वं भावविरोधीति चेद्, न (४), अकिञ्चि-
त्करस्य तत्त्वानुपपत्तेः, किञ्चिःकरत्वे वा तत्राप्यसत्त्वेन तदनुयोगसम्भवात् । अथास्यासत्त्वं
नाम किञ्चिन्न जायते किन्तु स एव न भवति, यथाहुः--

न तस्य किंचिद्भवति न भवत्येव केवलम् । इति ।

अथैषः प्रसज्यप्रतिषेधो, निरुच्यतां किं तत्त्वभावो भाव उत भावस्वभावः स इति ।
तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भावानां तत्त्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्येत तथा च भावा-
नुभवाभावः । उत्तरस्मिन् सर्वभावनिस्त्यतया नाभावव्यवहारः स्यात् । कल्पनामात्रनिमित्त-
त्वेऽपि निषेधस्य भावनिस्त्यतापत्तिस्तदवस्थैव । तस्माद्विज्ञमस्ति कारणाद्विकारजातं न वस्तु
सत्, अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकारजातस्य
कारणस्य निर्वाच्यतया सत्त्वं, 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततयाऽनुवदति
श्रुतिः । (५) 'यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त' इति चाक्षपादसूत्रं प्रमाणसिद्धौ
दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुनर्लोकसिद्धत्वमत्र विवक्षितम्, अन्यथा तेषां परमाण्वादिर्न दृष्टान्तः
स्यात्, नहि परमाण्वादिर्नैसर्गिकवैनयिकबुद्ध्यातिशयरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति ।

(६) सम्प्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति--"नन्वनेकात्मक"मिति । अनेकाभिः श-
क्तिभिर्याः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्तद्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो यथैवमित्यत आह
"तत्रैकत्वांशेने"ति । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तुसद्भवत् ततो नानात्वाभावाद्वैदिकः कर्मका-
ण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत । ब्रह्मणोचराश्च श्रवणमननादयः सर्वे दत्त-

(१) विमतं मिथ्या सावाधिकन्यायातिरेके चिदात्मवादित्यनुमानस्य विपक्षे बाधकतामाह सत्त्वभावं
चेदिति ।

(२) सत्त्वासत्त्वे विकारस्य स्वरूपमुत धर्मौ, अथार्थान्तरमलौकिकं चेति विकल्प्य क्रमेण निराकुर्वन्-
नुमानस्यानुकूलतर्कमाह असत्त्वभावं चेति ।

(३) अथान्तरत्वेऽपि विरोधित्वं शङ्कते असत्त्वमिति ।

(४) विरोधिरूपमसत्त्वं भावस्य किमकिञ्चित्करपुतासत्त्वरं स्वरूपं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति
वेत्यादिना । किञ्चित्करत्वे यत्किञ्चिदसत्त्वं क्रियते तदपि स्वरूपं धर्मो वेत्यादि विकल्प्य तद्दूषणानां सम्भ-
वादित्यर्थः ।

(५) ननु लोकसिद्धस्यैव 'यथे'त्यादिना गौतमसूत्रेण दृष्टान्तत्वसम्भवात्कार्यामिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं
चानुमानसिद्धं श्रुत्या दृष्टान्तोक्तं युक्तमित्यत्राह यत्रेति ।

(६) एवं शुद्धाद्वैतमतं प्रदर्श्य विशिष्टाद्वैत (भेदाभेद) मतमुत्थापयितुमवतारयति सम्प्रतीति । अने-
काभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तभिः परिणामैर्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेत्यर्थः । भेदाभेदमतेः सर्वव्यवस्थासिद्धिर-
त्यन्तमद्वैतमानवाध इत्यस्य मतस्य निमित्तम् ।

जलाञ्जलयः प्रसज्येरन् । एवं चानेकात्मकत्वे ब्रह्मणो मृदादिदृष्टान्ता अनुकूपा भविष्यन्तीति । तमिममनेकान्तवादं दूषयति—“नैवं स्यादि”ति । (१) इदं तावदत्र वक्तव्यं—मृदात्मने कत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभेदोऽभिमत, आहो भेद, उत भेदाभेदाविति । तत्राभेदे ऐकान्तिके मृदात्मनेति च घटशरावाद्यात्मनेति चेत्ते खद्वयं नियमश्च नोपपद्यते (२) । भेदे चोल्लेखद्वयनियमानुपपन्नौ, आत्मनेति त्वसमञ्जसम्, नह्यन्यस्यान्य आत्मा भवति । (३) न चानेकान्तवादः । भेदाभेदाकल्पे तूल्लेखद्वयं भवेदपि । नियमस्त्वयुक्तो नहि धर्मिणोः कार्यकारणयोः सह्यरे तद्धर्मवैकत्वानानात्वे न सङ्गीर्यते इति सम्भवति । ततश्च मृदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्धटशरावाद्यात्मनापि स्यात्, एवं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं यावद्भवति तावन्मृदात्मना नानात्वं भवेत् । सोऽयं नियमः कार्यकारणयोः ऐकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिर्वचनीयतां वा कार्यस्य । पराक्रान्तं चास्माभिः प्रथमा ध्याये तदास्तां तावत् । तदेतद्युक्तिनिराकृतमनुवदन्तीं श्रुतिमुदाहरति—“मृत्तिकेत्येव सत्यमि”ति । स्यादेतत्, न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः किन्तु भाविकः, अतो हि स, तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आधीयत इत्यत आह—“इदं प्रसिद्धं ही”ति “स्वाभाविकस्यानादेरिति यदुक्तं नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाभयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति तत्राह—“बाधिते चे”ति । यावदबाधं हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्नदशायां भव तदुपदर्शितपदार्थजातव्यवहारः । स च यथा जाग्रदवस्थायां बाधकाजिवर्तते एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यपरिभाषनाभ्यासपरिपाकभुवा शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तते । स्यादेतत्, “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभ्युत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिलक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनयित इति न ब्रूते, किन्त्ववस्थाभेदाभयो व्यवहारोऽवस्थान्तरप्राप्तौ निवर्तते, यथा बालकस्य कामचारवादभक्षतोपनयनप्राप्तौ निवर्तते न च तावतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भवत्येवमत्रापीत्यत आह—“न चायं व्यवहाराभाव” इति (पृ० ४६६-पं० ४) । कुतः ? “तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्ये”ति । न तत्रैतद्वाक्यमवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जविष्य, अपि तु न भुजङ्गो रज्जुरियमितिवद सदातनं तमभिवदति (४), अपि च सत्यानृताभिधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह—“तत्स्वरूपं दृष्टान्तेन (५) चे”ति । “न चास्मिन् दर्शन” इति । नहि जातु कठस्य दण्डकमण्डलकुण्डलशीलिनः कुण्डलिज्ञानं दण्डवत्तां कमण्डलुमत्तां बाधते, तरकस्य हेतोः ? तेषां कुण्डलादीनां तस्मिन् भाविकत्वात्, तद्वदिहापि भाविकगोचरेणैकात्म्यज्ञानेन न नानात्वं भाविकम् ।

(१) मृदेका शरावादयः परस्परं भिन्ना इत्यभ्युपगमेऽत्यन्तभेद एव भवेत् । अथ मृदात्मना शरावादीनामेकत्वं मृदश्च शरावाद्यात्मना नानात्वमित्याशयस्तं विकल्प्य दूषयति इदं तावदित्यादिना ।

(२) नोपपद्यत इति । अत्यन्ताभेदे त्वपुनरुक्तशब्दद्वयप्रयोगो भेदाभेदयोः कार्यकारणात्मना व्यवस्था न स्यादित्यर्थः ।

(३) न चेति । भेदपक्षेऽनेकान्तवादश्च न भवतीत्यर्थः । भवेदपीति । अनेकान्तरात्मान् भवेदपीत्यपेक्षे ।

(४) अभिवदतीति । संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकैक्यं न भवति, अतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यभिप्रायः ।

(५) सत्यवादिनस्तत्स्वरूपेणारोपितस्य मोक्षपरस्य ब्रह्मात्मत्ववादिना मोक्ष इति तत्स्वरूपदृष्टान्तः ।

पवदनीयम्, नहि ज्ञानेन वस्त्वपनीयतेऽपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः । चोदयति(१)
 “नन्वेकैकान्ताभ्युपगम” इति । अबाधितानधिगतासंदिग्धविज्ञानसाधनं प्रमाणमिति
 प्रमाणसामान्यलक्षणोपपत्त्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतामश्नुवते, एकत्वैकान्ताभ्युपगमे तु तेषां
 सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येत(२) । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भाव-
 नाभाव्यभावकरणेति कर्तव्यताभेदापेक्षत्वाद्याद्वन्द्वेयत । तथा च नास्ति कथमेकदेशक्षेपेण च
 सर्ववेदाक्षेपाद्वेदान्तानामप्यप्रामाण्यमित्यभेदैकान्ताभ्युपगमहानिः । न केवलं विधिनियेषाक्षे-
 पेणास्य मोक्षशास्त्रस्याक्षेपः स्वरूपेणास्यापि भेदापेक्षत्वादित्याह “मोक्षशास्त्रस्यापी”ति
 (पृ० ५६७ पं० २) । अपि चस्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनामलीकृत्वात्तत्प्रभवमद्वै-
 तज्ञानमसमन्वितं भवेत्, न खल्वलीकादूमादूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्याह—“मोक्षशास्त्र-
 स्यापी”ति । परिहरति “अत्रोच्यते”इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकमबोधित्वं
 नास्ति, युक्त्यागमाभ्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे बाधनाभावात्सांध्यवहारिकमबाधनम् ।
 नहि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रव्रतमानो व्यवहारे विषंवायते साधारिकः कश्चित् । तस्मा-
 दबाधनात् प्रमाणलक्षणमतिपतन्ति प्रत्यक्षादय इति । “सत्यत्वोपपत्ते”रिति । सत्य-
 त्वाभिमानोपपत्तेरिति । ग्रहणकवाक्यमेतद्विभजते—“यावद्धि न सत्यात्तमैकत्वप्रति-
 पत्ति”रिति । विकारानेव तु (३)शरीरादीनहमित्यात्मभावेन पुत्रपश्वादीन्ममेत्यात्मयिभा-
 वेनेति योजना । “वैदिकश्चे”ति कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थना । “स्वप्नव्यव-
 हारस्येवे”ति विभजते(४)—“यथा सुप्तस्य प्राकृतस्ये”ति । ‘कथं चावृतेन मोक्ष-
 शास्त्रेणे’ति यदुक्तं तदनुभाष्य दृश्यति(५)—“कथंत्वसत्येने”ति । शक्यमत्र वक्तुं श्रवणा-
 युपाय आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोऽपि ज्ञाननिचयोऽसत्यः साऽपि हि वृत्तिरूपः
 कार्यतया निरोधधर्मा, यस्तु ब्रह्मस्वभावसाक्षात्कारोऽसौ न कार्यस्तत्त्वभावत्वात्तस्मादचोद्यम-
 मेतत् ‘कथमसत्यासत्योत्पाद’ इति । यत्खलु सत्यं न तदुत्पद्यत इति कुतस्तस्यास-
 त्यादुत्पादो यच्चोत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव । सांध्यवहारिकं तु(६) सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य
 ब्रह्मसाक्षात्कारस्येव श्रवणादीनामप्यभिज्ञम्, तस्मादभ्युपेत्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कार-
 स्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारोद्भावनमिति मन्तव्यम् । यद्यपि सांध्यवहारिकसत्या-
 देव भयासत्यं मरणमुत्पद्यते, तथापि भयहेतुरहिस्तज्ज्ञानं वाऽसत्यं ततो भयं सत्यं चायत
 इत्यसत्यासत्यस्योत्पत्तिरुक्ता । यद्यपि चाहिज्ञानमपि स्वरूपेण सतथापि न तज्ज्ञानत्वेन भ-

(१) प्रत्यक्षादिप्रामाण्याभ्यामुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजोद्घाटनार्थमित्यर्थः ।

(२) प्रसज्येतेति । तथा चोपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितामिति भावः ।

(३) अहं ममाभिमानयोरेकत्र व्याघातः स्यादिति प्रविमर्श्य योजयति शरीरादीनिति ।

(४) वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तन्निश्चयःभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपादायुक्तं ब्रह्मन्तं विवृ-
 पोतीत्यर्थः ।

(५) द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रमाण्युपपादाद्वैतप्रमाणानां
 वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्युपपादादियुक्तशङ्कामन्यत्र दृश्यतीत्यर्थः ।

(६) ननु मिथ्यात्वे श्रवणादीनामविद्यानिवृत्तिसमर्थसाक्षात्कारहेतुत्वं न स्यादत आह सांध्यवहा-
 रिकं त्विति

येहेतुरपि त्वनिर्वाच्याहिरुषितत्वेन । अन्यथा रजुज्ञानादपि भयप्रसङ्गाज्ज्ञानत्वेनाविशेषात् । तस्मादनिर्वाच्याहिरुषितं ज्ञानमनिर्वाच्यामेति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति । (१) न च भ्रूमः सर्वस्मादसत्यात्सत्यस्योपजनो यतः समारोपितधूमभावाया धूममहिष्या वह्निज्ञानं सत्त्वं स्यात् । नहि चक्षुषो रूपज्ञानं सत्यमुपजायत इति रसादिज्ञानेनापि ततः सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो हि स तादृशः सत्यानां यतः कुतश्चित्किञ्चिदेव जायत इत्येवमसत्यानामपि नियमो यतः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं कुतश्चिदसत्यं यथा दीर्घत्वादर्वणेषु समारोपितत्वाविशेषेऽप्यजीनमित्यतोऽज्यानिविरहमवगच्छन्ति सत्यमजीनमित्यतस्तु समारोपितदीर्घभावाज्ज्यानिविरहमवगच्छन्तो भवन्ति भ्रान्ताः (२) । न चोभयत्र दीर्घसमारोपं प्रति काश्चिदस्ति भेदस्तस्मादुपपन्नमसत्यादपि सत्यस्योदय इति । निदर्शनान्तरमाह—“स्वप्नदर्शनावस्थस्ये”ति । यथा सांसारिको जाग्रदभुज्जं हृष्टा प्रलायते ततश्च न दशवेदनामाप्नोति, पिपासुः सलिलमालोक्य गतुं प्रवर्तते ततस्तदासाद्य पायंपाय (३) माप्नोति यतः सुखमनुभवति, एवं स्वप्नान्तिकेऽपि तदस्थं सर्वमित्यसत्यात्कार्यसिद्धिः । शङ्कते—“तत्कार्यमप्यनृतमेवे”ति (पृ० ४६ पं० १) एवमपि नासत्यात्सत्यस्य सिद्धिरुक्त्यर्थः । परिहरति—“तत्र भ्रूमो, यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्ये”ति । लौकिको हि सुप्तोत्थितोऽवगम्यं वाधितं मन्यते न तदवगतिं, (४) तेन यद्यपि परीक्षका अनिर्वाच्यरूपितामवगतिमनिर्वाच्यां निदिचन्वन्ति तथापि लौकिकमिमांसेनैतदुक्तम् । अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमशकरोति—“एतेन स्वप्नदर्शनादवगत्यबाधनेने”ति । यदा खल्वयं चैत्रस्तारक्षी (५) व्यात्तविकटदंष्ट्राकरालवदनामुत्तब्धवभ्रमन्मस्तकावनुम्बलाङ्गुलामतिरोषारुणस्तब्ध (६) विशालवृत्तलोचनां रोमाञ्चसद्योस्फुल्लभीषणां स्फटिकाचलमितिप्रतिबिम्बितामभ्यमित्रीणां (७) तनुमास्थाय स्वप्ने प्रतिबुद्धो मानुषीमात्मनस्तनुं पश्यति तदोभयदेहानुगतमात्मानं प्रतिसन्दधानो देहातिरिक्तामात्मनि विनोति, न तु देहमात्रम्, तन्मात्रमेव देहवत्प्रतिसन्धानाभावप्रसङ्गात् । कथं चेत्तदुपप-

(१) यद्यसत्यात्सत्यबुद्धिः स्यात्तर्हि धूमाभासादपि सत्यवह्निज्ञानं स्यादित्याशङ्कितशङ्कयामाह नवेति । असत्यादपि सत्यमुत्पद्यत इत्युच्यते न पुनरसत्यात्सत्योत्पादनियम इत्यर्थः । धूममहिषी धूमी, वाष्पमिति यावत् ।

(२) अजीनमिति । ‘ज्या वयोहानौ’ इत्यस्य धातोर्निष्ठायां सम्प्रसारणे नञ्समासे चाजीनमिति रूपम्, अस्मादध्यस्तदीर्घभावायपि ज्यानेर्वयोहानेरभावं सत्यमवगच्छति, यत्का तु ह्रस्वत्वेनाजीनमिति उच्यते भ्रमादजीनमिति गृहीतादस्माच्छब्दाया वयोहानिप्रतीतिः सा भ्रान्तिरजिनशब्दस्य चर्मवाचकत्वात् । एवं चात्र यथारोपितत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद्द्वैध्यं सत्यबोधकं किञ्चिदसत्यबोधकमेवं वेदान्तिमतेऽपीत्यर्थः ।

(३) पीत्वा पीत्वा ।

(४) अवगतिर्बुद्धिः घटादिवत्सत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं, चैतन्यं वा वृत्त्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः ।

(५) व्याघ्रमयीं, अस्य तनुमास्थायेत्यन्वयः । उत्तब्धमुज्ज्वलं धृतं बभ्रमदत्यन्तं भ्रममस्तकावनुम्बि लाङ्गुलं यस्यास्तां तनुमित्यर्थः ।

(६) ध्वस्तेतिपाठे इतस्ततो विक्षिप्तनयनामित्यर्थो बोध्यः ।

(७) अभिजगति-प्रतिबुद्धौ मतोऽस्माद्विकृतमवगतिरिति धमादात्मतनुं धावन्ती इति याग्रतनुमास्थिता पश्यतीति, यदि स्वप्नदर्शनादवगतिरबाधिता स्यात्तर्ह्येवोपपद्यते इति भावः ।

येत यदि स्वप्नदृशोऽवगतिरबाधिता स्यात्तद्वाधे तु प्रतिसन्धानाभाव इति । असत्याच्च सत्यप्रतीतिः श्रुतिसिद्धाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धा चेत्याह—“तथा च श्रुतिरिति”ति । “तथाऽकारादी”ति । यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यं तथापि तद्यथासङ्केतमसत्यं, नहि सङ्केतयितारः संकेतयन्तीदृशेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्योऽपि त्वीदृशो रेखाभेदोऽकार ईदृशश्च ककार इति, तथा चासमीचीनासंकेतात्समाचिनिवर्णावगतिरिति सिद्धम् । (१) यच्चोक्तं—“एकत्वांशेन ज्ञानमोक्षव्यवहारः सेत्स्यति नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति तत्राह—“अपि चान्त्यामिदं प्रमाण”मिति (पृ० ४६९ पं० १) । (२) यदि खल्वेकत्वानेकत्वनिबन्धनौ व्यवहारावेकस्य पुंसोऽपर्यायेण सम्भवतस्तत्तदर्थमुभयसङ्भावः कल्प्येत, न त्वेतदस्ति, न ह्येकत्वावगतिनिबन्धनः कश्चिदस्ति व्यवहारस्तद्वगतेः सर्वोत्तरत्वात्, तथाहि—“तत्त्वमसी”त्यैकारम्यावगतिः समस्तप्रमाणतत्फलतद्व्यवहारानपबाधमानैवोदीयेत, नैतस्याः परस्तारिक्चिदनुकूलं प्रतिकूलं चास्ति यदपेक्षेत येन चेयं प्रतिक्षिप्येत, तत्रानुकूलप्रतिकूलनिवारणान्नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्षयमिति । न चेयमवगतिर्दुर्ल्लि (३) क्षीरप्रायेत्याह—“न चेयमिति”ति । स्यादेतत्, अन्यथा चेदियमवगतिर्निष्प्रयोजना तर्हि, तथा च न प्रेक्षावद्विरुद्धादीयेत, प्रयोजनवत्त्वे वा नान्त्या स्यादित्यत आह—“न चेयमवगतिरनर्थिका” कुतः ? “अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्” । नहीयमुत्पत्ता सती पश्चादविद्यां निवर्तयति येन नान्त्या स्यात्, किन्त्वविद्याविरोधि (४) स्वभावतया तन्निवृत्त्यात्मैवोदयते । (५) अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया फलमपि विवृष्टतयेष्टलक्षणत्वाःफलस्येति । प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्तुमाह—“भ्रान्तिर्वै”ति । कुतो ? “बाधके”ति । (६) स्यादेतत्, मा भूदेकत्वनिबन्धनो व्यवहारोऽनेकत्वनिबन्धनस्त्वस्ति तदेव हि सकलामुद्बुद्धिं लोकयात्रामतस्तत्सिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य कल्पनीयं तात्त्विकत्वमित्यत आह—“प्राक्चे”ति । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्ध्योपपद्यते, न त्वस्यास्तात्त्विकत्वेन, भ्रान्त्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितम् । सत्यं च तदविवक्षादानुत्तं च विचारासहृतयाऽनिर्वाच्यत्वात् । अन्यस्यैकारम्यज्ञानस्यानपेक्षतया बाधकत्वमनेकत्वज्ञानस्य च प्रतियोगिग्रहापेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहरति—“तस्मादन्त्येन प्रमाणेन”ति । स्यादेतत्, न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः, किन्तु श्रौतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति—“ननु मृदादी”ति । परिहरति (७)—

(१) भेदाभेदव्यवहारयोर्भेदभेदोपपादकत्वं मय्यमानो विशेषाद्वैतवादी किं ब्रह्मज्ञानात्प्राचीनयोस्तथात्वं मङ्गीकरोति पराचीनयोर्वैति विकल्पयोरारभ्य नानात्वांशेनेति उच्यते, अन्यमधुनाशङ्कते यच्चोक्तमिति । तत्त्वज्ञानाभ्यामभेदव्यवहारस्याप्राप्तत्वात् तदुपन्यासः ।

(२) एकत्वज्ञानोत्तरकालमेकत्वव्यवहारोपि नास्ति, नतरामनेकत्वव्यवहार इत्याशयेन परिहरति यदीति ।

(३) दुर्ल्लिः कच्छपी, क्षीराभावेपि सा तस्मृत्याऽप्यस्यानि पोषयति ।

(४) यथा घटध्वंसो घटविरोधिकायौदयो नाभाषास्तस्य तुच्छत्वेन कार्यत्वासम्भवादेवमविद्यानिवृत्तिरपि विरोधिविद्याभिष्यक्तिरित्याहाविद्याविरोधीति ।

(५) यद्यविद्यानिवृत्तिर्विद्यायाः स्वरूपं कथं तर्हि विद्याफलमत आहाविद्यानिवृत्तिरिति ।

(६) न वयं ज्ञानात्प्राचीनव्यवहाराय द्वैतसत्यत्वं कल्पयामः किन्तु प्राचीनसिद्ध्यर्थमेवेत्यभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति । व्यवहारः—द्वैतसत्यत्वालोपक इति यावत् ।

(७) कार्यकारणयोरन्यविशिष्टं वृत्तान्तं परिणामित्वेन प्रमाणं कृतव्यक्त्युतिविरोधादित्याशयेन परिहरतीत्यर्थः ।

“नेत्युच्यत” इति (५० ४७० पं० १) । मृदादिदृष्टान्तेन हि कथंचित्परिणाम उच्ये-
 यो, न च शक्य उच्येतुमपि, ‘मृत्तिकेत्येव सत्यमि’ति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्थान-
 तत्त्वप्रतिपादनात् साक्षात्कूटस्थनित्यत्वप्रतिपादिकास्तु सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणाम-
 धर्मता ब्रह्मणः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्मान्न भवतीत्यत आह—“नह्येकस्ये”ति ।
 (१) ब्रह्मते—“स्थितिगतिवदि”ति । यथैकबाणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमेकस्मिन् ब्रह्मणि
 परिणामश्च तदभावश्च कौटस्थ्यं भविष्यत इति । निराकरोति (२)—“न, कूटस्थस्येति
 विशेषणा”दिति । कूटस्थनित्यता हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः, सा कथं प्रच्युत्या न
 विरुध्यते । न च धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजनापायेऽपि धर्मा कूटस्थः स्यात्
 भेद ऐकान्तिके गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावाभावात् । बाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च
 परिणमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितार्थवत्त्वस्य वेदराशोरेकेनापि वर्णन-
 र्थकेन न भवितव्यं किं पुनरित्यता जगतो ब्रह्मयोनित्वप्रतिपादकेन वाक्यसन्दर्भेण, तत्र फल-
 द्ब्रह्मदर्शनसमाप्तिनसन्निधावफलं जगद्योनित्वं समाप्तायमानं तदर्थं सत्तदुपायतयाऽवतिष्ठे
 नाथान्तरार्थमित्याह—“न च यथा ब्रह्मण” इति । अतो न परिणामपरत्वमस्येत्यर्थः ।
 ‘तदनन्यत्वमित्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधं च चोदयति (३)—“कूटस्थब्रह्मवा-
 दिन” इति । परिहरति—“नाविद्यात्मके”ति । नाम च रूपं च ते एव बीजं तस्य
 व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य । एतदुक्तं भवति—न तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं च
 ब्रह्मणः किन्त्वविद्योपाधिकमिति तदाश्रयं प्रतिज्ञासूत्रं, तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वसूत्रं, तेनवि-
 रोधः । सुगममन्यत् ॥ १४ ॥

सू० भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

कारणस्य भावः सत्ता चोपलम्भश्च तस्मिन् कार्यस्योपलब्धेर्भावाच्च । (४) एतदुक्तं
 भवति—विषयपदं विषयविषयिपरं, विषयिपदमपि विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलम्भमात्र-
 योरुपादेयोपलम्भभावादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । (५) तथा च प्रमाकृपानुविद्धबुद्धिबोधने च-

(१) मृदौ परिणामित्वं, प्रलये तद्वाहित्वं च क्रमेण विरुद्धमिति दृष्टान्तेनाशङ्कत इत्यर्थः ।

(२) कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वस्यैव व्याघातादित्याभिप्रायेण निराकरो-
 तीत्यर्थः ।

(३) पूर्वं ‘जन्मायस्य यत’ इतीश्वरकारणप्रतिज्ञा कृताऽधुना ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य’ इत्य-
 त्पन्ताभेदप्रतिपादने ईश्वरीशितव्यभेदाभावात्प्रतिज्ञाविरोधं, ‘तस्माद्वा एतस्मा’दित्यादिश्रुतिविरोधश्च चोदय-
 तीत्यर्थः ।

(४) ननु कारणस्य भाव एव कार्यस्योपलब्धिरेव च सूत्रपदार्थो प्रतीयते तत्कथमुपलब्धेरेतरेतरवि-
 श्योर्बहुत्वमत आहतमिति ।

(५) सविशेषणहेतौ फलमाह तथाचेति । अयं भावः—उपलब्ध्यावुपलब्धेरिति हेतुकरणे प्रमाकृ-
 त्कारे साक्षात्कृतेन चाक्षुषेण व्यभिचारः स्याज्ज्ञाति घटादेः प्रमायाश्चाभेदस्तज्जिज्ञास्यर्थे भावे भाषादिति विरो-
 धणम् । नहि प्रमाया भाव एव घटो भवतीति न दोषः । यदि च तद्भावात्तुरक्तधीबोध्यत्वं हेत्वर्थस्तदापि भाषा-
 घट इति प्रमातुरक्तधीगम्येऽनेकान्तस्तादिदमुक्तं प्रमाकृत्यानुविद्धेति । यदि च भावे भाषादिति हेतुस्य
 बहिर्भावे भवति विशिष्टधर्मज्ञेकान्तः स्यात् अत उपलब्ध्यावुपलब्धेरिति । धूमस्य बह्व्युपलब्ध्यावेवोपलब्धे-
 दोषः इति ।

पा० १ सू० १६]

आरम्भणाधिकरणम् ।

२३१

ध्रुवेण न व्यभिचारो, नापि वह्निभावाभावानुविधायिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवीत ।
तत्र यथोक्तहेतोरिकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः—“इतश्च कारणादनन्यत्वं—भेदा-
भावः कार्यस्य, यत्कारणं—यस्मात्कारणाद्भावा एव कारणस्ये”ति (पृ० ४७३
पं० १) अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकत्वमाह—“न च नियमेने”ति । काकतालीयन्याये
नान्यभावेऽन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः । हेतुविशेषणाय व्यभिचारं चोदयति—“न-
न्वन्यभावेऽपि”ति । एकदेशिमतेन परिहरति—“नेत्युच्यत”इति । शङ्क्यैकदेशिपरि-
हारं दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह—“अथे”ति । तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम् (१) । पाठान्तरेणे-
दमेव सूत्रं व्याचष्टे—“न केवलं शब्दादेवे”ति । पठ इति हि प्रत्यक्षदुष्ट्या तन्तव एवा-
तानवितानावस्था आलम्ब्यन्ते, न तु तदीतिरिक्तः पठः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एकत्वं तु तन्तु-
नामेकप्रावरणलक्षणार्थक्रियावच्छेदाद्बहुनामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना धवखदिरपलाशाद-
यो बहवोऽपि वनमिति । अर्थक्रियायां च प्रत्येकमसमर्था अप्यनारभ्यैवार्थान्तरं किञ्चिन्म-
लिताः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा प्रावाण उखाधारणमेकम्, एवमनारभ्यैवार्थान्तरं तन्तवो-
मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति । (२) न च समवायाद्भिन्नयोरपि भेदानवसाय इति साम्प्र-
तम् । अन्योन्याश्रयत्वात्, भेदे हि सिद्धे समवायः समवायाच्च भेदः । (३) न च भेदे-
साधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशभेदयोरभेदेऽप्युपपत्तोरित्युपपादितम् । तस्मात्किञ्चिदे-
तत् । अनया च दिशा मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसद्वान्तरकारणानि च तन्त्वादयः सर्वेऽनि-
र्वाच्या एवेत्याह—“तथा च तन्तुष्वि”ति (पृ० ४७४ पं० ४) ॥ १५ ॥

सू० सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

विभजते—“इतश्चे”ति । न केवलं श्रुतिः, उपपत्तिश्चात्र भवति—“यच्च यदा-
त्मने”ति । (४) नहि तैलं सिकतात्मना सिकतायामस्ति, यथा घटोऽस्ति मुदि मृदात्मना ।
(५) प्रत्युत्पन्नो हि घटो मृदात्मनोपलभ्यते, नैवं प्रत्युत्पन्नं तैलं सिकतात्मना । तेन यथा सिक-
तायां तैलं न जायत एवमात्मनोऽपि जगन्न जायेत जायते च, तस्मादात्मात्मनाऽऽसीदिति
गम्यते । उपपत्त्यन्तरमाह—“यथा च कारणं ब्रह्मे”ति । (६) यथा हि घटः सर्वदा

(१) हेतुविशेषणमुक्तम्—उक्तरीत्या विशिष्टस्य हेतुत्वमुक्तम् न तु हेत्वन्तरपरत्वेन व्याख्यातमित्यर्थः ।

(२) पठस्य तन्तुव्यतिरेकेणानुपलम्भः समवायस्य भेदतिरोधायकत्वादन्यथासिद्ध इत्याशङ्क्याह न
चेति । अन्योन्याश्रयत्वात्—सम्बन्धस्य भिन्नाश्रितत्वाद्भेदासिद्धौ समवायः समवायाच्च व्यतिरेकानुपलम्भो-
पमाहितायां भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् इत्यर्थः ।

(३) ननु पठस्तन्तुभ्यो भिद्यते तदुपलम्भेऽपि कुविन्दव्यापारात्मागनुपलम्भत्वात् कुम्भवदित्यनुमाना-
दिदक्षिणान्योन्याश्रय इत्याशङ्क्याह न च भेद इति । अभेदवादिनस्तन्तुपलम्भे तदभिन्नपटोपलम्भाद्धेत्वसि-
द्धिरित्यर्थः ।

(४) उपपत्तिमेव दर्शयन्नाह नहीति । यथा मुदि घटो मृदात्मनाऽस्ति तथा सिकतायां तदात्मना-
तिं भास्ति, तदुपादानोपादेयत्वाभावाकृतमित्यर्थः ।

(५) ननु मृदेव घटोत्पत्तेः प्रागस्ति कथं तदात्मना घटस्य सत्ता अत आह प्रत्युत्पन्नो हीति । उत्प-
त्त्यपठस्य मृदात्मत्वदर्शनामृदि सत्यां घटसत्त्वं युक्तमित्यर्थः ।

(६) ननु कार्यस्य कालत्रयं सत्यत्वं भाष्योक्तमसङ्गतम्, तथासात् कार्यत्वव्याघातादित्याशङ्क्यानिर्वा-
यकस्य कादाचित्कत्वेऽपि कार्यस्य तत्त्वमभिधानं तच्च नित्यमिति युक्त्या साधयति यथा हीति । कार्यस्य-

२३२

सांख्यभामत्यां

[अ० २]

सर्वत्र घट एव न जात्वसौ क्वचित्पटो भवत्येवं सदपि सर्वत्र सर्वदा सदेव न तु क्वचि-
त्कदाचिदसद्भवितुमर्हतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्मात्कार्यं त्रिविधं कालेषु सदेव । सत्त्वं
चेत् किमतो यद्यैवमित्यत आह—“एकं च पुनरिति” (पृ० ४७५ पं० २) । सत्त्वं
चैकं कार्यकारणयोः, नहि प्रतिव्यक्तिं सत्त्वं भिद्यते, ततश्चाभिन्नसत्तानन्यत्वादेते अपि मिथो
न भिद्येते इति । (१) न च ताभ्यामनन्यत्वात्सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम् । तथा सति हि स
त्त्वस्य समारोपितत्वप्रसङ्गः । तत्र भेदाभेदयोरन्यतरसमारोपकल्पनार्था किं तात्त्विकभेदोपा-
दाना भेदकल्पनास्वाहो तात्त्विकभेदोपादानाऽभेदकल्पनेति । वयं तु पश्यामो भेदप्रहस्य प्र-
तियोगिप्रहापेक्षत्वाद्भेदप्रहमन्तरेण च प्रतियोगिप्रहासम्भवादन्योन्यसंश्रयापत्तेरभेदप्रहस्य च
निरपेक्षतया तदनुपपत्तेः, एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यैकाभावे तदनुपपत्तेः, अभेदप्रहोपादानैव भेद-
कल्पनेति सर्वमवदातम् ॥ १६ ॥

सू० असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

(२) व्याकृतत्वाव्याकृतत्वे च धर्मावनिर्वचनीयौ । सूत्रमेतज्जिगदव्याख्यातेन भाष्येण
व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

सू० युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

“अतिशयवत्त्वाः प्रागवस्थायाम्” इति (पृ० ४७६ पं० ८) । अतिशयो हि धर्मो-
नासत्यतिशयवाति कार्ये सविबुमर्हतीति । ननु न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य
शक्तिभेदः स चासत्यपि कार्ये कारणस्य सत्त्वात्सन्नेवेत्यत आह—“शक्तिश्चे”ति । नान्या
कार्यकारणाभ्यां, (३) नाप्यसती कार्यात्मनेति योजना । “अपि च कार्यकारणयो”रि-
ति । यद्यपि “भावाच्चोपलब्धेरित्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायदूषणाय पुनरवधारितः ।
(४) अनन्यपगम्यमाने च—समवायस्य समवायिभ्यां संबन्धे, विच्छेदप्रसङ्गोऽवयवा-

सत्त्वं स्वरूपं धर्मो वा ? आद्ये तस्य कदाचिदसत्त्वं न स्यात्, धर्मत्वे च सत्त्वासत्त्वयोर्धर्मयोः कायस्य च
मिथोऽव्ययात् कदाचित्कन्वव्याहतिरिति “दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्” इति भाष्यव्याख्यानावसरे उपपादितमिति भावः ।

(१) यदि कार्यकारणयोरेकसत्त्वादभेदादभिन्नत्वं तर्हि तस्यापि द्विभ्यामभेदाद्भेदापत्तिरित्याशङ्क्याह न-
चेति । नहि वयं सत्त्वेन कार्यकारणयोः साक्षादभेदं ब्रूमः किन्तु तत्र तयोरारोपितत्वेन तद्यतिरेकेणामावध-
पहि च सत्त्वभेदः कार्यकारणयोरारोपितं मन्येत तत्राह तथ’सतीति । तत्र दोषमाह तत्रेति । भेदः—कार्यकार-
णरूपः, सत्त्वभेदः, अस्मादर्थे मित्र इत्यत्र पञ्चभ्युल्लिखितावधेर्महो धर्मिणः सकाशादगृहीतभेदस्य न स-
म्भवति, भेदप्रदश्च नागृहीते प्रतियोगिगुपपद्यते धर्मिणोपि स्वापेक्षया तत्प्रसङ्गात्तत्त्वान्योन्याभ्यवयवसत्त्वभेद-
पवारोपितो नाभेद इत्याह वयं स्थिति ।

(२) व्याकृतनामरूपत्वादिति भाष्येण व्यक्ताव्यक्तस्वीकारे सांख्यमतपातमाशङ्क्याह व्याकृतत्वेति ।

(३) अत्र कार्यरूपेण शक्तेः सत्त्वमापाद्यते, तथासति हि कार्यस्यासत्त्वप्रतिषेधः सिध्यतीति मन्यमान-
आह नाप्यसतीति ।

(४) कार्यकारणयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् भिन्नौ स’ताविति बुद्धिनोदेतोऽप्याशङ्क्या समवायदूषणमा-
रब्धम्, तत्र च समवायः समवायिभिः सम्बद्धो न वा ? आद्ये सम्बन्धः किं समवाय उत स्वरूपम् ?
आद्ये समवायानवस्था, द्वितीये मूढद्वयोरपि स्वरूपसम्बन्धादेषोपपत्तेः समवायासिद्धिः । अत्र-
म्बद्धपक्षे दोषमाह अनन्यपगम्यमान इति । असम्बद्धस्य विशिष्टबुद्धिनियामकत्वाभावाद्व्यपगुणसिद्धौ
विशिष्टधीविरहप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

व्यविद्व्यगुणादीनां मिथः, नह्यसंबद्धः समवायिभ्यां समवायः समवायिनौ संबन्धयोदिति । शङ्कते—“अथ समवायः स्वयमिति” (पृ० ४७७ पं० ३) यथा हि सस्वयोगाद्स्वगुणकर्माणि सन्ति सत्त्वं तु स्वभावत एव सदिति न सस्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवायिभ्यां संबन्धुं न संबन्धान्तरमपेक्षते स्वयं संबन्धरूपत्वादिति, तदेतत्सिद्धान्तान्तरविरोधापादनेन निराकरोति—“संयोगोपि तर्ही”ति । न च संयोगस्य कार्यत्वात् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वाद् असमवाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोग इति वाच्यम् । (१) अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात् । अपि च संबन्धधीननिरूपणः समवायो यथा संबन्धिद्वयभेदे न भिद्यते तथाचो च न नश्यत्यपि तु नित्य एक एवं संयोगोऽपि भवेत् ततः को दोषः । अथैतत्प्रसङ्गमिया संयोगवत्समवायोऽपि प्रतिसंबन्धिभिश्चुनं भिद्यते चानित्यत्वेत्यभ्युपेयते, (२) तथा सति स यथैकस्मान्निमित्तकारणादेव जायत एवं संयोगोऽपि निमित्तकारणादेव जनिष्यत इति समानम् । “तादात्म्यप्रतीतिश्चे”ति । संबन्धावगमो हि संबन्धकल्पनावीजं न तादात्म्यावगमस्तस्य नानात्वैकाग्र्यसम्बन्धविरोधादिति । इतिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनं दूषयति (३)—“कथं च कार्यमिति”ति । “समस्ते”ति । मध्यपरभागयोरर्वाभाष्यवाहितत्वात् । अथ समस्तावयवव्यासज्यपि कतिपयावयवस्थानो प्रहीष्यत इत्यत्र आह—“नहि बह्वत्त्वमिति”ति । “अथावयवश इति” (पृ० ४७८ पं० १) बहुत्वसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यासज्य संख्येयेषु वर्तते इत्येकतमसंख्येयाग्रहेणपि न गृह्यते, समस्तव्यासजित्वात्तद्रूपस्य । अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान् व्याप्नोति, अपि त्ववयवशः, तेन यथा सूत्रमवयवैः कुसुमानि व्याप्नुवन्न समस्तकुसुमग्रहणमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्यापि तस्योपलब्धेः, एवमवयवव्यपीति भावः । निराकरोति—“तदापी”ति । शङ्कते—“गोत्वादिवदि”ति । निराकरोति—“ने”ति । यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वाच्या न परमार्थसन्तस्तथा च क्वास्य प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्युपेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् । (४) अकर्तृका यतोऽतो निरात्मिका स्यात्, कारणाभावे हि कार्यमनुत्पन्नं किं नाम भवेत्, अतो निरात्मकत्वमित्यर्थः । (५) यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु व्यापाराविष्टतया पूर्वापरीभावमाफभेषु घटोपजनाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते, तेषां च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्यु-

(१) ननु समवायः स्वपरनिर्बाहकत्वात्सम्बन्धान्तरानपेक्ष्यसंयोगोपि नापेक्षतेति वेदान्तिनां प्रतिबन्धीवरूपं, तच्च संयोगस्य कार्यत्वरूपविशेषाच्च युक्तमित्याशङ्क्य नित्ये आकाशात्संयोगे तस्यासिद्धिमाह यजेति ।

(२) अस्तु तावत्संयोगनित्यत्वामावार्थं समवायोऽप्यनित्यस्तथापि नानवस्था समवायस्य समवायिकारणानभ्युपगमेन निमित्तकारणमात्रात्तदुत्पत्त्या समवायान्तरप्रसङ्गभावादित्याशङ्क्याह तथासतीति । ततः संयोगस्य समवायिकारणमिच्छता समवायस्यापि तदेष्टव्यमित्यनवस्था तदवस्थैवेत्यर्थः ।

(३) एवं प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणान्मना सत्त्वं स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्यत्र प्रांशुर्लक्षितं समवायव्यवहृतं कृत्वा वृत्त्यनिरूपणाच्च तस्य मिथ्यत्वमावेदयितुं वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनं दूषयित्यर्थः ।

(४) एवं वृत्त्यनिरूपणात्कार्यस्यानिर्वाच्यत्वं प्रदर्शयित्वाकार्यवादे दोषान्तरदानपरं ‘प्रागुत्पत्त्ये’त्यादि-
त्याचक्ष्ण आहार्कृतोक्तिः

(५) उत्पत्तिकर्तृ कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नासित्वाभित्युक्ते तत्रोत्पत्तेर्न कार्यं कर्तुं किन्तु कारणमिति शङ्कते

पपद्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आह—“घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाने”ति । (१)।
त्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः । न चोत्पादनैवोत्पत्तिः, प्रयो-
ज्यप्रयोजकव्यापारयोर्भेदादभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवद्वघटमुत्पद्यत इत्यपि प्रसङ्गात् । तस्मा-
त्करोति कारयत्येव घटगोचरयोर्भेदस्य स्वाभिसमवेतयोस्तत्पद्युत्पादनयोरधिष्ठानभेदोऽभ्यु-
तव्यः, तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानामुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्तीति परि-
व्याद् घट एव साध्य उत्पत्तेरधिष्ठानमेवेतिव्यः । न चासावसन्नधिष्ठानं भवितुमर्हतीति सत्त्व-
मस्याभ्युपेयम् । (२) एवं च घटो भवतीति घटव्यापारस्य धातूपात्तत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमु-
पपद्यते तण्डुलानामिव सतां विविलत्तौ विविधयन्ति तण्डुला इति । शङ्कते—“अथ स्वकार-
णसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति” (पृ० ४७९ पं० ३) । एतदुक्तं भवति—नोत्पत्ति-
नां कश्चिद्व्यापारो येनासिद्धस्य कथमत्र कर्तृत्वमित्यनुयुज्येत, किन्तु स्वकारणसमवायः स-
त्तासमवायो वा, स चासतोऽप्यविरुद्ध इति । सोऽप्यसतोऽनुपपन्न इत्याह—“कथमलङ्घ्या-
त्मकमिति”ति । अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वे कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादाकरणमनु-
पपन्नमित्याह—“अभावस्य चे”ति । स्यादेतत्, अस्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुतस्य मा भूम्यो-
दाऽनुपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपाख्येयस्यास्ति मर्यादेत्यत आह—
“यदि वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादि”ति । उक्तमेतदधस्ताद्यथा न जातु घटः पयो
भवत्येवमसदपि सन्न भवतीति । तस्मान्मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वेऽत्यन्तासत्त्वमेवेति । अत्राध-
त्कार्यवादी चोदयति—“नन्वेवं सती”ति । प्राक् प्रसिद्धमपि कार्यं कदाचित्कारणेन योज-
यितुं व्यापारोऽर्थवान्भवेदित्यत आह—“तदनन्यत्वाच्चे”ति । परिहरति—“नैव दोषः
इति (पृ० ४८० पं० २) । उक्तमेतद्यथा भुजङ्गतत्त्वं न रज्जोर्भिद्यते, रज्जुरेव हि तत्,
काल्पनिकस्तु भेदः, एवं वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारणाद्भिद्यते, कारणस्वरूपमेव हि तत्, अनिर्वा-
च्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव चावभासत (३) इति, तदिदमुक्तं “वस्त्वन्यत्वमिति”ति ।
वस्तुतः परमार्थतोऽन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्भवति, साव्यवहारिके तु कथंचित्त्वान्यत्वे
भवत एवेत्यर्थः । अनयैव हि दिशैव संदर्भो योज्यः । असत्कार्यवादिनं प्रति वृषणान्तरायाह—
“यस्य पुनरिति” (पृ० ४८१ पं० ४) । कार्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्या-
पारस्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः । “मूलकारणं” ब्रह्म । शब्दान्तराच्चेति सूत्रावयवमवतार्य व्या-
चष्टे—“एवं युक्तेः कार्यस्ये”ति । अतिरोहितार्थम् ॥ १८ ॥

सू० (४) पटवञ्च ॥ १९ ॥

यद्युच्यते । यद्यन्युच्यते घट इति कायस्य कर्तृत्वभानम्, तथापि गौण्या दृष्ट्या कारकस्य, तत्र च स्थिते
कपालेषु 'जायत' इति पूर्वपरकालव्यासकप्रयोगानुपपत्तिः कार्योत्पादनाया व्यासकत्वादित्यर्थः ।

(१) कपालकर्तृका घटविषयोत्पादना नोत्पत्तिः, सा तु घटकर्तृकेति परिहरति उत्पादनेत्यादि-
यद्युत्पत्तिरुत्पादनैव तर्हि उत्पादनायामिवोत्पत्त्यावपि सकर्मकत्वात् घटस्य कर्मत्वं व्यपदिष्येत न चेन्न-
स्त्यर्थः । (२) धातुपात्रभ्यापारः कर्तेति कर्तृलक्षणयोगाच्च घट एवोत्पत्तिकर्तेत्याह एवं चेति ।

(३) सामानाधिकरण्येन हि भिन्नमिवाभिन्नमिव चकास्तीत्यर्थः ।

(४) कार्यसुपादानमास्माद्विषयं लक्षणं तद्विषयं प्रयुक्तं प्रमाणं ततोऽधिकपरिमाणत्वात्
कादिव शश इत्यनुमानयोग्यभिचारार्थं पटवचेति सूत्रम्।

पा० १ सू० २०-२७] इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।

२३६

सू० (१) यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इति च सूत्रे निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते ॥ १९-२० ॥

सू० इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

(१) यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाप्यभेदमपि दर्शयन्ति श्रुतयो ब-
हवः । न च भेदाभेदावेकत्र समवेतौ, विरोधात् । (३) न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम् ।
तस्मात्परमात्मनः सर्वज्ञान शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते । स एव त्वविद्योपधानभेदाद्वदकरकाद्या-
काशवद्भेदेन प्रथते । उपहितं चास्य रूपं शारीरस्तेन मा नाम जीवाः परमात्मतामात्मनो-
ऽनुभूवन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभिज्ञाननुभवत्यननुभवे सांक्षिकव्याघातः । तथा चायं
जीवान् बन्धनात्मानमेव बध्नीयात् । तत्रेदमुक्तं “न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागार-
मात्मनः कृत्वाऽनुप्रविशती”त्यादि (पृ० ४८३ पं १५) । तस्मान्न चेतनकारणं ज-
गदिति पूर्वः पक्षः ॥ २१ ॥

सू० अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञः वाद्यथा जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिज्ञान् पश्यति पश्यत्येवं
न भावत् (४) एषां सुखदुःखादिवेदनासङ्गोऽस्ति, अविद्यावशात्तेषां तद्वदभिमान इति । तथा
च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यहमुदासीन इति न तेषां बन्धनागारनिवेशोऽप्यस्ति क्षिति-
चिन्ममेति न हिताकरणादिदोषापत्तिरिति राधान्तस्तदिदमुक्तम्—“अपि च यदा तत्स्व-
मस्मी”ति (पृ० ४८४ पं १५) ‘अपि चे’ति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं श्रोतयति, नोपप-
त्यन्तरताम् ॥ २२ ॥

स्यादेतत्, यदि ब्रह्मविद्यता जगत्, हन्त सर्वस्यैव जीववच्चैतन्यप्रसङ्ग इत्यत आह—

सू० अहमादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

सू० उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ब्रह्म खल्वेकमद्वितीयतया परानपेक्षं क्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविचित्ररूपस्योपा-
दानमुपेयते, तदनुपपन्नम्, नष्टेकरूपात्कारणात्कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्वप्रस-
ङ्गात्, कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः, क्षीरबीजादिभेदाद्बुद्ध्यादिकार्यभेददर्शनात् । (५) न

(१) उक्तप्रतिज्ञायामेव विलक्षणकार्यकारित्वरूपहेतौ व्यभिचारार्थमाह सूत्रकारः यथाच प्राणादीति ।

(२) ननु ‘सोऽन्वेष्टव्य’ इत्यादिभेदनिर्देशात् कथं जीवाभिज्ञे समन्वयासिद्धिरूपपूर्वपक्षस्तथाह य-
थेति ।

(३) यदि भेदाभेदावेकत्र विरुद्धौ तर्हि भेद एव भेदेन बाध्यतामत आह नचेति । उक्तमनन्तराधिकरण
इत्यर्थः ।

(४) भावतः—तत्त्वतः, तद्वदभिमान इति पश्यतीत्यन्वायः । यद्यपि दर्शनक्रिया परमात्मनि नास्ति
तथापि स्वप्रकाश एव पुरुषस्तत्तद्विशेषेणोपरकस्तं तं यथावस्थितं भासयतीति पश्यतीति निर्देशः ।

(५) कारणैक्ये कार्यवैज्यायोगरूपं दोषमुक्त्वा एकजातीयकार्याणां क्रमायोगरूपं तमाह न
चाक्रमादिति ।

चाक्रमात् कारणाकार्यक्रमो युज्यते समर्थस्य क्षेत्रायोगाद(१)द्वितीयतया च क्रमवत्तत्सह-
कारिसमपधानानुपपत्तेः । तदिदमुक्तं “मिह हि लोक” इति (पृ० ४८६ पं० १) ।
एकैकं मृदादि कारकं, तेषां तु सामग्न्यं साधनम्, ततो हि कार्यं भवत्येव, (२) तस्मान्नाद्वितीयं
ब्रह्म जगदुपादानमिति प्राप्ते,

उच्यते-क्षीरवद्धि । इदं तावद्भवान्पृष्ठो व्याचष्टां, किं तात्त्विकमस्य रूपमपेक्षेदमु-
च्यते उत्तानादिनामरूपबीजसहितं काल्पनिकं सार्वज्ञ्यं सर्वशक्तिवत् ? तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे
किं नाम ततोऽद्वितीयादसहायादुपजायते, न हि तस्य शुद्धबुद्धसुक्तस्वभावस्य वस्तु सत्कार्य-
मस्ति, तथा च श्रुतिः “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते” इति (पृ० ४८७ पं० १) ।
उत्तरस्मिन् कल्पे यदि कुलालादिवदत्यन्तव्यतिरिक्तसहकारिकारणाभावादनुपादानत्वं साध्यते,
ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः, तेऽपि हि बाह्यातन्त्रनादिकारणानपेक्षा(३) एव कालपरिवासवशेन
स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति, अथान्तरकारणानपेक्षात्वं हेतुः क्रियते, तदसिद्धमनि-
र्वाच्यनामरूपबीजसहायत्वात्, तथा च श्रुतिः—“मायां तु प्रकृतिं विद्धि मायिनं तु महेश्वरम्,
इति । (४) कार्यक्रमेण तत्परिपाकोऽपि क्रमवानुबोधः । (५) एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः
कारणादनेककार्योत्पादो दृश्यते, यथैकस्माद्द्वेर्दहपाकावेकस्माद्वा कर्मणः संयोगविभाग
संस्काराः ॥ २४ ॥

(६) यदि तु चेतनस्ये सतीति विशेषणान्न क्षीरादिभिर्व्यभिचारो, दृष्टा हि कुलालादयो बा-
ह्यसुदायपेक्षाश्चेतनं च ब्रह्मेति, तत्रेदमुपातिष्ठते—

सू० देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन् ॥ २५ ॥

सू० कृत्स्नप्रसाक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

सू० श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कार्त्स्न्यभागविकल्पेनाक्षिप्येत, अविद्याकल्पितेन तु
मामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्द्वन्द्वनीयेन परिणामादि-
भ्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते, न च कल्पितं रूपं वस्तु स्पृशति, न हि चन्द्रमसि तैमिर-

(१) समर्थमपि सहकार्यपेक्षं सत् क्रमेण कुर्यादित्याशङ्कामपनयन्नद्वितीयत्वप्रयुक्तमनुपपत्तिमाहा-
द्वितीयतया चेति ।

(२) अत्र कल्पतरुकारमतेन ‘साधयत्येवे’त्येव पठः, ‘साधयत्येवेति साधनमित्यर्थ इति टीकानात्,
किन्तु प्राचीनपुस्तकेष्वस्यैवोपलब्धेरयमेव मुद्रितः ।

(३) आप्ययनादिब्रह्मकारणानपेक्षा इत्यर्थः ।

(४) ननु मायाया अप्यक्रमत्वात्कथमक्रमत्वात्कार्यक्रमस्तत्राह कार्यक्रमेणेति । तस्या माया-
याः परिपाकस्तत्कार्यसर्गं प्रति पौष्कल्यम्, तस्य क्रमोऽपि कार्यक्रमान्यथानुपपत्त्या कल्प्य इत्यर्थः ।

(५) पूर्वमविद्यासाधिव्यादसहायत्वमसिद्धमित्युक्तमधुनाङ्गीकृत्यापि तदनैकान्तिकत्वमाह एकस्मा-
दपीति । शरीरेत्येवं कर्म पूर्वकारणभेदेन विभागं च तत्रेदं दर्शयति । शरीरे च वेगप्रसङ्गसंस्कारं जनयतीत्यनेकान्तम् ।

(६) असहायस्योपादानत्वं क्षीरबहुपपायासहायस्याधिष्ठातृत्वसमर्थकं सूत्रमवतारयति यदि त्विति ।

पा०१ सू०२८-३३] कृत्स्नप्रसक्त्याधिकरणम् ।

२३७

कस्य द्वित्वकल्पना चन्द्रमसो द्वित्वमावहति, तदनुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः, तस्माद्-
वास्तवी परिणामकल्पनानुपपत्त्यमानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति, तस्मात्पूर्व-
पक्षाभावादनारभ्यमिदमधिकरणमित्यत आह--“चेतनमेकमि”ति (पृ० ४८८ पं० १२)।
यद्यपि श्रुतिशतादैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात् परिणामो वस्तुतो निषिद्धस्तथापि (१)श्रीर-
दिदेवताहृष्टान्तेन पुनस्तद्वास्तवत्वप्रसङ्गं पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वथाऽयं पक्षो न घटयितुं शक्यत
इत्यपवाध्य ‘श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, आत्मनि चैवं विचित्राश्च हे’ति सूत्राभ्यां विवर्तदृढीकरणे-
नैकान्तिकाद्वयलक्षणः श्रुत्यर्थः परिशोध्यत इत्यर्थः । (२)तस्मादस्याविकृतं ब्रह्म” (पृ०
४९० पं० ७) तत्त्वतः । “ननु शब्देनापी”ति चोद्यमविद्याकल्पितत्वाद्वैतानाय, न
हि निरवयवत्वसावयवत्वाभ्यां विधान्तरमस्येकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वात्, तेन
प्रकारान्तराभावाच्चिरवयवत्वसावयवत्वयोश्च प्रकारयोरनुपपत्तेर्वाव्यवधानार्थवदप्रमाणं शब्दः
स्यादिति चोद्यार्थः । परिहारः सुगमः ॥ २६ ॥ २७ ॥

सू० आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अनेन स्फुटितो मायावादः । स्वप्रहगात्मा हि मनयैव स्वरूपानुपमर्देन रथादीन्मृजति २८॥

सू० स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

चोदयति—“ननु नैवे”ति (पृ० ४९२ पं० १५) । परिहरति—“नैवञ्जाती-
यकनैवे”ति । (३)यद्यपि समुदायः सावयवस्तथापि प्रत्येकं सत्त्वादयो निरवयवाः,
नह्यस्ति सम्भवः सत्त्वमात्रं परिणमेते न रजस्तमसी इति, सर्वेषां सम्भूयपरिणामाभ्युपग-
मात् । प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेदप्रसङ्गः, एकदेशपरिणामे वा सावय-
वत्वमनिष्टं प्रसज्येत । “तथाऽणुवादिनोपी”ति (पृ० ४९३ पं० ५) । वैशेषिकाणां
अणुभ्यां संयुज्य अणुकमेकमारभ्यते, तैज्जिभिर्बाणुकैश्च यणुकमेकमारभ्यत इति प्रक्रिया । तत्र
द्वयोरण्वोरनवयवयोः संयोगस्तावणू व्याप्नुयादव्याप्नुनन्वा तत्र न वर्तते, नह्यस्ति सम्भवः
स एव तदानीं तत्र वर्तते न वर्तते चेति । तथा चोपर्यधः पार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः
समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेरनुमात्रः पिण्डः प्रसज्येत । अव्यापने वा षडवयवः पर-
माणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याकोपः । अशक्यं च सावयवत्वमुपेतुम्, तथा सत्यनन्तावयवत्वेन
सुमेरुराजसर्वपयोः समानपरिणामत्वप्रसङ्गः तस्मात्समानो दोषः । आपातमात्रेण साम्यमुक्तं
परमार्थतस्तु भाविकं परिणामं वा कार्यकारणभावं(४) वेच्छतामिष दुवारो दोषो न पुनर-
स्माकं मायावादिनामित्याह—“परिहृतास्त्व”ति ॥ २९ ॥

(१) सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतोति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसन्देहे पूर्वाधिकारणीयश्रीरदृष्टा-
न्तेन परिणामित्वधर्मे तज्जिरासात्सङ्कृतिमाह श्रीरदीति ।

(२) ‘तस्मादविकृतं ब्रह्मेति’ भाष्ये तदस्तीति तत्तत् च इति च पदाभ्याहारेण व्याचष्टे तस्मादिति ।

(३) अवस्तुत्वात्समुदायस्य न परिणामः, समुदायिष्यपि यदि सत्त्वमात्रस्य परिणामः न रजस्तम-
सोस्ततो मूलोच्छेदो न स्यात् चेतदस्तीत्याह यद्यपि इति ।

(४) आरम्भम् ।

विचित्रशक्तिवमुक्तं ब्रह्मणस्तत्र श्रुत्युपन्यासपरं सूत्रम्--

सू० सर्वोपेता च तद्वृद्धार्थनात् ॥ ३० ॥

एतदाक्षेपसमाधानपरं सूत्रम्--

सू० विकरणत्वाच्चेति चैतदुक्तम् ॥ ३१ ॥

(१) कुलालादिभ्यस्तावद्वाह्यकरणपेक्षेभ्यो देवादीनां वाह्यानपेक्षाणामान्तरकरणपेक्ष-
सूचीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापन्हेतुं शक्यः । (२) यथा तु जाग्रत्प्रेषवाह्यकरणा-
पेक्षयास्तदनोक्षान्तरकरणमात्रसाध्या दृष्टा स्वप्ने रथादिप्रेषेरशक्यापहोतुमेवं सर्वशक्तेः
परस्या देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमात्रेणाप-
वमर्हतीति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सू० न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

(१) न तावदुन्मत्तवदस्य मतिविभ्रमाजगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । तस्मा-
त्प्रेक्षावताऽनेन जगत्कर्तव्यम् । प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः स्वपरद्विताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती
नाप्रयोजनाल्पायासापि सम्भवति, किं पुनरपरिमेयानेकविधोच्चावचप्रपञ्चजगद्विभ्रमविरचना
महाप्रयासा । अत एव लीलापि परास्ता । अल्पायाससाध्या हि सा, न चेयमप्यप्रयोजना,
तस्या अपि सुखप्रयोजनवत्त्वात्तादर्थ्येन (४) वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः, परेषां
चोपकार्योणामभावेन तदुपकाराया अपि प्रवृत्तेरयोगात् । तस्मात्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजन-
तया व्याप्ता तदभावेऽनुपपन्ना ब्रह्मोपादानतां जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥
एवं प्राप्तेऽभिधीयते--

सू० लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत्ततस्तन्निवृत्तौ निवर्तत,
शिक्षापात्वमिव वृक्षतानिवृत्तौ, न त्वेतदस्ति प्रेक्षावतामननुसंहितप्रयोजनानामपि यादृच्छिकीषु
क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात्, अन्यथा 'न कुर्वीत वृथा चेष्टामि'ति धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधो निर्वि-
षयः प्रसज्येत, न चोन्मत्तान्प्रत्येतत्सुप्रमथ्यवत्तेषां तदर्थबोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः । अपि
चादृष्टहेतुकयोत्पात्तिकी (५) श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षावतां क्रिया प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेण
दृष्टा । (६) न चास्या चेतनस्यापि चैतन्यमनुपयोगि सम्प्रसादेऽपि भावादिति, युक्तं, प्राज्ञस्यापि

(१) सूत्रार्थं 'तदुक्तम्' इत्यंशं 'देवादिषदपि'ति सूत्रोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे कुलालादिभ्य इति ।

(२) 'आत्मनि चैवम्' इति सूत्रोक्तिपरत्वेनापि व्याचष्टे यथात्विति ।

(३) यथेवं सर्वशक्ति ब्रह्म तथापि प्रयोजनामिसम्भवावदकर्तृत्वमिति पूर्वपक्षमाह न तावदिति ।

(४) मुखार्थत्वेन, प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः प्राक् सुखाभावे सति कृतार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(५) न दृष्टः प्रयोजनोद्देशलक्षणो हेतुरस्या इत्यदृष्टहेतुस्त्री, औत्पात्तिकी पुरुषस्योत्पत्तिमारभ्य प्रवृ-
त्ता । प्रयोजनमन्तरेणेत्येतदस्यैव विवरणम् ।

(६) स्वापादौ प्रयोजनानिमित्तधिरूपे श्वासे साध्याभाववद्वेतोरपि चेतनकर्तृत्वस्याभावाच्च व्याप्ति-
चार इत्याशङ्क्याह न चास्यामिति । जाग्रदादौ चेतनस्य जाग्रतेति चैतन्यमस्यां श्वासादिप्रवृत्तानुपयोगि
सुषुप्तेषु तस्याभावादिति च न युक्तम्, कृतः ? प्राज्ञस्य सुषुप्तस्यापि स्वकृत्चैतन्याप्रवृत्तेरित्यर्थः ।

पा० १ सू० ३४]

वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ।

२३९

चैतन्याप्रच्युतेरन्यथा मृतशरीरेऽपि स्वासप्रश्वासप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा च स्वार्थपरार्थसम्प-
दादादितसमस्तकामानां कृतकृत्यतयाऽनाकुलमनसामकामानामेव लीलामात्रात्सत्यप्यनुनि-
ष्पादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोऽपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । (१) दृष्टं
च यदल्पबलवीर्यबुद्धीनामशक्यमतिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां सुशक्यमपि दुष्करं
वा, नहि वानरैर्मांसतिप्रसृतिभिर्नगैर्न बद्धो नीरनिधिरगाधो महासत्त्वानाम्, न चैष पार्थेन
शिलीमुखैर्न बद्धो, न चायं न पीतः संक्षिप्य तुलुकेन हेलयेव कलशयोनिना महामुनिना,
न चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्राविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्भृगुरेन्द्राणा-
मन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् । तस्मादुपपन्नं यदृच्छया वा स्वभावाद्वा (२)
लीलया वा जगत्सर्जने भगवतो महेश्वरस्येति । (३) अपि च नेयं पारमार्थिकी सृष्टिर्वैतानु-
युज्येत प्रयोजनमपि त्वनाद्यविद्यानिबन्धना, अविद्या च स्वभावत एव कार्यान्मुखी न प्रयो-
जनमपेक्षते, नहि द्वित्रिन्द्रालातचक्रगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । (४) न
च तत्कार्या विस्मयभयकम्पादयः स्वोत्पत्तौ प्रयोजनमपेक्षन्ते । (५) वा च चैतन्यच्छुरिता
जगदुत्पादहेतुरिति चेतनो जगद्योनिराख्यायत इत्याह—“न चेयं परमार्थविषये”ति ।
(पृ० ४९६ पं० ११) । अपि च न ब्रह्म जगत्कारणमपि तत्तया विवक्षन्त्यागमा अपि तु
जगति ब्रह्मात्मभावं, तथा च सृष्टेरविवक्षायां तदाश्रयो दोषो निर्विषय एवेत्याशयेनाह—
“ब्रह्मात्मभावे”ति ॥ ३३ ॥

सू० वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

(६) अतिरोहितोऽत्र पूर्वः पक्षः, उत्तरस्तूच्यते—उच्छावचमध्यमसुखदुःखमेदवत्प्राणवृ-
त्प्रपञ्चं च सुखदुःखकारणं सुधाविषादि चानेकविधं विरचयतः प्राणसृङ्गेदोपात्तपापपुण्यक-
र्मातिशयसहायस्यात्रभवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येते । (७) नहि स्म्यः
समायां नियुक्तो युक्तवादिनं युक्तवाद्यसीति चायुक्तवादिनमयुक्तवाद्यसीति जुवाणः सभा-
पतिर्वा युक्तवादिनमनुगृह्ययुक्तवादिनं च निर्गृह्यजनुरक्तो द्विष्टो वा भवत्यपि तु मध्यस्थ

(१) ननु यद्ब्रह्मायाससाध्यं तत्प्रयोजनाभिसम्भिपूर्वकमात्रं व्याप्तिरिति मता, तथाच न लीलादौ व्याप्ति-
चारस्तत्राह दृष्टं चेति । यदप्यस्मदाद्यपेक्षया जगद्ब्रह्मायाससाध्यं भाति, तथापि न ब्रह्मापेक्षयोर्न प्रयोजना-
भिसन्ध्यापात इत्यर्थः ।

(२) नियतानिमित्तमनपेक्ष यदा कदाचित्प्रवृत्त्युदयो यदृच्छा । स्वभावतस्तु स एव यावद्वस्तुभावी
यथा आसादाविति विशेषः ।

(३) यदुक्तं न तावदुन्मत्तस्येव मतिभ्रमाज्जगत्प्रक्रियेति, तत्र माधुदुन्मत्तं ब्रह्म भवति तु जीवावि-
षाविषयीकृतं जगद्विवर्तोभिष्टानन्तथाच न मुष्टौ प्रयोजनपर्यनुयोगो युक्त इत्याह अपि चेति ।

(४) विभ्रमाणां प्रयोजनानपेक्षायामपि तत्कार्यस्य तदपेक्षा स्यादित्याकाशादिभ्रमकार्यस्य तदपेक्षा-
माशङ्क्याह न चेति ।

(५) नन्वाविषया हेतुत्वे कथं ब्रह्म कारणमत आह सा चेति । छुरिता—मिथिता ।

(६) यो विषमसृष्टिकर्ता स साधयो, ब्रह्म च विषमं सृजतीत्यनुमानेन समन्वयस्य विरोधसम्भेदे
पूर्वं लीलया स्तम्भ्यत्वं यदुक्तं तदेव कर्मादिषापेक्षस्य न युक्तमनीश्वरत्वप्रसक्तनिर्पेक्षत्वे रागादिभिराश-
क्तिरिति जैनानां पूर्वपक्षः स्पष्ट इति भाष्ये ।

(७) उक्ताहं नानुमाने व्यभिचारमाह नहीति ।

इति वीतरागद्वेष इति चाख्यायते, तद्वदीश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृह्यन् पुण्यकर्माणं च निगृह्यन्मध्यस्थ एव नामध्यस्थः । एवं ह्यसावमध्यस्थः स्याद्यद्यकल्याणकारिणमनुगृह्णीयात्कल्याणकारिणं च निगृह्णीयाच्च त्वेतदस्ति । तस्माच्च वैषम्यदोषोऽत एव न नैर्घृण्यमपि संहरतः समस्तान्प्राणमृतः । स हि प्राणमृत्कर्माज्यानां वृत्तिनिरोधसमयस्तमतिलङ्घयन्नयमयुक्तकारि स्यात् । न च कर्मापेक्षायामीश्वरस्यैश्वर्यव्याघातः । (१) न हि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति । (२) न च 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोके भ्य उन्निनीषते, एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषत' इति श्रुतेरीश्वर एष द्वेषपक्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति, तस्माद्वैषम्यदोषप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमिति वाच्यम् । विरोधात्, यस्मात् 'कर्म कारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजती'ति श्रुतेरवगम्यते, तस्माच्च सृजतीति विरुद्धमभिधीयते । (३) न च वैषम्यमात्रमत्र ब्रूमो न त्वीश्वरकारणत्वं व्यासेधाम इति वक्तव्यम्, किमतो ? यद्येवं तस्मादीश्वरस्य सवासनवल्लेशपरामर्शमभिवदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहायोन्निनीषतेऽघो निनीषत इत्येतदपि तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासवशात्प्राणिन इत्येवं नेयम्, यथाहुः—

जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः ।

तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते नरः ॥ इति ।

(४) अभ्युपेत्य च सृष्टेस्तात्त्विकत्वमिदमुक्तमनिर्वाच्या तु सृष्टिरिति न प्रसर्तव्यमत्रापि, तथा च मायाकारस्येवाङ्गसादृत्यवैकल्यभेदेन विचित्रान्प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदोषः सहसा संहरतो वा न नैर्घृण्यमेवमस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यं विद्वं दर्शयतः संहरतश्च स्वभावाद्वा लीलया वा न कश्चिदोषः ॥ ३४ ॥

इति स्थिते शङ्कापरिहारपरं सूत्रम्—

मू० न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

शङ्कोत्तरे अतिरोहितार्थेन भाष्यग्रन्थेन व्याख्याते ॥ ३५ ॥

अनदिवादिति सिद्धवदुक्तं तत्साधनार्थं सूत्रम्—

मू० उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

(१) सापेक्षत्वेऽनीश्वरत्वमाशङ्क्य व्यभिचारमाह न हि सेवेति ।

(२) कर्मापेक्षत्वेन वैषम्ये परिहृतेपि विषमकर्मप्रेरकत्वेन वैषम्यं स्यादिति वाशङ्कयोत्तरयति न वैष इति ।

(३) किमत्र ईश्वरस्य विषमसर्जनेऽनीश्वरत्वापत्त्या नायं विषममुत्प्रेकतेत्यनुमीयते वादिनोत्तरादिमान् विषमसृष्टत्वादिति वैषम्यसुझाव्यते ? तत्र नायं, विरोधादित्युक्तम्, सृजगमविरोध एव 'यस्मात्कर्म'त्यादित्युक्त्या प्रदर्शितः । द्वितीयं निषेधति न चेति । यद्येवं वैषम्यमनुमितं किमतो निरवयत्तस्यापि श्रुतिसिद्धत्वेनातीतकालतादावस्थित्यर्थः । तदेवाह तस्मादित्यादिना । ईश्वरः पर्जन्यवत्सृष्टिमात्रे कारणमवैषम्ये तु बीजवत्तत्प्राणिभूतवासने इति नेश्वरस्य सावयतेति भावः ।

(४) अपिच वेदान्तिमतं सृष्टेर्मायामयत्वात्तद्वत्सृष्टिकर्तृत्वेन रागादिमत्त्वानुमाने व्यभिचारोपीत्याहोपपत्त्ये चेति ।

पा० १ सू० ३७]

सर्वधर्मोपपत्त्याधिकरणम् ।

२४१

(१) अकृते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तारमध्यागच्छेत्, तथा च विधिनिषेधशास्त्र-
मनयकं भवेत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति मोक्षशास्त्रस्य चोक्तमनर्थक्यम् । न चाविद्या केवलेति
(पृ० ४९९ पं० ६) (२) लयाभिप्रायम् । (३) विक्षेपलक्षणाविद्यासंस्कारस्तु कार्यत्वात्स्वोत्पत्तौ
पूर्वं विक्षेपमपेक्षते, विक्षेपश्च मिथ्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं,
स च रागादिभिः सहितः स्वकार्यैर्न शरीरं सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण सम्भवति । न च कर्मा-
न्तरेण शरीरम्, न च रागद्वेषान्तरेण कर्म, न च भोगसहितं मोहमन्तरेण रागद्वेषौ, न च
पूर्वशरीरमन्तरेण मोहादिरिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षो मोहादिरेवं पूर्वपूर्वमोहाद्यपेक्षं पूर्वपूर्वशरीरमि-
त्यनादितैवात्र भगवती चित्तमनाकुलयति । तदेतदाह—“रागादिकलेशवासनाक्षित-
कर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरो ह्यादि”ति । रागद्वेषमोहा रागादयस्त एव हि
पुरुषं संसारदुःखमनुभाव्य क्लेशयन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्तामिराक्षितानि
प्रवर्तितानि कर्माणि तदपेक्षा लयलक्षणाऽविद्या । स्यादेतत्, भविष्यताऽपि व्यपदेशो (४) द्रष्टो
यथा ‘पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत आह—“न च धारयिष्यतीत्यत”इति । तदेव-
मनादित्वे सिद्धे ‘सदेव सौम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि’ति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणं समु-
दाचरद्रूपरागादिनिषेधपरं न पुनरेतान्प्रसुप्तानप्यपाकरोतीति सर्वमवदातम् ॥ ३६ ॥

सू० सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

(५) अत्र सर्वज्ञमिति दृश्यते । सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो
दर्शितः । “सर्वशक्ती”ति (पृ० ५०० पं० ११) । सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमि-
तकारणं चेत्युपपादितम् । “महामायमि”ति सर्वानुपपत्तिश्चाह परास्ता । तस्माज्जग-
त्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे

भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(१) अकृताभ्यागमप्रसङ्गं व्याकरोति अकृते इति । तदङ्गीकारे प्राप्तौ दोषावाह तथाचेति ।

(२) भ्रान्तिरूपाविद्याया विचित्रतया वैषम्यहेतुत्वसम्भवात्कथं आध्याये तस्या वैषम्यकरत्वनिवेध इत्या-
शक्याह लयेति ।

(३) ननु तथापि भ्रमसंस्कारस्य वैषम्यहेतुत्वं स्यात्तत्राह विचरेति । तस्या च भ्रमसंस्कारस्य भ्रम-
सोपेक्षात्तस्य च रागाद्युत्पादनशरा तस्मादित्येनैव वैषम्यहेतुत्वं स च शरीरात् तत्कर्मणः, कर्म च
रागेद्वेषाभ्यां तौ च मोहाख्याद्भमात्स च शरीरादिति चक्रकभ्रममनादिति समादधातीति भावः ।

(४) अवघातनिष्पन्नास्तुषान् पुरोडाशकपालिनोपवपति विगमयतीत्यत्रावघातसमये कपालेषु पुरो-
डाशभ्रणामावाहविष्यच्छरणमपेक्ष्य कपालानां पुरोडाशसम्बन्धकीर्तनमिति ।

(५) भाष्यकृता र्क्षोर्न सर्वधर्मोपपत्तिं व्याचक्ष्वाणेन सर्वज्ञत्वादयः कारणधर्माः ब्रह्मण्युपपद्यन्त इत्यु-
क्तम्, तदयुक्तमिव प्रतिभाति लोके कस्यचिदपि कारणस्योक्तधर्मदर्शनाभावादत आह अत्रेति । अद्वयेरकत्वं
कुलालादौ दृष्टम् ब्रह्मण्यपि निश्चिन्तयित्वा तैनावयवभाष्यतस्या सर्वधर्मोपपत्त्युत्पत्तिरिति तस्या र्थात्सर्वशक्त्यसिद्धिरेवं
सर्वशक्तित्वादपि योज्यम् ।

सू० रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्यादेतत्, इह हि पादे स्वतन्त्रा-वेदानपेक्षाः प्रधानादिसिद्धिविषयाः सांख्यादियुक्तयो निराकरिष्यन्ते, तद्युक्तमशास्त्रत्वात्, नहीदं शास्त्रमुच्छूलतर्कशास्त्रवत् प्रवृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां विनिश्चेतुम्, तत्र कः प्रसङ्गः शुष्कतर्क-स्वतन्त्रयुक्तिनिराकरणस्येत्यत आह—“यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामिति” (पृ० ५०१ पं० ७) । नहि वेदान्तवाक्यानि निर्णेतव्यानीति निर्णीयन्ते, किन्तु मोक्षमाणानां तत्त्वज्ञानोत्पादनाय । (१) यथा च वेदान्तवाक्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मावगम्यते, एवं सांख्या-द्यनुमानेभ्यः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते । (२) न चैतदेव चेतनोपादानमचेतनो-पादानं चेति समुच्चैतुं शक्यम्, विरोधात् । न च व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पो युज्यते । न चागमबाधितविषयतयानुमानमेव नोदीयत इति साम्प्रतम् । सर्वहप्रणीततया सांख्याद्या-मस्य वेदागममुल्लेखात् तद्भाषितस्यानुमानस्य प्रतिकृतिरसिंहतुल्यतयाऽबाध्यत्वात् । तस्मा-त्तद्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां सिद्ध्यतीति न ततस्तत्त्वज्ञानं सेद्धुमर्हति, न च तत्त्वज्ञानादृते मोक्ष इति स्वतन्त्राणामप्यनुमानानामाभासीकरणमिह शास्त्रे संगतमेवेति । यथेवं ततः परकीयानुमाननिरास एव कस्मात्प्रथमं न कृत इत्यत आह—वेदान्तार्थ-निर्णयस्य चे”ति । ननु वीतरागकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षाधि-क्षेपः स हि सरागतामावहतीति चोदयति—“ननु मुमुक्षूणा”मिति । परिहरति—“वाढमेवं तथापी”ति । तत्त्वनिर्णयावसाना वीतरागकथा, न च परपक्षदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयाय वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते न तु परपक्ष-येति न वीतरागकथात्वव्याहतिरित्यर्थः । पुनरुक्त्यां परिचोद्य समाधत्ते—“नन्वीक्षते”-रिति (पृ० ५०२ पं० ४) । “तत्र सांख्या” इति । (३) यानि हि येन रूपेणास्त्यौ-ल्यादा च सौक्ष्म्यात्समन्वीयन्ते तानि तत्कारणानि, यथा घटादयो रुचकादयश्चास्त्यौल्यादा न सौक्ष्म्यात्सुवर्णान्वितास्तत्कारणास्तथा चेदं बाह्यमाध्यात्मिकं च भावजातं सुखदुःखमोहा-त्मनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणकं भवितुमर्हति । (४) तत्र जगत्कारणस्य येयं सुखारमता तत्सत्त्वं, या च दुःखारमता तद्रजो, या च मोहारमता तत्तम इति त्रैगुण्यकारणसिद्धिस्तथा हि प्रत्येकं भावात्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मैत्रदारेषु पद्मा-वत्यां मैत्रस्य सुखं, तत्कस्य हेतोः ? तं प्रति सत्त्वगुणसमुद्भवात्, तत्सपत्नीनां च दुःखं, तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवात्, चैत्रस्य तु त्रैणस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, तत्क-स्य हेतोः ? तं प्रत्यस्यास्तमोगुणसमुद्भवात्, पद्मावत्या च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सर्व-

(१) वेदान्तैरेव ज्ञानजननात्किं परपक्षाखेपेण तत्राह यथाचेति ।

(२) ननु प्रमाणावगत्यानुपादानानि जगति समुच्चीयन्ताम् तन्तव इव पटेऽत आह न चैतदेवेति ।

(३) चेतनप्रकृतिकं जगदिति प्रतिपादकस्य वेदस्य प्रतिरोधकमनुमानमाह यानि हीति । संबोधा-व्यभिचारवारणार्थमास्त्यौल्यादित्युक्तम्, संयोगादयो हि न स्थूलपिण्डादारभ्य कणपर्यन्तमनुयन्ति । कुम्भी-पादानत्वं सत्त्वादिगुणाभितं मृत्रतत्त्वात्सत्त्वावदिति च वक्तरीत्यानुमानमत्र बोध्यम् ।

(४) ननु सुखदुःखमोहात्मनोऽनुभूयन्ते तस्मात्तदपि सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणकं भवितुमर्हति । यथा जगदेत-कार्यवशो जीता सुखावात्मता सा सत्त्वमित्यर्थः । विषेयापेक्षया नपुंसकत्वम् ।

पा०२ सू०१]

रचनानुपपत्त्याधिकरणम् ।

२४३

मुखदुःखमिहोन्वितं जगत्प्रकारणं गम्यते । (१)तच्च त्रिगुणं प्रधानं प्रधीयते क्रियतेऽनेन जगदिति प्रधीयते निधीयतेऽस्मिन्प्रलयसमये जगदिति वा प्रधानं, तच्च मृत्युवर्णवदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्तते, (२)न तु केनचित्प्रवर्त्यते । तथा ह्याहुः—“पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणमिति । परिमाणादिभिरित्यादिग्रहणेन शक्तिः प्रवृत्तेः कारणकार्यविभागादविभागाद्वैद्वक्यस्य” (सां० का० १५) इत्यव्यक्तसिद्धिहेतवो गृह्यन्ते । एताश्चोपरिष्ठाद्याख्याय निराकरिष्यते इति । तदेतत्प्रधानानुमानं दृश्यति—“तत्र वदाम” इति (पृ० ५०३ पं० ४) । यदि तावदचेतनं प्रधानमनधिष्ठितं प्रवर्तते स्वभावत एवेति साध्यते, तदयुक्तम् समन्वयादेर्हेतोश्चेतनानधिष्ठितत्वरिद्वचेतनाधिष्ठितत्वेन मृत्युवर्णादौ दृष्टान्तधर्मिणि व्याप्तेरुपलब्धेर्विरुद्धत्वाद्वा हि मृत्युवर्णदार्ढ्यदयः कुलालहेमकाररथकारादिभिरनधिष्ठिताः कुम्भरुचकरथायुपाददते, तस्मात्कृतकत्वमिव नित्यस्वसाधनाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं विरुद्धम्(३) । एवं समन्वयादि चेतनानधिष्ठितत्वे साध्य इति रचनानुपपत्तेरिति दर्शितम् । (४)यद्युच्येत—दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र यद्यापि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिर्ज्ञत्वादन्तरज्ञं त्वचेतन्यमात्रमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाहुः—

“व्याप्तेष्व दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः”—इति । तत्राह—“न च मृदादी”ति (पृ० ५०४ पं० ७) । (५)स्वभावप्रतिबद्धं हि व्याप्यं व्यापकमवगमयति । स च स्वभावप्रतिबन्धः शङ्कितसमारोपितोपाधिनिरासे सति निश्चीयते । तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकयोरायतते । तौ चान्वयव्यतिरेकौ न तथोपादानाच्चेतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेऽपि परिस्फुटौ तदलमत्रान्तरज्ञत्वेनेति भावः । एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाभ्युपेयेत यदि प्रमाणान्तरविरोधो भवेत्प्रत्युत श्रुतिरनुगुणतरात्रेत्याह—“न चैवं सती”ति । चकारेण मुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह—“अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चे”ति । आन्तराः स्वत्वमी सुखदुःखमोहविषादा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्योऽतिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्ष-

(१) ननु चेतनोपाकरणत्वेन तस्मिन् गुणीभूतगुणत्रयात्मकस्य कथं प्रधानत्वमत आह तच्चेति ।

(२) चेतनं प्रति गुणीभूतस्यापि गुणत्रयस्य सिद्धान्तसिद्धमायाया वैलक्षण्यमाह न तु इति । करणानामिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ यथा भोगापवर्गरूपः पुरुषार्थः प्रवर्तकः न तु तच्चेतनेन प्रेर्यते तथा गुणत्रयात्मकं प्रधानमपीत्यर्थः ।

(३) गुणत्रयं चेतनानधिष्ठितमेव जगत उपादानं समन्वयादिति साख्यानुमानायहेतोर्नित्यत्वाभावव्यापकतत्त्वस्येव मृत्युवर्णादौ कुलालादितेनानधिष्ठितत्वव्याप्ताच्चेतनसमन्वयोपलब्धेर्विरुद्धो हेतुरिति भावः ।

(४) मृदवित्तकुम्भरुचकरथायुपादानाधिष्ठितप्रकृतिकं सत्त्वायव्यतिरिक्तत्वादिति वेदाभ्यनुमाने उपाधिमाशङ्कते यद्युच्येत इति । यद्येकस्मिन्साध्ये साधनद्वयसन्निपाते एकतरसाधनप्रयुक्ता व्याप्तिरितरप्राप्तोप्यते इति सोपाधिकत्वं, यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ताव्याप्तिरधर्मत्वस्य हिंसात्वे समारोप्यते, एवमेकस्मिन्साधने समन्वयादौ प्रकृतगतचेतनत्वेचेतनानधिष्ठितत्वरूपसाध्यद्वयवत्यन्तरज्ञं चेतनत्वप्रयुक्ता हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिर्विहरज्ञचेतनाधिष्ठितत्वे समारोप्यते इति भवति सोपाधिकत्वमित्यर्थः ।

(५) नान्तरज्ञत्वबहिरज्ञत्वकृते व्यापकत्वे किन्त्वव्यभिचारकृतेऽन्तरज्ञस्यापि महानसादित्वरूपस्य व्यभिचाराद्धूमवत्त्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्बहिर्ज्ञत्वापि बहिर्ज्ञयोगस्याव्यभिचारेण व्यापकत्वादित्याशयेन परिहरति स्वभावेति । स्वभावप्रतिबद्धमनोपाधिकत्वेन सम्बद्धम् ।

मीक्ष्यन्ते । यदि पुनरेत एव सुखदुःखादिस्वभावा भवेयुस्ततः स्वरूपत्वाद्धेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात् । न हि चन्दनः कदाचिश्चन्दनस्तथा निदावेवमपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत्, न ह्यसौ कदा चिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः (१) क्रमेलकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् । न ह्यसौ कश्चित्प्रत्येव कण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिकालावस्थायपेक्षया सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्मात्सुखादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति नानेन तद्रूपं कारणमव्यक्तमुच्यते इति । तदिदमुक्तं (२) शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषादि”ति (पृ० ५०५ पं० २) भावना वासनासंस्कारस्तद्विशेषात्करभजन्मसंवर्तकं हि कर्म करभोचितामेव भावनामभिव्यक्ति, यथास्मै कण्टका एव रोचन्ते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । परिमाणादिति सांख्यीयं हेतुमुपन्यस्यति—“तथा परिमितानां भेदानामि”ति । संसर्गपूर्वकत्वे हि संसर्गस्यैकस्मिन्नद्वयेऽसम्भवाजानात्वेकार्थसमवेतस्य नानाकारणानि संसृष्टानि कल्पनीयानि, तानि च सत्वरजस्तमांशेवेति भावः । तदेतत्परिमितत्वं सांख्यीयरादान्तालोचनेनानैकान्तिकमिति दूषयति—“सत्वरजस्तमसा”मिति । यदि तावत्परिमितत्वमियत्ता, सा नभसोऽपि नास्तीत्यव्यापको हेतुः परिमाणादिति । (३) अथ न योजनादिमितत्वं परिमाणमियत्ता नभसो ब्रूमः, किन्त्वव्यापितामव्यापि, च नभस्तन्मात्रादेर्नाहि कार्यं कारणव्यापि, किन्तु कारणं कार्यव्यापीति परिमितं नभस्तन्मात्राव्यापित्वात् । (४) हन्त सत्वरजस्तमां स्यपि न परस्परं व्याप्नुवन्ति, न च तत्पान्तरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचारः । न हि यथा तैः कार्यजातमाविष्टमेवं तानि परस्परं विशन्ति, मिथः कार्यकारणभावाभावात् । (५) परस्परसंसर्गस्यावेकाक्षितिशक्तौ नास्ति, न हि चितिशक्तिः कूटस्थनित्या तैः संसृज्यते, ततश्च तदव्यापका गुणा इति परिमिताः । एव चितिशक्तिरपि गुणैरसंसृष्टेति सापि पारमित्यनैकान्तिकत्वं परिमितत्वस्य हेतोरिति । तथा कार्यकारणविभागोऽपि समन्वयवद्विरुद्ध इत्याह—“कार्यकारणभावस्त्विति” ॥ १ ॥

सू० प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

न केवलं रचनाभेदा न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवन्त्यपि तु साम्यावस्थायाः प्रवृत्तिर्वैषम्यं, तथा च यदुद्भूतं बलीयस्तदङ्ग्यमिभूतं च तदनुगुणतया स्थितमङ्गमेवं हि गुणप्रधानभावे सत्यस्य महदादौ कार्ये या प्रवृत्तिः सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति, नाहि चेतनाधिष्ठानमन्तरेण मृत्पिण्डे प्रधानेऽङ्गभावेन चक्रदण्डललिलसूत्रादयोऽवतिष्ठन्ते, तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधि-

(१) उद्धृत्य ।

(२) किञ्च यदि घटं पृष्ठं सुखादिकं शब्दादावन्धितं स्यात्तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिगुणलभ्येत घटे पृष्ठे तथापेलाब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावेनेत्यय इत्याह शब्दादीति । विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनावैचित्र्यात् कस्यचिन्मुखाद्वादिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः ।

(३) सांख्यः शङ्कते अथेति । (४) परिहरति हन्तेति ।

(५) एवं योजनादिमितत्वरूपे अव्यापितारूपे च परिमितत्वे दोषं प्रदर्श्य स्वासंसृष्टवस्तुमत्वरूपे तदव्यापका परस्परेति । सत्त्वदीनां चितिशक्त्या आत्मनो परस्परं च संसर्गा नास्तीत्यर्थः ।

पा०२ सू०२]

रचनानुपपत्त्याधिकरणम् ।

२४५

धनसिद्धिरिति शक्तिः प्रवृत्तेष्वेत्ययमपि हेतुः सांख्यीयो विरुद्ध एवेत्युक्तं वक्रोक्त्या (१) ।
 अत्र सांख्यश्चोदयति—“ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति” (पृ० ५०६ पं० ६) ।
 अयमभिप्रायः—त्वया किलौपनिषदेनास्मद्वेतुन् दूषयित्वा केवलस्य चेतनस्यैवान्यनिरपेक्षस्य
 जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च समर्थनीयम् । तदयुक्तम्—केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तेर्दृष्टान्तध-
 मिण्यनुपलब्धेरिति । औपनिषदस्तु चेतनहेतुकां तावदेष सांख्यः प्रवृत्तिमभ्युपगच्छतु पक्षा-
 त्वपक्षमत एव समाधस्यामीत्यभिसन्धिमानाह—“सत्यमेतत्” । न केवलस्य चेत-
 नस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेति । सांख्य आह (२)—“न त्वचेतनसंयुक्तस्ये”ति । तुशब्द
 औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति । अचेतनाश्रयैव सर्वा प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया काचिद-
 पि । तस्माच्च चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रौपनिषदो गूढाभिसन्धिः प्रश्नपूर्वकं
 दिशुशक्ति—“किं पुनरत्रे”ति । अत्रान्तरे सांख्यो ब्रूते—“ननु यस्मिन्नि”ति । न
 तावच्चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीक्ष्यते, केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्रयत्वा-
 चेतनो देहरथादिः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्तन्निमित्तैव न तु चेतननिमिता ।
 सद्भावमात्रं तु तत्र चेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्याज्जीवदेहस्य । न च सद्भावमात्रेण कार-
 रणत्वसिद्धिः । सा भूदाकाश उत्पत्तिमतां घटादीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वत्रेति, तद-
 नेन देहातिरिक्ते सत्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभावोस्तीत्युक्तम् । (३) यतश्चा-
 स्य न प्रवृत्तिहेतुभावोऽस्ति, अत एव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादसति चादर्शनादेहस्यैव
 चेतन्यं लौकायतिकाः प्रतिपन्नास्तथा च न चिदात्मनिमिता प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । तस्मान्न रच-
 नायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारणत्वसिद्धिर्जगत इति औपनिषदः परिहरति—“तदभिधीयते
 न ब्रूम” इति (पृ० ५०७ पं० ४) । न तावत्प्रत्यक्षानुमानागमसिद्धः शरीरो वा पर-
 मात्मा चाऽस्माभिरिदानीं साधनीयः केवलमस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र मृत-
 शरीरे वा रथादौ वाऽनधिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृत्तिदर्शनादन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां चेतनहेतुत्वं प्रवृत्तेर्निश्चीयते, न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो (४) भवेत् ।
 (५) मृतचेतनिकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्राविवाद इत्याह—“लौकायति-
 कानामपी”ति । (६) स्यादेतत् देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमान् स्वव्यापारेण प्रव-

(१) चेतनानधिष्ठितप्रधानसाधकत्वेन परोक्तस्य प्रवृत्तेरिति हेतोरेव चेतनाधिष्ठिताचेतनसिद्धौ हेतु-
 त्वेनाभिधानात्साध्यविरुद्धोक्तिर्वक्रोक्तिः ।

(२) इत्थं केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्त्यभावमभ्युपगम्याचेतनस्य प्रवृत्तिचेतनाधीनेति समर्थिते सांख्य-
 आहृत्यर्थः ।

(३) न चेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमित्यत्र लौकायतिकभ्रमोऽपि लिङ्गमित्याह यतश्चेति । प्रवृत्तेर्वा हेतो-
 रिति शेषः ।

(४) अतिप्रसङ्ग इति । आकाशस्य प्रवृत्त्यन्वयमावस्य चेतन्यस्य तु व्यतिरेकोऽप्यस्तीति वैषम्यमतः
 सद्भावमात्रेणाकाशोऽपि प्रवृत्तिहेतुत्वापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गः इत्यर्थः ।

(५) लौकायतिकोऽपि चेतनाधीनामचेतनप्रवृत्तिं मग्न्यते सांख्यस्तु ततोप्यविवक्षीत्याह भ्रुतेति ।

(६) रथादिवन्मूलकारणस्याप्यचेतनस्य चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वमिति वेदाग्निमते दृष्टान्तासिद्धिमाश-
 ङ्कते कश्चित्स्योदेतदित्यादिना (७) रथादिप्रवृत्तेर्देहमात्रं हेतुः इत्यभिप्रायेणां प्रसिद्धिरुचिता साक्षात्-
 चेतनः सोऽसद्भवत्वादप्रवर्तक इत्यर्थः ।

संयतीति युक्तं, न तु तदतिरिक्तः कूटस्थनित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकस्वभावः प्रवृत्त्य-
भावात्प्रवर्तको युक्त इति चोदयति—“ननु तवे”ति । परिहरति—“नायस्कास्तव-
द्रूपादिवच्चे”ति । “यथा च वा रुपादय” इति । सांख्यानां हि स्वदेशस्था रू-
पादय इन्द्रियं विकुर्वते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थोकारेण (१) परिणमत इति स्थितिः ।
सम्प्रति चोदकः स्वाभिप्रायमाविष्करोति—“एकत्वादि”ति । येषामचेतनं चेतनं चास्ति
तेषामेतद्युज्यते ‘वक्तुम्—चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्तते’ इति । यथा योगानामोम्बरवादिनाम् ।
येषां तु चेतनातिरिक्तं नास्त्यद्वैतवादिनां, तेषां प्रवर्त्याभावे कं प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः ।
परिहरति—“नाविद्ये”ति (पृ० ५०८ पं० १) । कारणभूतया लयलक्षणयाऽविषया
प्राक्सर्गोपाचितेन च विक्षेपसंस्कारेण यत्प्रत्युपस्थापितं नाम रूपं तदेव माया तदावेशेनास्य
चोगस्यासकृत्प्रत्युक्तत्वात् । एतदुक्तं भवति—नेयं सृष्टिर्वस्तुसती येनाद्वैतितो वस्तुसतो द्वि-
तीयस्याभावादनुयुज्येत । काल्पनिक्यां तु सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं मायाम-
यम् । यथाहुः—

सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता ।

न चैवं ब्रह्मोपादानत्वव्याघातो ब्रह्मण एव मायावेशेनोपादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जगदि-
भ्रमस्य रजतविभ्रमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवयम् ॥ २ ॥

सू० पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयोम्बुनोश्चेतनानीधीष्ठतयोः स्वत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थः । तत्रापि
चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, न च साध्येनैव व्यभिचारस्तथासत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्स-
र्वत्रास्य सुलभत्वात् । न चासाध्यम् अत्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात् । न च सपक्षेण
व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । (२) साध्यपक्षेस्त्युपलक्षणम् सपक्षनिक्षिप्तत्वादित्यपि
द्रष्टव्यम् । ननुपसंहारदर्शनादित्यत्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिर्दिशिता, इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षाप्रवृत्तिः
प्रतिपाद्यत इति कुतो न विरोध इत्यत आह—“उपसंहारदर्शनादि”ति (पृ० ५०८ पं० १६) ।
स्थूलदीर्घलोकमिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सू० व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

(३) यद्यपि सांख्यानामपि विचित्रकर्मवासनावासितं प्रधानं साम्यावस्थायामपि तथापि न
कर्मवासनाः सर्गस्येते, किन्तु प्रधानमेव स्वकार्ये प्रवर्तमानमधर्मप्रतिबद्धं सन्न सुखमयी सृष्टि
कर्तुमुत्सहत इति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते । एवमधर्मेण धर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते दुःखमय्या
सृष्टौ । स्वयमेव च प्रधानमनपेक्ष्य सृष्टौ प्रवर्तते । (४) यथाहुः “निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वर-

(१) अथविषयज्ञानाकारेण ।

(२) यदि पयोम्बुनोः सपक्षत्वमपि कथन्तर्हि साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वादिति भाष्यमत आह साध्यपक्षे-
पलक्षणमिति ।

(३) प्रधानस्य सहकार्यभाषासिद्धेः सूत्रभाष्यायोगप्राज्ञक्याह यद्यपीति । सर्गस्य निर्माणे कर्मवासना
न प्रभवतीति चेत्तर्हि तासां प्रयोगस्तत्राह प्रधानमेवेति ।

(४) निमित्तं धर्मोद्दि, प्रकृतीनां मूलप्रकृतेर्मेवदादिप्रकृतिविकृतानां चाप्रयोजकं स्वकार्ये सर्ग, किन्तु त-

पा० २ सू० ६७] रचनानुपपत्त्याधिकरणम् ।

२४७

गमेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति (पा. ४ सू. ३) । (१) ततश्च प्रतिबन्धकापनयसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिहिते इत्यागतोत्तरेपेक्षणीयस्याभावात्सदैव साम्येन परिणमेत वैषम्येण वा, न त्वयं कादाचित्कः परिणामभेद उपपद्यते । ईश्वरस्य तु महामायास्य चेतनस्य लीलाया वा यदृच्छया (२) वा स्वभाववैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्येते एवेति ॥ ४ ॥

सू० अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

धेनूपयुक्तं हि तृणपल्लवादि यथा स्वभावत एव चेतनानपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचैतन्यमपेक्ष्येत, उपयोगमात्रे तदपेक्षत्वात् । एवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणस्यते कृतमत्र चेतनेनेति शङ्कार्थः । धेनूपयुक्तस्य तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निषिध्यते, उत चेतनं, न तावज्जिमित्तान्तरम् । धेनुदेहस्थस्यौदर्यस्य वद्व्यादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य सम्भवादुद्बुद्धिपूर्वकारी तु तत्रापि ईश्वर एव सर्वज्ञः सम्भवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । तदिदमुक्तं “किञ्चिद्वैवसम्पाद्य”मिति (५० ५१० पं० १) ॥ ५ ॥

सू० अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषार्थपेक्षाऽभावप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम्—“एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित्यतः”इति । अथ वा पुरुषार्थाभावादिति योज्यम् । तदिदमुक्तं “तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्य”मिति । (३) न केवलं तात्त्विको भोगोऽनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य न सम्भवति, अनिमोक्षप्रसङ्गश्च—येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं, भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव कुर्यान्न मोक्षं तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । “अपवर्गश्चेत्प्रागपी”ति । चित्तेः सदा विशुद्धत्वाच्चैतस्यां जातु कर्मानुभववासनाः सन्ति, प्रधानं तु तासामनादानामाधारस्तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् चित्तिर्मुक्तैवेति नापवर्गार्थमपि तत्प्रवृत्तिरिति । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । तदर्थमप्रवृत्तत्वात्प्रधानस्य, “उभयार्थताभ्युपगमेऽपी”ति । (४) न तावदपवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात् भोगार्थं तु प्रवर्तते, भोगस्य च सकृच्छब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव समाप्तत्वाच्च तदर्थं पुनः प्रधानं प्रवर्ततेत्ययत्नसाध्यो मोक्षः स्यात् । निःशेषशब्दाद्युपभोगस्य चानन्त्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिमोक्षप्रसङ्गः । कृतभोगमपि प्रधानमासत्त्वपुरुषान्यताद्वयातेः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति

गस्य प्रतिबन्धकस्य भेदो भङ्गस्ततो निमित्ताद्भवति क्षेत्रिकवद—यथा क्षेत्रकारी केदारादणां पूर्णात्केदारान्तरधर्म निम्नं वा पित्रावयिपुरो न पाणिनाऽपकर्षति किन्तु वरणस्ताला भिनत्ति मित्रे तस्मिन्स्वयमेवापः केदारान्तरं प्रावयन्ति तद्वदिति पातञ्जलसूत्रार्थः ।

(१) तर्ह्यपनीते प्रतिबन्धे प्रधानं सृजतु इत्यत आह ततश्चेति । सदातनापनायकास्तदापनीतः प्रतिबन्ध इति सदैव सर्गः स्यादित्यर्थः ।

(२) यदृच्छयेति । यथास्मदादेस्तृणच्छेदादौ नियतनिमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिरेवमित्यर्थः ।

(३) कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य भोग इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे न केवलमिति । सिद्धान्तेऽप्यतात्त्विकभोगाभ्युपगमादवास्तवस्य न निषेध इत्यर्थः ।

(४) नन्वपवर्गार्थमपि प्रधानप्रवृत्तौ सत्यां प्रमेयं भोगोऽपि प्रवृत्तेः अनिवार्यतावन्तविकाराणां युगपदुपभोगसम्भवादुभयार्थतेत्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह न तावदिति ।

चेद्, अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिं करोति । अपवर्गार्थमिति चेद्, (१) हन्तायं सकृच्छब्दाद्युपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निवृत्तिमात्रादेव सिद्ध्यतीति कृतं सत्त्वान्यथाख्यातिप्रतीक्षणेन । (२) न चास्याः स्वरूपतः पुरुषार्थत्वम् । तस्मादुभयार्थमपि न प्रधानस्य प्रवृत्तिरुपपद्यत इति सिद्धोऽर्थाभावः । सुमममितरत् । शङ्कते—“दृक्शक्ती”ति (पृ० ५०१ पं० ३) । पुरुषो हि दृक्शक्तिः सा च दृश्यमन्तरेणानर्थिका स्यात् । न च स्वात्मन्यर्थवती, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । प्रधानं च सर्गशक्तिः सा च सर्जनैयमन्तरेणानर्थिका स्यादिति यत्प्रधानेन शब्दादि सृज्यते तदेव दृक्छजेर्दृश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्त्वात् सर्जनमिति शङ्कार्थः । निराकरोति—“सर्गशक्त्यनुच्छेदश्चादि”ति । (३) यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्ततेऽनुच्छेदात्, एवं दृक्शक्तिरपि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्त्वायानुच्छेदात्सर्वदा प्रवर्ततेत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । सकृद्दृश्यदर्शनेन वा चरितार्थत्वे न भूयः प्रवर्ततेति सर्वेषामेकपदे निर्मोक्षः प्रसज्येतेति सहसा संसारः समुच्छिद्येतेति ॥ ६ ॥

सू० पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

नैव दोषात्प्रच्युतिरिति शेषः । (४) मा भूपुरुषार्थस्य शक्त्यर्थवत्त्वस्य वा प्रवर्तकत्वं पुरुष एव दृक्शक्तिसम्पन्नः पद्विगुरिव प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं प्रधानमन्धमिव प्रवर्तयिष्यतीति शङ्का । दोषादनिरमोक्षमाह—“अभ्युपेतहानं ताव”दिति । न केवलमभ्युपेतहानम्, अयुक्तं चैतद्भवदर्शनालोचनेनेत्याह—“कथं चोदासीन” इति । निष्क्रियत्वे साधनं—“निर्गुणत्वा”दिति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥

सू० अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि (५) प्रधानावस्था कूटस्थनित्या, ततो न तस्याः प्रच्युतिरनित्यत्वप्रसङ्गात्, यथाहुः—

‘नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यती’ति ।

तदिदमुक्तं “स्वरूपप्रणाशमया”दिति (पृ० ५१२ पं० ९) अथ परिणामिनित्या, यथाहुः—“यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत्त्वं न बिह्न्यते, तदपि नित्यमिति, तत्राह—“बाह्यस्य चे”ति । यत्साम्यावस्थया सुचिरं पर्यणमत्कथं तदेवासति विलक्षणप्रत्ययोपनिपाते वैषम्यमुपैति । अनपेक्षस्य स्वतो वाऽपि वैषम्येण कदाचित्साम्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

सू० अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

“एवमपि प्रधानस्ये”ति (पृ० ५१३ पं० ३) । अङ्गित्वानुपपत्तिलक्षणो दोषस्तः ।

(१) शब्दाद्यनुपलब्धिर्बुद्धिजीवभेदख्यातिर्वाऽपवर्गः साख्यैरभ्युपयते ? आद्ये दोषमाह हन्तेति ।

(२) अन्ये आह न चास्या इति । उभयार्थ—भोगमोक्षार्थम् ।

(३) दृक्शक्तेः सर्वप्रधानकार्यविषयत्वे दोषमाह यथ्वा इति । एकदेशविषयत्वे आह सकृदुच्येति ।

(४) अथभावसूत्रोक्तं दूषणमभ्युपेक्षति इति चेदित्यन्तसूत्रार्थेण माह्वदिति । शक्त्यर्थवत्त्वस्य—

दृक्शक्तिर्गर्गशक्त्यर्थवत्त्वस्य ।

(५) अवस्थानाशेऽपि अवस्थानात् प्रधानमनाशात्, ‘स्वरूपप्रणाशमयात्’ इति भाष्या सकृत्तिमात्रेण

विकल्पप्रणा व्याचष्टे प्रधानावस्थेति ।

पा० २ सू० १०]

रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ।

२४९

वन्न भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्याप्यस्यादोषत्वमुच्यत इत्यर्थः । सम्प्र-
त्यङ्गित्वानुपपत्तिमुपपादयति—“वैषम्योपगमयोग्या अपी”ति ॥ ९ ॥

सू० विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

“क्वचित्सत्तेन्द्रियाणी”ति । (१) स्वभावात्तमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिग्रहणसमर्थ-
मेकम्, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, सप्तमं च मन इति सत्तेन्द्रियाणि । “क्वचित् त्रीण्यन्तःकर-
णानि” बुद्धिरहङ्कारो मन इति । “क्वचिदेकं,” बुद्धिरिति । शेषमतिरोहितायम् ।

अत्राह सांख्यः—“नन्वौपनिषदानामपी”ति । तप्यतापकभावस्तावदेकास्मिन्नापेप-
यते, (२) नहि तपिरस्तिरिव कर्तृस्थभावकः, किन्तु पचिरिव कर्मस्थभावकः । परसमवेतकि-
याफलशालि च कर्म, तथा च तप्येन कर्मणा तापकसमवेतक्रियाफलशालिना तापकादन्येन
मवितव्यम् । (३) अनन्यत्वे चैत्रस्येव गन्तुः स्वसमवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोप्यक-
र्मत्वप्रसङ्गात्, अन्यत्वे तु तप्यस्थ तापकाच्चैत्रसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्य
तप्यत्वोपपत्तिः । तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपद्यत इति । दूषणान्तरमाह—“यदि चे”
ति (पृ० ५१४ पं० १) । नहि स्वभावाद्भावो वियोजितुं शक्य इति भावः । (४) जल-
धेक्ष वीचितरङ्गफेनादयः स्वभावाः सन्त आविर्भावतिरोभावधर्माणो न तु तैर्जलधिः कदा-
चिदपि मुच्यते । न केवलं कर्मभावात्तप्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह—
“प्रसिद्धश्चायमि”ति । तथाहि—अर्थोप्युपार्जनरक्षणक्षयरगबुद्धिद्विषादोषदर्शनादनर्थः
सन्नर्थिनं दुनोति, तदर्थी तप्यस्तापकस्यार्थः, तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदौ, अभेदे च दूष-
णान्युक्तानि, तत्कथमेकास्मिन्नद्वये भवितुमर्हत इत्यर्थः । तदेवमौपनिषदं मतमसमञ्ज-
समुक्त्वा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति—“जात्यन्तरमावे त्वि”
ति (पृ० ५१५ पं० १) । दृग्दर्शनशक्योः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेतुरविवे-
कदर्शनसंस्कारोऽविद्या(५), सा च विवेकह्यास्या विषया विरोधित्वाद्भिन्नवर्त्यते, तच्चिद्वृत्तौ
तदेतुक्तः संयोगो निवर्तते, तच्चिद्वृत्तौ च तत्कार्यस्तापो निवर्तते । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्येण—
‘तत्संयोगहेतुविवर्जनास्याद्यमात्यन्तिको दुःखप्रतीकार’ इति । अत्र च न साक्षात्पुरुषस्या-
परिणामिनो बन्धमोक्षौ, किन्तु बुद्धिसत्त्वस्यैव चित्च्छायापत्या लब्धचैतन्यस्य । तथाहीष्टा-
निष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागा(६)पन्नमस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्गस्तेन हि

(१) एकादशेन्द्रियाणां कथं सप्तत्वमित्याशङ्क्या बुद्धीन्द्रियाणां त्वगिन्द्रियेऽन्तर्भावमाह त्वङ्मात्रमे-
वेति । एतदभिप्रायकमेव ‘त्वगभ्यातिरेकात्’ इति गौतमीयं पूर्वपक्ष (११२।५२) सूत्रम् ।

(२) ननु तप्य एवमास्तामास्तिरिव, तथाच तप्यतापकभावः कथमर्हतात्मास्तत्र नहीति । कर्तृ-
स्थभावकः—कर्तृनिष्ठफलः ।

(३) ननु क्रियाफलशालित्वमात्रं कर्मत्वमस्तु किं परेतिविशेषणेन, तथाच तस्यैव तप्यं स्यात्तत्राहान-
प्यत्व इति । तथाच चैत्रसमवेता गमनक्रिया तस्याः फलं नगरप्राप्तिस्तच्छालिनचैत्रस्य परत्वाभावादकर्मक-
त्ववत्तप्यस्याप्यभेदाङ्गीकारेऽकर्मकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(४) ननु यथा समुद्रः स्वभावभूतेरपि वीच्यादिभिर्विद्युज्यत एवमात्मापि तप्यतापकभावाभ्यामित्यत्राह
तलधेयेति । (५) अत एव पतञ्जलिमुखेन—‘तद्वर्तमानं तत्संयोगो वेदहेतुः, तस्य हेतुरविद्या’ इति च ।

(६) अविभागेति । बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषादविवेकोऽविभागः तेन जडाया अपि बुद्धेर्गुणस्वरूपावधार-

बुद्धिसत्त्वमेवापवृज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योषेषु वर्तमानः प्राधान्यात्स्वाभि-
न्यपदिश्यते एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्त्वे वर्तमानौ कथंचित्पुरुषेऽपदिश्येते, स ह्यविभागाप-
त्या(१) तत्फलस्य भोक्तेति । तदेतदभिसन्धयाह—“स्यादपि कदाचिन्मोक्षोप-
पत्तिरिति”ति ।

(२) अत्रोच्यते “नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः” । यत एकत्वे तप्यता-
पकभावो नोपपद्यते एकत्वादेव, (३) तस्मात्सांव्यवहारिकभेदाश्रयस्तप्यतापकभावोऽस्माभिरभ्यु-
पेयस्तापो हि सांव्यवहारिक एव न पारमार्थिक इत्यसकृदावेदितम् । भवेदेष दोषो यवेका-
त्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातामिस्यस्मदभ्युपगम इति शं-
षः । सांख्योऽपि हि भेदाश्रयं तप्यतापकभावं ब्रुवाणो न पुरुषस्य तपिकर्मतामाख्यातुमर्हति,
तस्यापरिणामितया तपिक्रियाजनितफलशालित्वानुपपत्तेः । केवलमनेन सत्त्वं तप्यमभ्युपेयं
तापकं च रजोः । दर्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वे तप्ये तदविभागापत्या पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव
न तु तप्यतेऽपरिणामित्वादित्युक्तं, (४) तदविभागापत्तिश्चाविद्या, तथा चाविद्याकृतस्तप्यताप-
कभावस्त्वयाऽभ्युपेयः, सोऽयमस्माभिरुच्यमानः किमिति भवतः पुरुष इवाभाति । अपि
च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः । शङ्कते—“तप्यतापकशक्त्योनित्य-
त्वेऽपी”ति (पृ० ५१६ प० ६) । सहादर्शनेन निमित्तेन वर्तत इति सनिमित्तः संयोग-
स्तदपेक्षत्वादिति । निराकरोति—“नादर्शनस्य तमस” इति (५) न तावत्पुरुषस्य त-
स्मिरित्युक्तम् । केवलमियं बुद्धिसत्त्वस्य तापकरजोजनिता, तस्य च बुद्धिसत्त्वस्य तामसवि-
पर्यासादामनः पुरुषाद्भेदमपश्यतः पुरुषस्तप्यत इत्याभिमनो, न तु पुरुषो विपर्यासतुल्येणापि
युज्यते, तस्य तु बुद्धिसत्त्वस्य सार्विकया विवेकख्यात्या तामसीयमविवेकख्यातिर्निवर्तनीया ।
न च सति तमसि मूले शक्याऽऽत्यन्तमुच्छेदुम् । तथा विच्छिन्नापि छिन्नवदरीव पुनस्तमसोद्-
भूतेन सत्त्वमभिभूय विवेकख्यातिमपोष्य शतशिखराऽविद्याविर्भाव्येतेति बतेयमपवर्गकथा त-
पस्विनी दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । अस्मत्पक्षे त्वदोष इत्याह—“औपनिषदस्य श्वि”-
ति । (६) यथा हि मुखमवदातमपि मलिनादर्शतलोपाधिकल्पितप्रतिबिम्बभेदं मलिनतामुपैति,
न च तद्वस्तुतो मलिनं, न च बिम्बात्प्रतिबिम्बं वस्तुतो भिद्यते, अथ तस्मिन् प्रतिबिम्बे म-
लिनादर्शोपधानान्मलिनता पदं लभते, तथा चात्मनो मलिनं मुखं पश्यन् देवदत्तस्तप्यते ।
यदा तूपाध्यपनयाद्बिम्बमेव कल्पनावशात्प्रतिबिम्बं तच्चावदातमिति तत्त्वमवगच्छति तदा-
स्य तापः प्रशाम्यति न च मलिनं मे मुखमिति । एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः

गमापवृज्य, अनुकूलशब्दादिज्ञानस्य विविक्कपुरुषज्ञानस्य च बुद्धिपरिणामत्वात् बुद्धेरेव बन्धमोक्षमित्यर्थः ।

(१) अविवेकप्रोक्त्या ।

(२) वेदान्तिमतेनेत्यर्थः ।

(३) वास्तविके तप्यतापकविभागापत्तिपक्षे इष्टापत्तिमुक्त्वा व्यावहारिके तदनुपपत्त्यभावमाह—
तस्मादिति ।

(४) अविभागापत्तिर्हि क्षीरवत्स्वयेति तज्जिभिन्ना ततिः पुंसः सत्या स्यादत आह तदविभागा-
पत्तिश्चेति । (५) तमसस्तापिहेतुत्वमुपपादयति न तावदिति ।

(६) तप्यस्य तमसो निवृत्तमोक्षमवगच्छति तस्मिन् तदवच्छेदोऽस्ति । तद्विद्याया अवच्छेद-
स्तत्तिहेतोर्विद्या निवृत्तेर्मोक्षोपपत्तिमाह यथाहीति ।

परमात्मप्रतिविम्बकल्पः कश्चित्तैरेव शब्दादिभिः संपर्कात्प्यते न तु तत्त्वतः परमात्मनोऽस्ति तापः । यदा तु 'तत्त्वमसी'ति वाक्यभ्रवणमननध्यानाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य साक्षात्कार उपजायते तदा जीवः शुद्धबुद्धतत्त्वस्वभावमात्मनोऽनुभवन् निर्द्वन्द्वनिखिलधवाधनक्लेशजालः केवलः स्वस्थो भवति न चास्य पुनः संसारभयमस्ति तद्धेतोरवास्तवत्वेन समूलकाधं कषितत्वात् । साध्यस्य तु सतस्तमसोऽशक्यसमुच्छेदत्वादिति । तदिदमुक्तम्—“धिका रभेदस्य च वाचारम्भणमास्तत्त्वश्रवणादि”ति ॥ १० ॥

“प्रधानकारणवाद” इति (पृ० ५१७ पं० ४) । (१) यथैव प्रधानकारणवादेः ब्रह्मकारणवादविरोध्येवं परमाणुकारणवादोऽप्यतः सोऽपि निराकर्तव्यः । एतेन 'शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता' इत्यस्य प्रपञ्च आरभ्यते । तत्र वैशेषिका ब्रह्मकारणत्वं दूषयावभुवुः । चेतनं चेदाकाशादीनामुपादानं तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात् । कारणगुणक्रमेण हि कार्ये गुणारम्भो दृष्टो, यथा शुक्लैस्तन्तुभिरारब्धः पटः शुक्लो, न जातवसौ कृष्णो भवति । एवं चेतनेनारब्धमाकाशादि चेतनं भवेत् त्वचेतनम् । तस्मादचेतनोपादानमेव (२) जगत्तत्त्वाचेतनं परमाणवः, सूक्ष्मात् खलु स्थूलस्यात्पत्तिर्दृश्यते, यथा तन्तुभिः पटस्यैवमंशुभ्यस्तन्तुनामेवमपकर्षपर्यन्तं कारणद्रव्यमति सूक्ष्ममनवयवमवतिष्ठते, तच्च परमाणुस्तस्य तु सावयवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्वपयोः समानपरिमाणत्वप्रपञ्च इत्युक्तम् (३) । तत्र च प्रथमं तावद(४) दृष्टवत्त्रैलोक्यसंयोगात्परमाणौ कर्म, ततोऽसौ परमाण्वन्तरेण संयुज्य षण्णुकमारभते (५) बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहस्रा स्थूलमारमन्ते, परमाणुत्वे सति बहुत्वात्, घटोपगृहीतपरमाणुवत् । (६) यदि हि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारभेरन् न घटे प्रविभज्यमाने कपालशर्कराद्युपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात् । (७) तथा सति मुद्गरप्रहाराद् घटविनाशे न किञ्चिदुपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात् । तद्वयवानां परमाणुनामतीन्द्रियत्वात् । तस्मान्न बहूनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वमपि तु द्वावेवं परमाणू षण्णुकमारभेते । तस्य चाणुत्वं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् परिमाणत्वादन्यदीश्वरबुद्धिमपेक्षयोपक्षा द्विरवसंधयाऽऽरभते । न च षण्णुकाम्यां द्रव्यस्यारम्भो, वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदपि हि षण्णुकमेव भवेत्तु महत् (८) । कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषभ्यो हि महत्त्वत्योत्पत्तिः । न च द्रव्यगुणयोर्महत्त्वमास्ति, यतस्ताभ्यामारब्धं महद्भवेत् । नापि तयोर्बहुत्वं, द्वित्वादेव ।

(१) तत्त्वज्ञानप्रधानस्यास्य शास्त्रस्य परमतानिरासपरत्वाभावात् 'निराकृतो निराकर्तव्य' इति च भाष्यनिर्देशायोगमाशङ्क्याह यथैवेति । श्रौतब्रह्मज्ञानार्थं तन्निरास इत्यर्थः ।

(२) अत्र विमतमचेतनोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात्संमतवदिव्यनुमानाकारो द्रष्टव्यः ।

(३) 'एतेन शिष्टापरिग्रहा' इत्यत्र पूर्वपक्षे इत्यर्थः ।

(४) महाप्रलये प्रयत्नाभिघाताद्यभावात्कथं परमाणौ कर्म तत्राह अवृत्तवदिति ।

(५) मध्ये षण्णुकाङ्गीकारे युक्तिमाह बहवस्त्विति ।

(६) उक्तानुमाने साध्यवैकल्ये दृष्टान्ते परिहरति यदि हीति ।

(७) परमाणुभिरुत्पत्तिरित्येवमपि विधाने घटोत्पत्त्यानुमाने प्रसङ्गः नाशार्थमपि तमहन्थासतीति । (८) परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमादित्यर्थः ।

न च प्रचयभेदस्तुल्यपिण्डानामिव, तदवयवानामनवयवत्वेन प्रशिथिलावयवसंयोगभेद-
विरहात् । तस्मात्तेनापि तत्कारणव्यणुक्त्वदणुनैव अवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगातिशयाभा-
वाददृष्टनिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च व्यणुकेन तज्जिष्पतेः कृतं व्यणु-
काभयेण व्यणुकान्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यादारम्भार्थवत्त्वाय बहुभिरेव व्यणुकैस्त्र्यणुकं चतुरणुकं
पञ्चाणुकं वा द्रव्यं महद्दीर्घमारब्धव्यम् । अस्ति हि तत्रतत्र भोगभेदोऽस्ति च बहुत्वसंख्ये-
श्वरबुद्धिमपेक्षयोत्पन्ना महत्त्वपरिमाणयोनिः । (१) त्र्यणुकादिभिरारब्धं तु कार्यद्रव्यं कारण-
बहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भवतीति प्रक्रिया । तदेतयैव प्रक्रियया
कारणसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्यं समानजातीयमेव गुणान्तरमारभन्त इति दूषणमदूषणकिं-
येत, व्याभिचारादित्याह—

(सू०) महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥११॥

(१) यथा महद्द्रव्यं त्र्यणुकादि ह्रस्वाद् व्यणुकाज्जायते, न तु महत्त्वगुणपेजनेन व्य-
णुकगतं महत्त्वमपेक्षते, तस्य ह्रस्वत्वात् । यथा वा तदेव त्र्यणुकादि दीर्घं ह्रस्वाद् व्यणु-
काज्जायते, न तु तद्वत् दीर्घत्वमपेक्षते, तदभावात् । वाशब्दश्चार्थे ऽ(३)नुक्तसमुच्चया-
र्थः । यथा व्यणुकमणुह्रस्वपरिमाणं परिमण्डलात्परमाणोरपरिमण्डलं जायत एवं चेतनाद्-
व्यणोऽचेतनं जगद्विषयते इति सूत्रयोजना । भाष्ये “परमाणुगुणविशेषस्त्विति”
(पृ० ५१८ पं० ३) । परिमाण्डल्यग्रहणमुपलक्षणम्—न व्यणुकेऽणुत्वमपि परमाणुर्नाति
परिमाण्डल्यमारभते, तस्य हि द्वित्वसंख्यायोनित्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या-
मिति सूत्रं गुणिपरं (४)न गुणपरम् । यदापि “द्वे द्वे व्यणुके” इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वे
पदं न पठितम् । एवं चतुरणुकमित्याद्युपपद्यते । इतरथा हि व्यणुकमेव तदपि स्यात्, न
तु महदित्युक्तम् । अथ वा द्वे इति द्वित्वे, यथा ‘व्येकयोर्द्विवचनैकवचने’ इति । अत्र हि
द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा व्येकेष्विति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात् । तदेवं योजनयिम्—
व्यणुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुकमारभेते (५)संख्येयानां चतुर्णां व्यणुकानामारम्भ-
कत्वात्तद्वत्ते द्वित्वसंख्ये अपि आरम्भिके इत्यर्थः । एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां
तद्दूषणस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तदवस्थो व्यभिचार इत्याह—
“यदापि बहवः परमाणवः” इति । नाणु जायते नो ह्रस्वं जायते इति योजना ।
चोदयति—“अथ मन्यस्ते विरोधिना परिमाणान्ननेना” (पृ० ५१९ पं० १) स्व-

(१) यदि त्र्यणुकगता संख्यैव त्र्यणुकगतमहत्त्वस्य कारणं तदा त्र्यणुकादिनिष्ठा संख्यैव तत्कार्यम-
हत्त्वे हेतुस्तु इत्याशङ्क्य तत्र महत्त्वादिसम्भवादानियम इत्याह त्र्यणुकादिभिरिति ।

(२) सूत्रमुदाहृत्य व्याचष्टे यथेति ।

(३) यथाभुतसूत्रे परिमण्डलादपि महदारम्भो भाति स चायुक्त इति मत्वाह अनुकोति । अनुक्रमेण
दर्शयति यथेति । यथाक्रमं सूत्रे ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुवदिति सूचनाय वाशब्द इत्यर्थः ।

(४) गुणिपरमिति । परिमाणवद्द्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरारम्भ उच्यते न तु गुणारम्भ इत्यर्थः । एतेन सूत्रे
परिमाणान्तरारम्भकत्वनिषेधज्ञानं युक्तमिति प्रत्युक्तम् ।

(५) ननु त्र्यणुकगतद्वित्वयोः कथं चतुरणुकारम्भकत्वं संख्येयायां द्रव्यारम्भकत्वायोगादत आह
संख्येयानामिति ।

पा०२ सू०१२] परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ।

२५३

कारणद्वारेणाक्रान्तत्वादिति । परिहरति—“मैवं मंस्था” इति । कारणगता गुणा न कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्त इत्येतावतैवेष्टसिद्धौ न तद्वैत्वजुसरणे खेदनीयं मन इत्यर्थः । अपि च सत्परिमाणान्तरमाक्रामति नासत्, उत्पत्तेश्च प्राक् परिमाणान्तरमस्यदिति कथमाक्रमेत्, न च तत्कारणमाक्रामति । परिमाणद्वयस्यापि समानजातीयस्य कारणस्याक्रमण-हेतोर्भावेन समानबलतयोभयकार्यानुत्पादप्रसङ्गादित्याशयानाह—“न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वमि”ति । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यापृतता परिमाणद्वयादीनाम्, न च कारणबहुत्वादीनां सन्निधानमसन्निधानं च परिमाणद्वयस्येत्याह—न च परिमाणान्तरारम्भे” इति । व्यभिचारान्तरमाह—“क्षयोगाच्चे”ति (पृ० ५२० पं० ५) । शङ्कते—“द्रव्ये प्रकृत” इति । निराकरोति—“न दृष्टान्तेने”ति । न चास्माकमयमनियमो भवतामपीत्याह—“सूत्रकारोपी”ति । सूत्रं व्याचष्टे—“यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोरिति”ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

(१) परमाणुनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा न कर्मातस्तदभावः—तस्य
अणुकादिक्रमेण सर्गस्याभावः । अथवा यद्यणुसमवाय्यदृष्टमथ वा क्षेत्रज्ञसमवायि, उभयथापि
तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावोऽतस्तदभावस्सर्गाभावः । (१) निमित्तका-
रणतामात्रेण त्वीश्वरस्याधिष्ठातृत्वमुपरिष्ठा(३) चिराकरिष्यते । अथ वा संयोगोत्पत्त्यर्थं वि-
भागोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात् प्रलयहेतोर्विभागस्याभावात्
तदभावः—तयोः सर्गप्रलययोरभाव इत्यर्थः । तदेतत्सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे—“इदानीं
परमाणुकारणवादमिति” (पृ० ५२१ पं० १०) । निराकार्यस्वरूपमुपपत्तिमि-
त्ताह—“स च वाद” इति । “स्वानुगतैः”—(४) स्वसम्बद्धैः । सम्बन्धबाधार्थाधार-
भूत इहप्रत्ययहेतुः समवायः । पञ्चमभूतस्यानवयवत्वात् “तानोमानि चत्वारि भूतानी-
ति” । “तत्र—परमाणुकारणवादे, इदमभिधीयते” सूत्रम् । तत्र प्रथमा व्याख्यामाह—
“कर्मवतामिति” (पृ० ५२२ पं० १२) । अभिघातादीत्यादिग्रहणेन नोदनसंस्कार-
गुरुत्वद्रवत्वानि गृह्यन्ते । नोदन(५) संस्कारावभिघातेन समानयोगक्षेमौ गुरुत्वद्रवत्वे च पर-
माणुगते सदातने इति कर्मसातत्यप्रसङ्गः । द्वितीयं व्याख्यानमाशङ्का(६) पूर्वमाह—“अथा-

(१) प्रधानं चेतनानभिष्ठितत्वाच्च कारणं चेत्तर्ह्यणवस्तदभिष्ठिता हेतवो भविष्यन्तीति मुख्यबोध्यम्
सर्वं त्रेधादौ योजयति परमाणूनामिति ।

(२) ननु कर्मणश्चेतनानधिष्ठितत्वमेवासिद्धमश्वराधिष्ठितत्वादत आह निमिचेति ।

(३) पत्यु (ब्र० अ० २ पा० सू० १७) रित्यत्र ।

(४) भाष्ये स्वाप्नुगतैरिति न जातेरिव व्यक्तीनामतुगतस्वपुत्र्यते इत्याह स्वसम्बन्धैरिति । सम्बन्धि न संयोग इत्याह सम्बन्धश्चेति । इहेति । इहप्रत्ययकार्यगम्यः समवाय इत्यर्थः । अनेन समवायेण प्रदर्शितम् ।

(५) संस्कारो वेगादिः । अभिघातः क्रियाविशिष्टदृश्यस्य दृश्यान्तरेण संयोगविशेषः, यथोपमितनि-
पातितमुलसत्ये लूखलेन, नोदनं. तु संयुक्तस्य स एव संयोगः प्रयत्नविशेषविशेषः यथा सज्जकरशरसंयोगः
शेपालुकूलप्रयत्नविशेषः, निमित्तविशेषविशेषः संयोगविशेषः नोदनसंयोगविशेषः ।

(६) वृष्टिनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मत्याशङ्कपूर्वकमित्यर्थः ।

दृष्टं” धर्माधर्मौ, “आद्यस्य कर्मण” इति (पृ० ५२३ पं० २) । “आत्मनश्च” (१) क्षेत्रज्ञस्य “अनुत्पन्नैव च तन्मस्ये”ति । “अदृष्टवृत्ता पुरुषेणे”ति । संयुक्तसमवायसं-
बन्ध इत्यर्थः । “सम्बन्धस्य सातत्यादि”ति । यद्यपि परमाणुक्षेत्रज्ञयोः संयोगः पर-
माणुकर्मजस्तथापि तत्प्रवाहस्य सातत्यमिति भावः । सर्वात्मना चेदुपचयाभाव, एकदेशेन
हि संयोगे यादृशोरेकदेशौ निरन्तरौ ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्याप्ता इति प्रथिमोप-
पद्यते, सर्वात्मना तु नैरन्तर्ये परमाणवेकस्मिन्परमाण्वन्तराण्यपि संमान्तीति न प्रथिमा
स्यादित्यर्थः । शङ्कते—(२) यद्यपि निष्प्रदेशाः परमाणवस्तथापि संयोगस्तयोरव्याप्यवृत्तिरे-
वंस्वभावत्वात् । कैषा वाचोगुक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो न व्याप्नोतीति ? (३) एषैव वाचोगुक्ति-
यद्यथा प्रतीयते तत्तथाभ्युपेयत इति । तामिमां शङ्कां (४) सुद्धारामाह—“परमाणुनां
कल्पिता” इति । न ह्यस्ति सम्भवो निरवयव एकस्तदैव तेनैव संयुक्तश्चासंयुक्तश्चेति,
भावाभावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधात्, अविरोधे वा न क्वचिदपि विरोधोऽवकाशमासादेयत्,
प्रतीतिस्तु प्रदर्शकल्पनयापि कल्प्यते, तदिदमुक्तं ‘कल्पिताः प्रदेक्षा’ इति । तथा च
सुद्धारेयमिति तामुद्धरति ‘कल्पितानामवस्तुत्वादि’ति (पृ० ५२४ पं० १) ।
तृतीयां व्याख्यामाह—“यथा चादिसर्ग” इति । नन्वभिघातनोदनादयः प्रलयारम्भ
समये कस्माद्विभागारम्भककर्महेतवो न सम्भवन्त्यत आह—“न हि तत्रापि किञ्चि-
न्नियत”मिति । यद्यपि शरीरादिप्रलयारम्भेऽस्ति दुःखभोगस्तथाप्यसौ पृथिव्यादिप्रलये
नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥

सू० समवायाभ्युपगमाच्च साध्यादनवस्थितेः ॥१३॥

व्याचष्टे “समवायाभ्युपगमाच्चे”ति । न तावत्स्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्तं भिन्नः
समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमर्हत्यतिप्रसङ्गात्, तस्मादनेन समवायिसम्बन्धिना सता
समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य सम्बन्धान्तरेण समवायिसम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने-
ऽनवस्था, (५) अथासौ सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धे न सम्बन्धान्तरमपेक्षते सम्बन्धिसम्बन्धन-

(१) तथापीश्वरस्य चैतन्यमस्तीत्याशंक्याह चेन्नस्येति ।

(२) शङ्कत इत्यस्य परमाणूनां कल्पिता इति वक्ष्यमाणप्रतीकप्रवृत्तेनानुषङ्गः । ननु परैः कल्पिता
प्रदेशा नैष्यन्ते किन्तु परमाणौ संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती इत्याशङ्क्य वृत्त्यवृत्तिपक्षौ व्याघातान्निरस्तौ, तथापि
गत्यभावाद्देशेभिको यदि परमाणौ संयोगस्याव्याप्यवृत्त्यर्थं कल्पितं प्रदेशं मन्येत सोऽपि भाष्ये आशङ्क्य नि-
रस्यत इति वक्तुं वृत्त्यवृत्तिपक्षं तावदाह यद्यपीति ।

(३) तत्र व्याघातमाह सिद्धान्ती एषैवेति । घटादिषु संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती दृश्येते यदि तत्राप्यवयव-
विभागेन तर्हि यावत्परमाणुं तथात्वे परमाणोश्च निरंशत्वे संयोग एव न स्यादिति वृत्त्यवृत्ती एव तस्याव्या-
प्यवृत्तित्वेति ।

(४) सुपरिवारामापाद्येत्यर्थः । शङ्कायाः सुद्धारत्वादिद्वये एव वृत्त्यवृत्तिपक्षं दूषयति न ह्यस्तीति ।

(५) समवायस्तन्तुपटाभ्यां सम्बद्धस्तज्जियामकत्वात्कार्णवादित्यत्रासम्बन्धत्वमुपाधिमाशङ्कते अथासा-
धिति । अनवस्थया पक्षे साध्याभावनिश्चयात्पक्षे तस्याप्युपाधिता सम्बन्धिनोर्न घटयितुमर्हतीत्यर्थः । सम्ब-
न्धीति । परस्परं स्वस्य च ताभ्यां सम्बन्धनमविश्लिष्टत्वापादानं परमार्थः स्वभावो यस्य स तथा तत्त्व-
दित्यर्थः ।

बा०२ सू०१५]

परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ।

३५५

परमार्थत्वात्, तथाहि नासौ भिन्नोऽपि सम्बन्धनिरपेक्षो निरूप्यते, न च तस्मिन्सति सम्बन्धिनौ भवतस्तस्मात्स्वभावादेव समवायः समवायिनोर्न सम्बन्धान्तरेणेति नानवस्थेति बोधयति—“नन्विहप्रत्ययग्राह्य” इति (पृ० ५२५ पं० १) । परिहरति—(१) “नेत्युच्यते, संयोगोप्येव”मिति । तथाहि—संयोगोपि सम्बन्धिसम्बन्धनपरमार्थो, न च तस्मिन्सति संयोगिनावसंयोगिनौ भवत इति तुल्यचर्चः । (२) प्रयुच्येत गुणः संयोगो न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मात्संयोगस्यास्ति समवाय इति द्वाकामपाकरोति “न च गुणत्वादि”ति । (३) यद्यसमवायेऽस्यागुणत्वं भवति कोमं भवतु न नः काचित्क्षतिस्तदिदमुक्तं “गुणपरिभाषायाश्चे”ति । परमार्थतस्तु द्रव्याश्रयीत्युक्तम् । तच्च विनापि समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपद्यते एव । न च कार्यत्वात्समवायसमवायिकारणपेक्षितय, संयोगसमवायीति युक्तम्, अत्र संयोगस्यातथात्वप्रसङ्गात् । अपि च समवायस्यापि सम्बन्धधीनसद्भावस्य सम्बन्धिनश्चैकस्य द्वयोर्वा विनाशित्वेन विनाशित्वात्कार्यत्वम् । नह्यस्ति सम्भवो गुणो वा गुणगुणिनौ वाऽवयवौ वाऽवयववायवविनौ वा न स्तोऽप्यस्ति च तयोः सम्बन्ध इति । तस्मात्कार्यः समवायः । (४) तथा च यथैव निमित्तकारणमात्राधीनोत्पाद, एवं संयोगोऽपि । अथ समवायोऽपि समवायसमवायिकारणे अपेक्षते तथापि सैवानवस्थेति । तस्मात्समवायवत्संयोगोऽपि न सम्बन्धान्तरमपेक्षते । (५) प्रयुच्येत सम्बन्धिनावसौ घटयति नात्मानमपि सम्बन्धिभ्यां, तस्मिन्सावसम्बद्ध एव सम्बन्धिभ्यामेवं चेदत्यन्तभिन्नोऽसम्बद्धः कथं सम्बन्धिनौ सम्बन्धयेत् । सम्बन्धने वा हिमवद्विन्ध्यावपि सम्बन्धयेत् । तस्मात्संयोगः संयोगिनोः समवायेन सम्बद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतत्समवायस्यापि समवायिसम्बन्धे समानमन्यत्राभिनिवेशात्तथा चानवस्थेति भावः ॥ १३ ॥

सू० नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वैति शेषः । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥ १४ ॥

सू० रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

यत्किंल भूतभौतिकानां (६) मूलकारणं तद्रूपादिमान्परमाणुनित्य इति भवद्विरभ्युपेयते,

(१) संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादित्याभिप्रायेण परिहरतीत्यर्थः । किंपसम्बन्धत्वमुपाधिः असमवायत्वं वा ? नायं, संयोगे साध्याव्याप्तेरित्याह संयोगोपीति । समवायेन तुल्यप्रायत्वात्संयोगोप्यसम्बन्धः प्रसज्येत नचैवं त्वयेत्येतेऽतः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।

(२) अगुणत्वे सत्यसम्बन्धत्वं सम्बन्धापेक्षायामुपाधिस्तथा च न साध्याव्याप्तिरित्याशङ्कते यमुच्येतेति ।

(३) संयोगस्य गुणत्वमासिद्धमिति साध्याव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्याह यद्यसमवाय इति । सम्बन्धान्तरापेक्षेपि संयोगे नाकारुण्यत्वे सत्यसम्बन्धत्वमस्ममते तस्यागुणत्वात्सम्बन्धत्वाच्चातः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।

(४) समवायस्य कार्यत्वेऽपि समवायिकारणानपेक्षत्वेन समवायान्तरापेक्षा नास्तीति प्रमाकरभते प्रतिबन्धा समवायान्तरापेक्षासुपपादयति तथाचेति ।

(५) ननु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसम्बन्ध एवास्तु, तथा च कृतः प्रतिबन्दीति काशिशङ्कते यमुच्येतेति । दूषयति तत्किमिति ।

(६) अत्र परमाणुपक्षेऽपि नानाभासिद्धिरित्याह तत्रैव मूलकारणमिति । तत्र च मूलकारणमुभयपक्षसम्मतं पञ्चस्तथोद रूपादिमत्तार्हि सावयवसंज्ञायापामिति नाश्यासिद्धिरित्यर्थः ।

तस्य चेद्रूपदिमस्त्वमभ्युपेयते परमाणुनित्यत्वविरुद्धे स्थौल्यनित्यत्वे प्रसज्येयातां, सोऽयं प्रसङ्गः (१) एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य, नियता प्राप्तिर्हि प्रसङ्गलक्षणम्, तदनेन (२) प्रसङ्गे न जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं साधनं (३) रूपादिभक्षित्यपरमाणुसिद्धेः प्रच्याव्य ब्रह्मगोचरतां नायते । तदेतद्वैशेषिकाभ्युपगमेऽपन्यासपुंवकमाह—“स्वाव्ययवानां द्रव्याणामि”ति (पृ० ५२६ पं० ३) । (४) परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुन्यस्य दृश्यति—यच्च नित्यत्वे कारणमिति । “स्वदि”ति प्रागभावाद् व्यवच्छिन्नमिति । “अकारणवदि”ति षटादेः । “यदपि द्वितीयमिति”ति । लब्धरूपं हि क्वचित्किञ्चिदन्यत्र निविष्यते, तेनानित्यमिति लौकिकेन निषेधेनान्यत्र नित्यत्वसद्भावाः कल्पनीयस्ते चान्ये परमाणव इति । तच्च । आत्मन्यपि नियत्वोपपत्तेः, व्यपदेशस्य च प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निर्मूलस्यापि दर्शनात्—यथेह वटे यक्ष इति । “यदपि नित्यत्वं तृतीयं कारणमविद्येति” (पृ० ५२७ पं० ५) । यदि सतां परमाणूनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणग्रहणमविद्या तथा नित्यत्वमेवं सति द्यणुकस्यापि नित्यत्वम् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत, तथासति न द्यणुके व्यभिचारः, तस्यानेकद्रव्यत्वेनाविद्यमानद्रव्यत्वानुपपत्तेः । तथाप्यकारणत्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतोऽद्रव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते तथा च पुनरुक्तमित्याह—“तस्य चे”ति । (५) अपि चाद्रव्यत्वे सति सत्त्वादित्यत एवेष्टार्थसिद्धेरविवेचिती व्यर्थम् । अथाविद्यापदेन द्रव्यविनाशकारणद्वयाविद्यमानत्वमुच्यते, द्विविधो हि द्रव्यनाशहेतुरवयवविनाशोऽवयवव्यतिषङ्गविनाशश्च, तदुभयं परमाणौ नास्ति तस्मान्नित्यः परमाणुः । न च सुखादिभिर्व्यभिचारः (६), तेषामद्रव्यत्वादित्याह—“अथापी”ति । निराकरोति—“नावश्यमिति”ति । यदि हि संयोगसचिवानि बहूनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभेरसिद्धिः प्राकिया सिध्येत्, सिध्येद् द्रव्यद्वयमेव तद्विनाशकारणमिति, नत्वेतदस्ति, द्रव्यस्वरूपापरिज्ञानात् । न तावत् तन्त्वाधारस्तद्व्यतिरिक्तः पटो नामास्ति यः संयोगसधिवैस्तन्नुभिरारभ्येतेत्युक्तमधस्तात् (७) षट्पदार्थाश्च दृष्यक्षमे वक्ष्यति, किन्तु कारणमेव विशेषवद्व्यन्तरमप्यधमानं कार्यं, (८) तच्च सामान्यात्मकम्, तथा हि मृदा सुवर्णं वा सर्वेषु षट्पदकारादिषु

(१) नन्वेवं रूपादिमत्त्वस्य ब्रह्मणि वेदान्तिभिरस्वाकारात्पक्षधर्मत्वाच्चिद्धिः स्यादत आहैकेति । यदि पर्वतेऽनश्मिन्मत्त्वमभ्युपगम्यते तर्ह्यधूमवच्च स्यादित्यादावप्रमितस्यैवाभ्युपगममात्रेणापादकत्वदर्शनादिति भावः ।

(२) ननु आरोपरूपेण तर्केण कथं पदार्थसिद्धिरत आहानेनेति ।

(३) साधनमिति । विमतं सोपादानं भावकार्यत्वात्सम्मतमिति सामान्यतः प्रवृत्तमनुमानमुक्तकोपवृत्तिर्हेतुर्जगदुपादानं न स्पर्शवद् न चाणु नित्यत्वादत्यन्ताभाववादितिरनाशसहकृतं नित्यव्यापकप्रसङ्गविरहितं क्रियत इत्यर्थः ।

(४) सत्यपि स्पर्शादिमत्त्वे मूलकारणस्य नित्यत्वमनुमानात्सिद्ध्यतीत्यर्थात्सर्वतःपक्षतापार्श्वव्यवृत्तयेति परमाणुनित्यत्वेति ।

(५) कारणाभावादेव नित्यत्वासिद्धेः कारणग्रहणोक्तिर्व्यर्थेत्यत आहपिचेति ।

(६) परमाणुनित्यः अवयवविनाशवयवविभागरहितत्वादात्मवादित्यनुमाने नित्यमुखादौ हेतोः सत्त्वेऽपि द्रव्यत्वे सतीति विशेषणदानाज व्यभिचार इत्यर्थः ।

(७) आत्मणाधिकरणे (ब्र० अ० ३ पा० १ सू० १४) ।

(८) ननु विशेषावस्थापि संयोगपूर्वा स्थापन्याह तच्चेति । एकं द्यणुगतद्रव्यं कारणभूतं सामान्यं न

पा० २ सू० १६] परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ।

२५७

नुगतं सामान्यमनुभूयते, न चैते घटरुचकादयो मृत्सुवर्णाभ्यां व्यतिरिच्यन्त इत्युक्तं, अग्रे च वक्ष्यामः । तस्मान्मृत्सुवर्णे एव तेनतेनाकारेण परिणममाने घट इति च रुचक इति च कपालशर्कराकणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायेते, (१) तत्र तत्रोपादानयोर्मृत्सुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात्, न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचकादयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञायन्ते यत्र कार्य-कारणभावो भवेत् । (२) न च विनश्यन्तमेव घटक्षणं प्रतीत्य कपालक्षणेऽनुपादान एवो-त्पद्यते तत्किमुपादानप्रत्यभिज्ञानेनेति वक्तव्यम्, एतस्या अपि वैनाशिकप्रक्रियाया उपरिष्ठाद् निराकारेभ्यमाणत्वात् । तस्मादुपजनापायधर्माणो विशेषवस्थाः सामान्यस्योपादेयाः, सामान्यात्मा तूपादानम्, (३) एवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्यावस्थामपहाय द्रवावस्थया परिणतं न च तत्रावयवविभागः सन्नपि द्रवत्वे कारणं परमाणुना भवन्मते तदभावेन (४) द्रवत्वानुपपत्तेस्तस्माद्यथा परमाणुद्रव्यमग्निसंयोगात्काठिन्यमपहाय द्रवत्वेन परिणमते, (५) न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणोरतिरिच्येते, एवं मृदा सुवर्णं वा सामान्यं पिण्डावस्थामपहाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद् घटरुचकाद्यवस्थामापद्यते, न त्ववयवविनाशात्तत्संयोगविनाशाद्वा विनष्टमर्हन्ति घटरुचकादयः, न हि कपालादयोऽस्योपादानं तत्संयोगो वाऽसमवायिकार-णमपि तु सामान्यमुपादानं, तच्च नित्यं न च तत्संयोगसचिवमेकत्वात्, संयोगस्य द्विष्ट-त्वेनैकस्मिन्नभावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थसतोऽनिर्वाच्या विशेषावस्थास्तदधिष्ठाना मुज्ज्वालय इव रज्ज्वाद्युपादाना उपजनापायधर्माण इति साम्प्रतम् । प्रकृतमुपसंहरति—
“तस्मादि”ति (पृ० ५२८ पं० ३) ॥ १५ ॥

सू० उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

(६) अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शात्मिका स्थूला, आपो रसरूपस्पर्शात्मिका सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मिकं तेजः सूक्ष्मतरं, स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतमः । पुराणेऽपि स्मर्यते—

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।

द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥

तस्य संयोग इत्यर्थः । कारणस्य सामान्यान्त्यकत्वमेवोपादयति तथाहीति ।

(१) ननु व्यावृत्ताः कपालशकलादय एव घटरुचकादीनारप्स्यन्ते, किमनुगतद्रव्यकल्पनया इत्यत आह तत्र तत्रेति । उपादानव्यवस्थायाः तादात्म्यनिर्बन्धनत्वाच्चानुवृत्तयोरेव महीहेमोर्ध्वघटरुचकादिष्वनुभूय-ते न व्यावृत्तौष्विति सामान्यात्मकमेव द्रव्यमुपादानमन्यथा कुम्भकारस्याप्युपादानत्वापत्तिरिति भावः ।

(२) बौद्धमतमाशंक्य निराकरोति न चेति ।

(३) ‘तदा घृतकाठिन्यविलयनवदि’ति भाष्यं व्याचक्षाण आह एवमिति ।

(४) नैयायिकमते परमाणोर्निरवयवत्वेनावयवविभागाद्यभावेन ।

(५) न केवलं परमाणुदृष्टान्तेऽवयवविभागाद्यभाव उपजीव्यः किन्तु कार्यकारणभेदाभावोऽपीत्याह नचेति ।

(६) गुणानामन्यत्वाद्व्यवस्थं निरवयवत्वाविधितात्परमाणुषु गुणोपचयापचयाभ्यामुपक्षितापचि- तावयवत्वप्रसङ्गनमयुक्तमित्याशङ्क्य, परमाणूनां गुणसमुदायत्वं वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायत्वं तद्वद्भावे-नासम्भवाच्च स्थौल्यशौक्ष्म्ये दर्शयति अनुभूयत इत्यादिना ।

रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणानुभौ ।
 त्रिगुणस्तु ततो वहिः स शब्दस्पर्शवान् भवेत् ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।
 तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चेद्गन्धमाविशत् ।
 संहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे महीमिमाम् ॥
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ।
 शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन (१) ते स्मृताः ॥
 परस्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परम् ।

तेन गन्धादयः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्यादयस्तथा च यथायथा संहन्यमानानामुप-
 चयस्तथातथा संहतस्य स्थौल्यं यथायथाऽपचयस्तथातथा सौक्ष्म्यतारतम्यम्, तदेवमनुभा-
 गमाभ्यामवस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिच्छद्भिरप्यपचयपहवमाह—“गन्धे”ति । अस्तु तावच्छ-
 ब्दो वैशेषिकैरतस्य पृथिव्यादिगुणत्वेनानभ्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिंशद्गुणान्यु-
 दाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दूषयति—“तद्वत्” । स्थूलपृथिव्यादि-
 वत् । “परमाणवोऽपी”ति । “उपचितगुणानां मूर्त्युपचयात्” उपचितसंहन्य-
 मानानां, (२) संघातोपचयात् “अपरमाणुत्वप्रसङ्गः” स्थूलत्वादिति । (३) यस्तु ब्रूते न
 गन्धादिसंघातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याभ्रयो द्रव्यं, न च गन्धादीनां तदाभ्रयकाणामुपचयेपि
 द्रव्यस्योपचयो भवितुमर्हत्यन्यत्वादिति तं प्रत्याह—“न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं”
 द्रव्यस्वरूपोपचयमित्यर्थः । कुतः ? “कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्”
 (४) न तावत्परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किन्तु कार्यद्वारा, कार्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं यदा
 न तदाधारतया गृह्यतेऽपि तु तदात्मकतया तथा च तेषामुपचये तदुपचितं दृष्टमिति प-
 रमाणुभिरपि तत्कारणैरेवं भवितव्यं, तथा चाऽपरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं
 दूषयति—“अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे” इति । “अथ सर्वे चतु-
 र्गुणा” इति (पृ० ५२९ पं० २) । यद्यप्यस्मिन्कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसङ्गस्तथाप्यतिस्फु-
 टतयोपेक्ष्य दूषयति—“ततोऽप्यपी”ति । वायो रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यपि
 द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

(१) तेनेति । येन कारणेनामिलितास्तेन कारणेन स्थूलाः सन्तस्ते विशेषा व्यावृत्तप्रवहारवत्तस्मा-
 त्त्वैकत्वादिना शान्तघोरमूढरूपा परस्परं गन्धादीनामनुप्रवेशाद्द्रव्यसंज्ञां प्राप्य रसादयः पृथिवी भूत्वा गन्ध-
 रूपादय आपो भूत्वा रसं स्पश्यादयस्तेजो भूत्वा रूपं शब्दस्पर्शसमुदायश्च वायुर्भूत्वा स्पर्शं धारयन्तीत्यर्थः ।

(२) उपचयमात्रेण न सङ्घातारमकपूर्वोक्तिव्यमतः संहन्यमानानामिति व्याख्या । सङ्घातेति पूर्व-
 शब्दव्याख्यानम् ।

(३) नैयायिकः, आगममनादस्यैवं ब्रूते इत्यर्थः ।

(४) ननु वेदान्तिभिः परमाणुषु गुणोपचयामूर्त्युपचयः साध्यते तत्र च कार्येषु तदुपचयामूर्त्युप-
 चयप्रदर्शनं किमर्थं कृतम् ? न तावत्तदुपचयमर्थदर्शनमुक्तं साध्यसंख्यायां, नापि हेतुत्वेन व्यधिकरण-
 स्वादिति नैयायिकाशङ्क्यामाह न तावदिति ।

पा० २ सू० १७] परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ।

२५६

सू० अपरिग्रहाच्च वात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । संप्रत्युःसूत्रं भाष्यकृद्वैशेषिकतन्त्रं दृष्यति—
 “अपि च वैशेषिका” इति । द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं, (१) न हि यथा गत्रा-
 श्रमद्विषमातज्ञाः परस्परानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, बहुषाद्यधीनोत्पत्तयो वा
 धुमादयो यथा बहुषाद्यनधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एवं गुणादयो द्रव्याद्यनधीन-
 निरूपणाः, अपि तु यदायदा निरूप्यन्ते तदातदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रयायामेषामस्ति
 स्वातन्त्र्यम्, तस्मान्नातिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरूपं तथातया प्रथत
 इत्यर्थः (२) । द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति मन्वानस्योदयति—“नन्वग्ने-
 रन्यस्यापी”ति (पृ० ५३० पं० ३) । परिहरति—“भेदप्रतीतेस्त्वि”ति । न
 तदधीनोत्पादतां तदधीनत्वमाचक्ष्महे किन्तु तदाकारतां तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः ।
 शङ्कते (३)—“गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोर्युतसिद्धत्वादिति यद्व्युच्येत” ।
 यत्र हि द्वावाकारिणौ विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते, तौ सम्बद्वावसम्बद्धौ वा वैयधि-
 करण्येन प्रतिभासेते यथेह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्च इति न तथा गुणकर्मसामान्यविशेष-
 पसमवायास्तेषां द्रव्याकारतयाकारान्तरायोगेन द्रव्यादाकारिणोन्यत्वेनाकारितया व्यवस्था-
 नाभावात् सेयमयुतसिद्धिस्तथा च सामानाधिकरण्येन प्रथेत्यर्थः । तामिमामयुतसिद्धि-
 विकल्प्य दृष्यति—“तत्पुनर्युतसिद्धत्वं”मिति । तत्रापृथग्देशत्वं तदभ्युपगमेन
 विरुध्यत इत्याह—“अपृथग्देशत्वमि”ति । (४) यदि तु संयोगिनोः कार्ययोः संबन्धि-
 भ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिः, नित्ययोस्तु संयोगिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा
 पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्याऽयुतसिद्धिस्तथा चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोश्च संयुक्तयो-
 र्युतासिद्धिः सिद्धा भवति, गुणगुणिनोश्च शौक्ल्यपटयोर्युतसिद्धिः सिद्धा भवति, नहि तत्र
 शौक्ल्यपटाभ्यां संबन्धिभ्यामन्यदेशौ शौक्ल्यपटौ, सत्यपि पटस्य तदन्यतन्तुदेशत्वे शौ-
 कल्यस्य सम्बन्धिपटदेशत्वात् । तन्न । नित्ययोरारमाकाशयोरत्र संयोगे उभयस्या अपि युत-
 सिद्धेरभावात्, नहि तयोः पृथगाश्रयाश्रितत्वमनाश्रयत्वात्, नपि द्वयोरन्यतरस्य वा
 पृथग्गतिमत्त्वममूर्तत्वेनोभयोरपि निष्क्रियत्वात् । न चात्र संयोगो नास्ति, तस्यानुमानसिद्ध-
 त्वात् । तथाह्याकाशमात्मसंयोगि मूर्तद्रव्यसन्नित्वात् घटादिवदित्यनुमानम् । (५) पृथग्मा-

(१) ननु द्रव्योत्पाद्यत्वं केषाञ्चिद्गुणानां सामान्यादीनां च तदभावात् । द्रव्याधानत्वमेवोपादयति
 नशीति ।

(२) ननु पूर्वं वेदान्तिभिर्गुणसंघातत्वं द्रव्यस्योक्तमधुना कथं गुणादेर्द्रव्यमात्रत्वमुच्यत इति चेन्न ।
 पूर्वं स्वमतेन तथोक्तमिदानीं वैशेषिकमतानुसम्बन्धेन द्रव्यमतिरिक्तमभ्युपेत्य द्रव्यसामानाधिकरण्यप्रतीत्या
 गुणादेर्द्रव्यमात्रत्वमुच्यत इति न विरोधः ।

(३) शङ्क्यं घटवृत्ति शौक्ल्यवृत्तितात्सत्त्ववदित्यनुमानमभिप्रेत्य तदनुकूलत्वेन सामानाधिकरण्यप्रती-
 तिवेदान्तिभिरुक्ता तस्या अन्यथासिद्धि शङ्कने इत्यर्थः । भेदेपि सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति शङ्क्यर्थः ।

(४) एकदेशत्वमपृथग्देशत्वं भाष्ये दूषितम्, स्वयन्तु प्रकारान्तरेणापृथग्देशत्वमाशङ्कते, तत्र ता-
 वन्प्रतियोगिभूतं पृथग्देशत्वमाह निधायिकमतेन अद्विष्यति ।

(५) अभ्युपेत्यापि वर्णितामयुतसिद्धिं दोषान्तरमाह पृथगाश्रयाश्रितत्वमिति ।

अथाश्रयित्वपृथग्गतिमस्वलक्षणयुतसिद्धेरन्या त्वयुतसिद्धिर्यथपि नाभ्युपेतविरोधमावहति, तथापि न सामानाधिकरण्यप्रथामुपपादयितुमर्हति । एवंलक्षणेऽपि हि समवाये गुणगुणिनो-
 २३युपगम्यमाने 'संबन्धे' इति प्रत्ययः स्यान्न तादात्म्यप्रत्ययः । अस्य चोपपादनाय सम-
 वाय आस्थीयते भवाद्वेः । स चेदास्थितोऽपि न प्रत्ययमिममुपपादयेत् कृतं तत्कल्प-
 नया । (१)न च प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तद्विरुद्धार्थात्,
 तद्गोचरत्वे हि पटे शुक्ल इत्येवमाकारः स्यान्न तु पटः शुक्ल इति । (२)न च शुक्लपदस्य
 गुणावाकाष्टगुणपरत्वादेवं प्रथेति साम्प्रतम् । नहि शब्दवृत्त्यनुसारि प्रत्यक्षम् । नह्य-
 निर्माणवक्तव्यपुचरिताभिभावो माणवकः प्रत्यक्षेण दहनः समना प्रथते । न चायममे-
 दविभ्रमः समवायनिवन्धनो भिन्नयोरपीति वाच्यम् । गुणादिसद्भावे तद्भेदे च प्रत्य-
 क्षानुभवादन्यस्य प्रमाणस्याभावात्तस्य च भ्रान्तत्वे सर्वाभावप्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु भेद-
 साधनस्य तद्विरुद्धतयोत्थानासम्भवात् । तदिदमुक्तं "तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमान-
 त्वादि"ति (५० ५३१ पं० २) अपि चायुतसिद्धशब्दोऽप्युत्पत्तौ मुख्यः, सा च
 भवन्मते न द्वयगुणयोरस्ति, द्वयस्य प्राक् सिद्धेर्गुणस्य च पश्चादुत्पत्तेस्तस्मा-
 न्मिथ्यावादोऽयमित्याह—“युतसिद्धयो”रिति । अथ भवतु कारणस्य युतसिद्धिः,
 कार्यस्य त्वयुतसिद्धिः कारणातिरेकेणामावाद्, इत्याशङ्क्यान्यथा दूषयति “एवम-
 पी”ति । सम्बन्धिद्वयधीनसद्भावो हि सम्बन्धो नासत्येकस्मिन्नपि सम्बन्धिनि भवितुमर्हति,
 न च समवायो नित्यः स्वतन्त्र इति चोक्तमधस्तात् । (३)न च कारणसमवायादनन्या का-
 र्यस्योत्पत्तिरिति शक्यं वक्तुम्, एवं हि सति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्कारणवैयर्थ्यप्र-
 प्रसङ्गः । (४)उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवायेन । सिद्धयोस्तु सम्बन्धे
 युतसिद्धिप्रसङ्गः । न चान्याऽयुतसिद्धिः सम्भवतीत्येतदुक्तम्, ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैर्युतसि-
 द्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते’ इतीदं दुरुक्तं स्यात्, युतसिद्ध्यभावस्यैवा-
 भावात् । एतेनाप्राप्तिसंयोगौ युतसिद्धिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम् । मा भूदप्राप्तिः कार्यकार-
 णयोः प्राप्तित्वनयोः संयोग एव कस्मान्न भवति, तत्रास्या असंयोगत्वायाऽन्या युतसिद्धिर्द-
 क्तव्या । तथा च सैवोच्यतां किमनया (५)परस्पराश्रयदोषप्रस्तया । न चान्या सम्भवती-

(१) ननु समवायो न तादात्म्यप्रत्ययोपपादकः किन्तु सामानाधिकरण्यप्रत्ययविषय एवत्याशङ्क्या-
 माह न चेति ।

(२) नचेति । शुक्लत्वमित्यादित्वतलादेर्निष्कृष्टगुणाभिधायकत्वेन शुक्लशब्दस्य द्रव्यनिलीनगुणवा-
 चित्वेन द्वये लक्षणिकत्वात्सामानाधिकरण्यमतः कथं द्वयगुणयोरभेदप्रतिभानमित्यभिप्रायः शङ्क्या बोध्यः ।
 नहीतीत्युत्तरार्थस्तु शब्दो हि व्यवहारो लक्षणिको न प्रत्यक्षप्रत्यय इति स्फुट एव ।

(३) ननु सम्बन्धिद्वयसति समवायो न भवतीति विप्रतिविद्धमेतत्, उत्पत्तिर्हि समवायः, उत्पत्ति-
 श्चास्त्येव कायं भवति अन्यथा तद्वैयर्थ्यादित आह न चेति ।

(४) नित्यसमवायस्योत्पत्तित्वे कार्योत्पत्त्यर्थं कारणवैयर्थ्यं चेत्तर्ह्यनित्योस्तु, तत्राह उत्पत्तौ चेति ।
 अथ समवायान्या कार्यस्यात्पत्तिरुत्पन्नस्य च समवायस्तत्राह सिद्धयोस्त्विति ।

(५) प्राप्तेः कार्यकारणसम्बन्धस्यासंयोगत्वसिद्धौ तद्व्यावृत्तिसमर्थसंयोगपदव्युत्पत्तिसिद्धिलक्षणस्य
 सिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिर्युतसिद्धिरित्येन कार्यकारणसम्बन्धस्यासंयोगत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रयो-
 बोधः बोध्यः ।

त्युक्तम् । (१) यद्युच्येताप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोमयकर्मजा वा संयोगोः, यथा स्थाणु-
श्चेन्नयोर्मल्लयोर्वा, न च तन्तुपटयोः सम्बन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्तुसम्बन्धात्,
तस्मात्समवाय एवायमित्यत आह--“यथा चोत्पन्नमात्रस्ये”ति । (२) संयोगोऽपि
हि संयोगो भवद्भिरभ्युपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिपूर्विकैव प्राप्तिः संयोगः, आ-
त्माकाशसंयोगे नित्ये तदभावात् । कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिविरहा-
वेति (३) । अपि च सम्बन्धिरूपातिरिक्ते सम्बन्धे सिद्धे तदन्तरमेदाय लक्षणभेदोऽनुभू-
येत स एव तु सम्बन्ध्यतिरिक्तोऽसिद्धः, उक्तं हि ‘परस्तादतिरिक्तः सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धोऽ-
सम्बद्धो न सम्बन्धिनौ षट्थितुमीष्टे, सम्बन्धिसम्बन्धे चानवस्थितिः, तस्मादुपपत्त्यनुम-
वाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्वमपि तु कारणस्यैवायमानेर्वाच्यः परिणामभेद इति । त-
स्मात्कार्यस्य कारणादनतिरेकार्त्तिकं केन सम्बद्धम्, संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात्
कस्तयोः संयोग इत्याह--“नापि संयोगस्ये”ति । विचारसहत्वेनानिर्वाच्यतामस्या (४)
परिभाषयन्नाशङ्कते--“सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यातिरेकेणे”ति । निराकरोति--
(५) “नैकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षये”ति । तत्तदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थामे-
दापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरिति । यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया
मनुष्यो ब्राह्मणोऽवदातः, स्वगतावस्थामेदापेक्षया बालो युवा स्थविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया
श्रोत्रियः, परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । निदर्शनान्तरमाह--“यथा
चैकापि सती रेखे”ति (पृ० ५३२ पं० २) । दार्शनतिके योजयति--“तथा
सम्बन्धिनो”रिति । अह्नुष्योनैरन्तर्यं संयोगो, दधिकुण्डयोरोत्तरार्धं संयोगः । कार्यका-
रणयोस्तु तादात्म्येऽप्यनिर्वाच्यस्य कार्यस्य भेदं विवक्षित्वा संबन्धितोरित्युक्तम् । “नापि
सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धिशब्दप्रत्ययो”रित्येतदप्यनिर्वाच्यमेदामिप्रायम् । अपि
चाहृष्यत्वेऽत्र संयोगात्परमाणुमनसोश्चायं कर्म भवद्भिरिष्यते । “अमेकैवैवजनं, वायोस्ति
यैकूपवनमणुमनसोश्चायं कर्मेत्यहृषकारितानी”ति (अ० ५ आ० सू० १३) वचनात् ।
न चाणुमनसोरात्मनाऽप्रदेशेन संयोगः सम्भवति, संभवे चाणुमनसोरात्मन्यापित्वात् प-

(१) अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोमयकर्मजा वा प्राप्तिरिति लक्षणत्रयं संयोगस्य कार्यकारण-
सम्बन्धे न सम्भवतीति नाप्यन्याश्रयो दोष इत्यभिप्रायकं नैयायिकमतमाह यद्युच्येतेति ।

(२) तन्तुभ्यः पटे उत्पन्ने तत्क्षण एव तन्वाकाशसंयोगजन्यः पटाकाशसंयोग इष्यते नैयायिकैस्त-
त्र न कर्मजस्ततः प्राक् पटसत्ताक्षणे पटे कर्माभावादतो यथोक्तलक्षणं तत्राव्यापकं स्यादित्याशयेनाह संयोग-
जोऽपीति । तर्ह्यप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरित्येतावदेव लक्षणमस्तु तथाच नाव्याप्तिः, नाप्यन्याश्रयः संयोगपदानु-
पादानादिति तत्राह नचेति ।

(३) अनेनोक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिः सूचिता-असति प्राप्तिरप्राप्त्यनुपपत्तेः कार्यसत्तोत्तरक्षणे प्राप्तिरि-
ति लक्षणमात्रमप्राप्तेः सत्त्वात् ।

(४) संयोगस्य । अत्र संयोगः सम्बन्धिभिरः तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाहस्त्वन्तरादिति पूर्वपक्षिम-
तेनानुमानमयोगो द्रष्टव्यः ।

(५) उक्तानुमानेन कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनम्, वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इत्याशयेन समा-
धत्ते नैकत्वेपीति । स्वरूपेणैव अनुभूयिदिशब्दमगोचराव्यवस्थादित्येवमित्युक्तम् । तदधीगम्यो भवति न
च भिद्यत इति व्यभिचार इति भावः ।

नममहत्वेनानुपपन्नसङ्गात् । न च प्रदेशवृत्तेरनयोरात्मना संयोगोऽप्रदेशत्वादात्मनः, कल्पनायाश्च वस्तुतत्त्वव्यवस्थापनासहत्वादातिप्रसङ्गादित्याह—“तथाऽण्वात्ममनसा” । मिति । किंचान्यद् द्वाभ्यामणुभ्यां कारणाभ्यां सावयवस्य कार्यस्य घणुकस्याकाशेनैव संश्लेषानुपपत्तिः । संश्लेषः (१)सङ्गहो यत एकसम्बन्ध्याकर्षे सम्बन्धन्तराकर्षो भवति तस्यानुपपत्तिरिति । अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्वययोराश्रयाश्रितभावोऽन्यथा ज्ञोपपद्यत इत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत् । निराकरोति—“न” कुतः ? “इतरेतराश्रयत्वात्” (पृ० ५३३ पं० ५) । तद्विभजते—“कार्यकारणयोर्ही”ति । “किंचान्यत् परमाणूना”मिति । ये हि परिच्छिन्नास्ते सावयवाः, यथा घटादयः, तथा च परमाणवस्तस्मात्सावयवा अनित्याः स्युः, अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत्परमाणुत्वव्याघातः । शङ्कते—“यांस्त्वमि”ति । निराकरोति—“न स्थूले”ति । किं सूक्ष्मात्परमाणवो न विनश्यन्त्यथ निरवयवतया, तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे इदमुक्तम्—“वस्तुभूतापी”ति भवन्मते, उत्तरं कल्पस्याशङ्क्य निराकरोति—“विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेने”ति (पृ० ५३४ पं० २) । “यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपी”ति । यथा हि पिष्टपिण्डोऽविनश्यदवयवसंयोग एव प्रथते प्रथमान्वाश्वशफाकारता नीयमानः पुरोडाशतमापद्यते, तत्र पिण्डो नश्यति पुरोडाशस्योत्पद्यते, (२)न हि तत्र पिण्डावयवसंयोगा विनश्यन्ति, अपि तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रथनेन नुद्यमाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमग्निसंयोगेन सुवर्णद्रव्यावयवाः संयुक्ता एव सन्तो ब्रवीभावमापद्यन्ते, न तु मिथो विभज्यन्ते । तस्माद्यथावयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्णे द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाप्यवयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनश्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्त इति सर्वमवदातम् ॥ १७ ॥

सू० समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

(३)अवान्तरसङ्गतिमाह—“वैशेषिकराद्धान्त” इति (पृ० ५३५ पं० ५) । वैशेषिकाः खल्वर्धवैनाशिका(४)स्ते हि परमाण्वाकाशदिक्कालात्ममनसां च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च केषांचिन्नित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपयन्ति, तेन नैर्धवैनाशिकास्तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरणमिति । अर्धवैनाशिकानां स्थिरभाववादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतपि

(१) ननु निरवयवसावयवयोः समवायसम्भवात्कथं संश्लेषानुपपन्नित आह सङ्गह इति । एकाकर्षणे इतराकर्षणं हि सावयवानामङ्कुरतरुशृङ्खादीनां दृश्यत इत्यर्थः ।

(२) नहीति । यथा संवेष्टनेन पिण्डीकृते पटे प्रसारणसमये तदवयवसंयोगा न नश्यन्ति किन्तवस्थितसंयोगानामेव तेषामधिकदेशव्याप्या पिण्डवस्था नश्यति तथा पिष्टस्यापीति ।

(३) वैशेषिकनिरासोत्तरं वैनाशिकनिरासे इत्यर्थः ।

(४) परिमाणभेदेन देहादेराश्रुतरविनाशःर्धवैनाशिका वैशेषिका इतीदमेव वक्ष्यति निरन्वयविनाशमित्यादिना । गुणानां केषांचिन्परमाणुवर्णनादिनाम्, अभेदे हि कथिकारणयोः कार्यनाशोपि कारणरूपेण विद्यतीति न निरन्वयविनाशः इति बोध्यम् ।

पा०२ सू०१८]

समुदायाधिकरणम् ।

२६३

क्षणिकभाववादिनां त्वसौ दूरापेत इत्युपपादयिष्यामस्तेन नतरामित्युक्तम् । तदिदं दृष्ट्वा
वैनाशिकमतमुपन्यसितुं तत्प्रकारभेदानाह—“स च बहुप्रकारः” इति । वादिवैचि-
त्र्यात् खलु कोचः सर्वास्तिस्त्वमेव राक्षान्तं प्रतिपाद्यन्ते, केचिज्ज्ञानमात्रास्तिस्त्वं, केचित्स्व-
वैश्वन्यताम्, अथ त्वत्रभवतां (१) सर्वज्ञानां तत्प्रतिपत्तिभेदो न सम्भवति तत्स्वस्यैक-
प्यादित्येतदपरितोषेणाह—“विनेयभेदाद्वा” । ह्रीनमध्यमोऽकृष्टधियो हि शिष्यः भवन्ति ।
तत्र ये ह्रीनमतयस्ते सर्वास्तिस्त्वत्वादेन तदाशयानुरोधात् शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मध्य-
मास्ते ज्ञानमात्रास्तिस्त्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्य-
ताहत्त्वं प्रतिपाद्यते । यथोक्तं बोधिवित्तविवरणे(२)--

(३) देशना लोकनाथानां सर्वाशयवशानुगाः ।

मिद्यन्ते बहुधा लोक उपायैर्वहुभिः पुनः ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा ।

भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा ॥ इति ।

यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदो(४)स्ति, तथापि सर्वास्तितायामस्ति
सम्प्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः, तथा च त्रित्व(५)मुपगच्छामि । पृथिवी खास्वभावा-
भापः स्नेहस्वभावाः, अमिरुष्णस्वभावः, वायुरीरणस्वभावः । ईरणं प्रेरणम् । भूतमौतिका-
नुक्त्वा चित्तचैत्तिकानाह--“तथारूपे”ति । रूप्यन्ते एभिरिति रूप्यन्त इति च व्युत्प-
त्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्यास्तथापि
कायस्थत्वाद्वा(६) इन्द्रियसम्बन्धाद्वा भवन्त्याध्यात्मिकाः । विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो रू-
पादिविषय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः(७) । वेदनास्कन्धो-या प्रियाप्रियानुभयवि-
षयस्पर्शो मुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था चित्तस्य जायते स वेदनास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः-
सविकल्पप्रत्ययः संज्ञासंस्पर्शयोरयप्रतिभासो यथा लिङ्गः कुण्डली गौरो बाह्यो गच्छतीत्येवं-
जातीयकः । संस्कारस्कन्धो-रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ चेति ।
तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी । “तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि”ति । बाह्ये पृथिव्याद्यणुहेतुके
भूतमौतिकसमुदाये रूपविज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदाय आध्यात्मिकेऽभिप्रेयमाणे
तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता । कुतः ? “समुदायिनामचेतनत्वान्” । चेतनो

(१) सौत्रान्तिकादीनाम्, विप्रतिपत्तिर्हि पुरुषापराधाद्भवति यथा स्थानो, वस्तुवशाद्वा यथा क्रियायाः-
मय इति न प्रथम इत्युक्तं सर्वज्ञानमिति । न द्वितीय इत्यभिहितं तत्स्वरूपेति ।

(२) तदप्येव बुद्धाभिप्रायविवरणग्रन्थे ।

(३) देशनेति । बुद्ध्यानां प्राण्यभिप्रायवशानुसारिण आगमाः शून्यताप्रतिपत्त्युपायैः क्षणिकसर्वास्ति-
त्वादिभिलोके श्रोतृसमुदाये पुनर्वहुधा भिद्यन्ते । भेदमाह गम्भीरेति । अगाधतद्विपरीतस्थूलदृष्टियोग्यस्तत्प-
र्येण कचिद् ग्रन्थप्रवेश उभयलक्षणा-ज्ञानमात्रास्तिस्त्वबाह्यार्थास्तिस्त्वलक्षणा तत्प्रतिपादनी भिन्नापि देशना-
शून्यतेर्बाह्याऽतल्लक्षणाऽनन्त्यात्यर्थवत्यभिधेत्यर्थः ।

(४) प्रत्ययवैचित्र्यादर्थोऽनुमेय इति सौत्रान्तिकाः । प्रत्यक्ष इति वैभाषिकाः इति मतभेदो ब्रह्मणः ।

(५) सर्वास्तिस्त्व-विज्ञानास्तिस्त्व-सर्वशून्यत्ववादवित्त्वम् ।

(६) कायाकारेण सहतत्वात्सहतानामिन्द्रियसम्बन्धत्वादिभ्यः ।

हि कुलालादिः सर्वं मृदण्डाद्युपसंहृत्य समुदायात्मकं घटमारचयन् दृष्टः, न ह्यसति मृदण्डादि-
व्यापारिणि विदुषि कुलाले स्वयमचेतना मृदण्डादयो व्यापृत्य जातु घटमारचयन्ति, न
चासति कुविन्दे तन्नुवेमादयः पटं वयन्ते(१), तस्मात्कार्योत्पादस्तदनुगुणकारणसमवधा-
नाधीनस्तदभावे न भवति, कार्यात्पादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्या-
चेतनप्रेक्षायां न भवितुमुत्सह्य इति कार्योंत्पत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनत्वव्याप्ता व्यापकविरुद्धोपल-
ब्ध्या चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितत्वं एवावतिष्ठत इति प्रति-
पन्धसिद्धिः(२) । यद्युच्येत—अह्मा चेतनाधीनैव कार्योंत्पत्तिरस्ति तु चित्तं चेतनं तद्धीन्द्रिया-
दिविषयस्पर्शो सत्यभिज्वलत् तत्कारणचक्रं यथायथा कार्याय पर्याप्तं तथातथा प्रकाशयद्चे-
तनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्यमभिनिर्वर्तयती—ति, तत्राह चित्ताभिज्वलनस्य च स-
मुदायसिद्ध्यधीनत्वात् (पृ० ५३६ पं०) । न खलु बाह्याभ्यन्तरसमुदायसिद्धिमन्त-
रेण चित्ताभिज्वलनं ततस्तु तामिच्छन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशेदिति । न च प्राग्भव्या
चित्ताभिदीप्तिरुत्तरसमुदायं घटयति, घटनसमये तस्याधिरातीतत्वेन(३) सामर्थ्यविरहा-
त् । अस्मद्वादान्तवदन्यस्य चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य सङ्घातकर्तुरनभ्युपग-
मात् । कारणविन्यासमेदं हि विद्वान् कर्ता भवति । न चान्वयव्यतिरेकान्तरेण तद्विन्या-
समेदं वेदितुमर्हति । न च स क्षणिकोऽन्वयव्यतिरेककालानवस्थायी ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकानु-
त्सहते, अत उक्तं “स्थिरस्ये”ति । यद्युच्येत—असमवहितान्येव कारणानि कार्यं करि-
ष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र समवधाययित्रा चेतनेनेत्यत आह—“निरपेक्षप्रवृत्त्य-
भ्युपगमे चे”ति । यद्युच्येत अस्त्यालयां विज्ञानमहङ्कारापदं पूर्वापरानुसन्धात् तदेव का-
रणानां प्रतिसन्धात् भविष्यतीति, तत्राह—“आशयस्यापी”ति । यत्स्वत्वेकं यदि स्थि-
रमास्थीयेत ततो नामान्तरेणामैव । अथ क्षणिकम्, तत उक्तदोषापत्तिः(४) । (५) न च
तत्संतानस्तस्यान्यत्वे नामान्तरेणात्माऽभ्युपगतोऽनन्यत्वे च विज्ञानमेव तच्च क्षणिकमेवेत्यु-
क्तदोषापत्तिः । (६) आशेरतेऽस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य । आ-
च प्रवृत्तिः सर्वादिना व्यापारो न च क्षणिकानां व्यापारो युज्यते, व्यापारो हि व्यापार-
वदाश्रयत्कारणकश्च लोके प्रसिद्धस्तेन व्यापारवता व्यापारात्पूर्वं व्यापारसमये च भवित-
व्यम्, अन्यथा कारणत्वाश्रयत्वयोरयोगात् । (७) न च समसमययोरस्ति कार्यकारणभावो

(१) तन्तून् सन्तन्वन्ति ।

(२) व्याप्तिसिद्धिः । अत्र यः कार्योंत्पादः स तदनुकूलकारणमेलनाधीन इति व्याप्तिः, या कार्योंत्पत्ति-
सा चेतनाधिष्ठितकारणजन्या इति च व्याप्तिरेवं च कार्योंत्पत्तिः स्वव्यापकचेतनाधिष्ठितत्वाविरुद्धाऽनधिष्ठितेभ्यः
पराभिमतकारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितकारणवत्त्वे सिद्धान्त्यभिमतैवतिष्ठत इति या २ कार्योंत्पत्ति-
सा २ चेतनाधिष्ठितकारणेभ्य एव जायत इति व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्च—विमतं चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वा-
ननुवदिति बोध्यः ।

(३) स्थायिवासानया बौद्धैरनङ्गीकारादित्यर्थः ।

(४) पूर्वापरानुसन्धात्त्वामावादिदोषानुपपत्तिरित्यर्थः ।

(५) क्षणिकविज्ञानसन्तानरूप आत्मा न चेत्यर्थः ।

(६) आशयस्येत्यस्य व्यापत्तिर्नाह आशय इति ।

(७) अस्त्वेवं व्यापारलक्षणं प्रकृते किमायातमत आह न चेति ।

नापि भिन्नकालयोराधाराधेयभावः । तथा च क्षणिकत्वहानिरित्याह—“क्षणिकत्वाभ्युप-
गमाच्छे”ति ॥ १८ ॥

(सू०) इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्प-

त्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

“यद्यपीति” (पृ० ५३७ पं० ४) अयमर्थः—संक्षेपतो हि (१) प्रतीत्यसमुत्पाद-
लक्षणमुक्तं बुद्धेन ‘इदं प्रत्ययफल’मिति । (२) ‘उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा
धर्माणां धर्मता’ । ‘धर्मस्थितिता धर्मनियामकता प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमते’ति । अथ पुन-
रयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स
पुनर्द्विविधः—बाह्य आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । यदिदं
बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डाच्छालो नालाद्गर्भो गर्भाच्छूकः शूकात्पुष्पं पुष्पात्फलमि-
ति । (३) असति बीजेऽङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजेऽङ्कुरो
भवति, यावत्पुष्पे सति फलमिति । (४) तत्र वज्रस्य नैवं भवति ज्ञानमहमङ्कुरं निर्वर्तया-
मीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य नैवं
भवति, अहं फलं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पेणानिनिर्वर्तितमिति ।
तस्मादसत्यपि चैतन्ये बीजादीनामसत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि कार्यकारणभावनियमो
दृश्यते । उक्तो हेतूपनिबन्धः । प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतीत्यसमुत्पादस्योच्यते—प्रत्ययो हेतूनां सम-
वायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति, तेषामयमानानां (५) भावः प्रत्ययः समवाय इति
यावत् । यथा ण्णां घातूनां समवायाद्बीजहेतुरङ्कुरो जायते, तत्र पृथिवीघातुर्वीजस्य सङ्ग्रह-
कृत्यं करोति, यतोऽङ्कुरः कठिनो भवति, अन्धातुर्वीजं जेहयति, तेजोघातुर्वीजं परिपाचयति,
वायुघातुर्वीजमभिनिर्हरति, यतोऽङ्कुरो बीजाभिर्गच्छति, आकाशघातुर्वीजस्यानावरणकृत्यं करो-
ति, शून्यरूपि बीजस्य परिणामं करोति, तदेतेषामविकलानां घातूनां समवाये बीजे रोहस्यङ्कुरो-
जायते नान्यथा । तत्र पृथिवीघातोर्नैवं भवत्यहं वज्रस्य सङ्ग्रहकृत्यं करोमीति, यावदतोर्नैवं
भवत्यहं बीजस्य परिणामं करोमीति, अङ्कुरस्यापि नैवं भवत्यहमोमिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति ।

(१) प्रतीत्य कारणं प्राप्य, समुत्पादः कार्योत्पादः कारणात्कार्योत्पादस्तस्य लक्षणमुक्तं बुद्धेन, तत्सूत्र-
मुदाहरति इदमिति । इदं कार्यं प्रत्ययस्य कारणसमुदायमात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्यापिदिति सूत्रार्थः ।
(२) हेतूपनिबन्धस्य सङ्ग्रहकं सूत्रमुदाहरति उत्पादाद्वेति । तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्याणां
कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभावरूपः एषा उत्पादादनुत्पादाश्च स्थिता, धर्मे इति धर्मः कारणम्,
प्रियत इति धर्मः कार्यम्, यस्मिन्सति यदुत्पद्यते असति च नोत्पद्यते तत्तस्य कारणं कार्यं च न चेतनः
काश्चित्सिद्ध्यर्थं कार्यस्यापेक्षणीय इत्यर्थः । कार्यतां कारणतां चाह सूत्रांशेन धर्मस्थितितेति । धर्माणामन्व-
यव्यतिरेकादेव कार्यता कारणता न चेतनः काश्चिदुपलभ्यत इति भावः । उक्तसूत्रद्वयं न्याचष्टे अथेति । एक-
कारणनिबन्धनो नानाकारणनिबन्धनश्च कारणत्कार्योत्पाद इत्यर्थः ।

(३) हेतूपनिबन्धनस्योदाहरणे उत्पादाद्भवेति सूत्रं योजयति असतीत्यादिना ।

(४) तत्र चैतन्यं बीजादीनां किं वा तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्भोक्तुः शासितुर्वा ? नाय इत्याह तत्रेत्या-
दिना । न द्वितीय इत्याहासत्यपीति । अङ्कुरोत्पत्तौ चेतनव्यापारानुपलम्भादित्यर्थः ।

(५) अयमानानामिति अत्राप्यत्र प्रत्ययशब्दं इदं भावोभाषार्थं प्रत्यय-
स्तस्य रूपम्, एवं च समुदितत्वाच्चयामित्यर्थः ।

तथाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोप-
निबन्धतश्च । तत्रास्य हेतूपनिबन्धो—(१) यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रत्ययं जरा-
मरणादीति । अविद्या चेन्नाभविष्यत्तैवं संस्कारा अजनिष्यन्त । एवं यावज्जातिः, जातिक्षेपा-
भविष्यत्तैवं जरामरणादय उदपश्यन्त । तत्राविद्याया नैवं अवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तया-
मीति । संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्याया निर्वर्तिता इति । एवं यावज्जात्या अपि नैवं
भवत्यहं जरामरणाद्यभिनिर्वर्तयामीति । जरामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्नि-
र्वर्तिता इति । अथ च सस्त्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारा-
दीनामुत्पत्तिः बीजादिष्विव सस्त्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वप्यङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य-
प्राप्येदमुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः सोऽयमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य-
समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां सम-
वायाद्भवति कायः । तत्र कायस्य पृथिवी धातुः काठिन्यं निर्वर्तयति, अग्नाधातुः स्नेहयति
कायम्, तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपानयति, वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति, वा-
काशधातुः कायस्यान्तः सुषिरभावं करोति । (२) यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चवि-
ज्ञानकार्यसंयुक्तं साक्षवं च मनोविज्ञानं सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुः । यदा ह्याध्यात्मिकाः पृथि-
व्यादिधातवे भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्यादि-
धातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयाम इति, कायस्यापि नैवं भवति
ज्ञानमहममः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्योऽचेतनेभ्यश्चेतनान्तरा-
नधिष्ठितेभ्योऽङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः, सोऽयं प्रतीत्य समुत्पादो दृष्टत्वाच्चान्यथयितव्यः । तत्रै-
तेष्वव षट्सु धातुषु यैकसंज्ञा (३) पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मज्ज-
्यसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा, सेयमविद्या संसारानर्थसम्भारस्य मूलकारणं
तस्यामविद्यायां अस्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते । वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं
(४) विज्ञानाच्चत्वारो रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम तान्युपादाय रूपमभिनिर्वर्तते । (५) तदे-

(१) आध्यात्मिकहेतूपनिबन्धस्योदाहरणमाह यदिदमिति । अविद्यारूपाः प्रत्यया भ्रान्तय इत्यर्थः,
तथा संस्काराश्च वक्ष्यमाणा यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणं यावच्च जरामरणादि तत्सर्वमाध्यात्मिकस्य
प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्धे उदाहरणमित्यर्थः ।

(२) विज्ञानधातुं व्याचष्टे यस्त्विति । नाम्ना देवदत्तादेः शुक्लादिरूपस्य चाश्रयः शरीरं नामरूपं, तस्य
कललबुद्बुदादिकाक्रान्तनामरूपं सूक्ष्मावस्था स एवाङ्कुरेण शब्दादिविषयपञ्चविज्ञानसंयुक्तं योऽभिनिर्वर्त-
यति, आक्षवत्यनुगच्छति कर्तारामत्याक्षवः कर्म तत्सहितं समनन्तरप्रत्ययरूपं मनोविज्ञानं चाभिनिर्वर्तयति
स विज्ञानधातुरालयविज्ञानमित्युच्यते इत्यर्थः ।

(३) पिण्डेति । देहाकारपणितेषु धातुषु शिरभाण्यादिमत्त्वेन पिण्डसंज्ञा अत एकसंज्ञा एकैकस्मि-
न्धातौ नित्यसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा प्राणिसंज्ञा वृद्धिहाससंज्ञेत्यर्थः ।

(४) आलयत्वादिविशेषानपेक्षा सामान्यतो वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानमित्युक्त्वा नामरूपं व्याचष्टे
विज्ञानाच्चेति । अभिनिर्वर्तत इति सम्बन्धः । पृथिव्यादयश्चत्वारो उपादानकारणस्कन्धा नामेत्युच्यते,
तानि उपादाय कारणत्वेन विकृत्य रूपं सितादिरूपवच्छरीरमभिनिर्वर्तत इत्यर्थः ।

(५) तदेकमर्थं तदेकमर्थः, कायकारणं एकाकृत्यवयवनिर्देश इति यावदेतेन नामरूपयोर्विज्ञान-
थमेकवचनमित्याशङ्क्य परास्ता ।

कथमभिसंक्षिप्य नामरूपं निरुच्यते । (१) शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्था, नामरूपसं-
मिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः, स्पर्शाद्वेदना
सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतत्सुखं पुनर्मयेत्यध्यवसानं तृष्णा भवति । तत उपादानं
वाक्कायचेष्टा भवति । ततो भवः, भवस्यस्माज्जन्मेति भवो धर्माधर्मौ । तद्धेतुकः स्कन्ध-
प्रादुर्भावो जातिः जन्म । जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः । जातानां स्कन्धानां परिपाको
जरा । स्कन्धानां नाशो मरणम् । म्रियमाणस्य मूढस्य सामिषज्ञस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः
शोकः । तदुत्थं प्रलपनं 'हा मातः हा तात हा च मे पुत्रकलत्रादी'ति परिदेवना ।
पञ्चनिष्ठानकार्यसंयुक्तमसाध्यनुभवानं दुःखं, मानसं च दुःखं दौर्मनस्यम् । एवंजातीय-
काश्चोपायः 'स्त उपक्लेश' (२) गृह्यन्ते । तेऽमी परस्परहेतुका जन्मादिहेतुका अविद्या-
दयोऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिश्चामावर्तमानाः सन्तीति तदेतैरविद्या-
दिभिराक्षिप्तः संघात इति । तदेतद्दृश्यति—'तन्न कुतः ? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा"-
दिति । (पृ. ४३८ पं. १) अयमभिसन्धिः—यत्खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं
हेतुमात्राधीनोत्पादत्वादुत्पद्यतां नाम, पञ्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधी-
नोत्पत्तिः, अपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा, न च चेतनमन्तरेणान्यः सन्निधापयितास्ति का-
रणानामित्युक्तम् (३) । बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षनि-
क्षिप्तत्वात् । पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् ।
(४) स्यादेतत्, अनपेक्षा एवान्त्यक्षणप्राप्ताः क्षित्यादयोऽङ्कुरमारमन्ते, तेषां तूपसर्पणप्रत्ययव-
शात् परस्परसमवधानम्, न चैकस्मादेव कारणात्कार्यसिद्धेः किमन्यैः कारणैरिति वाच्यम् ।
कारणचक्रानन्तरं कार्योत्पादात् सिद्धमित्येव नास्ति । न चैकोपि तत्कारणसमर्थ इत्यन्य उदास-
त इति युक्तम् । न हि ते प्रेक्षावन्तो येनैवमालोचययुरस्मात् समर्थ एकोऽपि कार्ये इति कृतं
नः सन्निधिनेति । किन्तुपसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसन्निधानोत्पादा नानुत्पत्तुं नाप्यसन्निधातु-
मीक्षते । तांश्च सर्वाननपेक्षान्प्रतीत्य कार्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति । (५) न च स्वमहिम्ना सर्वे
कार्यमुत्पादयन्तोऽपि नानाकार्याणांग्रीक्षते, तत्रैव तेषां सामर्थ्यात् । न च कारणभेदात्कार्यभेदः

(१) जातेरग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च गर्भाभ्यन्तरदेहोक्तिरित्याह शरीरस्येवेति । षडायतनान्याह नामरूपसं-
मिश्रितानीति । षड् पृथिव्यादिधातव आयतनानि यस्य कारणसमूहस्य तत्तथा ।

(२) उपक्लेश इति । मदमानादयस्ते उपाया दुःखादीनां ते च भाष्यगतैवञ्जातीयकशब्दनिर्देशेया
इत्यर्थः ।

(३) एवं च हेतूपनिबन्धे चेतनानपेक्षत्वमस्माभिरङ्गीक्रियते न प्रत्ययोपनिबन्ध इति भावः । ननु
मिलितेभ्यः पृथिवीधात्वादिभ्यश्चेतनान्तरेणैवाङ्कुरोत्पत्तिरुक्ता तद्वद्देहोत्पादोऽपि किं न स्यादत आह बीजादिति ।
तथापीद्वरः संहन्तेत्यर्थः ।

(४) संहतानां हेतुत्वे संहन्ना भवितव्यमित्युक्तं वेदान्तिना तत्र सङ्घातस्याप्रयोजकत्वम्, ततश्च न
संहन्तुरनुमानमित्याशयेनाशङ्कते स्यादेतदिति । अङ्कुरोत्पत्तेराद्यक्षणे बीजादीनामन्त्यक्षणस्तं प्राप्ता एव का-
रणं न पूर्वन्तथैव दर्शनादित्यर्थः । प्रत्येकं करिणानां कार्योत्पादसामर्थ्यं किं सङ्घातेनेत्यत आह तेषामिति ।
अन्योत्पद्यमीपगमनकारणवशात्प्रतिः सन्निधानप्रयोजकं जायत इत्यर्थः ।

(५) यदि प्रत्येकं हेतुना कार्यजननसामर्थ्यं तदा प्रति कारणमेकैककार्योत्पादप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह न
चेति । तत्रैव—एकस्मिन्नेवेत्यर्थः । बीजेनाङ्कुरो जनयितव्यः मृदादिभिरपि स एव, तत्र लाघवात्सर्वैरेक एव
अन्यत इति भावः ।

सामप्रथा एकत्वात् तद्भेदस्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तथा दर्शनात् । तच्च (१) । यद्यन्यक्षण-
प्राप्ता अनपेक्षाः स्वकार्योपजनने हन्तानेन क्रमेण ततः पूर्वं ततः पूर्वं सर्वे एवानपेक्षास्तत्-
स्वकार्योपजनन इति कुसूलस्थत्वाविलेखेऽपि येन बीजक्षणेन कुसूलस्थेन स्वकार्यक्षणपरम्पर-
याङ्कुरोत्पत्तिसमर्थो बीजक्षणो जनयितव्यः सोऽनपेक्ष एव बीजक्षणः स्वकार्योपजनने, एवं
सर्वे एव तदनन्तरानन्तरवर्तिनो बीजक्षणा अनपेक्षा इति कुसूलनिहितबीज एव स्यात् कृती
कृषीवलः, कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा । (२) येन हि बीजक्षणेन स्वक्षणपरम्परया-
ऽङ्कुरो जनयितव्यस्तस्यानपेक्षासौ क्षणपरम्परा कुसूल एवाङ्कुरं कारिष्यतीति । तस्मात्परम्परा-
पेक्षा एवान्या वा मध्या वा पूर्वे वा क्षणाः कार्योपजनन इति वक्तव्यम्, यथाहुः—

न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामप्रथाः सर्वसम्भवः । इति ।

तच्चेदं समवधानं कारणानां विन्यासभेदतत्प्रयोजनाभिज्ञापेक्षापूर्वकं दृश्यमिति नाचेतनाङ्ग-
वितुमर्हति । तदिदमुक्तम् “अचदुपपन्नः सङ्घातो यदि सङ्घातस्य किञ्चिन्नि-
मित्तमवगम्यते” इति । “इतरेतरप्रत्ययत्वेपी”ति । इतरेतरहेतुत्वेपीत्यर्थः । उ-
क्तमभिसन्धिमविद्वान् (३) परिचोदयति “नन्वविद्यादिभिरर्थदाक्षिप्यत” इति ।
परिहरति—“अत्रोच्यते, यदि तावदि”ति । किमाक्षेप उत्पादनमाहो ज्ञापनम् ।
तत्र न तावत्कारणमन्यथानुपपद्यमानं कार्यमुत्पादयति, किन्तु स्वसामर्थ्येन (४), तस्माज्ज्ञा-
पनं वक्तव्यम्, तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यं, तच्च स्थिरपक्षेऽपि सत्यपि च भो-
क्तरि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न सम्भवति, किमज्ञ पुनः क्षणिकेषु भावेषु । भोक्तुर्भोक्ते-
नापि कदाचिदाक्षिप्येत संघातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितत्वं दर्शयति—“भो-
क्तुरहितेष्वि”ति । (५) अपि च बहवः उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः कार्यं जनयन्ति,
न च क्षणिकपक्ष उपकार्योपकारकभावोऽस्ति, (६) भावस्योपकारानास्पदत्वात्, क्षणस्याभे-
द्यत्वादनुपपत्तौ पङ्कतत्वासम्भवात्, कालभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिकत्वव्याघातात्तदिदमाह—
“आश्रयाश्रयिशून्येषु चे”ति । “अथायमभिप्रायः” इति । यदा हि प्रत्ययोप-
निबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत्तदा चेतनोऽधिष्ठाताऽपेक्षेतापि, न तु प्रत्ययोपनिबन्धनो-
ऽपि तु हेतुपनिबन्धनः, तथा च कृतमधिष्ठात्रा, हेतुः स्वभावत एव कार्यसंघातं करिष्यति
केवल इति भावः । (७) अस्तु तावद्यथा केवलाद्देतोः कार्यं नोपजायत इति, अन्योन्याभ्रग्र-

(१) उक्तं सङ्घाताप्रयोजकत्वं दूषयति तत्रेति ।

(२) नन्वनन्तरक्षणपरम्परा बहिरेव भवतु कुतः कुसूल एवाङ्कुरसिद्धिस्तत्राह येनेति । अनपेक्षस्य
देशभेदेऽप्यपेक्षाविरुद्धाभ्यादित्यर्थः ।

(३) नासंघतस्य सामग्रीत्वं सहन्तां च न तवेत्युक्तमभिसन्धिमजानभित्यर्थः ।

(४) सामर्थ्यं चाविद्यमानस्य नास्तीत्यर्थः ।

(५) न केवलं सङ्घातानुपपत्तिः किन्तु संघतानां य इतरेतस्सुपकारः सोऽपि नेत्याह अपि चेति ।

(६) भावस्यान्यकृतोपकारस्य च किमेकक्षणवर्तित्वमुत जाते भावे उत्तरक्षणे उपकारः ? नाय इत्याह
जायस्येति । नैवमते क्षणस्याभेदत्वात्तदुत्पत्तौ उपपत्तौ न सम्भवतोऽतो भावस्योपकारानास्पदत्व-
मित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह कालभेदेन वेति । नोपकार्योपकारकभाव इत्यन्वयः ।

(७) उक्तमभिसंधिमविद्वानित्युक्तं विज्ञेयमिति अस्तु तावदिति ।

प्रसङ्गोऽस्मिन्पक्ष इत्याशयवानाह “कथन्तमेवे”ति । सम्प्रति प्रत्ययोपनिबन्धनं प्रतीत्य-
समुत्पादमास्थाय चोदयति “अथ मन्यसे सङ्घाता एवे”ति । अस्थिरा अपि हि
भावाः सदा संहता एवोदयन्ते व्ययन्ते च, न पुनरितस्ततोऽवस्थिताः केनचित्पुञ्जीक्रियन्ते
तथा च कृतमत्र संहन्त्रा चेतनेनेति भावः । “अनादा”चिति परस्पराश्रयश्चिवर्तयति ।
तदेतद्विकल्प्य दूषयति “तदापि सङ्घातादि”ति । (१) स खलु संघातसन्ततिवर्ती च-
र्माधर्मद्वयः संस्कारसन्तानो यथायथं सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं कञ्चनानासाय स्वत एव
जनयेद् आसाय वा ? अनासाय जनने सदैव सुखदुःखे जनयेत्, समर्थस्यानपेक्षस्य क्षेपा-
योगात्, आसाय जनने तदासादनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः, तथा च न प्रत्ययोपनिबन्धनः
प्रतीत्यसमुत्पादः, तस्मादनेनागन्तुकानपेक्षस्य संघातसन्तानस्यैव सदृशजनने विसदृशजनने
वा स्वभाव आस्थेयः । तथा च भाष्योक्तं दूषणमिति । “अपि च यज्ञोद्गार्थः सङ्घातः
स्यादि”ति । (पृ. ५३९ पं. १) । (२) अप्राप्तभोगो हि भोगार्थी भोगमाप्नुकामस्त-
स्याध्वने प्रवर्तते इति प्रत्यात्मसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन् स्थिरे भोक्त्रि भोगतत्सा-
वनसमयव्यापि नि कल्पते नास्थिरे न च भोगादनन्यस्मिन् । न हि भोगो भोगाय कल्पते
नाप्यन्यो भोगायान्यस्य । एवं लोकेषु प्रष्टव्यम् । तत्र बुभुक्षुमुमुक्षु चेत् स्थिरावास्थीयेयातां
न तदाऽभ्युपेतदानमस्त्यैव वाऽप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । “न तु संघातः सिद्धयेद् भोक्त्र-
माद्यादि”ति । (३) भोक्त्रभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्त्रभावः, ततः कर्मभावात् संघात-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

सू० उत्तरात्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

पूर्वसूत्रेण सङ्गतिमस्याह—“उक्तमेतदि”ति । हेतुपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादम-
भ्युपेत्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो दूषितः, सम्प्रति हेतुपनिबन्धनमपि तं दूषय-
तीत्यर्थः । दूषणमाह—“इदमिदानीमि”ति । “निरुध्यमानस्ये”ति । (४) न ताव-
दैवोपनिबन्धनकारणसंनिध्यं निरुध्यमानता स्वीक्रियते वैनाशिकैरकारणं विनाशमभ्युप-
गच्छद्भिः, तस्यानिष्टत्वात्, (५) तस्माद्विनाशप्रस्तवमचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम्,
निरुद्धत्वं च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितम्, तथा चोभयोरप्यभावप्रस्तत्वाद्देतुत्वानुपपत्तिः । श-
ब्दे—“अथ भावभूत”इति । कारणस्य हि कार्योत्पादात्प्राक्कालसत्तार्थवती न कार्य-
काला, तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तस्मिन्नर्थार्थाः सत्ताया अनुपयोगादिति भावः । तदेतल्लोक-
स्या दूषयति—“भावभूतस्ये”ति । भूत्वा व्यापृत्य भावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो

- (१) अदृष्टात्सङ्घातोत्पत्तिव्यवस्थानिर्दिष्टभाष्योक्तदूषणानुपपत्तिमाशङ्क्याह स खल्विति ।
- (२) भोक्तुर्भोगादन्यत्वे हेतुमाह अप्राप्तभोगो इति । भोक्तुः स्थिरतायां हेतुर्भोगार्थ इति । अर्थि-
रसायां भोगदशायां चानुवृत्तेः स्थैर्यमित्यर्थः । अस्यैव विवरणं—भोगमाप्नुकाम इति ।
- (३) ननु सङ्घातासिद्धौ कर्मभावो बाध्यो न भोक्त्रभावः कर्तुर्हि हेतुता, तत्राह भोक्त्रभावेनेति ।
- (४) ननु निरुद्धस्यास्त्वभावप्रस्तता निरुध्यमानस्य कथमत आह न तावदिति । यथाऽऽरम्भकृत-
स्यादिबंधयोगस्य विनाशक्षणे विद्यमानस्यैव पटोदोर्ध्वनिर्द्वयदवस्थत्वं वैशेषिकैरङ्गीकृतं न तथा वैनाशिकैरित्यर्थः ।
- (५) ननु भयोर्विनाशप्रस्तत्वे को भेदस्तत्राह तस्मादिति । यद्विनाशप्रस्तत्वं तदाचिरनिरुद्धत्वरूपं सद-
निरुध्यमानत्वं वक्तव्यं तदेव चिरनिरुद्धत्वरूपं सद्विवक्षितमित्यर्थः ।

(७) ननु चरखणोत्पत्तिकाले पूर्वखणस्थितावपि न स्थायित्वं सिद्ध्यति एकखणेभ्युभयसम्भवादुत्तरखणस्तु द्वितीयखणे भवत्सिद्ध्या मनुष्यादौ प्रसिद्धिः । अतितत्त्वज्ञेयसंशयोपपन्नत्वात्तदुत्तरमावखणतदुत्पत्ती व्यभिचरे तथाच पूर्वखणस्योत्तरखणे यावदवस्थितौ स्थायित्वमित्यर्थः ।

सू० प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥२२॥

(१) भावप्रतीपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या, तथा निरोधः प्रतिसंख्यानिरोधः। सन्तमिमम सन्तं करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम्। (२) एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधोऽपि व्याख्यातः। सन्तानगोचरो वा निरोधः, सन्तानिक्षणगोचरो वा ? न तावत्सन्तानस्य निरोधः सम्भवति । हेतुफलभावेन हि व्यवस्थिताः संतानिन एवोदयव्ययधर्माणः सन्तानः । तत्र योऽभावन्त्यः सन्तानी यन्निरोधात् सन्तानोच्छेदेन भवितव्यम् स किं फलं किञ्चिदारभते न वा ? आरभते चेत्, नान्त्यः, तथा च न सन्तानोच्छेदः । अनारम्भे तु भवेदन्यः सः, किन्तु स्यादसन् अर्थक्रियाकारितायाः सत्ताक्षणस्य विरहात् । तदसत्त्वे तज्जनकमप्यसत् जनकत्वेनासदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्व एव सन्तानिन इति तत्संतानो नितरामसंज्ञिति कस्य प्रति-संख्यया निरोधः । (३) न च समानानां सन्तानिनां हेतुफलभावः सन्तानस्तस्य विसभागोत्पादो निरोधः, विसभागोत्पादक एव च क्षणः सन्तानस्यान्त्यः । (४) तथासति रूपविज्ञानप्रवाहे रसादिविज्ञानोत्पत्तौ सन्तानोच्छेदप्रसङ्गः । कथंचित्साक्ष्ये वा विसभागोप्यन्ततः सत्तया तदस्तीति न सन्तानोच्छेदः । तदनेनाभिसन्धिनाह—“सर्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामभिषिञ्छनेन हेतुफलभावेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवादि”ति (पृ० ५४१ पं० १४) । नापि भावगोचरौ सम्भवतः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधौ । अत्र तावदुत्पन्नमात्रापशुक्तस्य भावस्य न प्रतिसंख्यानिरोधः सम्भवति तस्य पुरुषप्रयत्नापेक्षाभावादित्यस्यैव वृष्णं तथापि दोषान्तरमुभयस्मिन्नपि निरोधे ब्रूते—“नहि भावाना”मिति (पृ० ५४२ पं० १) । यतो निरन्वयो विनाशो न संभवत्यतो निरुपाख्योऽपि न सम्भवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात् । निरन्वयविनाशाभावे हेतुमाह—“सर्वास्त्वप्यवस्थास्वि”ति । (५) यद्यदन्वयिरूपं तत्तत्परमार्थसद्भावः, अवस्थास्तु विशेषाख्या उपजनापायधर्माणस्तासां सर्वासामनिर्वचनीयतया स्वतो न परमार्थसत्त्वमन्वय्येव तु रूपं तासां तत्त्वं तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च विनाश इत्यवस्थावतो विनाशान्नावस्थानां निरन्वयो विनाश इति, तासां तत्त्वस्यान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात् ।

(१) प्रतिसंख्येति सूत्रे प्रतिशब्दः प्रातिकूल्यार्थः, संख्याशब्दश्च बुद्धिचचन इत्याशयेनाह भावेति । प्रतीपा—विरोधिनी ।

(२) एतेनेति । तद्विपरीतोऽबुद्धिपूर्वकनिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोध इत्यर्थः ।

(३) नन्वन्त्यसन्तानिनो न फलानारम्भकत्वं यतोऽसंस्थापनिः, न च फलारम्भे सन्तानाच्छेदः, न हि हेतुफलभावमात्रं सन्तानः, किन्तु सजातीयानां हेतुफलभावस्तत्र विशुद्धविजातीयक्षणोत्पत्तावपि सजातीयहेतुफलभावरूपसन्तानो निवर्तत इत्याशङ्क्याह नचेति ।

(४) हेतुमाह तथासतीति । सावश्यं हि सन्तानिनां तुल्यजातीयविषयत्वेन, विषयाणां च तुल्यजातीयत्वं किमपरजात्या उत परजात्या ? नायाः, चेत्तसन्तानेऽनुवर्तमाने एव रूपज्ञानसन्तानपरिरे रक्षतानोदये सन्तानोच्छेदप्रसङ्गादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति केचिदिति । सत्तया जात्या तत्साकूप्यमस्तीति सोपप्लवस-सन्तानोपरमे सति सति विशुद्धसन्तानोदयेऽपि न सन्तानोच्छेदः स्यादित्यर्थः ।

(५) ननु यस्य घटादोदयेऽपि स नान्वयी यस्य तु सामान्यस्यान्वयस्तत्र नश्यति तत्कथं, सामान्यत्वं शाश्वतेत्यत आह यद्यदिति ।

२७२

सटिप्पणभासत्यां

[अ०३]

स्यादेतत्, मृत्पिण्डसुद्धसुत्कपालादिषु सर्वत्र मृत्त्वप्रत्यभिज्ञानाद्भवत्वेवम्, ततोपलतल-
पातितनष्टस्य तूदविन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो
नाशः स्यादित्यत आह—“अरूपवृत्त्यभिज्ञानात्स्वपी” इति अत्रापि ततोयं तेजसा-
मार्तण्डमण्डलमभ्युदत्वाय नयित इत्यनुमेयं सुदादीनामन्वयिनामविच्छेददर्शनात् (१) शक्यं
एवत्र वक्तुम्—

उदविन्दौ च सिन्धौ च तोयभावो न भिद्यते ।

विनष्टेऽपि ततो विन्दावस्ति तस्यान्वयोऽभ्युधौ ॥

तस्मान्न कश्चिदपि निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

सू० उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

परिकरः—सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः, श्रवणमननादिश्च । मार्गः—क्षणि-
कनैरात्म्यादिभावनाः (२) । अतिरोहितमन्यत् ॥ २३ ॥

सू० आकाशो चाविशेषात् ॥ २४ ॥

एतद्वाच्ये “यच्च तेषामि” इति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेय-
त्वमाकाशस्य वक्तव्यम् । (३) तथाहि जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य
शब्दस्यास्पर्शत्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्राज्ञत्वेन गन्धादिवद्गुणत्वमनुमितम् । न चायमारगुणो
बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव न मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । न पृथिव्यादि-
गुणः, तद्गुणगन्धादिषाहचर्यानुपलब्धेः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्धादिव दसाधारणोन्मियप्राज्ञो
यद्द्रव्यमुमापयति तदाकाशं पञ्चमं भूतं वस्त्विति । “अपि चावरणाभावमाकाशमि-
च्छत” इति (पृ० ५४३ प० ३) । निषेधनिषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो निषे-
धो नास्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तच्चावरणाभावाधिकरणमाकाशं वस्त्विति ।
अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २४ ॥

सू० अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

विभजते “अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन” इति । यस्तु सत्य(४)प्येत-
स्मिन्नुपलब्धस्मर्त्तोरन्यत्वेऽपि समानायां संनततौ कार्यकारणभावात् स्मृतिरूपपत्स्यत इति

(१) तत्राशिलातलपातितस्योदविन्दोर्द्रव्यमानान्वयिरूपाभावं स्वीकृत्यलुमानादन्वयः प्रदर्शित इदानीं
प्रत्यक्षतोऽनुवृत्तिमाह शक्यं इति । उदविन्दुपलतलपातिते सिन्धौ समुद्रे च तोयमावस्तोयत्व-
सामान्यं न भिद्यते, तस्मादुदविन्दो विनष्टेऽपि च तस्य विन्दोः सामान्यरूपणान्मुभावस्यन्वय इति श्लोकार्थः ।

(२) मोक्षप्राप्तिकारणत्वाद्भावनायां मार्गत्वमित्यर्थः ।

(३) परिशेषतः शब्दस्याकाशाश्रयत्वं साधयन्नाह तथांतीति । तस्य हि न तावद्द्रव्यादिभ्योऽन्य-
प्रसक्तिरिति प्रदर्शयितुं सामान्यादित्रयेऽनन्तर्भावमाह जातिमत्त्वेनेति । गुणत्वेन तस्याकाशाश्रयत्वासिद्धये
द्रव्यकर्मणोरनन्तर्भावमाहास्पष्टेति । अत्र शब्दो गुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्राज्ञत्वाद्गन्धादित्यनुमा-
नप्रयोगो बोध्यः ।

(४) अनुस्मरणे । अन्यत्वेऽपीत्यस्य रूपपत्स्यत इत्यन्वयः । एतन्मते च क्रियातिरिक्तकर्मभावाद्-
पलाब्धिस्मृता एवोपलब्धस्मर्त्तारौ तयोर्मेद्वेकसन्ततिगतत्वेन कार्यकारणभावाज्जातिभेदज्ञ इति बोध्यम् ।

मन्यमानो न परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभिज्ञा समाज्ञातप्रत्यक्षविरोधमाह—“अपि च दर्श-
नस्मरणयोः कर्तरी”ति (पृ० ५४४ पं० १) । ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयाद्, अहं
स्मराम्यन्यस्त्वद्राक्षीदित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधप्रपञ्चस्तुतरः—“आ जन्मन” “आ
चोत्तमादुच्छ्रयात्” आभरणादित्यर्थः । न च सादृश्यनिवन्धनं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वाप-
रक्षणदर्शिन एकस्याभावे तदनुपपत्तेः । शङ्कते—“तेनेदं सदृशमि”ति । अयमर्थो—
विकल्पप्रत्ययोऽयम् । विकल्पश्च स्वाकारं बाह्यतयाऽध्यवस्यति, (१) न तु तत्त्वतः पूर्वापरौ
क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति, तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसज्य इति, निराक-
रोति—“न तेनेदमि”ति (पृ० ५४५ पं० २) “मिन्नपदार्थोपादानादि”ति ।
नानापदार्थसम्भिन्नवाक्यार्थाभासस्तावदयं विकल्पः प्रयते, तत्रैते नानापदार्था न प्रयन्त इति
ब्रुवाणः (२) स्वसंवेदनं बाधेत । न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं सम्भवति, एकत्वविरो-
धात् । न च तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तम्, तथासति प्रत्याकारं ज्ञानानां समाप्तेस्तेषां च
परस्परवार्ताज्ञानाभावाद् नानेत्येव न स्यात् । तस्मात्पूर्वापरक्षणतत्सादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य
वक्तव्यम्, न चैतत्पूर्वापरक्षणावस्थायिनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभङ्गमङ्गप्रसज्यः । यद्युच्येत—
अस्त्येतास्मिन् विकल्पे तेनेदं सदृशमिति पदद्वयप्रयोगो न त्विह तत्तेदन्तास्पदौ पदार्थौ,
तयोश्च सादृश्यमिति विवक्षितम्, अपि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति, (३) तत्राह—
“अदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ” इति । (४) एकाधिकरणविप्रतिषिद्धधर्मद्वयान्मुप-
गमो विवादः । तत्रैकः स्वपक्षं साधयत्यन्यश्च तत्साधनं दृश्यति । न चैतत्सर्वमसति विक-
ल्पानां बाह्यालम्बनत्वेऽसति च लोकप्रसिद्धपदार्थकत्वे भवितुमर्हति । (५) ज्ञानाकारत्वे हि
विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वानित्यत्वादीनामकार्थविषयत्वाभावाज्ज्ञानानां च धर्मिणां भेदाज्
विरोधः । न ह्यात्मनित्यत्वं बुद्ध्यनित्यत्वं च ब्रुवाणौ विप्रतिपद्येते । (६) न चालौकिकार्थेना-
नित्यशब्देनात्मनि विभुत्वं विवक्षित्वाऽनित्यशब्दं प्रयुज्जानो लौकिकार्थं नित्यशब्दमात्मनि
प्रयुज्जानेन विप्रतिपद्यते । तस्मादनेन स्वपक्षं प्रतितिष्ठापथिवता परपक्षसाधनं च निराचिकी-

(१) पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणाभावे तेनेदमित्याकारकप्रत्ययोदयायोगात् ‘तेनेदम्’ (५४५ पं० २) इति
भाष्यस्थशङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्याह न तु तत्त्वत इति ।

(२) अत्र किन्तावत्क्षण मङ्गमादिना तेनेदं सदृशमिति प्रत्यये तत्तेदन्तावच्छिन्नार्थयोः तयोः सादृश्यं
च मानमङ्गीक्रियते न वा? मानपक्षे किन्ते ज्ञानस्याकारा उत तस्माद्विज्ञानि । आये तज्ज्ञानमेकमनेकं वा
नायः इत्याह स्वसंवेदनमिति । ज्ञानाकारत्वपक्षे, एकस्य नानात्वं व्याहतमित्याह न चैकस्येति । ज्ञानमेदं
निराचष्टे न च तावन्तीति ।

(३) अयमत्र बौद्धोक्त्याशयः—वेदाम्मुक्तः प्रतीतिविरोधो न स्यादतो नास्मिन्मतेऽर्थस्य ज्ञानावमा-
सापलापः, किन्तु प्रतीतावारोपितो बाह्यार्थो नास्ति, न च प्रतीतिभावोऽतो न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकारत्व-
मयुक्तव्याघातः, न वा बाह्यार्थामुपगमप्रसङ्ग इति ।

(४) भाष्ये परपक्षाद्येपानुपपत्तिरुक्ता तां विशदयन् समाधत्ते एकाधिकरणेति । इदं नित्यमिद-
मानित्यमिति भिन्नयोर्ज्ञानयोराकारौ, तथाच धर्मिभेदेन व्यवस्थापनाद्विवादो न स्यादित्यर्थः ।

(५) असति बाह्यालम्बनत्वं इत्येतादृशवृत्ताति ज्ञानाकारत्वे हीनो विषयत्वाभावात्—आश्रितत्वाभावात् ।

(६) असति, च लोकप्रसिद्धपदार्थत्वे इत्येतद्विशदयति न चेति ।

र्षता विकल्पानां लोकसिद्धपदार्थकता बाह्यालम्बनता च वक्तव्या । (१)यद्युच्येत—“द्विविधो हि विकल्पानां विषयो ग्राह्यव्याध्यवसेयश्च । तत्र स्वाकारो ग्राह्योऽध्यवसेयस्तु बाह्यः, तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहलक्षणा विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकत्वं चोपपद्यत इत्याह—“एवमेवै-
षोर्थ” इति । निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् । (२)अयमभिसन्धिः—कैयमध्यवसेयता बाह्यस्य ? यदि ग्राह्यता न द्वैवि-
ध्यम् । अथान्या सोच्यताम् । ननूक्ता तैरेव स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति ।
अथ विकल्पाकारस्य कोऽयमध्यवसायः, (३)किं करणमाहो योजनमुत्तारोप इति । न ताव-
त्करणं नह्यन्यदन्यत् कर्तुं शक्यम् । नहि जातु सहस्रमपि क्षितिपक्षो घटं पटयितुमीशते ।
न चान्तरं बाह्येन योजयितुम् । अपि च तथायति युक्त इति प्रत्ययः स्यात्, न चास्ति ।
आरोपोऽपि किं गृह्यमाणे बाह्ये उतागृह्यमाणे । यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो तत्तम-
यजेनाविकल्पकेन । (४)न तावद्विकल्पोऽभिलापसंसर्गयोग्यगोचरोऽशक्याभिलापसमयं स्व-
क्षणं देशकालानुगतं गोचरयितुमर्हति । यथाहुः—

अज्ञक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् ।

तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी(५) ॥ इति ।

(६)न च तत्समयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे बाह्ये विकल्पेनागृहीते तत्र विकल्पः
स्वाकारमारोपयितुमर्हति । नहि रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं
रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु बाह्ये स्वाकार इत्येव स्यान्न बाह्य इति, तथा च नारो-
पणम् । (७)अपि चायं विकल्पः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृह्यत्वा

(१) एवन्तावन्तत्वेदास्पदादिरर्थो ज्ञानस्यान्तर आकार इत्यभिप्रायेण विज्ञानवादमतं बाह्यार्थ-
दूषणमध्येऽपि प्रसङ्गादाशङ्क्य प्रतिक्षिप्तमधुना बाह्यार्थोऽस्ति, स च क्षणिक एव निर्विकल्पके चकास्ति-
सविकल्पकप्रत्ययास्तु विकल्पास्तत्रतत्त्वावस्थापाकारेण निर्भासन्तेऽतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति
बाह्यार्थवादमाश्रित्यैव शङ्कते यद्युच्येतेति । अध्यवसेयः—स्वाकारस्य निर्विकल्पस्यावसायादधि उपरि
अवसेयः बाह्यः, अनेन ‘स्वभाहकस्य ज्ञानस्य स्वयं तावद्प्राप्तं कथमस्य बाह्याकारविषयतेति’ प्रत्युक्तम् ।

(२) कथन्तर्हि बाह्यार्थस्यानिवृत्तत्वापादनं भाष्ये तस्योक्तरीत्या निवृत्तत्वादत आह्वयमभि-
सन्धिरिति ।

(३) किमिति । आन्तरस्यानभिधेयस्य ज्ञानाकारस्य ताद्विपरीतबाह्याकाररूपेणाध्यवसायो नाम किं
तद्वूपेण निष्पादनमुत तेन सम्बन्धेन किंवा तेनाकारेणारोपणमिति विकल्पार्थो बोध्यः ।

(४) सविकल्पकेन बाह्यग्रहणपक्षे तावत्किममितं बाह्यं यन्नारोपः—स्वलक्षणं (विशेषः) सामान्यं
वेति विकल्प्य नाय इत्याह न तावदिति । अभिलापसंसर्गयोग्यजातिविशिष्टवस्तुगोचरो विकल्पः अभि-
लापस्य च शब्दस्य सामान्येनैव सह संगतिग्रहो युक्तः न स्वलक्षणेन देशकालानुगततयाऽन्यथा-
त्तत्र शङ्केतग्रहासम्भवात् अतः शब्दोल्लिखितसविकल्पकप्रत्ययस्य न स्वलक्षणविषयत्वमित्यर्थः ।

(५) सुखादिकक्षणिकभावानामात्मा स्वरूपमन्याननुगतत्वादशक्यसंकेतमतस्तेषामसाधारणाकारवि-
षया संवित्तिरभिजल्पयोग्या न भवति किन्तु निर्विकल्पकैवेति पथार्थो द्रष्टव्यः ।

(६) द्वितीयं निवेष्टेति नचेति । विकल्पेनागृहीते बाह्ये विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीतं वि-
कल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पः स्वाकारमारोपयितुं नार्हतीत्यर्थः ।

(७) एवं तावद्विज्ञानप्रतिभासासम्भवाद्वाह्ये ज्ञानस्वरूपस्यारोपौ निवृद्धः अधुनाऽभ्योपस्फुरणायौ-

पश्चाद्वाहमारोपयत्यथ यदा स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति, न तावत् क्षणिकतया क्रमवि-
रहिणीं ज्ञानस्य क्रमवर्तिनीं ग्रहणारोपणे कल्पेते । तस्माद्यदैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैवा-
र्यमारोपयतीति वक्तव्यम् ।

न चेतद्युज्यते, (१) स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयाऽतिविशदो बाह्यं चारोप्यमाणमवि-
शदं सत्ततोऽन्यदेव स्यात् न तु स्वाकारः समारोपितः । (२) न च भेदाग्रहमात्रेण समारोपाभि-
धानम् । वैशद्यवैशद्यरूपतया भेदग्रहस्योक्तत्वात् । अपि चाग्रहमाणे चेद्बाह्येऽबाह्यात् स्वल-
क्षणद्वेदाग्रहेण तदभिमुखी प्रवृत्तिः, हन्त तर्हि त्रैलोक्यत एवानेन न भेदो गृहीत इति यत्र
काचन प्रवर्तताविशेषात् । (३) एतेन ज्ञानाकारस्यैवालीकस्यापि बाह्यत्वसमारोपः प्रत्युक्तः ।
तस्मात्सूक्ष्मं 'ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः ख्यापयेदिति' । अत्र च सादृश्यनिब-
न्धनः संव्यवहारस्तेनेदं सदृशमित्येवमाकारबुद्धिनिबन्धनो भवेत् न तु तदेवेदमित्याकारबुद्धि-
निबन्धन इत्याह—“न चायं सादृश्यात्संव्यवहार इति” (पृ० ५४६ प० १) ।
ननु ज्वालादिषु सादृश्यादसत्यामपि सादृश्यबुद्धौ तद्भावावगमनिबन्धनः संव्यवहारो दृश्यते
यथा तथेहापि भविष्यतीति पूर्वापरितोषेणाह—“भवेदपि कदाचिद्बाह्यं न तुनी”ति ।
तथाहि विविधजनसङ्कीर्णगोपुरेण पुरं निवेशमानं नरान्तरेभ्य आत्मनिर्धारणायासाधारणं
चिह्नं विदधन्मुपहसन्ति पाशुपतं पृथग्जना इति ॥ २५ ॥

सू० नास्ततोदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

“इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयः” इति । (४) अस्थिरात्कार्योत्पत्तिमिच्छन्तो
वैनाशिका अथादमावादेव भावोत्पत्तिमाहुः । (५) उक्तेतदवस्तात् निरपेक्षाकार्योत्पत्तौ
पुरुषकर्मवैयर्थ्यम्, सापेक्षतायां च क्षणस्याभेद्यत्वेनोपकृतत्वानुपकृतत्वानुपपत्तेरनुपकारिणि
चापेक्षाभावादक्षणिकत्वप्रसङ्गः । (६) सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधानना-

गाच्च नारोप इत्याहापिचेति । स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं यदा बाह्यं बाह्यत्वेनारोपयति तदा किं वस्तुसम्भवं
स्वाकारं गृहीत्वा पश्चादारोपयतीति योजना ।

(१) युगपत्स्वाकारस्य ग्रहणं बाह्यत्वेन चारोपणमिति पक्षे किं स्वीकारबाह्ययोरैवस्फुरणमारोप उक्ता-
स्यातिमत इव विवेकाग्रहमात्रान्तर्वा नाथ इत्याह स्वाकारो हीति । स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वाभ्यां भेदाव-
भासाजैव्यस्फुरणसम्भव इत्यर्थः ।

(२) द्वितीये किं बाह्यं गृह्यमाणे विवेकाग्रहो मिथ्याव्यवहारजनकः अग्रहमाणे वा ? नाथ इत्याह न
चेति । न द्वितीय इत्याहापि चेति ।

(३) परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यवस्त्वात्मना समारोपं प्रतिक्षिप्य बाह्यनाप्रापितस्य कल्पितज्ञानाकारस्य
बाह्ये समारोपं निरस्यति एतेनेति ।

(४) ननु बौद्धैरभावस्यार्थाक्रियाकारित्वानभ्युपगमात्कथमभावाद्भावोत्पत्तिरिति चेन्नान्तत्वेनानुद्य-
रस्यते इत्याशङ्क्याह अस्थिरादिति ।

(५) उक्तमिति । ‘इतरेतरप्रत्ययत्वात्’ (अ० २ पा० १ सू० १५) इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्याने य-
यन्त्यक्षणमाप्ता अनपेक्षा’ इत्यादिनोक्तं निरपेक्षस्य क्षणिकस्य कारणत्वनिरसनम्, सापेक्षस्यापि तस्य ‘न
क्षणिकपक्षे उपकार्योपकारकभावो स्तीत्यादिनोक्तं तदेवावुबदति निरपेक्षादित्यादिना ।

(६) ननु यदि क्षणिकेनोपकृतत्वे सम्भवेति अनुपपत्तस्य च नासापेक्षस्य च कारणत्वमिति-
प्रसक्तं तर्हि क्षणिको न सापेक्षो नापि निरपेक्षः किन्तु प्रकारान्तरयोगात्मेत्याशङ्क्याह सापेक्षत्वेति ।

न्तरधिकत्वेन प्रकारान्तराभावात्ताद्विराद्भावादभावाद्येतिरिति क्षणिकपक्षेऽप्यदभावादभावो-
त्पत्तिरिति परिशिष्यत इत्यर्थः । न केवलमथापि दक्षयन्ति च “नानुपमृद्य प्रादु-
भावादे”ति । एतद्विभजते—“विनष्टाद्ये किले”ति । क्लृप्तकारोऽपि च्छायायाम्, कूट-
स्थाच्चेत्कारणात् कार्यमुत्पद्येतापि सर्वं सर्वत उत्पद्येत । (१) अयमभिप्रायः—कूटस्थो हि
कार्यजननस्वभावो वा स्यादतस्त्वभावो वा ? स चेत्कार्यजननस्वभावस्ततो यावदनेन कार्य
कर्तव्यं तावत्सहस्रैव कुर्यात्, समर्थस्य क्षेत्रायोगात्, अतस्त्वभावत्वे तु न कदाचिदपि
कुर्यात् । यद्युच्येत—“समर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसाचिवः क्रमेण कार्याणि करोती”ति । तदयुक्तम्,
विकल्पासहत्वात्—किमस्य सहकारिणः कश्चिदुपकारमादधाति न वा ? अनाधानेऽनुपकारितया
सहकारिणो नोपेक्ष्येरन्, आधानेऽपि भिन्नप्रसिद्धं बोधकारमादधुः । अभेदे तदेवाभिहितमिति
कौटस्थ्यं व्याह्रयेत् । भेदे तूपकारस्य तस्मिन्सति कार्यस्य आवादसति चाभावात्सत्यपि
कूटस्थे कार्यानुपादादन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थक्रियाकारी
भावः । तदुक्तम्—

वर्षातपाभ्यां किं व्योमनश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ।

(१) चमोपमश्चेत्सोऽनित्यः खलुत्यश्चेदसत्फलः ॥ इति ।

तथा चाकिञ्चित्कारादपि चेत्कूटस्थात्कार्यं जायेत सर्वं सर्वस्माज्जायेतेति सूक्ष्मम् ।
उपसंहरति “तस्माद्भाववस्तुभ्य” इति । “तत्रेदमुच्यते नास्ततोऽदृष्टत्वा-
दि”ति । नाभावात्कार्योत्पत्तिः, कस्मात् ? अदृष्टत्वात् । नहि शशविषाणादङ्गुरादीनां
कार्याणामुत्पत्तिर्दृश्यते । यदि त्वभावाद्भावोत्पत्तिः स्यात्ततोऽभावत्वाविशेषात् शशविषाणा-
दिभ्योऽप्यङ्गुरोत्पत्तिः, नह्यभावो विशेष्यते, विशेषणयोगे वा सोऽपि भावः स्यात् निरुपाख्य
इत्यर्थः । विशेषणयोगमभावस्याभ्युपेत्य इह—“नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुरि”-
ति । (पृ० ५४७ पं० ८) । अपि च यथेनानन्वितं न ततस्य विकारो, यथा घटशरा-
वोदक्षनादयो हेम्नानन्विता न हेमविकारा, अनन्वितादचैते विकारा अभावेन, तस्माज्जाभा-
वविकारा, भावविकारास्तु ते, भावस्य तेनान्वितत्वादित्याह—अभावाच्च भावोत्प-
त्तावि”ति । अभावकारणवादिनो वचनमनुभाष्य दूषयति—“यत्तूक्तमि”ति । स्थितोऽपि
भावः क्रमवत्सहकारिसमवधानात् क्रमेण कार्याणि करोति, न चानुपकारकाः सहकारिणः,
स चास्य सहकारिभिराधीयमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिन्नः किन्त्वनिर्वाच्य एवानिर्वा-
च्यैव कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते । (३) न चैतावता स्थिरस्याकारणत्वं तदुपादानत्वात्का-

(१) कूटस्थस्यापि नियतशक्तिकत्वात् ‘सर्वं सर्वत उत्पद्यते’ इति भाष्यासङ्गत्या सर्वतः सर्वावस्था-
सञ्ज्यसर्वोत्पत्तिरिति कार्ययोगपथापत्त्याभिप्रायेण भाष्यं सङ्गमयज्ञाहायामिति । अन्यकृतोपकारस्य भावा-
दभेदे सत्युपकारशब्देन भावरूपमेवाभिहितं स्यात् तस्य चाप्यकृतत्वे कौटस्थ्यव्याघात इत्यर्थः ।

(२) चमोपमश्चेत्—स्थिरः कारणत्वमिममः पदार्थ उपकाराभ्यवदोदित्यर्थः । उपकारादभेदे
भावस्य स भावोऽनित्यः भेदे स उपकारोऽनित्यः, साएव च कारणं न भाव इति भावः । उपकारानाभयत्वे
दूषणम् असफल इति ।

(३) यद्योक्तं—अन्यथातर्ककोपकार एव कार्यकारी न भाव इति, तत्राह न चैताव-
तेति । परमार्थाश्रितत्वात्कार्यकल्पनाया भाव उपादानं तद्धर्मस्त्वनिर्वाच्य उपकारा कार्योपयोगित्यर्थः ।

यस्य रज्जुपादानत्वमिव भुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति ।
 (१) अपि च येऽपि सर्वतो विलक्षणानि स्वलक्षणानि वस्तुसन्त्यास्थिषत, तेषामपि किमिति
 बीजजातीयभ्योऽङ्कुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, न तु क्रमेलकजातीयानि, नहि बीजाद्वी-
 जान्तरस्य वा क्रमेलकस्य वाऽस्यन्तवैलक्ष्ण्ये काश्चिद्विशेषः । न च बीजाङ्कुरत्वे सामान्ये पर-
 मार्थसती (२) येनैतयोर्भाषिकः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्काल्पनिकादेव स्वलक्षणोपा-
 दानाद्वीजजातीयात्तथाविधस्यैवाङ्कुरजातीयस्योत्पत्तिनियम आस्थेयः, अन्यथा कार्यहेतुकानु-
 मानोच्छेदप्रसङ्गः । दिव्यात्रमत्र सुचितं प्रपञ्चस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकारिणः कृत इति
 चेह प्रतन्यते विस्तरमयात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

आध्यमस्य सुगमम् ॥ २७ ॥

आभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पूर्वाधिकरणसङ्गति (३) माह—“एवमि”ति (पृ० ५४८ पं० १८) । बाह्यार्थवादिभ्यो
 विज्ञानमात्रवादिनां सुगताभिप्रेततया विशेषमाह—“केषाञ्चित्किले”ति (पृ० ५४९
 पं० १) । (४) अथ प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति हि चतसृषु विधासु तत्त्वपरिसमाप्तिरा-
 धामन्यतमाभावेऽपि तत्त्वस्याव्यवस्थानात् । तस्मादनेन विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थाप-
 यता चतस्रो विधा एषितव्यास्तथा च न विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वम्, नह्यस्ति सम्भवो विज्ञान-
 मात्रं चतस्रो विधाश्चेत्यत आह—“तस्मिन् विज्ञानवादे बुद्ध्याकृतेन रूपेण”ति ।
 यद्यप्यनुभवान्नान्योऽनुभावोऽनुभववितानुभवनं, तथापि बुद्ध्याकृतेन बुद्धिपरिकल्पितेनान्तस्य
 एवैव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्चेत्यपि द्रष्टव्यं न पारमार्थिक इत्यर्थः । (५) एवं
 च न सिद्धसाधनम् । नहि ब्रह्मवादिनो नीलायाकारां वित्तिमभ्युपगच्छन्ति, किं त्वनिर्वचनीयं
 नीलादीति । (६) तथाहि—स्वरूपं विज्ञानस्यासत्याकारयुक्तं प्रमेयम्, प्रमेयप्रकाशनं प्रमा-
 णफलं, तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । बाह्यवादिनोरपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः (७) काल्पनिक

(१) बौद्धं प्रति प्रतिबन्दीमाहापिचेति ।

(२) बौद्धमते वस्तुभूतसामान्यस्यापोहमिज्ञस्यासत्त्वादित्यर्थः ।

(३) रूपादिरहितब्रह्मजगदुपादानत्ववादिप्रमन्वयस्य विज्ञानं नीलायाकारमित्यनुमानविरोधाविरोधस-
 न्दे प्रलोकसमुदायाप्राप्त्यादिदृश्याभ्युपजीव्य बाह्यार्थोपजाप्यहेतुहेतुमल्लक्षणां सङ्गतिमित्यर्थः ।

(४) व्याघातेन विज्ञानमात्रवादिनो बौद्धस्य पूर्वपक्षानुत्थानमाशङ्कते अथेति । वस्तुव्यवस्थायै प्र-
 माणाभ्युपगम्य तन्निषेधो व्याघात इत्यर्थः ।

(५) ननु नीलायाकारं विज्ञानमित्यनुमाने वेदान्तिमतेन सिद्धसाधनम्, तद्वन्नो विज्ञानात्मकस्य नी-
 लायात्मकत्वादप्यथाऽहेतासिद्धेरत आह एवं चेति । बौद्धा हि विरोधविज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपं वदन्ति न
 वयमित्यर्थः ।

(६) बुद्धौ परिकल्पितं ज्ञेयादिविभागेनुपपादयति तथाहीति । अत्राकारस्यासत्यत्वं बाह्यरूपेणासत्ये-
 नान्तररूपेण सत्येनाकारेण युक्तत्वमित्यर्थः ।

(७) काल्पनिक एवेति । वास्तविकब्रह्मपुलभ्येतानोऽनुपलब्ध्या मिथ्याप्रमाणफल भागः काल्पनिक
 एव बाह्यार्थवादिमतेपीति भावः ।

एव प्रमाणफलव्यवहारो ऽभिमत इत्याह—“सत्यपि ब ह्येड्यर्थ” इति । (१) भिन्नाधिकरणत्वे हि प्रमाणफलयोस्तद्भावो न स्यात्, नहि खादिरगोचरे परसौ पलाशे द्वैधीभावो भवति, तस्मादनयोरैकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । (२) कथं च तद्वदति ? यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले भवतः । (३) न च ज्ञानं स्वलक्षणमनंशमंशाभ्यां वस्तुभूद्भ्यां युज्यते, तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वांशं फलम् । असाक्षिव्यावृत्तिपरिकल्पितात्मानात्मप्रकाशनशक्त्यंशं प्रमाणम् । प्रमेयं त्वस्य बाह्यमेव । (४) एवं सौत्रान्तिकसमयेऽपि । ज्ञानस्यार्थसंरूप्यमनीलाकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं व्यवस्थापनहेतुत्वात् । अज्ञानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानत्वं फलं व्यवस्थाप्यत्वात् । तथा चाहुः—“नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वप्राविशेषात् । तां तु सारूप्यमाविशत् सारूप्यतद् घटयेत्” इति । प्रश्नपूर्वकं बाह्यार्थाभाव उपपत्तीराह—“कथं पुनरवगम्यत” इति । स हि विज्ञानालम्बनत्वाभिमतो बाह्योऽर्थः परमाणुस्तावच्च संभवति । एकस्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासम् । न चान्याभासमन्यगोचरं भवितुमर्हति (५), अतिप्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । न च प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमिति युक्तम्, विकल्पासदृशत्वात्—किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्मः, उत प्रतिभासनकालेऽर्थस्य धर्मः । यदि पूर्वः कल्पोऽद्या, तथा सति हि (६) स्वांशालम्बनमेव विज्ञानमभ्युपेतं भवति । एवं च कः प्रतिकूलीभवति अनुकूलमाचरति । द्वितीय इति चेत् । तथा हि रूपपरमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एकविज्ञानोपापरोहिणः स्थौल्यं, न चात्र कस्य चिदभ्रान्तता । नहि न ते रूपपरमाणवो न च न निरन्तरमुत्पन्ना न चैकविज्ञानानुपापरोहिणः । तेन मा भूमीलत्वादिवत्परमाणुधर्मः, प्रत्येकं परमाणुवभावात् । प्रतिभासदशापन्नानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वादिवत्संबुतं (७) स्थौल्यम् । यथाहुः—

(१) वैभाषिकमते प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वमुपपादयति भिन्नाधिकरणत्वे ऽतीति । तद्भावः—करणफलभावः । करणफलभावः समानाधिकरणयोरेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह नदीति ।

(२) कथमिति । ज्ञानस्थत्वाभावे कथमैकाधिकरण्यं भवतीत्यर्थः ।

(३) नचेति । न तावत्कुण्डे धदरवज्ज्ञाने प्रमाणफलयोरवस्थानसम्भवः ज्ञानस्यासंयोगित्वात्, तादात्म्येन तु स्यात्, न च वस्तुतो भिन्नानामेकस्यैक्योपपत्तिस्ततः काल्पनिकः प्रमाणफलभेद इति भावः ।

(४) बाह्यार्थं प्रत्यक्षं वदतां वैभाषिकाणां मते प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वं प्रदर्श्य ज्ञानगताकारैचिन्मेषानुमेयं बाह्यार्थं स्वीकुर्वतां सौत्रान्तिकाणां मतेन तमतिदिशति एवमिति । ज्ञानगते बाह्यनीलसारूप्यभासमानमनीलाकारापोहरूपेण कल्पितं तच्च बाह्यार्थावस्थापकम् प्रतिबिम्बमिव बिम्बस्यातः प्रमाणम् । ज्ञानाव्यावृत्तिकल्पेण कल्पितं ज्ञानत्वं सामान्यं फलम्, तादृक् सारूप्यबलान्नलिज्ञानत्वेन व्यवस्थाप्यते । अस्मिन्मतेपि प्रमेयं परमार्थभिन्नमित्यर्थः । सारूप्यस्य ज्ञानज्ञेयव्यवस्थापकत्वे सौत्रान्तिकवचनमाह तथाचेति । तां-वित्तिम् । किं घटयेदत आह सारूप्यतदिति । तद्वाह्यं वस्तु सारूप्यत्वं स्वरूपेण सारूपां वित्तिं कुर्वत् घटयेत् वित्ता सह विषयभावेन योजयेदित्यर्थः ।

(५) अनेन बाह्यार्थस्य परमाणुगोचरप्रतीतिविशेषकृतत्वं निरस्तम्, न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासमित्यन्तेन च परमाणुमात्रत्वं निराकृतम् । अतिप्रसङ्गेनेति । भासमानादमन्यगोचरत्वमतिप्रसङ्गः ।

(६) स्वाकारालम्बनम् । Parini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

(७) प्रतिभासिकम् ।

(१) ग्रहेऽनेकस्य चैकेन किञ्चिद्रूपं हि गृह्यते ।

सांभृतं प्रतिभासस्थं तदेकात्मन्यसम्भवात् ॥

न च तद्दर्शनं भ्रान्तं नानावस्तुग्रहाद्यतः ।

सांभृतं ग्रहणं नान्यत्र च वस्तुग्रहो भ्रमः ॥ इति ।

(२) तन्न । नैरन्तर्यामिभासस्य भ्रान्तत्वात् । गन्धरसस्पर्शपरमाण्वन्तरिता हि ते रूप-
रमाणवो न निरन्तराः । तस्मादारात् सान्तरेषु वृक्षेष्वेकघनवनप्रत्ययवदेव स्थूलप्रत्ययः पर-
माणुषु सान्तरेषु भ्रान्त एवेति पश्यामः । (३) तस्मात्कल्पनापोढत्वेऽपि भ्रान्तत्वाद्वटादिप्रत्य-
यस्य पीतशङ्खादिज्ञानवक्ष्य प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वाभ्युपगमे । तदिदमुक्तं—“न तावत्पर-
माणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति, नापि तत्समूहास्तम्भा-
द्यथो” इत्येवमिति । तेवामभेदे परमाणुभ्यः परमाणव एव, तत्र चोक्तं दूषणम् (४), भेदे तु
गवाइवत्येवात्यन्तवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम्, समवायश्च निराकृत इति । एवं भेदाभेद-
विकल्पेन जातिगुणकर्मादीर्नेपि प्रत्याचक्षीत, तस्माद्यद्यप्रतिभासते तस्य सर्वस्य विचारासह-
त्वाद् अप्रतिभासमानसद्भावे च प्रमाणाभावान्न बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इति । अपि च (५) न
तावद्विज्ञानमिन्द्रियवक्षिणीनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । न हि यथेन्द्रियमर्थविषयं ज्ञानं जनयत्येवं
विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति, तत्रापि समानत्वादनुरयोगस्यानवस्थाप्रसङ्गात् । न चा-
र्थधारं प्राकट्यलक्षणं फलमाघातुमुत्सहते, अतीतानागतेषु तदसम्भवात् । न ह्यस्ति सम्भवो-
ऽप्रत्युत्पन्नो धर्मी धर्मश्चास्य प्रत्युत्पन्न इति । तस्माज्ज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षताऽभ्यु-
पेया । (६) तद्वानाकारं सद् आजानतो भेदाभावात् कथमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति तद्वेद-
व्यवस्थापनायाकारभेदोऽस्यैवित्यर्थः । (७) तदुक्तं ‘न हि वित्तिघटैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः

(१) ग्रहे इति । अनेकस्य परमाणोरैकेन ज्ञानेन ग्रहणे किञ्चित्स्थूलं रूपं गृह्यते तत्सांभृतम्, यत्
एकपरमाणुस्वरूपं स्थूल्यं गृह्यते चेत्स्वाभाविकं भवेत् स्वेकत्र स्थूल्यं सम्भवत्यतो न स्वाभाविकमतोऽभ्यो-
पाधिकं प्रतिभासस्थं तदित्यर्थः । एकपरमाण्वात्मनि औपाधिकविषयत्वे स्थूलबुद्धेर्भ्रान्तत्वाभावात् शक्यं द्वितीय-
लोकेन परिहरति नचेति । तस्य स्थूलस्य दर्शनं न च भ्रान्तम् यतो नानापरमाणुना ग्रहणात्सांभृतस्य स्थू-
लस्य ग्रहणमन्यत्र भवति । य एव भिन्नधीगृहीतास्त एव निरन्तराः परमाणव एकधिया गृह्यमाणः स्थूलमिति
निर्भीरन्ते ते च वस्त्वेव वस्तुग्रहश्च न भ्रम इत्यर्थः ।

(२) एवं बाह्यार्थादिप्रमर्थितं स्थूलनीलावभासस्य सालम्बनत्वं विज्ञानवादी दूषयति तत्रेति ।

(३) ननु स्थूलप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वं न युक्तम् स्वलक्षणविषयत्वेन निर्विकल्पकत्वात्, सविकल्पकं ह्यव-
स्तुभूतसामान्यविषयत्वाद्भ्रान्तमित्याशङ्क्याह तस्मादिति । कल्पना—अभिलापः, तदपोढं—तद्विहितम् ।

(४) परमाणवभासज्ञानानुपपत्तिरूपमित्यर्थः ।

(५) भाष्यकारेण ज्ञाने भासमानस्तम्भाकारवैशिष्ट्याभ्यानुपपत्त्या स्तम्भदेर्ज्ञानाकारत्वमयुक्तमुक्तम्,
भिन्नस्यैवार्थस्य ज्ञानेन प्रकाशनसम्भवादित्याशङ्क्य भेदाभ्युपगमेऽर्थस्यापरोक्षता न स्यादित्याह न ताव-
दित्यादिना ।

(६) ननु मा भूज्ज्ञानमर्थविषयज्ञानान्तरस्य जनकम्, मा च विषयप्राकट्यमनेनाजानि, तथापि स्व-
भावसम्बन्धादर्थविषयव्यवहारं जनयेदित्याशङ्क्याह तत्रेति । ज्ञानमात्राकारस्य सर्वशेषसाधारण्याभीलाकारव-
ज्ज्ञानं नीलव्यवहारहेतुरित्यर्थः ।

(७) औपातिकस्याप्येतत्सम्भवात्मातमं वदन् विज्ञानवादी तदुक्तिमाह तदुक्तिमिति ।

सर्वत्राविशेषात् तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयत्तद् घटयेदिति । एकधायमाकारो ऽनुभूयते स त्वेद्विज्ञानस्य नार्थसद्भावे किंचन प्रमाणमस्तीत्याह—“अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्ये”ति । “अपि च सहोपलम्भनियमादि”ति (पृ० ५५० पं० २) । (१) यथेन सह नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते, यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहोपलम्भस्यार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः (२) । निषेधो हि भेदः सहोपलम्भनियमेन व्याप्तो यथा भिन्नाविधिनौ नावश्यं सहोपलम्भ्येते, कदाचिदभ्रापिधानेऽन्यतरस्यैकस्योपलब्धेः । सोऽयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम उपलम्भ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्तयतीति । तदुक्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाह्ये ॥ इति ।

“स्वप्नादिवच्छेदं द्रष्टव्यम्” (पृ० ५५० पं० ४) : यो यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नमायादिप्रत्ययस्तथा चैष विवादाध्यासितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । (३) बाह्यानालम्बनता हि प्रत्ययस्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षतेव शिक्षापात्वमात्रानुबन्धिनीति तन्मात्रानुबन्धिनि निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्वं स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकक्षोः दयति—“कथं पुनरसति बाह्येऽर्थे नीलमिदं पीतमिदमित्यादि प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्येत” स हि मेने (४) ये यस्मिन्सत्यपि कदाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तेहेतुसापेक्षाः, यथाऽविवक्षस्यजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभाषाः प्रत्ययाश्चेतनसन्तानान्तरसापेक्षास्तथा च विवादाध्यासिताः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने षडपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यथासावालयविज्ञानसन्तानानतिरिक्तः कादचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स बाह्योऽर्थ इति । (५) वासनापीरपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसन्ततिपतितानामालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्याश्च स्वकार्योपजनं प्रत्यभिमुख्यं परिपाकस्तस्य च प्रत्ययः स्वसन्तानवर्ती पूर्वक्षणः सन्तानान्तरापेक्षानभ्युपगमात्, (६) तथा च सर्वेऽप्यालयसन्तानपतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आलयसन्तानपातित्वाविशे-

(१) एवं प्रत्यक्षेणार्थस्य ज्ञानाभेदमुपपाद्यानुमानेन तमुपपादयति यथेनेति ।

(२) अयं भावः—विज्ञानवादिना ज्ञानार्थयोर्भेदो निषिध्यते तद्व्यापकस्य सहोपलम्भनियमाभासस्य विरुद्धो यः सहोपलम्भनियमस्तदुपलब्धिस्तत्र व्यापकभावे व्याप्यभेदाभाव इति । व्यापकविरुद्धोपलब्धिमेवाह निषेधो वीत्यादिना । अन्विनी—नचत्रविशेषे ।

(३) यो यन्मात्रानुबन्धी यदात्मा च स तत्र स्वभावहेतुर्वृक्षतेव शिक्षापात्रानुबन्धिनी, अत एवोक्तं तद्भाषमात्रानुबन्धिनि स्वभावो हेतुरात्मनीति, तत्र तद्भावं दर्शयन् इति बाह्येति । स्वप्नप्रत्ययादिषु बाह्यानालम्बनत्वं दर्शनात्यत्यम्भाषप्रयुक्तिं निरालम्बनत्वस्तस्य चाभावस्य प्रत्ययरूपमावात्मकत्वात्तदात्मैत्यपि अत्र द्रष्टव्यम् । अतएवोक्तं न ह्यन्यासं सर्गिणो भावादभ्योऽभाव इति ।

(४) सौत्रान्तिकमतेन बाह्यार्थसद्भावेऽनुमानमाह ये यस्मिन्नि ।

(५) उक्तानुमाने अर्थान्तरमाशङ्कते विज्ञानवादी वासनेति ।

(६) विज्ञानववाद्यभिप्रायमुक्त्वा दूषयन्नाह बाह्यार्थवादी तथाचेति । प्रवृत्तिविज्ञानजनकालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानसन्तानवर्त्तिनः क्षणहेतव इति वक्तव्यम्, न चेदेकोपि हेतुर्न स्यादिति बाधकमाह नवा कश्चिदिति । सर्वेषां हेतुत्वे दूषणमनुपपदमेवाभिधास्यते इति भावः ।

धात् । (१) क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात् कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् ।
 (२) नन्वेवमेकस्यैव नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं तत्प्रबोधसामर्थ्यं चेति क्षणान्तरस्यैतन्न स्यात्, सत्त्वे
 वा कथं क्षणभेदात् सामर्थ्यभेद इत्यालयसन्तानवर्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसङ्गावे का-
 र्यक्षेपानुपपत्तेः, स्वसन्तानमात्राधीनत्वे निषेध्यस्य कदाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्यो-
 पलब्ध्या कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेत्वन्तरापेक्षत्वे व्यवतिष्ठत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । (३) न
 च ज्ञानसन्तानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामिष्यते प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानवादिभिरपि तु कस्य-
 चिदेव विच्छिन्नगमनवचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य, अपि च सत्त्वान्तरसन्ताननिमित्तत्वे
 लस्यापि सदा सन्निधानान्न कादाचित्कत्वं स्यात्, न हि सत्त्वान्तरसन्तानस्य देशतः कालतो
 वा विप्रकर्षसम्भवः । विज्ञानवादे विज्ञानातिरिक्देशानभ्युपगमादमूर्तत्वाच्च विज्ञानानामदेशा-
 त्मकत्वात्, संसारस्यादिमत्त्वप्रसङ्गेनापूर्वसत्त्वप्रादुर्भावनभ्युपगमाच्च न कालतोऽपि विप्रकर्ष-
 सम्भवः । (४) तस्मादधीतं बाह्येऽर्थं प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरस्यानुमानिको बाह्योऽर्थ इति सौ-
 त्रान्तिकाः प्रतिपादिते, ताजिराकरोति—“वासनावैचित्र्यादित्याह” विज्ञानवादी । इदम्-
 त्राकृतम्—स्वसन्तानमात्रप्रभवत्वेऽपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तौ सन्दिग्धवापि पक्षव्याप्तिरित्येव
 (५) हेतुरनैकान्तिकः । तथा हि—बाह्यनिमित्तकत्वेऽपि कथं कदाचिन्नीलसंवेदनं कदाचि-
 त्पीतसंवेदनम् ? बाह्यनीलपीतसन्निधानाभ्यामिति चेत् । अथ पीतसन्निधानेऽपि किमिति नी-
 लज्ञानं न भवति पीतज्ञानं भवति ? तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चेतरास्मिति चेत् । कुतः
 पुनरयं सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः ? हेतुभेदादिति चेत् । एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिब-
 न्धनः शक्तिभेदो भविष्यति । सन्तानिनो हि क्षणाः कार्यभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्यं मिष्यन्ते
 च । न च सन्तानो नाम कश्चिदेक उत्पादकः क्षणानां, यद्भेदात् क्षणा(६) न मिथेरन् ।
 (७) ननूक्तं न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ मिज्ञानामपि क्षणानामेकसामर्थ्योपलब्धेः,

(१) एकस्यैव क्षणस्य हेतुत्वं स्यादित्यभिप्रायेणाशङ्कते विज्ञानवादी क्षणभेदादिति । कार्यकादाचित्कत्वं
 आलयविज्ञानक्षणवर्तिवासनाविपाकतज्जम्भ्यवृत्तिविज्ञानयोः कादाचित्कत्वम् ।

(२) सौत्रान्तिको दूषयन्नाह नन्विति । एवं च सर्वेषां हेतुत्वे नीलज्ञानं सदा स्यान्नतु कदाचिदिति
 सर्वाशुभवसिद्धिं नीलादिज्ञानस्य कादाचित्कत्वं व्याहृत्येतेति बाह्यार्थसङ्गाव आवश्यक इति भावः ।

(३) हेत्वन्तरापेक्षत्वेऽपि नीलादिज्ञानस्यालयविज्ञानसन्तानान्तरमेव हेतुरस्तु कुतो बाह्यार्थसिद्धिरित्य-
 र्थान्तरत्वमुपमानस्याशङ्कते न चेति । चैत्रसन्ताने विच्छिन्नौ गमनवचनप्रतिभासो यस्य तत्काले उदयतो
 मैत्रसन्तानस्थगमनवचनविषयविज्ञानस्य तत्तथोक्तम्, तस्यैव विज्ञानवादिभिः सन्तानान्तरनिमि-
 त्तत्वमिष्यते, न तु विवक्षति जिगमिषति वा च चैत्रे यत्रमनवचनप्रतिभासं तस्यापि, तस्य तु चैत्रसन्तान,
 मानहेतुकत्वं तच्च निरस्तमिति बाह्यार्थापेक्षा वाच्येत्यर्थः । तस्यापि प्रवृत्तिविज्ञानस्यालयविज्ञानसन्ताना-
 न्तरहेतुत्वे ग्राहापेक्षेति ।

(४) सन्तानान्तरनिमित्तत्वेऽपि तस्य सदा सन्निधानात्प्रवृत्तिविज्ञानस्य कादाचित्कत्वमनुपपन्नं यस्मान्न-
 स्मादित्युपसंहरन्नाह तस्मादिति ।

(५) प्रवृत्तिप्रत्यय आलयविज्ञानातिरिक्ते हेतुः इति पक्षस्य स्वसन्तानमात्रनिमित्तकत्वं विपक्षस्तस्या-
 सन्दिग्धा व्यावृत्तिर्यस्य च हेतुरनैकान्तिक इति भावः ।

(६) नन्वालयविज्ञानक्षणानां सम्बन्धित्वस्वकारणवैचित्र्यात्सामर्थ्यभेदेऽप्येकसन्तानि गतितत्त्वाविशेषादेक-
 विधं सामर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह नन्वेति । (७) बाह्यार्थवादी शङ्कते नन्विति ।

अन्यथैक एव क्षणो नीलज्ञानजननसमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेरन्, तत्समर्थस्याः
 तीतत्वात् क्षणान्तराणां चासामर्थ्यात्, तस्मात् क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेदः, (१) सन्तान-
 भेदे तु सामर्थ्यं भिद्यत इति । (२) तत्र । यदि भिन्नानां सन्तानानां नैकं सामर्थ्यं, हन्त तर्हि
 नीलसन्तानानामपि भिन्नो भिन्नानां नैकमस्ति नीलाकाराधानसामर्थ्यमिति सन्निधानेऽपि नील-
 सन्तानान्तरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत । (३) तस्मात्सन्तानान्तराणामिव क्षणान्तराणामपि स्व-
 कारणभेदाधीनोपजनानां केषांचिदेव सामर्थ्यभेदः केषांचिन्निति वक्तव्यम् । तथा चैकाल-
 यज्ञानसन्तानपतितेषु कस्यचिदेव ज्ञानक्षणस्य स तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा
 (४) स्वप्रत्ययासादितो यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न पीताकारम्, कस्यचित्तु स
 तादृशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनावैचित्र्यादेव स्वप्रत्ययासादिताज्ञानवै-
 चित्र्यसिद्धेर्न तदतिरिक्तार्थसद्भावे किंचनास्ति प्रमाणमिति पश्यामः । (५) आलयविज्ञानस-
 न्तानपतितमेवासंविदितं ज्ञानं वासना तद्वैचित्र्यानीलाद्यनुभववैचित्र्यम्, (६) पूर्वनीलाद्यनुभ-
 ववैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यनादिताऽनयोर्विज्ञानवासनयोस्तस्माच्च परस्परश्रयदोषसम्भ-
 वो बीजाङ्कुरसन्तानवदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनावैचित्र्यस्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता-
 नार्थवैचित्र्यस्येत्याह—“अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्या”मिति । “एवं प्राप्ते, ब्रूमः ।
 नामाव उपलब्धे”रिति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते, सद्युपलम्भा-
 भावाद्वाध्यवसीयेत सत्यप्युपलम्भे तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा सत्यपि बाह्याविषयत्वे बाह्यार्थवचक-
 प्रमाणसद्भावाद्वा ? न तावत्सर्वथोपलम्भाभाव इति प्रश्नपूर्वकमाह “कस्मादुपलब्धे”रिति ।
 नहि स्फुटतरे सर्वजनीन उपलम्भे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमवलम्बते—
 “ननु नाहमेवं ब्रवीमी”ति । निराकरोति “बाहमेवं ब्रवीषि” । उपलब्धिप्रा-
 हिणा हि साक्षिणोपलब्धिर्गृह्यमाणा बाह्याविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः । “अ-
 तच्चे”ति वक्ष्यमाणोपपत्तिपरामर्शः । तृतीयं पक्षमालम्बते—“ननु बाह्यस्यार्थस्यास-
 म्भवा”दिति । निराकरोति—“नायं साधुरध्यवसाय” इति । (७) इदमत्राकृतम्—

(१) एवमालयविज्ञानसन्ताननैक्ये क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेद इत्युपशय तथानिरिक्तबाह्यार्थसन्तानभेदे
 शक्तिभेदः स्यादित्याह सन्तानभेदे स्थिति ।

(२) उक्ताशङ्का दूषयन्नाह विज्ञानवादी तज्जेति । बाह्यार्थवादे हि क्षणिकत्वात्नीलाकारानां प्रतिनीलार्थं
 भिन्नाः सन्ति नीलसन्तानानस्तत्र च सन्तानभेदाच्छक्तिभेदोपगमे नीलसन्तानानामप्येकविधा शक्तिर्न स्यात्,
 तथाचैकमेव नीलं नीलाकारज्ञानं जनयेत् न सन्तानान्तरवर्तीत्यर्थः ।

(३) चोद्यसाम्यं प्रदर्श्य परिहारसाम्यमाह तस्मादिति ।

(४) स्वप्रत्ययः—पूर्वोत्पन्ननीलादिप्रत्ययः ।

(५) वासनावैचित्र्यादिति भाष्यस्य वासनाशब्दार्थमाहालयेति । असम्बदितामित्यनेन वासनायाः क्षणि-
 कत्वं सूचितम् ।

(६) ननु पूर्वज्ञानात्मकवासनावैचित्र्यादुत्तरज्ञानानां वैचित्र्यं तर्हि पूर्वज्ञानवैचित्र्यमेव कुतस्तत्राह पूर्व-
 नीलादीति ।

(७) तत्र मवान्माध्यकारः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवाविति वदन्निदं सूचयामास—यथा
 किल ज्ञानहेतवेन स्थूलस्यार्थस्यासम्भवात् सूक्ष्मस्यैव सम्भवेति एवमभेदेनापि प्रमाणस्यैव सम्भवं इत्यप्रयोजकोऽसम्भवं,
 प्रमाणस्तु बाह्यामप्यादरणीयम्, तत्रासम्भवं परमते दर्शयन्नाह इदमत्रेत्यादिना । बोद्धव्यं ज्ञानाद्देवस्य

घटपटादयो हि स्थूला भासन्ते न तु परमसूक्ष्मास्तत्रेदं नानादिदेशव्यापित्वलक्षणं स्थौल्यं यद्यपि ज्ञानाकारत्वेनावरणानावरणलक्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनाशतत्वादेव, (१) तथापि तद्देशत्वात्तद्देशत्वकम्पाकम्पत्वरकारकत्वलक्षणेर्विरुद्धधर्मसंसर्गैरस्य नानात्वं प्रथ-
ज्यमानं ज्ञानाकारत्वेऽपि न शक्यं शक्येणापि वारयितुम् । (२) व्यतिरेकाव्यतिरेकवृत्तिविकल्पो च परमाणोरंशवत्त्वं चोपपादितानि वैशेषिकपरीक्षायाम् । तस्माद्बाह्यार्थवज्ज्ञानेऽपि स्थौ-
ल्यसम्भवः । (३) न च तावत्परमाण्वाभासमेकज्ञानमेकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः, आकाराणां वा ज्ञानतादात्म्यादेकत्वप्रसङ्गात् । (४) न च यावन्त आकारास्तावन्त्येव ज्ञानानि, तावतां ज्ञानानां त्रियो वार्तानभिज्ञतया स्थूलानुभवाभावप्रसङ्गात् । (५) न च तत्पृष्ठभावी समस्तज्ञानाकारसङ्क-
लनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विजृम्भते इति साम्प्रतम् । तस्यापि साकारतया स्थौल्ययो-
गात् । यथाह धर्मकीर्तिः—

(६) तस्मान्नाथं न च ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः ।

एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्बहुष्वपि न सम्भवः ॥ इति ।

तस्माद्भवतापि ज्ञानाकारं स्थौल्यं समर्थयमानेन प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भ-
वावास्थेयौ । तथा चेदन्तास्पदमशक्यं ज्ञानाद्भिन्नं बाह्यमपहोतुमिति । यच्च ज्ञानस्य प्रत्यर्थ-
व्यवस्थायै विषयसाकष्यमास्थितं नैतेन विषयोऽपहोतुं शक्यः, असत्यर्थे तत्साकष्यस्य तद्व्य-
वस्थायाष्णानुपपत्तेरित्याह—“न च ज्ञानस्य विषयसाकष्या”दिति । अथ सङ्गोपल-
म्भनियम उक्तः सोऽपि विकल्पं न सहते—यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपलम्भस्ततो विरुद्धो
हेतुर्नाभेदं साधयितुमर्हति, साहित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वात्, अभेदे तदनुपपत्तेः । अथैको-
पलम्भनियमः । न, एकत्वस्यावाचकः सहशब्दः । (७) अपि च किमेकत्वेनोपलम्भ आहो-
एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः ? न तावदेकत्वेनोपलम्भ इत्याह “बहिरुपलब्धेऽथ विषय-
स्य” । अथैकोपलम्भनियमस्तत्राह—“अत एव सङ्गोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययवि-

स्थूलस्यासम्भवमनुवदति तत्रेदमिति । ज्ञानभेदपक्षे विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्थूलस्य स्यात् न ज्ञानभेदपक्षे
ज्ञानावच्छेदकार्थस्य ज्ञायमानस्य तदभिज्ञस्यानावृत्तत्वादावृत्तस्य च तदात्मत्वाभावेन विरोधापसङ्गादित्यर्थः ।

(१) इदानीमेतमसम्भवमनुमत्य बौद्धमतप्यसम्भवाह तथापीति । यद्यपि ज्ञानाभेदपक्षेऽवभासान-
वभासलक्षणाविरुद्धधर्मसंसर्गो न प्रयुज्यते तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे तद्देशत्वात्तद्देशत्वयोर्दर्शनादेशभेदेन च
कपाकपयोरपि सम्भावज्ज्ञानाकारत्वेऽप्यर्थस्य वर्णितविरुद्धधर्मवत्त्वाद्भेदप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः ।

(२) अर्थस्य ज्ञानाभेदेऽवयवव्यवस्थे चोक्तं दोषान्तरमपि ज्ञाने दुर्निवारमेत्याह व्यतिरेकोति ।

(३) नन्वाभिज्ञदेशवती परमाणूनामेव ज्ञानावलम्ब्यत्वाज्ज्ञानाभेदपक्षे कथं विरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गोऽत-
आह न च तावदिति ।

(४) प्रतिपरमाणुज्ञानभेदाङ्गीकारेपि दोषमाह न चेति ।

(५) ननु एकैकज्ञानगृहीतानानापरमाणुपरामर्शात्मकः प्रत्ययः स्थूलालम्बनः स्यात् इत्यत्राह न च
तत्पृष्ठेति ।

(६) तस्मादिति । तस्मात्—वृत्तिविकल्पादितर्कात्, अर्थे—परमाणुसमुदात्मकेऽर्थे, न स्थूलाभासः,
न च ज्ञानात्मके विषये, एकत्र ज्ञाने वर्णितेन मार्गेण, तदात्मनो—नानाकारात्मकत्वस्य निषिद्धत्वात्, बहु-
ष्वपि विज्ञानेषु परमाणुगोचरेषु स्थूलाभासस्यैव सम्भवात्तयोर्विषयो वार्तानभिज्ञात्वादित्यस्यार्थः ।

(७) तथा आवाचकशब्दप्रयोगाज्ज्ञानस्थानान्तरेत्यर्थः । अथैकोपलम्भनियमादित्येव हेतुस्तत्राहोपपत्तेः ।

वययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यवगन्तव्यम् । यथा हि सर्व चा-
 क्षुषं प्रभारूपानुबिद्धं (१) बुद्धिबोधं नियमेन मनुजैरुपलभ्यते न चैतावता घटादिरूपं प्रमा-
 त्मकं भवति, किन्तु प्रभोपायत्वाश्रयम एवमिहाप्यात्मसाक्षिकानुभवोपायत्वादर्थस्यैकोपलम्भ-
 नियम इति । अपि च यत्रैकविज्ञानगोचरौ घटपटौ तत्रार्थभेदं विज्ञानभेदं चाध्यवस्यन्ति प्र-
 तिपत्तारो न चैतदैकात्म्येऽवकल्प्यत इत्याह—“अपि च घटज्ञानं पटज्ञान”मिति ।
 तथार्थभेदेऽपि विज्ञानभेददर्शनाच्च विज्ञानात्मकत्वमर्थस्येत्याह—“तथा घटदर्शनं घट-
 स्मरण”मिति । अत्र च स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञामिति ययोर्भेदस्ते
 द्वे न गृहीते इति भेदोऽपि तद्रूपे न गृहीत इति । एवं क्षाणकज्ञानानां भेदादयोप्यनेकप्रति-
 षाहेतुद्वयान्तज्ञानभेदसाध्याः । एवं स्वमसाधारणमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणं यस्य तदपि यथाव-
 र्तते यतश्च व्यावर्तते तदनेकज्ञानसाध्यमेवं सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहकं वाऽनेक-
 ज्ञानगम्यम् । (२) एवं वास्यवासकम वोऽनेकज्ञानसाध्यः । एवमविसोपप्लवचशेन यत् सदस-
 द्भर्मं यथा नीलमिति सद्धर्मो, नराविषाणमश्विर इत्यसद्धर्मः, अमूर्तमिति सदसद्धर्मः । शक्यं
 हि शशविषाणममूर्तं वक्तुम्, शक्यं च विज्ञानममूर्तं वक्तुम् । यथोक्तम्—

(३) अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठतः ।

शब्दार्थाद्विधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः ॥ इति ।

एवं मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्या । (४) एवं
 विप्रतिपक्षं प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञेति यत्प्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यच्च पुरुषः प्रातेपाद्यते
 यश्च प्रतिपादयति तदनेकज्ञानसाध्यमित्यसत्येकस्मिन्नेकार्थज्ञानप्रतिसन्धातरि नोपपद्यते । त-
 त्सर्वं विज्ञानस्य स्वांशालम्बनेऽनुपपन्नमित्याह—“अपि च ह्ययोर्ज्ञानयोः पूर्वोत्तरकाल-
 योरिति” । अपि च भेदाश्रयः कर्मफलभावो नाभिजे ज्ञाने भवितुमर्हति, नो स्वच्छ छिदा
 छिद्यते किन्तु दाह, नापि पाकः पच्यतेऽपि तु तण्डुलाः । तदिहापि न ज्ञानं स्वांशेन ज्ञेय-
 मात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोऽर्थः, पाच्या इव तण्डुलाः पाकातिरिक्ता इति ।
 मृगिरचनापूर्वकमाह—“किं चान्यद्, विज्ञानं विज्ञानमित्यप्यभ्युपगच्छतेति” ।
 (५) चेदयति—“ननु विज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तग्राह्यत्वे” इति । अयम-
 र्थः—स्वरूपातिरिक्तमर्थं चेद्विज्ञानं गृह्णाति ततस्तदप्रत्यक्षं सन्नार्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति,
 नहि चक्षुरिव तन्मिमीक्षते कंचनातिशयमाधत्ते येनार्थमप्रत्यक्षं सत्प्रत्यक्षयेदपि तु तत्प्रत्य-

(१) विषयत्वेन सम्बद्धम् । चाक्षुषपदार्थस्यालोकसाक्षात्कारव्यतिरेकेणानुपलब्धावपि तदेक्यादर्शना-
 द्हेतुरनैकान्तिक इति भावः ।

(२) वास्यवासकत्वमविवोपपत्ते, स च सदसद्धर्मेषु हेतुरिति भाष्यं व्याचक्षाणि आह एवमिति ।

(३) अनादिवासनाजन्मसाविकल्पकप्रत्ययात्मकाविकल्पपरिनिष्ठितो विषयीकृतो यः शब्दार्थः स भावि-
 तनीलाद्याश्रयो नीलत्वादिरभावभूतनराविषाणाद्याश्रयो नराविषाणत्वादिदमयभूतविज्ञाननराविषाणाद्याश्रयोऽभ-
 र्तत्वादिभेदेति विविध इत्यर्थः ।

(४) न्यधर्मोक्षादिपतिज्ञेति भाष्यस्थापिपदार्थमाह एवमिति ।

(५) विज्ञानस्य स्वस्यातिरिक्तग्राह्यत्वमर्थक्यत्वात् तत्प्रत्यक्षेण चक्षुर्वदप्रकाशमानस्याप्य-
 र्थबोधकत्वसम्भवादतन्मोषानुपपत्तिमाशङ्क्याह चेदयतीति ।

(७) परिणामज्ञानेन संविज्ञ ज्ञायते फलत्वादित्यर्थः ।

(७) परिणामज्ञानेन संविन्न ज्ञायते फलत्वादित्यर्थः ।

तु प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकटतया (१) प्राज्ञोऽप्यर्थः प्रमातारं प्रति सत्यां संविदि प्रकटः संविदपि प्रकटा (२) । यथाहुरन्ये 'नास्याः कर्मभावो (३) विद्यत इति । (४) स्यादेतत् य. प्रकाशते तदन्येन प्रकाशयते यथा ज्ञानार्थो तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्यक्षाक्षिणोर्वैषम्यमित्यत आह—“स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात्” । तथाहि—अस्य साक्षिणः सदाऽसन्दिग्धाविपरीतस्य नित्यसाक्षात्कारताऽनागन्तुकप्रकाशत्वे घटते । तथाहि—(५) प्रमाता सन्दिद्धानोऽप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यज्ञप्यविपरीतः परोक्षमर्थमुपप्रेक्षमाणोऽप्यपरोक्षः स्मरज्ञप्यानुभविकः प्राणामृन्मात्रस्य, न चैतदन्याधीनसम्बेदनत्वे घटते । अनवस्थाप्रसङ्गोक्तः । तस्मात्स्वयंसिद्धतास्य निच्छताप्यप्रत्याख्येया प्रमाणमार्गायत्तत्वादिति । किं चोक्तेन क्रमेण (६) ज्ञानस्य स्वयमवगन्तृत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति द्युबताऽप्रमाणगरुणं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाधनमध्यस्थप्रदीपसदृशप्रथनवत् । अवगन्तुस्त्वेतस्यचिदापे न प्रकाशते कृतमवगमेन स्वयंप्रकाशनेति । विज्ञानमेवावगन्त्रिति मन्यानः शङ्कते—“बाह्यमेवमनुभवरूपत्वा”दिति । न फलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं वास्तीति प्रदीपवत् कर्त्रन्तरमोक्षतव्यम्, तथा च न सिद्धसाधनमिति । परिहरति—“नान्यस्यावगन्तुरिति” । ननु साक्षिस्थानेऽस्तवस्मदभिमतमेव विज्ञानं तथा च नान्येव विप्रतिपत्तिर्नार्थः (७) इति शङ्कते—“साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपाक्षिपताऽभिप्रेयता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव” इति । निराकरोति—“ने”ति । भवति हि विज्ञानस्योत्पादादयो धर्मा अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नावगन्तृत्वम्, कर्तृफलभावस्यैकत्र विरोधात्, किन्तु प्रदीपादितुल्यतेत्यर्थः ॥२८॥

सू० वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

वाधाबाधौ वैधर्म्यं, स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जाग्रत्प्रत्ययश्चाबाधितः । स्वयापि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थेयं तेन हि स्वप्रत्ययो बाधितो मिथ्येयवगम्यते । जाग्रत्प्रत्य-

(१) ननु यदि परिणामव्याप्तिव्यतिरेकेण संविद साक्षिणं प्रत्यपरोक्षा तर्कयोपि स्याद्वापकसाक्षिसम्बन्धस्य संविदर्थयोरविशेषादित्याशंक्याह प्राज्ञोपीति ।

(२) अयं भावः—स्वरूपानुभवः सर्वव्याप्यप्यविद्यावृत्तत्वान्न भासते किन्तु निर्मले इव मुकुरतले सुलं भास्वरस्वभावाविशेषवदन्तःकरणे व्यज्यते इति तद्वच्चिरपि भासुरा सज्जिता चेति भवति स्वभावप्रकटा, अर्थस्त्वन्तःकरणं प्रति व्यवहितो न च स्वभावत एव चैतन्याभिव्यक्तिसमः, सम्बन्धाविशेषेपि स्वभावविशेषाद्वाज्जकाव्यञ्जकत्वं दृष्टम्, यथा चाक्षुषी भ्रा सम्बन्धाविशेषेपि रूपयेव व्यञ्जयति न वाग्मादिकम्, तस्मात्परिणामाभिव्यक्त्यानुभवादर्थासिद्धिरिति ।

(३) परिणामक्रियाजन्यकलभाणिता ।

(४) आत्मनः स्वप्रकाशत्वबलादिदं सर्वं सिध्येत, तदेवासिद्धमित्यभिप्रायेणाशङ्कते स्यादेतदिति ।

(५) असन्दिग्धाविपर्यस्तवमुदाहरति तथाहि प्रमातेत्यादिना । अत्र चात्मा स्वयंप्रकाशः शश्वदपरोक्षत्वात्, यत्रैवं तत्रैवं यथा घट इति प्रयोगो द्रष्टव्यः । शश्वदसन्दिग्धत्वाच्छश्वदपरोक्षत्वमात्मनि द्रष्टव्यम् । आत्मविषयसंविदङ्गीकारे दोषमाहानवस्थेति ।

(६) न क्रिया तथा व्याप्यते किन्तु कर्त्रेत्यनेनेत्यर्थः । अनेन विज्ञानं व्यतिरिक्तप्राप्तमित्यनुमानस्य विषये बाधः प्रदर्शितः ।

(७) नार्थे इति । नार्थपि विमतिपातोऽस्ति, तस्य स्वप्नतपि मिथ्यात्वादित्यर्थः ।

यस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत्, नहि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति ।
 तथा च स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात्स्वप्नवदिति (१) । तस्माद्बाधाबा-
 द्याभ्यां वैधर्म्याच्च स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं निरालम्बनत्वमभ्यवसानुम् ।
 “निद्राग्लान”मिति करणदोषाभिधानम् । मिथ्यात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह—“अपि
 च स्मृतिरेवे”ति (२) संस्कारमात्रं हि विज्ञानं स्मृतिः । (३) प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसम्प्रयोगलि-
 ङ्गवाचसाहचर्यानुपपद्यमानयोग्यद्रव्याणानुत्पत्तिलक्षणसामग्रीप्रभवं तु ज्ञानमुपलब्धिः, त
 दिह निद्राजस्य सामग्र्यन्तरविरहात्संस्कारः परिशिष्यते, तेन संस्कारजस्वास्मृतिः, सापि च
 निद्रादोषाद्विपरीताऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासयति, तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धे-
 र्विशेषस्तस्याश्च स्मृतेर्वैपरीत्यमिति, अतो महदन्तरमित्यर्थः । (४) अपि च स्वतः प्रामाण्ये
 सिद्धे जाग्रत्प्रत्यययानां ययार्थत्वमनुभवविद्धं नानुमानेनान्यथयितुं शक्यं (५) मनुभवविरो-
 धेन तदनुत्पादादवाधितविषयताप्यनुमानोत्पादसामग्री, न च कारणाभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हती-
 त्याशयवानाह “अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गादि”ति ॥ २९ ॥

सू० न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

(१) यथा लोकदर्शनं चान्वयव्यतिरेकावनुश्रियमाणार्थ एवोपलब्धेर्भवतो नार्थानपेक्षार्या-
 वासनायां वासनाया अप्यर्थोपलब्धधीनत्वदर्शनादित्यर्थः । अपि चाश्रयाभावादिपि न लौकि-
 की वासनोपपद्यते । न च क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितुमर्हति, द्वयोर्युगपदुत्पद्य-
 मानयोः सव्यदक्षिणशृङ्गवदाचाराद्येयभावाभावात् । प्रागुत्पन्नस्य चावेयात्पादसमये सतः
 क्षणिकत्वव्याघात इत्याशयवानाह—“अपि च वासना नामे”ति । शेषमतिरोहिता-
 यम् ॥ ३० ॥

सू० क्षणिकत्वाच्च ॥ ३० ॥

स्यादेतत् यदि साकारं विज्ञानं न सम्भवति बाह्यध्यायः स्थूलसूक्ष्मविकल्पेनासम्भवी ।

(१) बाह्यार्थापेक्षापिनोक्ते जाग्रत्प्रत्यया निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदित्यनुमाने इत्यर्थः ।
 (२) एवमनुमानस्य बाध्यत्वेन सोपाधिकत्वं प्रदर्श्य प्रमाणाजन्यत्वेन तदाह संस्कारेति ।
 (३) उपलब्धिस्थिति माध्यगतदुपलब्धिपदं व्याचष्टे प्रत्युत्पन्नति । वर्तमानवस्तिन्द्रियसंयोगादिप्रमा-
 णवट्कजन्यं ज्ञानमुपलब्धिरित्यर्थः ।

(४) उक्तानुमानादीप्रत्ययत्वहेतोर्बाधितत्वमप्याहोपिचेति ।

(५) ननु सामान्यतः प्राप्तमपि प्रामाण्यमनुमानेनापोष्यतामत आहानुभवेति । अबाधितविषयत्वेन
 ज्ञातस्यानुमानस्य प्रमाणत्वात्सति प्रत्यक्षबाधे न प्रमाजनकत्वमतो बाधकानुदयाच्च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्याप-
 वाद इत्यर्थः ।

(६) ननु पूर्वपक्षिमतेऽर्थाभावाद्वाचनानामर्थोपलब्धिभिः सह व्याप्तेरसम्भवादर्थोपलब्ध्यभावान्न वास-
 नानां भाव इति कथं तद्वच्छत इत्याशङ्क्याह यथेति । पूर्वपक्षिणापि द्वयोर्पलब्धेः स्वप्ने वासनाजन्यत्वं लो-
 कसिद्धान्त्यव्यतिरेकाभ्यामवगन्तव्यम्, तद्वद्वृत्तेन च जाग्रत्प्रत्ययमेवन्तथाच यौ लौकिकान्त्यव्यतिरेको ताव-
 थोपलब्धेः कार्यस्यार्थ एव कारणे सति भवतः नार्थानपेक्षवासरूपकारणे, स्वप्नप्रत्ययहेतुवासनाया अपि
 जाग्रदर्थोपलब्धधीनत्वदर्शनात्कारणकारणत्वेन तत्राप्यर्थोपलब्धेः स्थितत्वादतो वासनानामर्थोपलब्धिभिर्व्या-
 पिसिद्धिरिति हृदयम् ।

हन्तैवमर्थज्ञाने सत्त्वेन तावद्विचारं न सहेते । नाप्यसत्त्वेन, असतो भासनायोगात् । नोभय-
त्वेन, विरोधात् सदसतोरेकत्वानुपपत्तेः । नाप्यनुभयत्वेन, एकनिषेधस्येतरविधाननान्तरी-
यकत्वत् । तस्माद्विचारासहत्वमेवास्तु तत्त्वं वस्तुनाम् । यथाहुः—

इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।

यथायथार्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथातथा ॥ इति ।

नं क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । तदेतन्निराचिकीर्षुराह—“शून्यवादिपक्ष-
स्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरण्याय नादरः क्रियते”(१) ।
लौकिकानि हि प्रमाणानि सदसत्त्वगोचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतम्
विपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । असत्त्वासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं
व्यवस्थाप्यते । सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्था-
पितं भवति । तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधाक्षेयं व्यवस्थोपपद्यते । (२) यद्युच्येत-
तात्त्विकं प्रमाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्युदस्यते न सांख्यव्यवहारिकम्, तथा च भिन्ना-
वयत्वाच्च सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह—“नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो
लोकस्य व्ययहारोऽस्यत्तत्त्वमधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुम् । प्रमाणानि हि स्वगो-
चरे प्रवर्तमानानि तत्त्वमिदमिदमेव प्रवर्तन्ते । अतात्त्विकत्वं तु तद्गोचरस्यान्यतो बाधकाद-
वगन्तव्यं न पुनः सांख्यव्यवहारिकं नः प्रमाण्यं न तु तात्त्विकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकं चाता-
त्त्विकत्वमेषां तद्गोचरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत्, यथा शुक्तिक्षेपं न रजतं मरीचयो
न तोयमेकचन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि, तद्वदिहापि समस्तप्रमाणगोचरविपरीततत्त्वान्तरव्यव-
स्थापनेनातात्त्विकत्वमेषां प्रमाणानां बाधकेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापिततत्त्वान्तरेण प्रमा-
णानि शक्यानि बाधितुम् । (३) विचारासहत्वं वस्तुनां तत्त्वं व्यवस्थापयद्बाधकमतात्त्विकत्वं
प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्, (४) किं पुनरिदं विचारासहत्वं वस्तु यत्तत्त्वमभिमतं किं तद्व-
स्तु परमार्थतः सदादीनामन्यतमत्वेकैकं विचारं न सहते, अथ विचारासहत्वेन निस्तत्त्वमे-
व । (५) तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमद्विचारं न सहत इति विप्रतिषिद्धम् । न सहते चेन्न
सदादीनामन्यतमदन्यतमत्वेकैकं न विचारं सहते, अथ निस्तत्त्वं चेतक्यमन्यतमतत्त्वम-
व्यवस्थाप्य शक्यमेवं वक्तुम् । (६) न च निस्तत्त्वतैव तत्त्वं भावानां, तथा सति हि तस्या

(१) सूत्रान्तराणि शून्यवादपक्षखण्डनाय न विरच्यन्त इत्यर्थः । नाभावो ज्ञानार्थयोः प्रमाणरूपल-
भेरिति सूत्रं योजयन्निश्चयस्याह लौकिकानि इति ।

(२) प्रपञ्चस्यावास्ताविकत्वं व्यवस्थापयितुमधिष्ठानवस्त्ववयवमङ्गीकार्यं पूर्वपक्षिमते च तस्याभाव-
प्रमाणतस्तत्त्वानुपलब्धेरिति प्रतिपादयन् भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्रं योजयन्नाह यद्युच्येतेति ।

(३) ननु किमधिष्ठानतत्त्वबोधनेन, प्रत्यक्षादिप्रामितवस्तुगतं विचारासहत्वमेव बाधकप्रमाणं गमय-
तित्यभिप्रायेणाशङ्कते विचारेति ।

(४) विकल्पद्वारा समाधत्ते किं पुनरिति ।

(५) नाप इत्याह तथेति । द्वितीयेऽपि निस्तत्त्वं सदादिपक्षनिविष्टं न वा ? नापः, सदादिप्रकारतत्त्व-
व्यवस्थायाः पूर्वपक्षनिष्ठत्वादित्याह कथमन्यतममिति ।

(६) न द्वितीय इत्याह न चेति । तत्त्वप्रमाणभावे हि निस्तत्त्वम्, स चासाक्षित्यत्वं भावान् व्यव-
स्थापितं स्यान्नायाचासत्त्वव्यवस्थाप्राप्तिविरोध इत्यर्थः ।

भावः स्यात्, सोऽपि च विचारं न सहत इत्युक्तं भवद्भिः । (१) अपि चारोपितं निषेधनीयम्, आरोपश्च तत्त्वाधिष्ठानो दृष्टो यथा श्रुक्तिकादिषु रजतदेः, न चेत् किञ्चिदस्ति तत्त्वं कस्य कस्मिन्नारोपः । तस्माज्जिप्रपक्षं परमार्थसद्ब्रह्मानिर्वाच्यप्रपञ्चात्मनारोप्यते, तच्च तत्त्वं व्यवस्थाप्यातारिवकत्वेन साव्यवहारिकत्वं प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यत इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ३१ ॥

सू० सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

विभजते—“किं बहुना उक्तेन, यथायथा ग्रन्थतोऽर्थतश्चायं वैनाशिक-समय” इति । (१) ग्रन्थतस्तावत्प्रयत्नीतघ्ननामिदमोषघावसाधुरदप्रयोगः । अर्थतश्च नै-रारम्भमभ्युपेत्यालयविज्ञानं समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्नक्षरमात्मानमभ्युपैति । एवं क्षणिकत्वमभ्युपेत्यो—“त्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिरेति” इति नित्यतामुपैतित्यादिवहूजेतव्यमिति ॥ ३२ ॥

सू० नैकास्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तो मुक्तकच्छानां घुगतानां समयो, विवसनानां (३) समय इदानीं निरस्यते । त-समयमाह संक्षेपविस्तराभ्याम्—“सप्त चैषां पदार्थाः सम्भवात्” इति । तत्र संक्षे-पमाह—“संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थावि”ति । बोधात्मको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह—“पञ्चास्तिकाया ना-मे”ति । “सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानि”ति । जीवास्तिकायस्त्रिधा (४)—बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । पुद्गलास्तिकायः षोढा-पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जंगमं चेति । धर्मास्तिकायः (५) प्रवृत्त्यनुमेयोऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । आकाशास्तिकायो द्वेधा—लोकाकाशोऽलोकाकाशश्च । तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तर्गतां लोकाकाशस्तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चि-तौ । (६) आस्तवसंवरनिर्जरास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते । द्विधा प्रवृत्तिः—सम्य-क्षिप्या च । तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्त्रयः । सम्यक्प्रवृत्ती तु संवरनिर्जरा । (७) आस्तावयति

(१) अधिष्ठानतत्त्वज्ञानाभावाद्वाधाम्भवं प्रदर्शयतिष्ठानामावादरोपासम्भवं दर्शयन्नाहपिचेति ।

(२) यथायथेति भाव्यस्थषीष्णा व्याचष्टे ग्रन्थत इति । दर्शनं स्थानमिति वक्तव्ये पश्यनातिष्ठने-तिबोद्धानामपशब्दप्रयोगः, श्रुतिप्रत्यये तिष्ठपश्यावादेशौ युक्त्यप्ये तु नाशित्वादेवं मिह हेचन इत्यस्य निष्ठान्तस्य मीढमिति रूपं भवति मिद्धमिति त्वपशब्दस्तथा पोषधशब्दोपि उपवासे बौद्धैः प्रयुक्तोपि लोका-प्रयुक्तत्वादपशब्दो बोद्धव्यः ।

(३) जैनानाम् । एकरूपप्रज्ञवादाविरोधनेकान्तवादमङ्गस्य बुद्धिस्थत्वात्सङ्कतिर्बोद्धव्या ।

(४) अस्तीति कायान्ते शब्दयन्ते इत्यास्तिकायाः, कैमे शब्दे इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः कायशब्दोच इष्टव्यः । केचित् बद्धाः केचित्साधनैर्बुक्ताः, नित्यसिद्धश्च जैनमतेऽर्हन्शब्दवाच्यः ।

(५) प्रवृत्त्यनुमेय इति । प्रवृत्तिर्द्विधा सम्यक्प्रवृत्तिश्च, तत्र धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयः, शा-लीयवासप्रवृत्त्या आन्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मोऽनुमीयत इत्यर्थः । अधर्मेति । ऊर्ध्वगमनशीलो हि जीवस्तस्य देहेऽवस्थित्याऽधर्मोऽनुमीयत इत्यर्थः ।

(६) बन्धमोक्षसाधनभूते समीप्यसमीप्यौ प्रवृत्तौ दर्शयन्नाहपिचेति ।

(७) आस्तावयतिमिथ्याप्रवृत्तिस्वरूपं व्याचष्टे आस्तावयतीति । गमयतीत्यर्थः ।

पुरुषं विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्त्रवः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति । अन्ये तु कर्माण्यास्त्रवमाहुः, तानि हि कर्तारमभिव्याप्य स्रवन्ति कर्तारमनुगच्छन्तीत्यास्त्रवः । सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात् । संवरनिर्जरौ च सम्यक् प्रवृत्ता । तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः । सा ह्यास्त्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर उच्यते । निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्ति कषायकलुषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तत्सशिलारोहणादिः । स हि निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः । (१) बन्धोऽष्टविधं कर्म । तत्र घातिकर्म चतुर्विधम्, तद्यथा—ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति । तथा चत्वार्यघातिकर्माणि, तद्यथा—वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति । (२) तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम्, नहि ज्ञानाद्वस्तुष्विद्विरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्माच्यते । आर्हतदर्शनाभ्यासात् न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म । बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तार्थकारैरपदक्षितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म । तानीमानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माण्युच्यन्ते । अघातीनि कर्माणि तद्यथा—वेदनीयं कर्म (३) शुक्लपुद्गलविपाकहेतुः, तद्धि बन्धोऽपि न निःश्रेयसपरिपन्थि सत्त्वज्ञानाविघातकत्वात् । शुक्लपुद्गलरम्भकवेदनीयकर्मांशुगुणं नामिकं कर्म, तद्धि शुद्धपुद्गलस्याद्यावत्स्था कललबुद्बुदादिप्रारभते । गोत्रिकमव्याकृतम् ततोप्ययं शक्तिरूपेणावस्थितम् (४) । आयुष्कं स्वायुः कायति कथयत्युत्पादनद्वारेत्यायुष्कम् (५) । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाद्याश्रयत्वाद्घातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः । विगलितसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यारम्भेन उपरि देशावस्थानं मोक्ष इत्येके । अन्ये तूर्ध्वगमनशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विमोक्षाद्यदूर्ध्वं गच्छत्येव स मोक्ष इति । त एते सप्त पदार्था जीवादयः सहाशान्तरप्रभेदैरुपन्यस्ताः । तत्र सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गिनियन्तामन्यायमवतारयन्ति (६)—“स्यादस्ति, स्याच्चास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्त्वम्,

(१) बन्धाख्यफलमाह बन्ध इति । यद्यपि पूर्वोक्त आस्त्रवोपि बन्धस्तथापि तद्धेतुत्वादयमपि बन्ध इति ब्रह्मम् ।

(२) ज्ञानावरणीयं कर्माख्यातुं भूमिकामाह तथेति । अतिप्रसङ्गात्—आशामोदकज्ञानादिभोगि मोदकादिष्विद्विप्रसङ्गात् ।

(३) शरीराकारेण परिणामहेतुः । शरीरद्वारा तत्त्ववेदनहेतुत्वाच्च तस्य वेदनीयत्वम् ।

(४) वक्ष्यमाणायुष्ककर्मणो देहाकारपरिणामशक्तिर्गोत्रिकं कर्मैत्यर्थः ।

(५) शुक्लशोणितम्यतिरेकजते मिलिततन्तुद्रुमयूपमायुष्कं कर्मैत्यर्थः ।

(६) सप्ताभङ्गीन्यायप्रसारस्यैवं प्रदर्शितोऽनन्तवीर्येण—

तैस्त्रिधानविषयायां स्यादस्तीति भतिर्भवेत् ।

स्याच्चास्तीतिप्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाक्यायां प्रयोगस्त्वसुदायभृत् ।

युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तिः ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इत्यते ।

वक्तव्यमिति प्रसङ्गः, अत्राशङ्क्यमुक्तं ।

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते ॥ इति ।

स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्याच्चास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति ।

(१) स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतो, यथाहुः—

(२) वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् ।

स्यान्निपातार्थयोगित्वास्तिङन्तप्रतिरूपकः ॥ इति ।

यदि पुनरयमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्, तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति । अनैकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथं चिदस्तीति स्यात्पदात्कथंचिदर्थोऽस्तीत्यनेनाजुक्तः प्रतीयत इति नानर्थक्यम् । (३) तथा च—

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्ताचिद्विधेः ।

सप्तमज्ञनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृत् ॥

किंवृत्ते प्रत्यये खल्वयं त्रिणिपातविधिना सर्वथैकान्तत्यागात् सप्तस्वेकान्तेषु (४) यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः सन् हेयोपादेयभेदाय स्याद्वादः कल्पते । (५) तथाहि—यदि वस्त्वस्येवेत्येवैकान्ततस्तत् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनाऽस्त्येवेति न तदीप्साजिहासाभ्यां कचित्कदाचित्कथं चित्कश्चित् प्रवर्तेत निवर्तेत वा, (६) प्राप्ताप्रापणीयत्वात्, हेयहान्यनुपपत्तेश्च, अनैकान्तपक्षे तु क्वचित्कदाचित्कस्यचित्कथंचित् सत्त्वे हान्योपादाने प्रेक्षावता कल्पेते इति । तमेतं सप्तमज्ञानयं दूषयति “नैकस्मिन्नसम्भवात्” । विभजते—“नह्येकस्मिन् धर्मिणि” परमार्थसति परमार्थसतां “युगपत्सदसत्त्वादीनां धर्माणां” परस्परपरिहारस्वरूपाणां समावेशः सम्भवति । (७) एतदुक्तं भवति—सत्यं यदस्ति वस्तु तस्तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन रूपेणास्त्येव न नास्ति, यथा प्रत्यगात्मा । यत्तु क्वचित्कथंचित्कदाचित्केनचिदात्मनाऽस्तीत्युच्यते यथा प्रपञ्चस्तत्त्वबह्वारतो न तु परमार्थतस्तस्य विचारासहत्वात् (८) । न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, शुक्तिमरुमरीचिकादिषु रजततोयादेरपि वास्तवत्वप्रसङ्गात् । लौकिकानामवाचेन तु तथ्यवस्थायाम्

(१) न न्यस्ति स्यादिति वर्तमानत्वाविधिवाचिनोः कथमेकार्थपर्यवसानमत, आह स्याच्छब्द इति । तिङन्ततुल्योऽतो न विधर्थेत्यर्थः ।

(२) वाक्येष्विति । स्यादस्तीत्यादिवाक्येषु स्यादित्यर्थः शब्दः अस्तित्वादिगम्यं प्रति विशेषणीयतोऽनेकान्तप्रकाशकार्थसम्बन्धित्वाच्चिङन्तसदृशो निपात इत्यर्थः । अर्थयोगित्वमेवोपादयन्नाह यदीति ।

(३) स्यात्पदेनानेकान्ताभिधाने प्रयोजनमाह तथाचेति । किञ्चोपापरि त्व्यनुप्रत्यये तदुपरि च त्रिणिपातेन कथंचिदस्ति कथंचिन्नास्तीतिरूपात्सर्वथैकान्तपक्षत्यागाज्जायमानः सप्तमज्ञपेक्षः स्याद्वादो हेयोपादेयद्विवेकविशेषकृत् भवतीति कारिकार्यः । इममेवार्थं स्फुटीकुर्वन्नाह किंवृत्ते इति ।

(४) अस्यादिनियमेषु ।

(५) सप्तानामेवान्तानां भङ्गे हेतुं न्यायमाह तथाहीति ।

(६) प्रवृत्त्यभावे निवृत्त्यभावे च पर्यायेण हेतुद्वयमाह प्राप्तेति । प्राप्तस्य सत्त्वस्तुतोऽप्रापणीयत्वात्, असत्त्वे हेतुना हेयमेव त्यक्तमेवाहितं सदा स्यात्तस्य च साध्यं हानमनुपपन्नमित्यर्थः ।

(७) स्याद्वादस्य हेयादिष्विद्वद्वत्त्वं शब्दप्रत्यासत्तितदुक्तमिति । यदस्ति तदस्त्येवेति नियमोऽस्याभिरपि स्वीक्रियते, यस्तु कथंचिदस्ति प्रपञ्चः स विकल्पितस्तत्र च हेयादिविभागसिद्धिरित्यर्थः ।

(८) आरम्भगाधिकरणे (अ. ३ पा. सू. १४) विचारासहत्वं उदस्ये वस्तुनो न धर्मो असत्त्वदशायामपि वस्त्वनुपपत्त्यापातात्, न च स्वरूपं सर्वदाऽस्त्यप्रसङ्गादित्यादिना प्रदर्शितम् ।

देहात्माभिमानस्याप्यबाधेन तात्त्विकत्वे सति लोकायतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसङ्गात् ।
 (१) पण्डितरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य विचारतो बाधनं प्रपञ्चस्याप्यनैकान्तस्य तुल्यमिति ।
 अपि च सदसत्त्वयोः परस्परविद्वत्त्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः । न च वस्तुनि विकल्पः
 सम्भवति । तस्मात्स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सत्त्वपञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयि-
 तुश्च प्रमातुस्तत्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च सत्त्वपञ्चत्वस्य सदसत्त्वसंशये साधु
 समर्थितं तीर्थकरणत्वमृषभेणात्मनः । निर्धारणस्य चैकान्तसत्त्वे सर्वत्र नानैकान्तवाद इत्याह
 “य एते सप्त पदार्था” इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकृत्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

“एवं चे”ति चेन समुच्चयं द्योतयति । शरीरपरिमाणत्वं ह्यात्मनोऽकृत्स्नत्वं परि-
 च्छिन्नत्वम्, तथा चानित्यत्वं, ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वेऽनित्या यथा घटादयस्तथो चात्मे
 ति । तदेतदाह—“यथैकस्मिन् धर्मिणी”ति । इहं चत्वरमकृत्स्नत्वेन सूत्रितमित्या-
 ह—“शरीरिणां चानवस्थितपरिमाणत्वादि”ति । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न
 हस्तिकायं कृत्स्नं व्याप्तुमर्हत्यत्पत्वादित्यात्मनः कृत्स्नशरीराव्यापित्वादाकृत्स्न्यम्, तथा च
 न शरीरपरिमाणत्वमिति । तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरो भवति तदा न
 तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेतेत्यकार्त्स्न्यमात्मनः । सुगममन्यत् । चोदयति—“स्यादे-
 तत्” “अनन्तावयव”इति । यथा हि प्रदीपो घटमहाहम्योदरवती संकोचविकाशवा-
 नेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यर्थः । तदेतद्विकल्प्य दूषयति—“तेषां पुनरनन्ताना-
 मि”ति । न तावत्प्रदीपोऽत्र निदर्शनं भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । विशारवो(२)
 हि प्रदीपावयवाः प्रदीपश्चावयवौ प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरीधधर्मा, तस्मादनित्यत्वात्तस्य (३) ना-
 स्थिरो जीवस्तदवयवाश्चाभ्युपेतव्याः तथा च विकल्पद्वयोक्तं दूषणमिति । यच्च
 जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह—“अपि च शरीरमात्रे”ति ॥ ३४ ॥

सङ्कापूर्वं सूत्रान्तरमवतारयति—“अथ पर्यायेणे”ति । तत्राप्युच्यते—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

कर्माष्टकमुक्तं ज्ञानावरणीयादि । (४) किं चारमनोऽनित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपग-
 च्छतां चावयवानामित्याऽनिरूपणेन चामग्नानामावाचापवर्ग इति भावः । “अत एवमा-
 दिदोषप्रसङ्गादि”ति । आदिग्रहणसूचितं दोषं ब्रूमः । किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा
 चेतयेरन् समूहो वा, तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां चेतनानामेकमिप्रायस्वनियमाभावात् कदा-
 चिद्विरुद्धादिकृत्यत्वेन शरीरमुन्मथ्येत, समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे हि-

(१) प्रशस्तपण्डितानाम्, प्रशंसायां रूपप्रत्ययः ।

(२) विनवराः ।

(३) प्रदीपवृष्टान्तस्य । एवं च वृष्टान्तेऽनित्यत्वं न च दार्ष्टान्तिके इति वृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्य-
 मित्यर्थः ।

(४) आगमापाध्यवयवज्ञानात्मत्वं आत्मोक्तं तदा अङ्गत्वेन भेदि आत्मा नित्य इति पराभ्युपगम-
 स्यादित्येधेप्रसङ्गादारम्भावयविनामनात्मत्वेनावयवानामनात्मत्वादित्यभिप्रायेणाह किञ्चेति ।

प्रावयवशेषो जीवो न चेतयेत्, विगलितबहुधमूहितया समुहस्याभावात् । “पुत्तिकाशरीर” इति । “अथधे”ति । पूर्वसूत्रप्रसङ्गितायां जीवानित्यतायां बौद्धवत्सन्ताननित्यता-माशङ्क्येदं सूत्रम् । ‘न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः’ । न च पर्यायात् परिमाणा-नवस्थानेऽपि संतानाभ्युपगमेनात्मनो नित्यत्वादिविरोधो बन्धमोक्षयोः । कुतः ? परिणामादि-भ्यो दोषेभ्यः । सन्तानस्य वस्तुत्वे परिणामस्तत्त्वमवयवदनिवृत्त्यादिदोषप्रसङ्गः । अवस्तुत्वे चा-दिप्रहणसूचितो नैरात्म्यापत्तिदोषप्रसङ्ग इति । (१) विसिचो-विवचनाः ॥ ३५ ॥

सू० अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

(२) एवं हि मोक्षावस्थामावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत् यद्यभूत्वा न भवेदभूत्वा भाविनामनित्यत्वादटादीनाम् । कथं चाभूत्वा न भवेद्यदि प्रागप्यासीत् । (३) न च परिमा-णान्तरावरोधेऽपूर्वं भवितुमर्हति । तस्मादन्यमेव परिमाणं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः । तथा चैकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपेक्षितापचितशरीरप्राप्तिः, शरीरपरिमाणत्वाभ्युपगमव्यावाता-दिति । अत्र (४) चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति योजना । (५) एकशरीरपरिमा-णतैवेति च दीप्यम् । (६) द्वितीये तु व्याख्याने उभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरप-रिमाणता न दीप्या, किं स्वेकपरिमाणतामात्रमणुर्मेहान्वेति विवेकः ॥ ३६ ॥

सू० पत्युरसामञ्जस्यता ॥ ३७ ॥

अविशेषेण इवरकारणवादोऽनेन निषिध्यत इति अमनिवृत्त्यर्थमाह “केवले”ति । सांख्ययोगव्यप्राश्रया हिरण्यगर्भपतञ्जलिप्रभृतयः । प्रधानमुक्तं, इच्छाशक्तिः पुरुषः प्रत्यवानु-पश्यः । (७) स च नानाकलेशकर्मविपाकाद्यैरपरासृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्या-मन्यः । माहेश्वराश्वत्वारः-शैवाः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । च-त्वारोऽप्यसी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायितया माहेश्वराः । कारणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं

(१) सिग् वक्षं विगतं येभ्यस्ते ।

(२) ननु देहान्तराप्रवेशान्मुक्त्यवस्थं परिणाममन्यन्तस्य नित्यत्वेनाद्यमध्यमोर्नित्यत्वानुमाने परि-णामत्रयापत्त्या कथमविशेषापादनामित्याशङ्क्याह एवमिति ।

(३) नन्वेवमन्यपरिमाणस्य कालत्रयेऽनुवृत्तायपि देहभेदप्राप्तिकालवशात्मनः परिमाणान्तराणि किं न भवेयुरत आह न चेति । परिमाणभेदे द्रव्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(४) सूत्रे ।

(५) नन्वादिमध्यान्तिमपरिमाणानां नित्यत्वे आपत्तिरिति परिणामत्रयवत्त्वमात्मनः स्यात् कुत एकशरी-णामताऽऽपाद्यते अत आहैकशरीरेति । त्रयाणां परिणामानां सर्वशरीरेषु समत्वासर्वशरीरेष्वेकरूपपरिमा-मताऽऽत्मनः स्यादिति दीप्यं व्याख्येयमित्यर्थः ।

(६) सर्वदा परिणामैक्यस्यैवापाद्यत्वात्सूत्रगतोभयशब्देन न परिणामद्वयमभिधीयते किं त्वाद्यमध्यकालौ ततश्चाद्यमध्यकालयोरुभयोः परिणामनित्यत्वादित्येवं रूपं हेतुं योजयति भाष्यकार इत्याह द्वितीये स्थितिः । अस्यां व्याख्यायामविशेषशब्देन न परिणामत्रयस्य सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापाद्यते किन्तु यदैकशरीरे परिणाम-तामात्रं सर्वशरीरेष्वापाद्यते तदाऽणुर्वा महान्माऽऽत्मा सर्वदेहेषु स्यादित्येवं रूपमित्याहैकशरीरेति ।

(७) भाष्ये प्रधानपुरुषशेषोऽधिष्ठातोऽतिप्रधानप्रयोगादुक्तो जीव इति अमः स्यात्तं ग्युहस्यन्नाह स चेति । समाप्तान्तर्गतैकचने जात्याभेदायकमित्यर्थः ।

(७) नन्वीश्वरेण पूर्वं कर्म तावत्प्रवर्तयितुं न शक्यते कुरुषितफलानुदयमसङ्गात्, एवं पूर्वकर्मेश्वरमुप-

दोषः, चक्षुष्मता ह्यन्वो नीयते नान्धान्तरेण, तथेहापि द्वावपि (१) प्रवर्त्याविति कः कं प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपि च नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयविरुद्धमित्याह—“अपि चे”ति । (२) अस्माकं तु नायं समय इति भावः । ननु कारुण्यादपि प्रवर्तमानो जनो दृश्यते न च कारुण्यं दोष इत्यत आह—“स्वार्थप्रयुक्त एव चे”ति । कारुण्ये हि सत्यस्य दुःखं भवति तेन तत्प्रहाणाय प्रवर्तत इति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्त इति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह—“स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्ये”ति । अर्थित्वादित्यर्थः । पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमान्न वास्तवी प्रवृत्तिरिति ॥३७॥

अपरमपि दृष्टानुसारेण दूषणमाह—

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

दृष्टो हि सावयवानामसर्पगतानां च संयोगः । अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो, न सर्वगतानां संभवस्याप्राप्तेरभावाजिरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो, न च निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य सम्भवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेस्तदव्याप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः स ह्ययुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययेहेतुः संबन्ध इत्यभ्युपेयते, न च प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथोऽस्याधाराधेयभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसम्बन्ध इत्याह—“नाप्यन्य” इति । नहि प्रधानस्य महदहंकारादिकारणत्वमप्यापि सिद्धमिति ज्ञाते—“ब्रह्मवादिन” इति । निराकरोति । “न” कुतस्तस्य मतेऽनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । “अपिचे”ति । आगमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षत इत्यदृष्टपूर्वं तद्विरुद्धे च प्रवर्तितुं समर्थः, अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवंविधे प्रवर्तितुमर्हतीति ज्ञाते—(३) “परस्यापी”ति । परिहरति—“ने”ति । (४) अस्माकं स्वीश्वरागमयोरनदित्वादीश्वरयोनिस्त्वेत्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

(५) यथादर्शनमनुमानं प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयमितीहापि न प्रवर्ततव्यम् । सुगममन्यत ॥ ३९ ॥

वर्तितं कथमीश्वरप्रवर्तनलक्षणकार्यं करोति ? एवं सति प्रवर्तकत्वोपपात्तमनुदत्तः केवलं ततः पूर्वकर्मैवात्मन्यते तत्राह तत्रापीति । तत्रापीश्वरप्रवर्तने स्वकार्ये पूर्व कर्म ततः पूर्वभाविर्कर्मप्रवर्तितेनेवरेण प्रवर्तितमिति वक्तव्यं तथा च सर्वज्ञानुपपत्तिसाम्यादन्धशरम्परेत्यर्थः ।

(१) कर्मैश्वरौ ।

(२) अस्माकान्विति । मायामय्या प्रवृत्तौ सर्वसम्भवाभाक्षेप उचित इति भावः ।

(३) एवं श्रुतेरनुमानाच्चेवराक्षीर्द्धे निरस्य पौरुषेयागमात्तस्मिन्निर्निरस्यत इत्याह परस्यापीति ।

(४) अस्माकान्विति । शास्त्रयोनिस्त्वेपीश्वरस्यानादिसिद्धनियतक्रमापेक्षणाच्चेवराक्षीर्द्धे वेदस्य प्रामाण्यं किन्तु स्वतः, यथा देवदत्तकृतत्वेपि दीपस्य प्रकाशनशक्तिमत एव कृतत्वात् देवदत्तापेक्षं तस्य प्रकाशकत्वं तद्वदिति भावः ।

(५) ननु नीरूपस्याधिष्ठेयत्वाद्युपपत्तिर्मायायामपि समानेत्यत्राह यथादर्शनमिति ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

“रूपादिहीनमि”ति । अनुद्भूतरूपमित्यर्थः । रूपादिहीनकरणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादावेव दृष्टं नान्यत्र, नहि बाह्यं कुठाराद्यपरिदृष्टं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते, तस्मात् रूपादिहीनं करणं व्यापारायत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तितया चानीश्वरत्वमिति भावः । कल्पान्तरमाह—“अन्यथे”ति । पूर्वमधिष्ठितरिधिष्ठानमिदानीं तु अधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तम् । तथा भोगादिप्रसङ्गेनानीश्वरत्वं पूर्वमापादितम् . संप्रति तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसङ्गादनीश्वरत्वमुक्तमिति विशेषः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

अपि च सर्वत्रानुमानं प्रमाणयतः (१) प्रधानपुरुषेश्वराणामपि संख्याभेदवत्त्वमन्तवत्त्वं च द्रव्यत्वात् । (२) संख्याम्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्वा अनुमातव्यं तत्तद्व्यान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । (३) अस्माकं स्वागमगम्येयं तद्व्याधितविषयतया नानुमानं प्रभवतीति भावः । स्वरूपपरिमाणमपि यस्य यादृशमणुमद्वत्परममहदीर्घं दृष्टं चेति । ‘अथ मा भूदेष दोष’ इत्युत्तरो विकल्पो यस्यान्तोऽस्ति तस्यान्तवत्त्वाप्रहणमसर्वज्ञतामापादयेत् । यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तदप्रहणं नासर्वज्ञताभावहति नहि साक्षादधिष्ठाणाद्यज्ञानादज्ञो भवतीति भावः । परिहरति—“तत” इति । (४) आगमानपेक्षस्यानुमानमेवामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अन्यत्र (५) वेदाविसंवादाद्यत्राज्ञे (६) विसंवादः स निरस्यते, तमंशमाह “यत्पुनरिदमुच्यते” । “वासुदेवात्संकर्षणो जीव” इति जविस्य कारणवत्त्वे सत्यनित्यत्वमनित्यत्वे परलोकिनोऽभावात्परलोकाभावः, ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नास्तिक्यमित्यर्थः । अनुपपन्ना च जीवस्योत्पत्तिरित्याह “प्रतिषेधिष्यते चे”ति ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परं कुत्वा तेन पलाशं छिनत्ति, यद्यपि च (७) प्रयत्नेनेन्द्रियार्थात्मनः संनिकर्षलक्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्तमार्थं विजानाति, तथापि संकर्षणोऽकरणः कथं

(१) प्रधानेति । अत्र पुरुषत्वज्ञात्यमिमायेण पुरुषाणामेक्याभित्वं द्रष्टव्यम्, संख्याविशेषवत्त्वे द्रव्यत्वमन्तवत्त्वे च संख्याविशेषवत्त्वं हेतुर्द्रष्टव्यः ।

(२) एवं द्रव्याभित्वेन संख्येति मतेन संख्याविशेषवत्त्वे द्रव्यत्वं हेतुकत्वा संख्यां विहाय सर्वत्र संख्याङ्गीकारपक्षेऽनुमानप्रकारमाह संख्याम्यत्वे सतीति ।

(३) ननु प्रख्याप्यन्तवदेकत्वादिकघटवदित्यनुमानं कुतो न स्यादत आह अस्माकं त्विति ।

(४) बादेन इति शेषः ।

(५) नारायण एव परः सर्वात्माऽनेकधा व्यूह्यावस्थित इत्यत्राज्ञे ।

(६) वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते इत्यत्राज्ञे ।

(७) भवतु क्रियेति नुस्यार्थं ज्ञानकरणं तु नैव स्थिति आह प्रयत्नेनेति । विवक्षातश्चात्र प्रयत्नादीनां कर्णत्वं बोध्यम् ।

प्रबुध्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्यं कृतं करणनिर्माणेनाकर-
णादेव निश्चिन्नकार्यसिद्धिरिति भावः ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो “निर्दोषा” अविद्यादिदोषरहिताः । “निरधिष्ठानाः”
निरुपादाना अत एव “निरवद्या” अनित्यत्वादिदोषरहिताः तस्मादुत्पत्त्यसंभवोऽनुगुणत्वाच्च
दोष इत्यर्थः । अत्रोच्यते “एवमपी”ति । मा भूदभ्युपगमे न दोषः, प्रकारान्तरेण त्वयमेव
दोषः । प्रश्नपूर्वं प्रकारान्तरमाह “कथं यदि तावदि”ति । न तावदेते परस्परं भिन्ना
ईश्वराः परस्परव्याहृतेच्छा भवितुमर्हन्ति व्याहृतकामत्वे च कार्यानुत्पादात् (१) अव्याहृतका-
मत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैवेशानायाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम् । संभूय चेशानायां परि-
शुद्धो (२) न कश्चिद्विश्वरः स्यात्, सिद्धान्तहानिश्च, (३) भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थत-
त्त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्कल्पान्तरमास्थेयम् । तत्र चातेऽप्यसंभवो दोष इत्याद्ययवान्
कल्पान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति “अथायमभिप्राय” इति । सुगममन्यत् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

गुणिभ्यः स्वस्वाम्यो ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनोक्त्वा पुनर्भेदं ब्रूते “आत्मान एवैते
भगवन्तो वासुदेवा” इति । आदिग्रहणेन प्रबुध्नानिरुद्धयोर्मनोहंकारलक्षणतयात्मनो भे-
दमभिधाय आत्मान एवैत इति तद्विरुद्धभेदाभिधानमपरं संगृहीतम् । वेदविप्रतिषेधो
व्याख्यातः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भागस्यां

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(१) तथाऽद्वैतव्याघात इति भावः ।

(२) निश्चितः ।

(३) अनेकेश्वरत्वेऽप्रसिद्धान्तमाह भगवानिति ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

15